

જે. વા. સ્વામીશ્રી વિરભદ્રાચાર્ય

સ્વામીશ્રી વિરક્તાનંદ ગોવિંદજી અંથમાળાના

ઉપોદ્ધાત

સદ્ગુરુ સ્વામીના દ્રશ્ટીએ તરફથી રૂ. ૮૦૦૦) ની સાડા ત્રણ ટકાની ગવર્નમેન્ટ ગ્રેગિસરી નોટ્સ સોસાયટીને તા. ૧૧-૮-૨૬ ના રોજ આપવામાં આવી હતી. એની શરતોથી કે એ રકમનું જે ઉત્પન્ન આવે તેનું ચાલુ ખર્ચ બાદ બંતી જે રકમ વધે તે (૧) અમદાવાદમાં આવેલા 'સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય' ને ધાર્મિક તથા વૈદ્યકઅંથના પ્રકાશન અર્થે આપવી, અને (૨) ભવિષ્યમાં 'સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય' અટકી જાય અગર એ કામ ન કરે તો સોસાયટી પોતે તત્ત્વચાનનાં તથા વૈદ્યકનાં પુસ્તકો લખાવી પ્રસિદ્ધ કરે અને તે અંથમાળાને સદ્ગુરુ કંડનું "સ્વામીશ્રી વિરક્તાનંદ ગોવિંદજી" એવું નામ આપે. તદનુસાર પ્રસ્તુત કંડમાંથી નીચેનાં પુસ્તકો પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે:

૧. મુંડકોપનિષદ	(મૂળ સાથે ગૂ. ભાષાંતર)	૦-૮-૦
૨. પ્રજોપનિષદ	(" ")	૦-૮-૦
૩. કેનોપનિષદ	(" ")	૦-૮-૦
૪. આયુર્વેદનો ઇતિહાસ		૧-૦-૦

અ. વ. સોસાયટી
અમદાવાદ
તા. ૧૮-૮-૪૨

જેઠાલાલ જી. ગાંધી
આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી

નિવેદન

આયુર્વેદના ઇતિહાસને ઓછા વધુ અશે નિરૂપવાના ભૂતકાળમાં થયેલા પ્રયત્નોની નોંધ પ્રવેશકમાં કરી છે અને તેમાંથી મને મળેલા લાભનો ઋણુરસીકાર પણ ત્યાં જ કર્યો છે પણ અહીં નિરૂપણની મારી પદ્ધતિ વિશે થોડી સ્પષ્ટતા કરવાની છે આયુર્વેદિક અન્યકારોના સમયની સક્ષિપ્ત નોંધ કરીને આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં જે વિષયોની ચર્ચા મળે છે તેની નોંધ સવિસ્તર કરવી એ એક પદ્ધતિ છે જીલિયસ જોલીએ પોતાના ‘મેડિસન’ નામના જર્મન ગ્રંથમાં એ પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યો છે જેને ઉદ્દેશીને એ લખાયો છે તે આયુર્વેદના મૂળ ગ્રંથોથી અગણ્ય પ્રાચ્યવિદ્યા પડિતોને એવો અર્થ જ ઉપકારક થાય પણ આ ઇતિહાસના વાચનાર માટે આયુર્વેદિક વસ્તુનું એવું સવિસ્તર નિરૂપણ અને આવશ્યક નથી લાગતું આયુર્વેદના મુખ્ય ગ્રંથો સુવલ છે, ટિપ્પણીઓમાં પૂરા ઉદ્દેશો આપ્યા છે અને આ ઇતિહાસને વાચનાર આયુર્વેદિક ગ્રંથોથી પરિચિત હોવાનો સંભવ છે, એટલે વિશેષ માહિતીના જિજ્ઞાસુઓ મૂળ ગ્રંથોમાં યથેચ્છ અવગાહન કરી શકશે અહીં આયુર્વેદશાસ્ત્રના વિકાસકર્મને પ્રયાસ આવી શકે એટલી વીગતો આપી છે જોકે ચરકસુશ્રુતના વર્ણન પ્રસંગમાં આયુર્વેદના જુદા જુદા અંગોના વસ્તુની વીગતવાર નોંધ કરી હોવાથી વૈદ્યસિદ્ધાન્તની નવી વાત જેમાં નથી એવા પાછળના ગ્રંથોની નોંધ ટૂંકમાં જ લીધી છે

ખીજી આયુર્વેદિક ગ્રંથકારોના સમયની બાબતમાં તો સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસની જે સામાન્ય સ્થિતિ છે તે જ સદિગ્ધ અટકજોવાળી સ્થિતિ આ ઇતિહાસમાં પણ છે અને કોઈપણ ગ્રંથકારના જીવન વિશે તો અલ્પતમ માહિતી પણ

ભાગ્યે જ મળે છે આ રિયલિટીના અન્યકારેના ચગ્નિ સાથે એના અન્યોનો સંબંધ દર્શાવે એવો ઇતિહાસ લખવાનો તો સલાહજ દ્વં છે. પણ કાલાનુક્રમને ચુસ્તપણે વળગી રહેવું પણ શક્ય નથી, કારણ કે સમયની સદિગ્ધતા ઉપગત અન્યો અને તેની દીકાઓને એવો નિકટ સંબંધ છે કે મૂળ અન્યની વાત સાથે જ એના ઉપર બરમોચાસો વર્ષ પછી લખાયેલી દીકાની વાત કરી લેવી જોઈએ. વળી આ સાહિત્યનો ઇતિહાસ છે, ગજકીય કે ખીજા બનાવોનો ઇતિહાસ નથી, એટલે આયુર્વેદિક સાહિત્યના બિન્નબિન્ન પ્રવાહોના સતત્યને દષ્ટિપથમાં લેવા માટે પણ કાલાનુક્રમનું ચુસ્ત અનુસરણ જરૂર કરવું પડે છે છતાં કાલાનુક્રમ નક્કી કરવાનો બનતો પ્રમાસ ક્યો જ છે પણ આ અન્યને પુગતરનીય બિહાપોહનું સમ્પ્રદશ્યાન બની જતો અટકાવવાની મતલબથી એ પ્રકારની સવિસ્તૃત ચર્ચા મૂળમાં ભાગ્યેજ કરી છે, પણ પહેલા ચથેલી ચર્ચાઓના ઉદ્દેશો દિષ્ટિપથીઓમાં આપીને સતોષ માન્યો છે.

છેક વિ. સ ૧૯૭૪માં સરતમાં બરાચેલી ગૂજગતી સાહિત્ય પત્રિકામાં આપેલા ‘ગૂજરાતનું વૈદ્ય સાહિત્ય’ એ નિબંધ દ્વારા આયુર્વેદના ઇતિહાસને વગતી ચર્ચાનો મે આરભ કર્યો અને સ ૧૯૭૪માં ‘આયુર્વેદ વિજ્ઞાન’ માસિક શરૂ કર્યા પછી આયુર્વેદનો ઇતિહાસ કાષ્ઠકે દિવસ લખવાની ધારણાથી આ-વિ.માં ઐતિહાસિક બિહાપોહના લેખો-સ્વતંત્ર કે અનુવાદાત્મક આજુ પ્રકટ થયા કરે એવો પ્રયત્ન જારી રાખ્યો પરિણામે ઠીક સામગ્રી એકઠી થઈ ગઈ હતી અને આ ઇતિહાસ લખતા પહેલા થઈ ગયેલા ઐતિહાસિક બિહાપોહની પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર ન હોવાથી મૂળમાં નિર્ણયો આપવાનું અને દિષ્ટિપથીઓમાં પહેલા પ્રસિદ્ધ થયેલ ચર્ચાઓના ઉદ્દેશો આપવાનું ધોગણુ ગમ્યું છે ઉદ્દેશોમાં ‘આયુર્વેદ વિજ્ઞાન’ વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવશે, તેનો આ ખુલાસો છે.

આયુર્વેદના મુદ્રિત અમુદ્રિત સર્વગ્રંથોની એક યાદી પ્રકટ થાય એ બહુ જરૂરનું છે. પણ હજી સુધી એવી સંપૂર્ણ યાદી પ્રકટ થઈ નથી. અમુક અમુક પુસ્તકાલયોની યાદીઓ પહેલાં તથા હાલમાં બહાર પડી છે, પણ એ ઉપરથી એક સંપૂર્ણ યાદી તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન થયો નથી. આયુર્વેદના ઇતિહાસ માટે એવી યાદી અગત્યનું સાધન હોવા છતાં એનો અભાવ ઇતિહાસ લખવામાં નડવાનું કારણ નથી. આયુર્વેદનો સળંગ ઇતિહાસ ઉકેલી શકાય એટલું પ્રત્યેક યુગનું આયુર્વેદિક સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે.

દક્ષિણભારતના આયુર્વેદિક સાહિત્યનું જુદું પ્રકરણ કરવું પડ્યું છે. ત્યાંના ઘણા ગ્રંથો હજી દેવનાગરી લિપિમાં ઉપલબ્ધ નથી એટલે ફક્ત નામો ઉતારીને સંતોષ માન્યો છે.

ઈ. સ. ૧૩ માં ૧૪ માં શતક પછીનાં હરસો વર્ષમાં ઘણી નાની મોટી ગ્રંથ રચના થઈ છે. એમાંથી વધારે વપરાતા ગ્રંથોની વીગતો આપી છે જ્યારે બાકીનાની છેવટ એક યાદી આપી છે. અલ્પગત આ યાદી સંપૂર્ણ નથી.

આધુનિક સમયનું વીગતવાર ઐતિહાસિક અવલોકન કરવા જતાં જુદું પુસ્તક થાય એટલી માહિતી ઉપલબ્ધ છે. પણ અહીં તો આધુનિક આયુર્વેદિક પ્રવૃત્તિના બિન જિલ પ્રકારોની જ નોંધ, આયુર્વેદના સમગ્ર ઇતિહાસમાં આધુનિક સમયનું સ્થાન દર્શાવવા પૂરતી ઠરી છે.

અનુક્રમણિકા

વિષય

૫.

પ્રથમ ખંડ

પ્રવેશક	૩
વેદિક સમય અને અશ્વિ દેવો	૧૨
વેદમાં આયુર્વેદનાં પીઠો	૧૫
વેદકાલીન વેદ	૨૨
વેદિક ઔષધશાસ્ત્ર	૧૧
વેદિક શારીર	૨૪
શારીર ક્રિયા	૩૦
રાગવિજ્ઞાન	૩૨
નિદાન	૪૭
કૃત્રિવિજ્ઞાન	૪૨
સાધ્ય તંત્ર વગેરે વિષયો	૪૪

દ્વિતીય ખંડ

આયુર્વેદની સંહિતાઓ	૫૫
ચરકસુશ્રુતની પાંપસા	૫૭
ભેલસંહિતા	૭૪
હારીતકસંહિતા	૭૬
ધન્વન્તરિ અને સુશ્રુતનો સમય	૭૬
નાગાર્જુન	૮૦
કાશ્યપ સંહિતા અથવા કૃષ્ણકેતવં	૮૩
ચરકસુશ્રુત-ભેલનું પૌર્વાપય	૮૫
ગાય, અશ્વ અને હાથીનું વૈદક	૮૮
પાલકાખનો હસ્તઆયુર્વેદ	૯૨
વિશ્વસ તંત્રો અને સંહિતાઓ	૯૫
પાચીન ઔષ્ધ સાહિત્ય અને આયુર્વેદ	૯૭

પ્રવેશક

યુરોપીય પ્રાચ્ય તત્ત્વવેત્તાઓમાંના મોટા ભાગે એવો અભિપ્રાય ફેલાવ્યો છે કે પ્રાચીન ભારતીય લોકોએ આધ્યાત્મિક, ધાર્મિક અને તાઈક વિકાસોનો જ વિચાર કર્યો છે; ભૌતિક વિકાસોને તો સ્પર્શ જ કર્યો નથી. પરિણામે ભૌતિક-પ્રત્યક્ષ ઉપલબ્ધ વિકાસોને સ્વમજવાની અશક્તિ હિન્દુઓમાં વંશપરંપરાથી ઊતરી આવી છે. અત્યારે આ દેશના વતનીઓની શુદ્ધિ ભૌતિક વિકાસોને પ્રલુપ્ત કરવા સમર્થ છે કે નહિ એ વિશે અથવા આ વિકાસમાં તેઓની શુદ્ધિશક્તિની પ્રવૃત્તાનાં ઐતિહાસિક કારણો વિશે વિચાર કરવાનો આ પ્રસંગ નથી; પણ પ્રાચીન ભારત ઉપરનો ઉપદેશ આરોપ સર્વાશે ખરો નથી એમ આયુર્વેદિક સાહિત્યનો ઇતિહાસ જોતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

આપણા પૂર્વજોએ અધ્યાત્મવિદ્યામાં તથા ધર્મવિચારમાં અસાધારણ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી હતી એ વાત ખરી છે. પણ બધા આર્યો વનમાં જોડાઈને અધ્યાત્મચિંતન, ધર્મચિંતન કે કાવ્યાદિની રચનામાં ગૂંચાયેલા રહેતા અને જગતમાં શું ચાલે છે, કેમ ચાલે છે, એ બાજુનો એમને વિચાર જ નહોતો આવતો એવી યુરોપીય વિદ્વાનોની કે તેઓને અનુસરનાર કેટલાક અગ્રત્વ વિદ્વાનોની માન્યતા જ્યોતિષશાસ્ત્રના કે આયુર્વેદના વિશાળ સાહિત્યને જોતાં અથવા અર્થશાસ્ત્ર કે મહાભારતના અભ્યાસદ્વારા તત્કાલીન સમાજસ્થિતિનું ચિત્ર જોતાં, યથાર્થ નથી લાગતી. જોલક

૧ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર આપણી પ્રાચીન સભ્યતાને ઉપવનની સભ્યતા કહે છે તે પણ ઐતિહાસિક દષ્ટિએ અર્થસત્ય છે

પોતાની આસપાસના જગતમાં શું ચાલે છે એનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરતા અને પોતાનાં અવલોકનોનાં ફોનો, સાહિત્યદ્વારા, ઉપદેશદ્વારા, તથા વ્યવહારમાં સાક્ષાત્ ઉપયોગદ્વારા જગતને લાભ આપવા આ દેશમાં સર્વત્ર ધૂમતા ઉત્સાહી આર્યોનું ચિત્ર ખડું થાય છે.

વર્તમાનકાળમાં પ્રયોગપદ્ધતિથી તથા સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર, દૂર-દર્શકયંત્ર વગેરે ઉપકરણોની મદદથી જે અનેક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોનો અપૂર્વ વિકાસ થયો છે તેનો તો પ્રાચીનકાળમાં સંભવ જ નથી. પણ નરી આંખે કરેલાં સૂક્ષ્મ અને વિશાળ અવલોકનો તથા એ ઉપરથી તીક્ષ્ણ મર્મગ્રાહી શુદ્ધિ વડે પ્રાપ્ત કરેલા અનેક તલસ્પર્શી સિદ્ધાન્તો આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં રચળે રચળે ચતુર જોનારને દેખાય છે.

કોઈ પણ દેશના પ્રાચીન કાળનાં મુખ્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો એ: (૧) વૈદ્ય (Science of Medicine) અને (૨) જ્યોતિષ. આ બે મુખ્ય શાસ્ત્રોમાં કેટલાંક અર્વાચર શાસ્ત્રોનો સમાવેશ થઈ જાય છે, ફળજ્યોતિષને બાજુએ રાખીએ, એમાં કોઈ તથ્યાંશ છે કે નહિ એ પ્રશ્નને અનિશ્ચિત માનીએ, પણ ખગોળ અને ગણિત વિષયમાં આ દેશના પ્રાચીન આર્યોએ જે જ્ઞાન મેળવેલું તે જ્યોતિષશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં જળવાઈ રહ્યું છે.^૧

આયુર્વેદમાં પણ એકથી વધારે વિજ્ઞાનોનો સમાવેશ થાય છે, અત્યારે પાશ્ચાત્ય વૈદ્યશાસ્ત્રમાં પારંગત થવા માટે જેટલાં શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન આવશ્યક ગણાય છે, તેટલાની જૂના વખતમાં આશા ન

૧ જ્યોતિષશાસ્ત્ર આ દેશમાં કેટલું ખેડાયું હતું તે જણવા માટે જુઓ શ્રી. ડૉ. બા. દીક્ષિતે રચેલ 'ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર' (મરાઠી). તેમ જ જ્યોતિષશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં કેલું જ્યાં કક્ષાનું ગણિત છે તે જોવા માટે જુઓ 'આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા' (પુરાતત્ત્વમંદિર ગ્રન્થાવલી)માં અ. શ્રી.

નારાયણનું વ્યાખ્યાન.

રાખી રાખાય. પણ શારીર (Anatomy, and Physiology) દ્રવ્યશુભ્રુશાસ્ત્ર (Materia Medica, Pharmacy) દાયગિદિત્સા (Medicina), રસશાસ્ત્ર (Chemistry), સ્વસ્થવૃત્ત (Hygiono), રોગવિજ્ઞાન (Pathology), રાત્ત્ય અને શાલાક્ય તંત્ર (Surgery), પ્રસૂતિતંત્ર (Midwifery & Gynecology), કૌમારજૃત્ય (Paediatrics) અગદતંત્ર, (Toxicology), પશ્ચાયુર્વેદ (Veterinary Science) વગેરે અનેક વિષયોનું થોડું ધણું જ્ઞાન પ્રાચીન વૈદ્યોને હતું એમ આયુર્વેદિક સાહિત્ય જ્ઞેતાં જણાય છે. આ ભૌતિકશાસ્ત્રોનું પ્રાચીન સ્વરૂપ આજનાં પાશ્ચાત્ય ધોરણથી માપવું ન જોઈ એ. એ જમાનામાં બીજા દેશોએ આ વિષયોમાં કેટલી નિપુણતા મેળવી હતી એ ધ્યાનમાં રાખતાં અને એ વખતની સાધનસંપત્તિ જ્ઞેતાં પ્રાચીન આર્યોએ કેટલી વૈજ્ઞાનિક મહત્ત્વશક્તિ (Scientific insight) કેળવી હતી એ જ જ્ઞેતાનું છે. આપણાં દુર્ભાગ્યે પાછળથી વૈજ્ઞાનિક શોધજોગની શુદ્ધિ આપણા પૂર્વજોમાં ઓછી થઈ ગઈ અને પંડિત વૈદ્યોએ જૂના ગ્રન્થોના અધ્યયનમાં જ સંતોષ માનવા માંડ્યો એટલે ઉપર કહેલાં આયુર્વેદાંગમૂલ સાંત્રોના વિશેષ વિકાસ થયો નહિ; પણ વૈદ્યકને લગતા દરેક વિષયમાં જે હજાર વર્ષ પૂર્વે આયુર્વેદના આચાર્યો કેવા ઉત્સાહથી શોધજોગ કરતા હતા, એમનું અવલોકન કેટલું વિશાળ તથા મુક્ત હતું, અને અવલોકનને પરિણામે તેઓ કેવા પ્રમાણુપુરઃસર સચોટ સિદ્ધાંતો જાંધતા એ સમજવા માટે પ્રાચીન આયુર્વેદિક ગ્રન્થો ઉત્તમ સાધન છે.

પ્રાચીન ભારતીય આર્યોની શુદ્ધિની ઉન્નતિ અને અવનતિનો ક્રમ આયુર્વેદના ઇતિહાસમાં અતિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. કેટલાક ઇતિહાસપર્યેષકોના મત પ્રમાણે વૈદ્યકવિદ્યાની ઉન્નતિ અવનતિ ઉપરથી અને એ વિદ્યાની પ્રજામાં થતી કદર ઉપરથી તે તે પ્રજાની સમ્મતાનું માપ નીકળે છે. આ ધોરણુ યથાર્થ હો કે ન હો, પણ

આ દેશના ઇતિહાસમાં, તે વૈદ્યકવિદ્યાની ઉન્નતિ સાથે આપણી સંબંધતાની, અનેક વિદ્યાઓની તથા કળાઓની પણ ઉન્નતિ થતી દેખાય છે, અને એની અવનતિ સાથે અવનતિ થતી દેખાય છે, ખરી રીતે સર્વ ઉન્નતિનું મૂળ પ્રજ્વળની છવનશક્તિ છે, અને એ શક્તિના વૃદ્ધિદાસની વૈદ્યકવિદ્યા સારી નિદર્શક છે એટલી વાત નિર્વિવાદ લાગે છે

‘ સસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ’ના લેખક તરીકે પ્રસિદ્ધ એ. મેકડોનલ્ડના નીચેના વચન ઉપરથી પાશ્ચાત્ય સસ્કૃતજ્ઞોની વૃત્તિ સ્પષ્ટ દેખાશે

‘ પ્રાચીન હિંદીઓના વૈદ્યકગ્રંથોની ખરી કીમત વિશે જે તજ્ઞોએ એ પુસ્તકો તપાસ્યા છે તેમનો અભિપ્રાય હાલો નથી. હિંદુઓની બુદ્ધિએ, આ દિશામાં કાંઈ મહાન કંચુ હોય એ સંભવિત નથી, કારણ કે તેણે ભૌતિક વિજ્ઞાન વિશે કદી પણ વલણ બતાવ્યું નથી સત્ત્વવિદ્યામાં કંઈ પણ કીમતી કામ કર્યું નથી. હાલો હિંદુ ગાંધી તો તે કૃત્રિમ નાક બનાવવાનો છે ’^૧

આ વચનોની પ્રેરક વૃત્તિ સ્પષ્ટ છે એને વિવેચનની અપેક્ષા નથી. છેલ્લી વાત કબૂલ કર્યા વગર છૂટકો નહોતો, કારણ કે પુરોષીય સત્ત્વચિદ્રિત્તકો કાપેલા નાકોને સાગ્ર કરવાની સત્ત્વક્રિયા

૧ With regard to the intrinsic value of the works of the old Indian writers on medicine, the opinion of competent judges who have hitherto examined them is not favourable Nor is it likely that the Indian mind, since it never showed any aptitude for natural science, should have accomplished anything great in this direction Probably the only valuable contribution to surgery to which India can lay claim is the art of forming artificial noses

(Rhinoplasty) હિંદુસ્થાનમાંથી આધુનિક કાળમાં જ શીખ્યા છે એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ હકીકત છે. પણ આ એક જ કળા અકસ્માત કેમ ઉદ્ભવે? એની પછવાડે શારીર વગેરે શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ, એટલો પણ વિચાર મેકડોનલ સાહેબને આવ્યો નથી—કારણ કે હિંદુઓમાં ભૌતિક શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન સંભવે જ નહિ એ દંઠ માન્યતા. આવા પૂર્વગ્રહનો જ બીજો દાખલો જોવો હોય તો “ હિંદુઓની વૈદ્યકવિદ્યાનો દશમાથી સોળમા સતક્રમાં વિકાસ થયો છે અને વાગ્બટ, માધવ તથા શાર્દૂલધરના ગ્રંથોમાં ચરક અને સુશ્રુતનાં બીજ છે ” એવો જર્મન પ્રાચ્યતત્ત્વવિદ્ હાસનો મત છે. આ અનુમાન ફેટલું હાસ્યાર્પદ છે એ કહેવાની જરૂર જ નથી. આ દેશના સામાન્ય વૈદ્યો પણ ચરક સુશ્રુત મૂળગ્રંથો અને એ ઉપરથી વાગ્બટ માધવે ગ્રંથો લખ્યા છે એટલું જાણે છે. વાગ્બટ અને માધવ ચરક સુશ્રુતનો વારંવાર નામથી નિર્દેશ કરે છે. ડા. હર્નલ પોતે હાસના ઉપર કહેલા મતને એક મરકરી જ ગણે છે. મેકડોનલ અને હાસના મતો પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની આ વિષયની સામાન્ય વૃત્તિના નમૂનારૂપ છે. પણ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી જોલી હર્નલ જેવાના પ્રયાસોને લીધે આ વલણમાં સુધારો થયો છે. અને એ શુદ્ધ થયેલી દૃષ્ટિના દાખલારૂપે ન્યુબર્ગર (Neuberger)-નો અભિપ્રાય ટાંકી શકાય. એ વિદ્વાન કબૂલ કરે છે કે “ હિંદુઓનું વૈદ્યક કદાચ એ લોકોની કિતમોતમ સિદ્ધિઓને નહિ પહોંચવું હોય પણ એ સિખરની નજીક તો પહોંચે જ છે. અને જ્ઞાનની સમૃદ્ધિ, તકની તલસ્પર્શિતા અને વ્યવસ્થિત વિચારણાને લીધે પ્રાચ્ય વૈદ્યકમાં અગ્રસ્થાન લે છે. ”^૧

૧ ‘ The medicine of the Indians, II it does not equal the best achievements of their race, at least nearly approaches them, and owing to its wealth of knowledge, depth of speculation and systematic considera-

આમ અભિપ્રાયમાં સુધારો થયા છતાં એક સાથે કહેવું પડે છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યની સર્વ સાખાઓનો અતિ ઝીણવટથી અને ઊંડા ગતરીને અભ્યાસ કરનાર પ્રાચ્યવિદોએ આયુર્વેદના પ્રાચીન ગ્રંથોને ઘણાં વર્ષો સુધી એ રીતે જોયા નહિ, અને એ વિષયમાં મત આપવાના જે અધિકારીઓ એટલે કે દાકતરો તેઓ તો સ્વાભાવિક રીતે પૂર્વગ્રહગ્રસ્ત; પરિણામે આયુર્વેદિક સાહિત્યની પ્રમાણ્યમાં ઉપેક્ષા થઇ છે.

છતાં આયુર્વેદના ઇતિહાસને ઉકેલવાના પ્રયત્નોનો ય ઇતિહાસ છે. વિસ્સન, ગેયલ અને વાઈઝનાં લખાણો સૌથી જૂનાં છે. વિસ્સનનો પહેલો લેખ છેક ઈ. સ. ૧૮૨૩ માં અને ગેયલનો ગ્રંથ ઈ. સ. ૧૮૩૭ માં પ્રકટ થયેલો, જ્યારે વાઈઝનાં લખાણો ઈ. સ. ૧૮૪૦ અને ૧૮૪૬ માં પ્રકટ થયેલાં.^૧

અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રકટ થયેલાં આ લખાણો ઉપરાંત ગ્રેન્ઝલર અને લેસેન જેવાનાં ફ્રેન્ચમાં તથા ગ્રેડર આદિનાં જર્મન ભાષામાં જૂના વખતમાં લખાણો થયાં છે. વળી પ્રાચ્યવિદ્યાના પંડિતોએ પ્રાચ્યવિદ્યાને લગતાં વિવિધ સામયિકોમાં વારંવાર

tion takes an outstanding place in the history of oriental medicine.' Neuburger: 'History of Medicine' Trans by Playfair, Vol. I, p. 437.

(1) WILSON—On the Medical and Surgical Sciences of the Hindus ('Oriental Magazine', 1823).

Indian Physicians at Bagdad, 'J. R. A. S.'

(2) ROYLE—'An Essay on the Antiquity of Hindu Medicine', London, 1837.

(3) WISE—'Commentary on the Hindu System of Medicine', Calcutta, 1845. London 1860,

'Medical Knowledge of the Hindus', 'Lancet', Vol. II, 1846.

આયુર્વેદના ઇતિહાસને લગતા વિવિધ વિષયોને સ્પર્શતાં લખાણો આપ્યાં હોય એ સ્વાભાવિક ■ જોઈ એ સર્વની અહીં નોંધ કરવી અનાવશ્યક છે.^૧ પણ છેલ્લાં સાઠ વર્ષમાં પાશ્ચાત્ય તેમજ અત્ય પુરાવિદોએ એક પ્રાચીન વિદ્યા તરીકે તથા વૈદ્યાએ તેમજ આયુર્વેદગ્રેમી દાકતરોએ વૈદ્યકવિદ્યાના રસથી આયુર્વેદના ઇતિહાસને ઉલેખવાના જે પ્રયત્ન પ્રયત્નો કર્યા છે તેની દિગ્દર્શક નોંધ અહીં કરવી જોઈએ.

ઈ. સ. ૧૮૮૦ માં મુખર્ધના ડૉ. અન્ના મોરેશ્વર, કુન્તે ખી. એ.; એમ. ડી. એમજે સરીકે 'અર્ધાગહદય' નું સંપાદન કરતાં તેની પ્રસ્તાવનામાં આયુર્વેદના ઇતિહાસની ચર્ચા કરી છે. પછી 'વૈદ્યક શબ્દસિન્ધુ' નામથી વૈદ્યક શબ્દોનો ક્રાશ ઈ. સ. ૧૮૯૪ માં છપાવતા તેના સંપાદક કવિરાજ શ્રી ઉમેશચન્દ્ર ગુપ્તે આયુર્વેદના ઇતિહાસનું ટૂંકું અવલોકન કર્યું છે. પણ અન્યાકારે તો આયુર્વેદના ઇતિહાસનો પહેલો અન્ય ગ્રંથલેખના ઠકિર સાહેબ સર ભગવત-સિંહજીનો ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં બહાર પડેલો 'એ થોટ' હિસ્તરી ઓફ આયર્ન મેડીકલ સાયન્સ^૨ જ છે.

જોઈ સૂક્ષ્મ અને સ્વતંત્ર અન્વેષણનો ફાવો કરી શકે એવું આ પુસ્તક નથી, પણ તે પ્રથમ હોવાથી પાછળનાઓને ઠીક ઉપયોગમાં આવ્યું છે. પણ ઊંડા અભ્યાસની અને ઐતિહાસિક અન્વેષણની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ કરાવતું, આયુર્વેદના ઇતિહાસનું પહેલું

૧ શ્રી. ગિરીશચન્દ્ર મુખોપાધ્યાયના 'હિસ્તરી ઓફ ઇન્ડિયન મેડીસીન', ના બીજા અન્યમાં પૃ. ૮૧ થી ૮૭ માં 'નિબ્ધિઓચારી ઓફ વર્ક્સ' એન ઇન્ડિયન મેડીસીન' આપેલ છે તે જિજ્ઞાસુએ જોવી

૨ આ અંગ્રેજી પુસ્તકનું શ્રી. બાનુમુખરામ નિયુજ્જરામ મહેતાએ કરેલું ગુજરાતી ભાષાન્તર સયાજી સાહિત્યભાગના ૧૦૦ માં પુષ્પ તરીકે વડોદરાથી પ્રસિદ્ધ થયું છે. પણ સ્થિતિથી સાચે કહેવું પડે ■ કે અતિશય એકરકારીથી કરવામાં આવેલું હોઈને એ નિરૂપયોગી નીવડ્યું છે.

પુસ્તક તો ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં 'એન્સાઈક્લોપીડિયા ઓફ ઇંડો-આર્યન રીસર્ચ' ના એક મહત્ત્વની તરીકે પ્રકટ થયેલું પ્રો. જુલિઅસ જાલીએ જર્મન ભાષામાં લખેલું 'મેડીસીન' છે. પછીના પુરાવિદોએ એનો છટકો ઉપયોગ કર્યો છે.

તે પછી એ એફ. રૂડોલ્ફ હર્નલે આયુર્વેદના ઐતિહાસિક અન્વેષણને લગતા પ્રકીર્ણ લેખો પુગતત્વના સામયિકોમાં લખીને, 'મેડીસીન ઓફ એનશન્ટ ઇન્ડિયા', ૩ ૧, જેના ઉપોદ્ધાતમાં આયુર્વેદના ઇતિહાસનું નિરૂપણ છે તે ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં પ્રકટ કરીને તથા 'નાવનીતક' જેવા ગ્રંથના સપાદનથી તથા તેના ૧૯૧૪ માં લખેલા ઉપોદ્ધાતથી આયુર્વેદના ઇતિહાસ ઉપર વળી પ્રકાશ પાડ્યો છે.

આ સમય દરમિયાન જ ગ્રંથગ્રંથસામ્રાજ્ય ઇતિ પ્રદુષ્ટચન્દ્ર રાયે ઈ. સ. ૧૯૦૨ અને ૧૯૦૬ માં પ્રકટ કરેલા 'હિસ્ટરી ઓફ હિન્દુ કેમિસ્ટ્રી' ના બે ભાગના ઉપોદ્ધાતમાં આયુર્વેદના ઇતિહાસનું તથા રસશાસ્ત્રના ઇતિહાસ મૂલ્યનું નિરૂપણ કર્યું છે^૧ એ જ અરસ માં કવિરાજ શ્રી વિગ્નચરણ ગુપ્તે ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં પ્રકટ કરેલા 'વનૌષધિદર્પણ'ના ઉપોદ્ધાતમાં આયુર્વેદિક સાહિત્યનું બગાળીમાં વિવરણ કર્યું છે પણ આ સર્વથી ઐતિહાસિક નિર્ણયોની અને મૌલિકતાની બાબતમાં ચર્ચાનિય એવો તો મ. મ. કવિરાજ નાણાથ સેન સરસ્વતીનો ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં પ્રકટ થયેલા 'પ્રયક્ષ શરીર'નો સરકૃત ઉપોદ્ધાત છે પછી ઈ. સ. ૧૯૨૩ થી ૨૭ સુધીમાં 'હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન મેડીસીન'ના ત્રણ ગ્રંથો પ્રકટ

૧ આ 'હિસ્ટરી ઓફ હિન્દુ કેમિસ્ટ્રી'નું ભાષાન્તર (જેકે એને ભાષાન્તર કર્યું છે પણ જે સાર જ) ના પર્ણાન્વયાય વૈકુંઠરાય મેટ એમ એ., બી. એસસી ત્ર ગ્ર વ સો એ સ. ૧૯૭૩ માં પ્રકાશિત કર્યું છે. પણ એ અસહ્ય દોષોથી દૂષિત છે. એ ભાષાન્તરના દોષોના દાખલાઓ માટે જુઓ 'આયુર્વેદવિજ્ઞાન', પુ ૪, ૫ ૩૧૧ ઉપર લખેલું અવગોચન

કરીને ડવિરાજ એ. ગિરીશચન્દ્ર મુખોપાધ્યાયે આયુર્વેદની ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં ભારે અર્પણ કર્યું છે. પછી પં. હરિપ્રપત્તજીએ ઇ. સ. ૧૯૨૮ માં 'રસયોગસાગર'ના ઉપોદ્ધાતમાં વૈદિક આયુર્વેદનું ધણું વિવરણ કર્યું છે, અને છેવટ નેપાળ-રાજ્યશુક પં. હેમરાજ શર્માએ ઇ. સ. ૧૯૩૬ માં 'કાશ્યપસંહિતા'ના સ્વતંત્ર ગ્રંથ જેવા ઉપોદ્ધાતમાં આયુર્વેદના પ્રાચીન ઇતિહાસનો અતિ વિસ્તારથી તથા પુષ્કળ લઘુપોદ્ધ કરીને વિચાર કર્યો છે.^૧

મેં ઉપર નોંધેલા ઐતિહાસિક વિવરણના પ્રયત્નોનો બનતો લાભ લીધો છે. જોકે અંગ્રેજી સિવાયની ફેંચ, જર્મન વગેરે ભાષામાં લખાયેલું સાહિત્ય મેં નથી જોયું. પણ મેં જે નિરૂપણ કર્યું છે તે ઉપર કદેલા ગ્રંથોમાંથી ટાઈ પણ એક અથવા વધારેના અનુવાદરૂપ કે સારરૂપ નથી. પણ આયુર્વેદના મૂળગ્રંથોના અવલોકન ઉપરથી તથા સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં તેમ જ આ દેશના સંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં આયુર્વેદિક સાહિત્યનું જે સ્થાન મને દેખાય છે તે ઉપરથી સ્વતંત્ર રીતે દરેકું છે.

આયુર્વેદનો સંપૂર્ણ અને વિગતવાર ઇતિહાસ લખવાનો અહો ઉદ્દેશ નથી. એ માટે થવો જોઈએ તેટલો ઐતિહાસિક લઘુપોદ્ધ હજી થયો નથી. હજી ઘણાં સંદેહસ્થાનો છે. આયુર્વેદના ગ્રંથો પણ હજી પૂરાં જપાયા નથી. જે જપાયા છે તે પણ સુવિવેચિત સંપાદનો નથી. તેમ ગ્રંથનું કદ પણ મર્યાદિત રાખવાનું હોઈને આ સંક્ષિપ્ત ઐતિહાસિક નિરૂપણ છે.

વળી આ નિરૂપણમાં મારું લક્ષ્ય આયુર્વેદની પ્રાચીનતા કે મહત્તા સ્થાપવાનું પણ નથી; મને આયુર્વેદિક વિચારોનો જે કંમ દેખાયો છે તેનું સામાન્ય ચિત્ર દોરવાનું છે.

૧ આયુર્વેદના ઇતિહાસ સંજ્ઞાની ઉપલબ્ધ સાહિત્યની ઉપલી નોંધ કેવળ દિગ્દર્શક છે, સંપૂર્ણ નથી; એની જરૂર પણ નથી. જ્યાં જિજ્ઞાસુને એ નોંધમાં લક્ષ્યગિત ગ્રંથોમાં વિરોધ મળેલી જરૂર મળી રહેશે.

વૈદિક સમય અને અશ્વિદેવો

વૈદ્યકનો આરંભ ખરી રીતે મનુષ્યના સામાજિક જીવનના આરંભથી શરૂ થાય છે એમ કહી શકાય. સ્વાભાવિક પ્રેરણાને વશ મધ્યકેટલાંક પ્રાણીઓ પણ જેરી વનસ્પતિના વારણરૂપ વનસ્પતિને જોધી કાઢી તેનો ઉપયોગ કરે છે, એમ કેટલીકવાર કહેવામાં આવે છે. એ સાચું હોય કે ન હોય પણ જંગલી મનુષ્યોને વૈદ્યક કહી શકાય એવું કાંઈક જ્ઞાન હોય છે એ તો ચોક્કસ છે, અને આ દેશના મૂળ વતનીઓ પછી જેને સિન્ધુ સંસ્કૃતિ કહેવામાં આવે છે અને જેની નિશાનીઓ મોહેન્જોડેરો, હરપ્પા વગેરે સ્થળોમાંથી મળી છે^૧ તે લોકો અને દ્રાવિડ જાતિના લોકો^૨ એ બધા પામે કાંઈક વૈદ્યકજ્ઞાન હતું, અને વૈદિક કાળના પ્રાચીન આર્યોમાં જે પહેલા વૈદ્યો થયા તેઓએ આ મૂળવતનીઓના વૈદ્યકજ્ઞાનનો કાંઈક લાભ લીધો છે એમ મને લાગે છે.

અશ્વિદેવવિષયક તેમ જ રૂઢવિષયક વૈદિક કથાઓમાં એ જે દેવોને ખીજા કરતાં કાંઈક હલકા ગણવાની જે વાત આવે છે તેનું મૂળ આર્ષેતર લોકો અને વૈદિક આર્યો વચ્ચેના વૈદ્યક સંબંધી તથા લિંગપૂજા સંબંધી વ્યવહારમાં રહેલું છે. અશ્વિદેવોને ખીજા દેવો કરતા હલકા ગણવાનો પહેલો ઉલ્લેખ તૈ. સં. (૬-૪-૯-૩), મૈ. સં. (૪-૬૨), શતપથ બ્રાહ્મણ (૪-૧-૫-૧૪) વગેરે બ્રાહ્મણોમાં

૧. કોલસા જેવો કાળો પદાર્થ મોહેન્જોડેરોના ખોદકામમાંથી મળ્યો છે, જે ચિલાજીવ હોવાનો સંભવ જૂની શોધખોળ ખાતાના કેમિસ્ટના મતે છે. જે એ સાચું હોય તો ઘણું સૂચક છે. (*Mohenjodaro and its Civilization* Vol. II, કાર્થપસંહિતાનો ઉપોદ્ધાત. ૫. ૨૨૪, ૧.)

૨. ઐતિહાસિક કાળમાં જે દ્રાવિડ વૈદ્ય તરીકે જાણખાય છે, તેમા સ્થાનિક અરો હોવા છતાં એ મુખ્યત્વે આયુર્વેદની જ એક શાખા છે. પણ ૯૫૧ ને કહ્યું છે તે તો પ્રાચૈવદિક કાળના દ્રાવિડો વિશે છે.

મળે છે. અને તેમાં વૈદ્યક ધંધા (મેડીસીન) સાથે સંબંધ હોવાને લીધે મનુષ્યના સમાગમમાં આ દેવાને આવવું પડે છે, માટે તેઓ યજ્ઞના ભાગને લાચક નથી એમ કહેલું છે. આ કથનનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો વૈદિક આર્યોમાંથી વૈદ્યક ધંધો કરનારા આર્યો ધંધાનાં કેટલાંક રહસ્યો પડોશી અનાર્યો પાસેથી શીખવા માટે તેઓના સંબંધમાં આવ્યા હોય અને યાજ્ઞના પ્રાણશુદ્ધાશ્વમાં અનાર્યો સાથેના વ્યવહાર તરફ તિરસ્કાર વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતાં વૈદ્યોના દેવ ગણાતા અશ્વિદેવો યજ્ઞના ભાગ માટે અયોગ્ય હોવાની દંતકથા ઉત્પન્ન થઈ હોય એવી આશી કલ્પના છે.

અશ્વિદેવો પુરાણોમાં દેવવૈદ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. અને આયુર્વેદિક સાહિત્યની સંપ્રદાયપરંપરામાં અશ્વિદેવો પાસેથી ધન્ત્રે આયુર્વેદનું જ્ઞાન મેળવ્યું અને તેની પાસેથી ભરદ્વાજે મેળવ્યું એનું સ્પષ્ટ કથન છે. છતાં વેદમાં અશ્વિદેવો એટલે વૈદ્ય-દેવો એવો અર્થ નથી. નિરુક્તકાર સ્પષ્ટ કહે છે કે “ઘાવાપૃથિવી એ જ અશ્વિન અથવા દિવસ રાત એ જ અશ્વિનો. કેટલાક સૂર્ય અને ચન્દ્રને અશ્વિન કહે છે. પણ ઐતિહાસિકો ‘પુણ્ય કર્મ’ કરનારા રાજાઓ’ એવો અર્થ કરે છે.” આ રીતે મારક જે ઐતિહાસિક અર્થ કરે છે તેને અશ્વિનોનો વૈદિક પર્યાય નરો ટેકો આપે છે.^૨

ઋગ્વેદમાં અશ્વિનોને દીર્ઘ હાથવાળા અને નિલયુવાન કહ્યા છે.^૩ વૈદિક મંત્રોમાંથી અશ્વિનોનું જે વર્ણન મળે છે તે ઉપરથી ગોલ્ડસ્ટકર જેવો સંસ્કૃતવિદ્ વિદ્વાન ધારે છે કે અશ્વિનોની દેવ-

૧ તત્ર કો અશ્વિનો ઘાવાપૃથિવી જ્ઞયેકે ।

અહોરાત્રો જ્ઞયેકે । સૂર્યચન્દ્રમસો જ્ઞયેકે ।

રાજાનો પુણ્યકૃતો જ્ઞયૈતિહાસિવાઃ । નિરુક્ત ૧૨-૧

૨ ઋ. ૧-૩-૨, ૧-૧૮૦-૪ આદિ

૩ ઋ. ૧-૩-૧, ૭-૬૭-૧૦ આદિ

કથામાં બે બિન્ન તત્ત્વો એકન થયેલા છે: (૧) પ્રાકૃતિક અને (૨) માનુષ. જેમાં અશ્વિનોના પ્રકાશાત્મરૂપનું વર્ણન તે નિરુક્તાનુસાર ઘાવાપૃથિવી કે સૂર્યચન્દ્ર કે રાત્રિદિવસનું પ્રાકૃતિક રૂપ અને જેમાં ઘેઠક ઉપચારોની વાત આવે છે તે માનુષ રૂપ.

અશ્વિદેવો વિશે વધારે વિચાર કરવાની જરૂર નથી,^૧ કારણ કે વેદમાં કંઈ કેવળ અશ્વિદેવને વૈદ્ય કહેલ છે એમ નથી, પણ રુદ્રને એ વારંવાર ભિષક (મિષક્ષ્મ) કહેલ છે.^૨ એક રીતે રુદ્રની સ્થિતિ અશ્વિદેવને મળતી છે. જેમ અશ્વિદેવને યજ્ઞમાં ભાગને યોગ્ય નહોતા ગણવામાં આવતા, તેમ જ રુદ્રને પણ નહોતા ગણવામાં આવતા. દક્ષ પ્રજાપતિએ રુદ્રને યજ્ઞમાં ન બોલાવ્યા અને રુદ્રે દક્ષ-યજ્ઞનો ભંગ કર્યો વગેરે કથા પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે.^૩ અશ્વિ અને રુદ્ર ઉપરાંત અગ્નિ, વરુણ, ઇન્દ્ર, મરુત્ત તથા સરસ્વતીને પણ ભિષક કહેલ છે.^૪ પણ આ પ્રકારના બિન્નબિન્ન દેવને ભિષક કહેનારા મંત્રોમાંથી કે ભિષક દેવભિષક ખીળ મંત્રોમાંથી કે તેની કથાઓમાંથી આયુર્વેદના વિચારોનું મૂળ પકડવા યોગ્ય કશું મળતું નથી,^૫ એટલે એનો વિચાર પડતો મૂકી આયુર્વેદિક વિચારોનો કેટલો અંશ વૈદિક સાહિત્યમાં મળે તે જ તપાસીએ

૧ અશ્વિદેવના સમગ્ર વિષય પરત્વે જુઓ 'આયુર્વેદવિજ્ઞાન' પુ. ૨૨, અ. ૪-૫ માં પ્રકટ થયેલો 'અશ્વિદેવો અને આયુર્વેદનો ઇતિહાસ' એ લેખ.

૨ જુઓ ઝ. ૨-૩૩-૪, ચતુર્વેદ ૧૬-૫.

૩ જુઓ મારો 'સૌંદર્ય ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ', ૧૯૩૬, પૃ. ૬૨.

૪ અયર્વ ૫-૨૯-૧, ચતુર્વેદ ૨૧-૪, ૨૧-૨૫, ૨૮-૯ ઝ. ૨-૩૩-૧૩, ચતુર્વેદ ૨૧-૩૦.

૫ જેને આ રીતે જોડા જોતરણ હોય તેણે 'આયુર્વેદસંદેશ' ફરવરી, ૧૯૩૪ માં 'ભિષક કે વૈદિક સ્વરૂપ' એ લેખ તથા 'હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન મેડીસન' ઝ. ૧-૨ માં અશ્વિ આદિના વિસ્તારથી ઉલ્લેખો આપ્યા છે તે લેખ.

વેદમાં આયુર્વેદનાં બીજાં

પૌરાણિક માન્યતા પ્રમાણે વેદ અનાદિ છે અને આપણી બધી વિદ્યાઓનું મૂળ વેદ છે. આ માન્યતામાં એટલું ઐતિહાસિક સાત્ત્વ જરૂર છે કે વેદના કાળથી પ્રાચીનતર કાળમાં આપણી નજર પહોંચી શકતી નથી. સંસ્કૃત સાહિત્યની પરંપરામાં વ્યાકરણ, નિરૂક્ત વગેરે જેમ વેદાંગ ગણાય છે, તેમ આયુર્વેદ ઉપવેદ ગણાય છે. ચરક અને સુશ્રુત જેવના સત પ્રમાણે આયુર્વેદને અથર્વવેદનો ઉપવેદ ગણવો જોઈએ.^૧ બીજા ત્રણ વેદો કરતાં અથર્વવેદમાં વેદાને લગતાં સૂચનો વધારે છે, એટલે આ માન્યતા તદ્દન સ્વાભાવિક છે. છતાં ચરણબ્યૂદમાં આયુર્વેદને ઋગ્વેદનો ઉપવેદ કહ્યો છે, એ આશ્ચર્ય લાગે છે.

વૈદિક સમાજમાં તાવ, શરદી, ઉધરસ, ઝડા વગેરે વારંવાર થતા રોગોનો તથા લગાઈઓમાં બાણ તથા બીજાં હથિયારો વાગવાથી થતાં ત્રણોનો ઉપાય મોઢવા માટે તીક્ષ્ણ વિચારશક્તિ-વાળા ઋષિઓની જીદિ પ્રયત્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે. આ વિષયમાં વિચારને આગળ વધવા માટે સામગ્રી પણ પુષ્કળ હતી. પંજાબનાં અને હિમાલયના પડધારાનાં જંગલો હજારો વનસ્પતિઓથી ભર્યા હતાં. યજ્ઞોમાં હોમવાનાં પશુના અવયવો કાપી કાપીને હોમવાના હોવાથી વૈદિક ઋષિઓનું સારીરશાસ્ત્ર વધતું જતું હતું. મુદ્રોમાં પણ વાગેલાં બાણનાં ફળાં કાઢતા તથા કપાયેલા અવયવો ઉપર પાટા-પીટી કરતાં શલ્યતંત્ર (Surgery) નું જ્ઞાન મળતું હતું. આવી અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં તીવ્ર જીદિશાળી તથા પ્રવૃત્તિશીલ વૈદિક

૧ તત્ર મિષજા પૃષ્ઠેઐવં ચતુર્ણામૃત્તમામયજુરથર્વવેદાનામાત્મનોડ્યર્વ-
વેદે મકિરાદેસ્યા । ચરક સૂ-અ. ૩૦

હર રાજ્ય આયુર્વેદનાદૃશ્યમુપાગમ્યવેદેસ્ય ૧ પુનઃ સૂ-અ-૫

ઋષિઓ વૈદ્યક વિદ્યામાં જોડા જીતેરે એ સદૃશ છે. પણ આમ તકે ઉપર આધાર ગણવાની જરૂર નથી, એ વખતના વૈદોના વૈદ્યક જ્ઞાનની ચોક્કસ નિશાનીઓ મળે છે

ઋગ્વેદ અને અથર્વવેદના મંત્રોમાં તથા જુદાજુદા વેદના બ્રાહ્મણોમાં વૈદ્યક વિષયને લગતા સૂચનો છૂટાછવાયા છે. જોકે આ જાતનાં સર્વ સૂચનોનો કોઈએ ખાસ અભ્યાસ કર્યો નથી. વૈદિક મંત્રોમાં જે પારિભાષિક શબ્દો છે તેમાંના ઘણા ચરક સુશ્રુતાદિ આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં વપરાયા નથી, એટલે વૈદિક વૈદ્યના વૈદ્યક જ્ઞાનનું ખરાબર માપ તો નહિ જ આવે. વળી વેદોમાં મુખ્યત્વે ધાર્મિક વિચારોનો સમૃદ્ધ ઠગવામાં આવ્યો છે, એટલે વેદમાં સૂચન નથી મળતું માટે એ વખતના વૈદ્યને અમુક જ્ઞાન નહિ જ હોય એમ કહેવું પે મુશ્કેલ છે.

ખીન્તુ એ પણ ધ્યાનમાં ગણવાનું છે કે ઋગ્વેદના મંત્રો મોટે ભાગે અથર્વવેદના મંત્રો કરતા પ્રાચીનતર છે. પણ કેટલીક વાતો ઋગ્વેદના સમયમાં પ્રચારમાં હોવા છતાં એમાં ન સમઢાતા અથર્વવેદમાં સમઢાઈ છે અથર્વવેદના મંત્રોનું વસ્તુ ૧૪ પ્રકારમાં વહેંચાયેલું છે. તેમાંના બે પ્રકારો (૧) લૈપન્ય (રોગો અને જૂત-બાધાને લગતા) મંત્રો, અને (૨) આયુષ્ય (દીર્ઘજીવન અને તદુગ્રસ્તી મારેના) મંત્રો આયુર્વેદને લગતા છે ખીન્તુ રીતે કેટલાક શાન્ત અથવા બેપજ આયર્વાણ અને ઘોર અથવા આલિચારિક આયર્વાણ આવા અયર્વમંત્રોના બે ભાગ પાડે છે. આમાંથી વૈદુ પહેલા ભાગમાં આવે છે અથર્વવેદના વૈદ્યક મંત્રો મેવજ નામથી, આરોગ્યકર વનરપતિ મેવજા નામથી, અને આરોગ્યકર પાણી મેવજી એ રીતે બદુવચનાત્મક નામથી વર્ણવાયેલ છે.

બેપજમાંથી નીકળેલો લૈપન્ય શબ્દ ઋગ્વેદમાં કે અથર્વવેદમાં નથી, પણ કૌશિક સૂત્રના લૈપન્ય પ્રકરણો (૨૫ થી ૩૨)માં અને બ્રાહ્મણોમાં વપરાયો છે

એટલું તો ચોક્કસ છે કે અથર્વવેદના લેખન્ય મંત્રો તદનુગત ક્રિયાઓ સાથે દુનિયાના કેઈ પણ સાહિત્યમાં જળવાઈ રહેલા પુરાતન વૈદ્યકોના પૂરો હેવાલ રજૂ કરે છે.^૧ ઋગ્વેદનાં ચોક્કસ સૂક્તો જેમાં આ બાબત છે તે ખરી રીતે એ જ જાતનાં અને એ જ વિષયનાં છે. (જુઓ ઋ. ૧૦-૧૮૭, ૧૧૧, ૧૧૩; ૧-૧૯૧; ૭-૫૦; ૮-૯૧; ૧૦-૫૭ તથા બીજા છૂટક મંત્રો.) આ જાતના મંત્રોમાં કહેલી કેટલીક વાતો હિંદી આર્યો અને ધરાની આર્યો જે વખતે સાથે રહેતા હતા તે વખતના જેટલી જૂની હોવી જોઈએ, કારણ કે સં. મેવજ શબ્દ સાથે ધરાની બીસેઝા (Baesaza), મેવજમંત્ર સાથે મંથ્ર બીસેઝા (Manthra Baesaza) સોમમેવજ સાથે હોમ બીસેઝા વગેરે શબ્દોનું સામ્ય સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ છે. વળી અવસ્તાની તંદુરસ્તી અને દીર્ઘજીવન માટેની પ્રાર્થનાઓમાં વેદ પેઠે વનસ્પતિઓનો ઉલ્લેખ મળે છે. અવસ્તામાં અને વેદમાં ખસ રોગ માટે પામન્ શબ્દ છે. આથી પણ આગળ વધીને એ-કુન્દે નામના પાશ્વાત્ય પંડિતે તો કિમિ વિશેના ટ્યુરોનિક જાદુનું તદ-વિષયક વૈદિક મંત્રો સાથે સામ્ય જતાવ્યું છે. પણ આ તો કદાચ કાકતાલીપ હોય, અથવા જૂની પ્રજાઓના વિચારની સમાનતાનું પરિણામ હોય.

અથર્વવેદમાં જોકે વૈદ્યક વિષયને લગતા મંત્રો ઘણા છે, પણ તેનું વર્ગીકરણ કરવું મુશ્કેલ છે. કેટલાક શબ્દો રોગવાગક છે એમ સમજાય છે, પણ કયો રોગ વિવક્ષિત છે તે કળાવું નથી, કારણ કે એ શબ્દો ઘણી વાર આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં દેખાતા નથી. અને વૈદિક મંત્રોમાં તાવ (તક્મન્) જેવા એક બે રોગ સિવાય કોઈનાં લક્ષણો ક્યાં નથી. કેટલીક વાર ઘણા

૧ ' એન્સાઈક્લોપીડિયા ઓફ ઇન્ડિયન આર્ચીવ રીસર્ચના એક મહત્ત્વાકાંક્ષી તરીકે અથર્વવેદ ઉપર જીભમરીકરવું સરસ પુસ્તક પ્રકટ થયું છે, અને તેનો મેં ઘણો ઉપયોગ કર્યો છે.

રોગો એક જ પ્રાર્થનામાં સાથે મૂકી દીધા છે. રોગ અને ભૂતાવેશને જુદાં પાડ્યાં નથી. રોગનિવારક તરીકે જે કહેલું છે તે માંત્રિક છે કે ઉપચારક્રિયાસૂચક છે, તે પણ ઘણી વાર સ્પષ્ટ નથી થતું. જાદુઈ ચીજો મોટે ભાગે વનસ્પતિજન્ય હોય છે. પણ ઘણી વનસ્પતિનાં નામોનો અર્થ સમજાતો નથી. સક્રિયિક ચિકિત્સા (Symbolic treatment)નો દાખલો જોઈએ તો કમળાના પીળા રંગને પીળા સૂર્યમાં તથા પીળાં પક્ષીઓમાં મોકલે છે તથા ગાયના શતા રંગને એને સ્થાને સ્થાપે છે (અ ૧-૨૨) એ પૂરતો સૂચક છે. પણ તાવ ઉપર કુક (કક) અને ક્ષત ઉપર પીપરની પ્રાર્થના છે તેમાં માદળિયાં તરીકે જ ઉપયોગ ઉદ્દિષ્ટ હશે કે દવા તરીકે પણ એનો નિર્ણય કાણ કરી શકે ?

વેદનાં વૈદ્યકને લગતાં સૂચનોને જરા વિગતથી તપાસીએ એટલે આ વિષય વધારે સ્પષ્ટ થશે. વૈદ્યરાયક સં. મિષક શબ્દ ઋગ્વેદ સંહિતામાં તથા પાછળનાં વૈદ્યક સાહિત્યમાં સામાન્ય રીતે વપરાયો છે.^૧ પાછળનાં ધાર્મિક સાહિત્યમાં વૈદ્યક ધંધાને હલકો ગણ્યો છે.^૨ વૈદ્યક ધંધા તગ્ધની આ અરુચિ છેક યજુર્વેદ સંહિતાઓ જેટલી જૂની જણાય છે;^૩ જેમા વેદક ધંધા (મિષક) સાથે સંબંધ હોવા માટે અશ્વિદેવોનો તિરસ્કાર થયો છે. આ ધંધાને લીધે અશ્વિદેવોને મનુષ્યોના સમાગમમા ખીન દેવો ક્રૂરતાં વધારે આવડુ પડે છે. એ માન્યતામાં આલડછેટની વૃત્તિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પણ પ્રાચીનતમ વૈદિક

૧ ઋ-૨-૨૩-૪, ૬-૫૦-૭, ૯-૧૧૨-૧ વગેરે, અ-વે-૫ ૨૯-૧, ૬-૨૪-૨; વા સં-૧૬-૫, ૧૯-૧૨, ૩૦-૧૦; તૈ-સ-૬-૪-૯-૨.

૨ જુઓ આ ઘ-સૂ-૧-૬-૧૮-૨૦, ૧૯-૧૫, શિ-ઘ-સૂ-૧૭-૧૭ વા-ધ-સૂ-૧૪-૨-૧૯, વિષ્ણુ ૫૧-૨૦.

૩ તૈ-સ-૬-૪-૯-૩, મૈ-સ-૪-૬-૨, શ-શ્વ-૪-૧-૫-૧૪.

સાહિત્યમાં આ વૃત્તિ નથી દેખાતી. અશ્વિદેવને,^૧ વરુણદેવને^૨ તથા રુદ્રદેવને વૈદ્ય મિષક્ કહ્યા છે. રુદ્રને તો ઋગ્વેદના એક મંત્રમાં મિષક્ત્ત્વ કહ્યા છે.^૩ ત્યારે યજુર્વેદના એક મંત્રમાં દેવોના વૈદ્ય કહ્યા છે.^૪ ઋગ્વેદના એક આખા સૂક્તમાં એક વૈદ્ય પોતાની આપધિઓની તથા એના રોગહર ગુણોની પ્રશંસા કરે છે.^૫ વળી અશ્વિદેવોની આશ્વર્ષકારક ચિકિત્સાના ઉદ્દેશો વેદમાં ઘણે સ્થળે છે. લંગડાને આશ્વર્યાની તથા આંધળાને જ્ઞેવાની શક્તિ અશ્વિદેવોએ આપ્યાનું અનેક મંત્રોમાં કહ્યું છે.^૬ એક સ્થળે રુદ્રશ્વને એના પિતાએ આંધળા કર્યો હતો, અને તે આંધળા રુદ્રશ્વને વૈદ્ય અશ્વિદેવોએ નેત્રો આપ્યાં એમ સ્પષ્ટ મંત્રવચન છે.^૭ વળી અપવનને તથા પુરંધિના પતિને ફરી યુવાન કર્યાનું ઋગ્વેદમાં જ કહ્યું છે,^૮ એક સૂક્તમાં વિષ્ણુદાને લોદાનો પગ આપ્યાનું વર્ણન છે.^૯ વિષ્ણુદા ઘોડીનું નામ છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે, એ જો ખરું હોય તો વધારે આશ્વર્ષકારક ગણાય. અશ્વિદેવોના ચિકિત્સા સંબંધી આ મુખ્ય ચમત્કારો છે. આથી પણ આગળ વધીને એક મંત્રમાં આયર્ષણ દધીય નામના ઋષિને ઘોડાનું માથું લગાડી

૧ ઋ-૧-૧૧૬-૧૬, ૧-૧૫૭-૬, ૮-૧૮-૮, ૮-૮૬-૧,
૧૦-૧૬-૩, ઇ-વે-૭-૫૩-૧ વગેરે.

૨ ઋ-૧-૨૪-૯

૩ ઋ-૨-૩૩-૪

૪ યા-૨-૧૬-૧૪

૫ ઋ-૧૦-૬-૭

૬ ઋ-૧-૧૧૨-૮, ૧૦-૩૬-૩

૭ ઋ-૧-૧૧૬-૧૭

૮ ઋ-૧૦-૩૬-૪ તથા ૧૦-૩૬-૭

૯ ઋ-૧-૧૧૬-૧૫, ૧૦-૩૬.

દીધેલું અને એ ઘોડાના માથાથી દધીય ઋષિએ અશ્વિનેને ‘મધુ’-
નો ઉપદેશ કર્યો એમ કહ્યું છે.^૧ આ કથા બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ
(મધુબ્રાહ્મણ)માં પણ છે. પુરાણોમાં રુદ્રે યજ્ઞનું માથું ઠાપી
નાખ્યું અને અશ્વિદેવોએ પોતાને યજ્ઞમાં ભાગ આપવાની શરતે
પાછું સાધી આપ્યું એવી કથા છે. આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં જુદું
અવન રસાયનપ્રયોગથી ફરી જુવાન થયા (ચ-ચિ-અ-૧) એ રીતે
પહેલા કહેલ વૈદિક મંત્રનો અનુવાદ છે અને અશ્વિદેવોએ યજ્ઞનું
માથું શસ્ત્રચિકિત્સાથી ફરી સાધી આપ્યું માટે શત્યતત્ર આયુર્વેદના
આઠ અંગોમાં ઉત્તમ છે, એ રીતે સુશ્રુતે પૌરાણિક કથાનો
શત્યતત્રની પ્રશંસામાં ઉપયોગ કર્યો છે (સુશ્રુત સૂ-અ-૨.)

આધજાને ફરી દેખતો ફરી શકાય, લુપ્તને ફરી ચાલતો
ફરી શકાય, ઘોડાનો પગ ભાગી ગયો હોય તો એને બદલે લોહાને
પગ નાખી શકાય, જુદું માથુંસોને ફરી જુવાન ફરી શકાય અને
હેવટ કપાયેલું માથું પણ સાજું ફરી શકાય, એ તો વૈદક વિદ્યાના
મોટા ચમત્કારો ગણાય. પણ આજનું મોટરની ઝડપે આગળ વધે
જતું પાશ્ચાત્ય વૈદ આ બધું ફરી શકતું નથી અને વૈદિક કાળમાં
આપે વૈદો આ ચમત્કારો ફરી શકતા હોય એમ માનવાનું કાંઈ
કારણ નથી મંત્રો પોતે તથા સુશ્રુત વગેરે પણ દેવોમાં—માથુંસોમાં
નહિ—આવી ચમત્કારિક શક્તિ માને છે, છતાં આવા વૈદક
સબધી ચમત્કારો દેવાને આરોપાય ત્યારે કાંઈક વૈદક એ
સમાજમાં ચાલતું હોય ખરું. એ વખતના વૈદો કાંઈક શસ્ત્રચિકિત્સા
પણ ફરી શકતા હશે, વધારે નહિ તો ધા ઉપર કાંઈ વનસ્પતિનાં
પાનની જુબદી મૂંઝતા હશે, વહેતા ધા ઉપર પાટાપોંડી કરતા હશે,
અથવા વૈદના એક મંત્રમાં તો સ્પષ્ટ રીતે કપાયેલા હાડકાંની સાંધ-
નારી ઓપધિનો ઉલ્લેખ છે^૨ બીજે પણ શસ્ત્રસાધ્ય રોગોમાં

મંત્રો 'સાથે ઓષધિઓનો જ ઉપયોગ કરેલો દેખાય છે, સુશ્રુત પેઠે શસ્ત્રચિકિત્સામાં ઉપયોગી રાત્રો, અનુરાત્રો કે મંત્રોનો ઉલ્લેખ નથી. અર્થાત્ સુશ્રુતમાં કહેલી છે તેટલી શસ્ત્રચિકિત્સા વૈદિક સમય પછી ધણે વખતે વિકસી છે. તો પછી એમાં ન કહેલા ચમત્કારો વૈદિક સમયના વૈદો શસ્ત્રોપધની મદદથી સાધતા હોય એવી કલ્પના હાસ્યાસ્પદ છે. (દેવો અને દેવી ચમત્કારોનો અહીં પ્રસંગ જ નથી.)

મંત્રો^૧ અને ઓષધિઓ ઉપરાંત વૈદિક ઋષિઓ રોગહર તરીકે પાણી (જલાય)નો પણ ઉપયોગ કરે છે.^૨ ઋગ્વેદના એક ઋષિ કહે છે કે ' પાણીમાં અમૃત છે, પાણીમાં ઓષધ છે.^૩ બીજા પણ એ અર્થના અનેક મંત્રો છે.

ઋગ્વેદના વૈષ્ણવિઓએ પાણીમાં જરૂર કંઈક રોગહર શક્તિ માની છે. પણ આ ભાવના હિંદી અનેા યુરોપી આર્યો જે વખતે સાથે રહેતા તે વખત જેટલી જૂની છે એમ જે ૫ પ્રગ્નઓનાં પ્રાચીન સાહિત્યની સરખામણીથી જણાય છે. કદાચ શીત અને ઉષ્ણ સ્નાનના શામક પાણીનો રોગહર ગદિમા માનાર ઋષિના જાણુવામાં હોય; પણ હાલમાં જોગોપચારશાસ્ત્ર (Hydrophathy)-નો જે વિકાસ થયો છે તેને તો આધુનિક જ માનવો પડશે. પાછળના આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં જોગોપચારની ઝાઝી વાત નથી એ ઉપરથી ઉપલા અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે. હાલમાં મંત્ર સાથે પાણીનું પ્રોક્ષણ કરવામાં આવે છે તેમ એ વખતે-પણ મંત્રો

૧ ઓષધિ જેટલી જ કે તેથી વધારે રોગહરશક્તિ મંત્રોમાં પ્રાચીન ઋષિઓએ માની છે. ધન્યવિશ્વ ડા. (૧૨-૯-૧૦) કહે છે. મેપજં વા હાચર્વેજાનિ-આચર્વેણ મંત્રો જ ઓષધો છે.

૨ ઋ-૧-૪૩-૪

૩ ઋ-૧-૧૭-૧૮

પાણી છાંટતા હશે કે પીવા આપતા હશે. પાણીને વિશ્વલેપન આ ઝારણી-કણુ હશે.

વેદકાલીન વૈદ્ય

ઋગ્વેદના વખતમાં જ વૈદ્ય એક ધંધો ગણાતું હતું એમ સૂચવનારાં પ્રમાણો છે.^૧ ‘હુ કવિ છું. મારો પિતા વૈદ્ય છે, અને માતા ખાંડનરી છે એ રીતે અમે ધનની ઇચ્છાથી ‘ભુદ્-ભુદ્’ ઠામ કરીએ છીએ,’ એ મંત્રમાં^૨ તથા અન્યત્ર પણ વૈદ્ય ઋગ્વેદના સમયમાં એ ધંધો તરીકે ચાલતું હોય એમ જણાય છે. યજુર્વેદમાં પુરુષમેધનાં બલિઓની ગણતરીમાં વૈદ્યનું પણ નામ છે.^૩

વૈદિક સમયમાં, મંત્રો, જળ અને ઓપધિ વડે ઉપચાર કરનાર આયર્વણ વૈદ્ય કેવો હશે એ નીચેના ઋગ્વેદના મંત્રમાં બહુ સુંદર રીતે વર્ણવ્યું છે:

— यत्रौषधीः ससरमत, राजानः समिताविव ।

વિપ્રઃ સ ઉચ્યતે મિપ્રમ્નોહામીવચાતનઃ ॥ ઋ. ૧૦-૯૭

સમિતિમાં જેમ રાજાઓ એકઠા થાય છે તેમ જે વૈદ્ય પાસે ઓપધિઓ એકઠી થઈ હોય તે રાક્ષસોને હણનાર તથા રોગોનો નાશ કરનાર વિપ્ર વૈદ્ય કહેવાય છે.

વૈદિક વૈદ્યનું દર્શન આ મંત્ર બહુ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે. આયુર્વેદિક વૈદ્યને આદર્શ આથી ધણો આગળ વધેલો છે, અને એની સાધનસંપત્તિ પણ વિશાળ છે.

વૈદિક ઔષધશાસ્ત્ર

વૈદિક સમયના વૈદ્યક વિશે આટલા સામાન્ય વિવેચનથી જ એટલું તો સ્પષ્ટ સમજાયું હશે કે આયુર્વેદના પ્રાચીનતમ મંત્રોમાં

૧ ઋ-૧-૧૧૨-૨

૨ ઋ-૧-૧૨-૨-૩

૩ વા-સં. ૩-૧૦; ઉ. પ્રા. ૩-૪-૪-૬.

જેટલા વૈદ્યક વિષયોની જેટલી વિગતવાર માહિતી તેટલી વિગતનો તો વૈદિક સમયમાં સંભવ જ નથી. પણ એ બધા વિષયો વિશે બીજાત્મક સૂચનો પણ વેદમાં મળવાં જોઈએ એવી આશા જોડી છે. છતાં આશ્ચર્યકારક લાગે એટલા બધા વૈદ્યક વિષયોનું કાંઈક સૂચન વેદોમાં મળે છે. વેદોમાંથી લગભગ સો જેટલી વનસ્પતિઓનાં નામો મેં તારવ્યાં હતાં.^૧ પછી મદ્રામહોષાધ્યાય ગૌ. ઢી. ઓઝાના અભિનંદન ગ્રન્થમાં શ્રી. એકેન્દ્રનાથ ઘોષે 'વૈદિક સાહિત્યે ઉદ્ભિદેર કથા' નામનો લેખ બંગાળીમાં લખ્યો છે, જેમાં ૧૨૯ વનસ્પતિનામો ઉલ્લેખેલાં છે.^૨ પણ આ બધી વનસ્પતિઓનો ઔષધીય ઉપયોગ જાણવામાં હતો એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. કેટલીક વનસ્પતિનાં નામો લાકડાના ઉપયોગને અંગે તો કેટલાંક સૃષ્ટિવર્ણનના પ્રસંગમાં મળે છે.

કેટલાંક નામો. વનસ્પતિનામો છે એમ સમજાય છે, પણ કઈ વનસ્પતિનાં છે તે સમજાતું નથી, કારણ કે પાછલા આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં એ નામો દેખાતાં નથી. પણ અથૈકા (અપામાર્ગ), કઠ (કુઠ), ગૂમળ (ગુમુલ), ખીષર (ખિલ્લી) વગેરે પાછળથી ખૂબ વપરાયેલી વસ્તુઓનો રોગ દૂર કરવામાં ઉપયોગ થયો છે, એ ધર્ણ મૂચક છે. અલબત્ત, કોઈ પણ વનસ્પતિનો માંત્રિક ક્રિયાથી તદ્દન છૂટો ઔષધીય ઉપયોગ કલ્પી હોવા બાબતમાં શંકા છે.

વનસ્પતિઓ ઉપરાંત લોહું, સોનું, સીસું, કલ્પ, કાંસુ અને ત્રાંસુ જેટલી ખનિજ ચીજોની પણ વૈદિક ઋષિઓને માહિતી હતી. પણ દવા તરીકે કોઈ પણ ખનિજના ઉપયોગનો વૈદિક સાહિત્યમાં ઉલ્લેખ હોય એમ જાણવામાં નથી.

૧ જુઓ 'આયુર્વેદવિજ્ઞાન', કાર્તિક, ૧૯૭૮.

૨ શ્રી એકેન્દ્રનાથ ઘોષના લેખના મુજરાતી અનુવાદ માટે જુઓ 'આયુર્વેદવિજ્ઞાન'ના ૧૯૩૬ વ્યાખ્યાન અને ૧૯૩૭ કાર્તિક અંકો.

પ્રસન્નમા ગર્વાનાં શબ્દ દિવચનમા જ લુપ્ત અર્થમા મહાધાનયોગ્ય
અવધવાના અર્થમા વપરાયો છે

પ્રજાપતે શ્રેષ્ઠેન રૂપેણાસ્યા નાર્યા ગર્વીન્યોઃ ।

પુમાસ પુત્રમાયેહિ દશમે માસિ સૂતવે ॥ અ. વે ૫-૨-૫-૧-૩

આ ઉપરથી તો ગર્વીની શબ્દનો વેદકાળમા નિશ્ચિત અર્થ
હોય એમ જણાવું નથી

શારીરક્રિયા—શારીરરચના વિશે વેદમા કેટલું બધું છે તે
જોયું પણ હૃદય, ફેફસા, મહાસ્રોત વગેરે શારીર અવયવોની
ભિન્નભિન્ન ક્રિયાઓ જોવી આ શરીર જીવતું રહે છે તેનું વધારે
વર્ણન વેદમા હોય એ આશા જોતી છે આ પ્રાકૃતશારીર (Phy-
siology) શાસ્ત્રનો આ જમાનામા જ ખાસ વિકાસ થયો છે,
ચરકસુશ્રુતમા એને ઝાઝો વિસ્તાર નથી પણ કેટલીક સારી
માન્યતાઓ પ્રચારમા આવી ગઈ છે શરીરનું પચ્યજાતમકપણું
આયુર્વેદે માન્ય છે ઉપનિષદના સમયમા એ માન્યતા પ્રચારમા
આવી હતી (જુઓ તૈ ડ વક્ત્રી ૨) વળી ઋગ્વેદમા અતે
મનોમા ત્રિધાતુ^૧ શબ્દ છે વેદભાષ્યકાર સાયણાચાર્ય ત્રિધાતુશર્મનો
અર્થ વાતપિત્તજ્વલ્મધાતુત્રયપ્રથમનવિષય એવો અર્થ કરે છે એ અર્થ
ખરામર હોય તો આયુર્વેદનો ત્રિદોશવાદ ઋગ્વેદના ઋષિના મળ્યુવામા
હતો એમ કહે પણ એ સહાવિત નથી સામાન્ય રીતે શરીરના
ત્રણ ભાગ વિવક્ષિત હશે જાદોગ્ય ઉપનિષદનો ત્રિવૃત્તવાદ જેમા

૧ ત્રિનો અશ્વિના દિવ્યાન્ન મેષના

ત્રિ પાર્થિવાન્નિ ત્રિદ્વત્તમદ્રઘ ।

ઓમાન રાગ્યોર્નમ કાયસુનવે

ત્રિધાતુ શર્મ વહત શુભસ્પતી ॥ ઋ ૧ ૨૪ ૬

તથા ઋ ૧-૧૮૩-૧, ૨-૨૬-૨, ૩-૫૬-૬, ૪-૪૨-૨

વગેરે જુઓ

તેને અવયવમાંથી રોગ દૂર કરવાની વાત એ સૂક્તમાં છે, એ કાંઈ શારીર અવયવોનાં પર્ણનું સૂક્ત નથી. પછી વૈદિક સાહિત્યમાં આયુર્વેદના વર્ગીકરણની કે વ્યવસ્થાની આશા ન જ રૂખાય.

પણ શારીર વિશે છટીછટી યુક્તિ માહિતી વેદોમાં મળે છે. કેટલાક શારીર શબ્દો અને કેટલીક માહિતી વેદમાં એવી મળે છે કે જે પાછલા આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં નથી. દાખલા તરીકે, મૂત્રપિંડ માટે શ્વૈં શબ્દ આયુર્વેદમાં મળે છે, જ્યારે વેદમાં મત્તસ્તે શબ્દ છે જેનો કેટલાક વિદ્વાનો મૂત્રપિંડ અર્થ કરે છે. એ ઉપરાંત વૈદિક સાહિત્યમાં પુત્રીત્વ શબ્દ હંદવાવરણવાચક કે ક્ષુદ્રાન્નવાચક છે. વનિષ્ઠ શબ્દનો દોઢામાં સફરો અર્થ આપ્યો છે; પણ કવિરાજ ગણનાથ સેન એનો અર્થ બરિતના મૂળમાં રહેલ એક ગાંઠ—Prostrate gland કરે છે.^૧ પછી અથર્વવેદમાં એક ગવીની શબ્દ જેનો અર્થ કવિરાજ ગણનાથ સેન મૂત્રપિંડમાંથી બરિતમાં મૂત્ર લઈ જનારી બે નળીઓ (Ureters) એમ કરે છે.^૨ આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં મૂત્રવહ શબ્દ ઉપરના અર્થને સૂચવે છે. પણ ગવીની જેવો શબ્દ વેદમાં હોવા છતાં આયુર્વેદિક આચાર્યોએ તે કેમ નહિ વાપર્યો એ જરા આશ્ચર્યકારક લાગે છે. આયુર્વેદની સંહિતાઓ રચાઈ ત્યારે પણ વેદો દુર્બોધ થઈ ગયા એમ માનીએ કે કાં તો હાલમાં આપણે ખોટો અર્થ કરીએ છીએ એમ માનીએ; પણ વસ્તુરિયતિ આવી છે. આવી શંકા થવાનું કારણ પણ છે. કવિરાજ ગણનાથ સેન અ. વે. ૧-૩ ના આધારે ગવીની શબ્દનો મૂત્રવહ નળી અર્થ કરે છે, પણ અ. વે. માં અન્યત્ર ગર્ભાધાનના

૧ 'પ્રત્યક્ષ શારીર'નો અંગ્રેજી ઉપોદ્ધાત વા. ૧.

૨ યદ્ અન્ત્રેષુ ગવીન્યોર્મચ્ચસ્તાવચિ સ્થુતં ।

एषा ते मूत्रं मुच्यतां बहिर्वाहितं सर्व्वम् ॥ अ. वे. ૧-૩-૬

૩ મૂત્રવાસ્તિમભિપ્રપન્ને મૂત્રવહે દ્વે । મુ. શા. અ. ૧.

પ્રસંગમાં ગર્વીની સજ્જ દિવચનમાં જ લુપ્ત અર્થમાં ગર્ભાધાનયોગ્ય
અવધવના અર્થમાં વપરાયો છે :

પ્રજાપતે શ્રેષ્ઠેન રૂપેણાસ્યા નાર્યા ગર્વીન્યોઃ ।

પુમાંસં પુત્રમાપેદિ દશમે માસે સૂતવે ॥ અ. વે. ૫-૨-૫-૧-૩

આ ઉપરથી તો ગર્વીની સજ્જનો વેદકાળમાં નિશ્ચિત અર્થ
હોય એમ જણાતું નથી.

શારીરક્રિયા—શારીરરચના વિશે વેદમાં કેટલું બધું છે તે
જોયું. પંચુ હૃદય, ફેફસાં, મહાસ્રોત વગેરે શારીર અવયવોની
ભિન્નભિન્ન ક્રિયાઓ જોવી આ શરીર જીવતું રહે છે તેનું વધારે
વર્ણન વેદમાં હોય એ આશા જોડી છે. આ પ્રાકૃતશારીર (Phy-
siology) શાસ્ત્રનો આ જમાનામાં જ ખાસ વિકાસ થયો છે,
ચરકસુશ્રુતમાં એનો ઝાઝો વિસ્તાર નથી; પણ કેટલીક સાદી
માન્યતાઓ પ્રચારમાં આવી ગઈ છે. શરીરનું પંચભૂતાત્મકપણું
આયુર્વેદે માન્યું છે. ઉપનિષદના સમયમાં એ માન્યતા પ્રચારમાં
આવી હતી (જુઓ તે ડ. વણી, ૨). વળી ઋગ્વેદમાં અનેક
મંત્રોમાં ત્રિપાતુ^૧ શબ્દ છે. વેદભાષ્યકાર સાયણાચાર્ય^૨ ત્રિપાતુશર્મનો
અર્થ^૩ વાતપિત્તસ્તેષ્મધાતુત્રયપ્રગમનવિષય એવો અર્થ કરે ■ . એ અર્થ^૪
બરાબર હોય તો આયુર્વેદનો ત્રિદોષવાદ ઋગ્વેદના ઋષિના જાણવામાં
હતો એમ કહે; પણ એ સહવિત નથી. સામાન્ય રીતે શરીરના
ત્રણ ભાગ વિવક્ષિત દશે. હોદોગ્ય ઉપનિષદનો ત્રિવૃત્તવાદ જેમાં

૧ ત્રિનો ભગ્વિના દિવ્યાનિ મેષજા

ત્રિ પારિવાનિ ત્રિરુદત્તમદ્વયઃ ।

ઓમાન શમ્યોર્મમ કાયસૂનવે

ત્રિપાતુ શર્મ વહતં શુમસ્પતી ॥ ઋ. ૧. ૩૪. ૬.

તથા ઋ. ૧-૧૮૩-૧, ૩-૨૬-૭, ૩-૫૬-૬, ૪-૪૨-૪

વગેરે જુઓ.

ઘાતુ શબ્દ વપરાયો છે તેને જ આયુર્વેદિક ત્રિદોષવાદનું મૂળ માનવું પડશે. છાં. ઉ. કહે છે કે “આયુર્વેદ જન ત્રણ રૂપે વહેંચાય છે. તેના સૌથી નડો ભાગ છે તે મનરૂપ થઈ જાય છે, જે મધ્યભાગ છે તેમાંથી માંસ થાય છે, તેના જે સૂક્ષ્મ ભાગ છે તે મનરૂપ થાય છે. એ જ રીતે પીધેલા પાણીમાંથી જે ગૂંચળ ભાગ તે મૂતરરૂપ થાય છે, જે મધ્યભાગ તે લોહીરૂપ થાય છે, જે સૂક્ષ્મભાગ તે પ્રાણરૂપ થાય છે.”

જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયોની વાત આયુર્વેદમાં જેવી છે તેવી જ ઉપનિષદોમાં છે. (જુઓ પ્રશ્નોપનિષદ ૪.) એ જ રીતે પાંચ પ્રાણો અને એનાં કર્મો ઓપનિષદ અને સાંખ્યસાહિત્યમાંથી આયુર્વેદે લીધાં છે. (યસ્મિન્પ્રાણઃ પંચથા સંવિદેશઃ મુદ્ધક.)^૨ અનની પાચનક્રિયા થઈને શરીરના અવયવો બંધાય છે અને શુક્ર એનું શ્રેષ્ઠ પરિણામ છે એટલું ઉપનિષદોમાં મળે છે. વળી તત્ત્વોમાં નાડીચક્રનો જબરો વિસ્તાર છે. અંગ્રેજીમાં જેને nervous system કહે છે તેને જ તાંત્રિકોએ નાડીચક્ર કહેલું છે એમ આજે કવિરાજ ગણુનાથ સેન વગેરે વિદ્વાનો માને છે. તાંત્રિક નાડીચક્રની પ્રત્યેક વિગતનો nervous system સાથે મેળ ખેસાડવો એકે મુશ્કેલ છે, છતાં કેટલીક

૧ અત્રમશિર્તં ત્રેયા વિધીયતે તત્ત્વ યઃ સ્વવિદ્યો ધાતુઃ તત્સુરૂપિં ભવતિ, ચો મધ્યમસ્તન્માતં ચોડગિષ્ઠસ્તન્મનઃ । બાપ પીતાભેષા વિધીયન્તે તાસાં યઃ સ્વવિદ્યો ધાતુસ્તન્મૂત્રં ભવતિ ચો મધ્યમસ્તલોહિત ચોડગિષ્ઠસ્તન્પ્રાણઃ ॥ છા. ઉ. ૬-૫-૧, ૨

૨. ઇન્દ્રિયોનો કલ્પેષ અષર્વવેદમા (૧૬-૬-૫) અને શતપથમાં મળે છે. અને પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન પાંચે પ્રાણોનાં નામ શતપથ (૧૪-૬-૯-૨૭) માં મળે છે તથા અષર્વવેદ (૧૧-૧૦-૪) માં એક સમાન સિવાય વ્યાપી ગારનાં નામ મળે છે અને સમાનનું ચતુર્વેદ (ક. ઇ. ૨૨-૧૩)માં ખતે છે.

વાતો અહ્યુત રીતે મળી રહે છે આ નાડીઓનો ઉત્તેજ ઉપનિષદોમાં મળે છે. પ્રજોપનિષદ કહે છે કે " હૃદયમાં આ આત્મા છે સા એકસો એક નાડીઓ છે, તેમાંથી દરેકની સો સો શાખાઓ છે અને એ પ્રત્યેકમાંથી બોતેર બોતેર હજાર પ્રતિશાખાઓ નીકળે છે. આ બધીમા બ્યાનવાયુ ફરે છે " (પ્રજોપનિષદ ૩) દૃકામાં પ્રાકૃતશારીર વિશે આયુર્વેદમાં જે થોડું વિવેચન છે તેનું ખીજ વેદમાં, ખાસ કરીને ઉપનિષદોમાં જ મળે છે ?

વેદમાં રુધિરવાહિની માટે ધમની અને હિરા જેવા શબ્દો મળે છે એ ઉપર નોખ્યુ જ છે પણ એટલા ઉપગ્રી શ્રી વૈદ્ય પ, રામગોપાલ શાસ્ત્રી પેકે વેદકાલીન ભિષક પરાકાષ્ઠાની ઉત્પત્તિએ પહોંચ્યો હતો અને સર્વ પ્રકારની રક્તસચરણની વિધિ જાણ્યો હતો એમ કહેવું એ ઐતિહાસિક કથન નથી-ભક્તિપ્રેરિત ભૂમિવાક્ય છે ?

રોગવિજ્ઞાન—રોગથી થતુ દુઃખ એવુ પ્રલક્ષ છે કે જંગલીમાં જંગલી મનુષ્ય પણ રોગી સ્થિતિ ઓળખી શકે, છતાં જંગલી માનસ જૂતાવેશ જેવા કારણો કારણે એ સ્વાભાવિક છે જેમ જેમ ચિત્ત કેળવાતું જાય, તેમ તેમ રોગનુ સ્વરૂપ તથા તેના કારણો સ્પષ્ટ સમજવા લાગે આયર્વેદુ વૈદ્યનુ રોગજ્ઞાન કેટલું વિસ્તૃત હતું એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે, પણ વેદોમાં કેટલાં રોગનામો તથા એકમે રોગોના લક્ષણો સ્પષ્ટ મળે છે

૧ અયર્વેદ (૨-૧૭-૪ તથા ૨-૧૭ ૫) ના વૈદ્યાનર તથા વિદ્ય-ભર શબ્દોનો પંડિતજીએ જઠરાગ્નિ અર્થે કથો છે જ સાચો હોય તોપણ નામથી વિરોધ એ મત્રોમાં મળ નથી સાચા પલ્લુ વિદ્યભારનો અર્થ જઠરાગ્નિ સૂચ્યો છે

૨ એથી વિરુદ્ધ આયુર્વેદમાં પણ રક્તસચરણ નથી, એવા મત માટે જુઓ હૃદય ઉપર રેનોલ્ડ એફ જ મુવરનો ' આયુર્વેદવિજ્ઞાન ' ૧૯૦૧ ના અંકોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો લેખ, ખાસ પૃ ૧૯૧-૧૯૨

તાવ માટે આયુર્વેદમાં જ્વર રાખે છે. પણ અથર્વવેદમાં તકમન્ રાખે છે જે પાછળથી નથી વપર્યો. આ તકમન્ ટાઢિયા તાવનો વાયક છે એમ જણાય છે. પહેલાં ટાઢ આવવી, પછી ગરમી થવી, વળી એકાંતરે તરિયો વગેરે બેદોનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. ૧

જ્વરને ચરક રોગોમાં મુખ્ય ગણે છે. આજે જ્વર આ દેશનાં મનુષ્યોની ઘણી મોટી સંખ્યાનો ભોગ લે છે. ચરક સુશ્રુતના વખતમાં એ એવો જ ભયંકર હશે એમ ચરક સુશ્રુતનાં વચનો ઉપરથી જણાય છે. અથર્વવેદમાં એની ભયંકરતા સ્પષ્ટ છે. મીમાંસે તકમન્હેતવઃ (અ. વે. ૫-૨૨-૧૦).

તાવની ઓળખાણ (diagnosis) તો આયર્વેદ્ય વૈદને પૂરી હતી. આજની પેઠે તે વખતે પણ સરહસ્ત્રમાં તાવ વધારે આવતો હશે. તૃતીયક વિતૃતીયં સદન્વિમુત શારદમ્ (અ. વે. ૫-૨૨-૧૩). તાવના ઉધરસ, સરદી, માથાનો દુખાવો વગેરે ઉપદ્રવોનો પણ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. તાવને પરિણામે થતા કમળાતું પણ વર્ણન મળે છે. તકમનાશન (જ્વરહર) તરીકે કુષ્ઠ (કક) નાં ખાસ વખાણ કર્યો છે. ૨

અલખત તાવ જોડેલો વિસ્તાર ખીન્ન કોઈ રોગનો નથી મળતો, પણ શીર્ષામય, સરદી, ઉધરસ, ક્ષય, કમળો, વગેરે રોગો ઓળખાયા હોય એમ દેખાય છે. જ્યોદ્ધરનો વ્યાધિ આ દેશમાં મણો જૂનો છે. વરુણના અપરાધનું પરિણામ એને ગણેલ છે.

૧ નમઃ શીતાય તત્ત્વમે નમો રુરાય સોચિવે કૃણોમિ ।

ગો અન્વેયુહમયગુરમ્યેતિ તૃતીયકાય નમો અસ્તુ તત્ત્વમે ॥

અ. વે. ૧-૨૫-૪

ગો અન્વેયુહમયગુરમ્યતિ । અ. વે. ૭-૧૧૬-૨.

૨ તાવના ઉલ્લેખ માટે જુઓ અ. વે. ૧-૨૫, ૫-૨૨, ૬-૨૦, ૧૯-૩૬, ૫-૪, ૯-૮-૬, ૭-૧૧૬ વગેરે.

(જુઓ આજીવન શુન:રોપની પ્રસિદ્ધ કથા.) અયર્વેદના ત્રણ સૂક્તો (૧-૧૦, ૭-૮૩, ૬-૨૪) આ રોગનું આખું સૂચન કરે છે. અ. વે. ૬-૨૪-૧ માં હૃદયરોગનો ઉલ્લેખ છે તેમાં જગોદર હૃદયરોગનું પરિણામ હોય છે એવું કદાચ સૂચન હોય. અ. વે. ૧-૨, ૨-૩ અને ૬-૧૪ માં આજીવ રોગનું નામ છે. દીકાકારો અતિસાર અર્થ કરે છે, તે બરાબર છે. પણ કદાચ મૂત્રાતિસાર, રક્તસ્રાવ વગેરેનો પણ આજીવમાં સમાવેશ કર્યો હોય. ૬-૯૦ માં વિપ્લવીનો ઉલ્લેખ છે. પાછળથી એ શબ્દ ઝોલેરા માટે વપરાયો છે. અયર્વેદમાં એ એ જ અર્થ વિવક્ષિત હશે ? જેમ અતિસારનો ઉલ્લેખ છે તેમ કબજિયાતનો હોવો જોઈએ. પણ જાંઘ થઈ ગયેલા પેશાબને છૂટા કરવા વિશે તો આખું એક સૂક્ત છે (જુઓ અ. વે. ૧-૩). આ સૂક્તમાં તારા ઉપરચને બેદું છું (પ્ર તે મિનષિ મેહનં.....પવા તે મૂનં મુચ્યતામ્ । અ. વે. ૧-૩-૧૫) એ રીતે શબ્દો છે એમ પેશાબ છાવવા માટે અંદર સળી નાખવાનું સૂચન હશે ?

અ. વે. ૨-૮, ૨-૧૦ અને ૩-૭ માં ક્ષેત્રિય અર્થાત્ પારસામાં બિતરતા રોગને દૂર કરવાની પ્રાર્થનાઓ છે.^૧ ડાઈક વનસ્પતિને ક્ષેત્રિયનાશની કહી છે.

યક્ષ્મા (૪-૧૦-૧૬૩) શબ્દ સામાન્ય રીતે રોગવાચક છે, અને અયર્વેદના ઉપર ઉદાહરેલા ૨-૩૩ માં જુદાજુદા અવયવમાથી યક્ષ્મા દૂર કરવાનું કહે છે.^૨ એ જોતાં યક્ષ્માથી સામાન્ય રીતે રોગ અથવા માત્ર પીડા વિવક્ષિત હશે. અમદાવાદની ૨૫ મા નિ. લા. વૈદ્યસંમેલનમાં નૂતન રોગ પગ્વિવદના પ્રમુખ ૫.

૧ નમ ક્ષેત્રય પતયે વીરુક્ષેત્રિયનાશન્યપદેત્રિયમુચ્ચતુ । અ. વે. ૩-૮-૫.

૨. અક્ષીમ્યાં તે નાલિકામ્યા કર્ણામ્યાં છુલુકાદધિ ।

યદમ શીર્ષ્યં મસ્તિષ્કાનિદ્રાયા વિરહમિ તે ॥ ૨-૩૩-૧.

કનૈયાલાલ વૈદ્યે આ સૂક્તના મંત્રો ટાકી ક્ષયના હાલ મનાતા બેદોની ખબર હતી એવો જો અર્થ કાઢ્યો છે, તે સાચો નથી, વાજસનેયી સંહિતા (૧૨-૬૭)માં સૌ જાનના યજ્ઞમાનો ઉલ્લેખ છે ત્યાં સૌ જાતના અથવા ધણી જાતના રોગો વિવક્ષિત લાગે છે. રોગોને સૌ જાતના કહ્યા છે એટલા ઉપરથી પણ રોગોનું કાર્ણક પૃથક્કરણ એ કાળમાં થયું હશે એમ માનવું જોઈએ.

રાજયક્ષમા-ક્ષય—વર્ણી કઞ્ઞવેદ (૧૦-૧૬૩) ગાં તથા અ. વે. માં રાજયક્ષમા શબ્દ છે (૩-૧૧-૧). રાજયક્ષમા શબ્દનો આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં ક્ષય અર્થ થાય છે. આ મંત્રમાં પણ ક્ષય અર્થ વિવક્ષિત છે એમ સાચા કહે છે અને ટેકામાં 'તે. સં. (૨-૫-૬)નું વચન ઉતારે છે. "ગાન એટલે ચંદ્રમાને ક્ષય પહેલાં થયો માટે રાજયક્ષમા કહેવાય છે" એ તૈત્તિરીયસંહિતાની વ્યુત્પત્તિ ચરકે સ્વીકારી છે (ચરક ચિ. અ. ૮ શ્લો. ૯).

પણુવેદની સંહિતાઓમાં? યજ્ઞમાની ઉત્પત્તિ વધુવર્તા યજ્ઞમાને ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે—ગાજયક્ષમા, પાપયક્ષમા અને જાયાન્ય. આમાંથી રાજયક્ષમા વિશે ઉપર કહ્યું. પાપયક્ષમા શબ્દ સ્પષ્ટાર્થ નથી, સામાન્ય રીતે ખરાબ દરદ એટલો અર્થ થાય. મહાકુલ વિવક્ષિત હોવાનો સંભવ ખરો. અયર્વવેદમાં (૩-૧૧-૧) રાજયક્ષમા સાથે જ અજાતયક્ષમા શબ્દ છે, એનો અર્થ તો ન જોળખાયેલો રોગ એમ જ કહેવો જોઈએ. આ અજાતયક્ષમા વિશે આગળ કૌશિકસૂત્રના પ્રસંગમાં થોડું વધારે વિવેચન કર્યું છે. જાયાન્ય કયો રોગ છે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. વેદભાષ્યકાર સાચા જાયાન્યનો અર્થ રાજયક્ષમા કયો છે તે કદાચ જાણે હશે. પણ પં. હરિ-પ્રપન્નજી મીથિલિસ (syphilis) અર્થ કરે છે તે ખેસતો નથી.

જ્યાન્ય રાજ્જના અર્થ માટે આયુર્વેદિક પંડિતોમાં ઘણો મતભેદ છે. ઝીમર સાપણને અનુસરે છે. ઝીમરની વિરુદ્ધ જુમરીડે જ્યાન્યનો અર્થ 'ફિંગ-સીફિલિસ' ક્યો છે અને પડિતજી એને અનુસરે છે. રોથે નજલો (gout) અર્થ ક્યો છે. જ્યારે બ્હીગની ક્યો રોગ વિવક્ષિત છે એ નક્કી જણાતુ નથી એમ કહે છે. મેક્ડોનાલ અને કીથ પોતાનો મત આપતા જ નથી.^૧

પક્ષીજાયાન્ય પત્તિ (ભ. ૭-૭૬-૪) એ મત્રનુ પડિતજીએ કરેલુ વ્યાખ્યાન વાચ્યા પછી પણ એ ગેજ મીફિલિસ હોય એમ ખાતરી થતી નથી. એટલું જ નહિ પણ સુચતોક્ત ઉપદેશ પણ આધુનિક મીફિલિસ-ફિંગ હોય એમ લાગતું નથી. ઉપદેશના વર્ણનમાં અતિમૈથુનાદિ કારણથી પુરુષની જનને દ્રિય ઉપર ચાઠાં અને સોજો થવાનું વર્ણન સુશ્રુતમાં મળે છે, એટલી વાત સાચી, પણ એ ચાઠાંને ફિરગજન્ય (સીફિલિટિક) ગણવા જેવો પુરાવો નથી દેખાતો. નદશાક વળી કુષ્ઠના વર્ણનમાં ફિરગના ડેટલાંક લક્ષણો જુએ છે, પણ ગિરીન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય બી એ, એમ. ડી, એફ. એ. એસ બી પેટે અને પણ 'ભાવપ્રકાશ'ના સમય પહેલાં આ દેશમાં સીફિલિસ થતો હોય અથવા એ રોગના લક્ષણો ટાઈ એ બરાબર જોવા હોય એ વિશે શંકા રહે છે.^૨

અર્શ—વાજસનેથી સહિતામાં એક જ મત્રમાં બહાસ, અર્શ, ઉપચિત્, અને પાકારુ એ રીતે ચાર રોગોનો સાથે ઉલ્લેખ છે. આમાંથી અર્શ રાજ્જનો તો અત્યારે પ્રચલિત અર્થ વેદમાં પણ વિવક્ષિત લાગે છે. ઉપચિત્ એ અપચિત્, અપચી,

૧. 'વેદિક ઈન્ડેક્સ', ગ્ર ૧, પૃ ૨૮૬.

૨ 'હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન મેડીસીન,' ગ્ર ૧, પૃ. ૧૩૭ થી ૧૮૭ અને 'આયુર્વેદવિજ્ઞાન' પુ ૨, પૃ ૨૪૨, તથા પુ ૧૦, પૃ. ૨૭૧

એમાં કંઈ શંકા કરવાનું કારણ લાગતું નથી. અપચીનો તુરો ઉલ્લેખ પણ મળે છે. (અ. વે ૬-૮૩)

રોગવાચક બધાસનો અથર્વવેદમાં અનેક સ્થળે ઉલ્લેખ મળે છે (અ-વે-૪-૬-૮; ૫-૨૨-૧૧, ૬-૧૪-૧ વગેરે). સાચળે એક સ્થળે સન્નિપાત અર્થ કર્યો છે, તે ખીજે સ્થળે (અ-વે-૧૬-૩૪-૧૦) ક્ષય અર્થ કર્યો છે. તાવ સાથે દાસ (ઉધરસ)નો અને બધાસનો અથર્વવેદે ઉલ્લેખ કર્યો છે (૫-૨૨-૧૧) એ જોતાં બધાસનો અર્થ શ્વામ હોવાનો સંભવ મને લાગે છે.

૧પાકારનો અર્થ પણ હોવાનો સંભવ મેટ્ટોનપ્ત અને કીપ માને છે તે કીક લાગે છે.

જગ્જ—અથર્વવેદ (૨-૪-૨, ૮-૧-૨૬)મા આ રોગનો ઉલ્લેખ છે. આ રોગમાં બે જડનાં ભેગાં થઈ જવાનું કહ્યું છે તે ઉપરથી તથા કૌશિકસૂત્રના વિનિયોગ ઉપરથી જાંઘાયેલા વેગ્ગ, અધુમશીલ અને બ્હીટનીના મતનો સરવાળો કરતાં બાળકોની આંતરી વિવક્ષિત હોય એમ લાગે છે. બાકી જેમ મુત્રતમાં બાળકો માટે મહત્ત્વની માની છે તેમ આ જગ્જને પણ કૌશિકસૂત્ર અલગ ગણે છે.

અપચા—(અ-વે-૬-૮-૬)નો અર્થ ઝાડા અથવા મગડો લાગે છે.^૨

આહુ—શતપથ (૩-૫-૮-૧૫)મા તથા અથર્વવેદ (૧૧-૬-૧૨)માં આ નામ મળે છે. અથર્વમાં એનો અર્થ ઊરુસ્તમ્હ હોય એમ લાગે છે

૧ નાશયિત્રી વલ્લસસ્વાસિ ઉપચિત્તામ્પિ

અયો દાનસ્ય ચક્ષુમાર્ગા પાન્નરોપસિ નામિની । વા-સ-૧૨, ૬૮

૨ ‘વેદિક ઇડિયસ’, અ. ૧, ૫, ૫૧૪.

૩. એજન, અ. ૧, ૫. ૨૭.

ઐવ્ય—(૧-૧-૧-૨૫-૨) નો અર્થ ગળાની ગાંઠ, ગંડમાળ માનવામાં વાધો નથી.

પામા—અથર્વવેદ (૫-૨૨-૧૨)ના એક મંત્રના પાંદાંતરમાં રોગવાચક પામન્ શબ્દ છે. આયુર્વેદમાં આમડીના રોગ-ખસના વાચક તરીકે આ શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. અથર્વવેદમાં એ અર્થ હો કે ન હો, પણ હાંદોચ્છ ઉપનિષદ (૪-૧-૮)માં વામાનં કર્વમાણ એ રીતે શબ્દો છે, એટલે ત્યાં ચંદાનુ કારણ નથી.

વિક્ષિન્દુ—અથર્વવેદ (૧૨-૪-૫)માં રોગવાચક વિક્ષિન્દુ શબ્દ મળે છે. બ્લુમરીફ્ડ ગરદી (catarrh) અર્થ કરે છે.

વિલોહિત—અથર્વવેદ (૬-૮-૧; ૧૨-૪-૪)માં આ રોગવાચક શબ્દ મળે છે. બ્લુમરીફ્ડે ‘નાકમાં થતો ગંડસ્રાવ’ એવો અર્થ કર્યો છે; વ્હીટનીએ પાંડુરોગ અર્થ કર્યો છે.

વિશર—અથર્વવેદ (૨-૪-૨)માં આ શબ્દ મળે છે. ગ્રીમરે તાવમાં થતી અગ્નિની કળતર અર્થ કર્યો છે. મૂળમાં કશું સ્પષ્ટ નથી.

વાતીકાર—અથર્વવેદ (૬-૮-૨૦)માં રોગના નામ તરીકે મળે છે. વાયુથી થતો રોગ એમ અર્થ લાગે છે. બ્લુમરીફ્ડ એવો જ અર્થ કરે છે.

વિસ્કન્ધ—અથર્વવેદમાં અનેક સ્થળે આ શબ્દ મળે છે, હતા અર્થ સંદિગ્ધ છે. સાયણે એક સ્થળે ગતિપ્રતિબંધક વિવન એવો અર્થ કર્યો છે. વેગરે સંધિવા અર્થ કર્યો છે. વળી અથર્વવેદમાં એક ખીળ મંત્ર (૩-૬-૬)માં ૧૦૧ વિસ્કન્ધ કહ્યા છે એ જોતાં બ્લુમરીફ્ડ વિસ્કન્ધનો અર્થ રાક્ષસ કરે છે તે સંભવિત લાગે છે, અથવા સામાન્ય રોગવાચક આ શબ્દ હોય. રોગ વિધારપ થાય છે, રોગ ગ્રાસ્યકૃત છે એવી માન્યતા વેદમાં છે જ, અને યક્ષમા (રાગ) પણ સો હોવાનું વેદમાં કહેલું છે.

શીપદ અને શીમીડ—શબ્દો રોગવાચક તરીકે ઋગ્વેદ (૭-૫૦-૪)માં મળે છે. અર્થ સ્પષ્ટ નથી, શ્લીપદ તો નદિ હોય ?

શીર્ષકિત અને શીર્ષામય—અથર્વવેદમાં માથાના રોગનાં આ નામો મળે છે. (શીર્ષકિત ઇ-વે-૧-૧૨-૩, ૬-૮-૧ વગેરે, શીર્ષામય ઇ-વે-૫-૪-૧૦.)

શ્લેષ્મન્ય—તૈત્તિરીયસંહિતા (૩-૬-૧૭-૨)માં આ શબ્દ છે. મેક્રડોનલ્ડ અને કીચ એનો અર્થ લંગગ્રાપલ્સ કરે છે.^૧

શ્ચિત્ર—પંચવિંશબ્રાહ્મણ (૧૨-૧૧-૧૧)માં શ્ચિત્ર શબ્દ મળે છે. ધોળો રોગ અર્થ સ્પષ્ટ છે. આયુર્વેદમાં શ્ચિત્ર શબ્દ જે અર્થમાં વપરાય છે તે જ અર્થ—ધોળો કાઢ અહીં વિવક્ષિત લાગે છે.

કિલાસ—અથર્વવેદ (૧-૨૨-૪)માં, વાળસનેથી સંહિતા- (૩૦-૨૧)માં અને પંચવિંશબ્રાહ્મણ (૧૪-૩-૭)માં વપરાયેલો કિલાસ શબ્દ પણ આયુર્વેદમાં વપરાયો છે અને અર્થ એક જ લાગે છે ધોળો કાઢ.

સિધ્મલ—વાળસનેથી સંહિતા (૩૦-૧૭) અને તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ (૩-૪-૧૪)માં આ રોગવાચક શબ્દ મળે છે. આયુર્વેદમાં કુષ્ઠભેદ તરીકે સિધ્મ શબ્દ મળે છે. એ સિધ્મનો અર્થ જ સિધ્મલથી વિવક્ષિત લાગે છે.

સુરામ—ઋગ્વેદ (૧૦-૧૩૧-૫)માં સુરામ શબ્દ મળે છે. મેક્રડોનલ્ડ અને કીચ એનો અર્થ મદાત્મક જેવો કરે છે.^૨

હરિમત્—ઋગ્વેદ (૧-૫૦-૧૧)માં અને અથર્વવેદ (૧-૨૨ ૧, ૬-૮-૬ વગેરે)માં આ શબ્દ મળે છે. એનો અર્થ પીળાપણાનો રોગ એટલે કમળો સ્પષ્ટ લાગે છે.

હૃદયામય-હૃદ્રોગ-હૃદયોત—હૃદ્રોગ સ્ખંદ ૪૭૬ ૪૭૭ (૧-૫૦-૧૧)-
મા મળે છે, અથર્વવેદ (૧-૨૨-૧)મા હૃદયોત અને (૫-૩૦-૬)મા
હૃદયામય સ્ખંદો મળે છે. હૃદ્રોગ સ્ખંદ પાછળથી પણ પ્રચલિત છે.

દૃઢામાં વૈદિક સાહિત્યમાં આવેલા રોગવાચક સ્ખંદો જોતાં
આયુર્વેદિક કાયચિકિત્સામા વર્ણવેલા રોગોમાના કેટલાક મોટા
રોગોના નામો મળે છે અને કંઈ વધારે સ્ખંદો, ત્રીણવટથી ગોધવામા
આવે તો રોગવાચક નીકળી આવવાનો મત્ભર છે.

નિદાન—

રોગો નાથી થાય છે એ વિશે હાંડુ' વિવગ્ધુ વેદમા હોવાનો
મત્ભર નથી. પણ ત્રિધાતુવાદની માન્યતાનું મૂળ વેદમા હોવાનું
ઉપર કહ્યું જ છે. હવે આ ત્રણ ધાતુ-વાત, પિત્ત અને કફ-ની
વિષમતામાથી રોગો થાય છે એ કાયિક રોગો માટેની આયુર્વેદિક
માન્યતાનું બીજ પણ વેદમા મળે છે. અથર્વવેદમા એક સ્થળે
અબ્રજ, વાતજ અને ગુબ્જ એમ ત્રણ પ્રકારનો રોગ રહેલો છે.^૧
આમાથી વાત જ સ્પષ્ટ છે અને ઉપર વાતીકાગ સ્ખંદ છે એનો
અર્થ પણ વાતકૃત રોગ લાગે છે. પણ અબ્રજનો અર્થ કફ રોગ
અને ગુબ્જનો અર્થ પિત્તવિકાગજનિત રોગ સાચણાઅર્થ કરે છે તે
યથાર્થ હોય તો આયુર્વેદિક સિદ્ધાન્ત આખાનું બીજ આવી જાય

૪ળી આયુર્વેદમા સુશ્રુતે આગ પ્રકાગના વ્યાધિઓ માન્યા
છે. સ્વાભાવિક, આગન્ધુષ્, કાયિક અને માનસ (સુ સુ. ૧)
પણ સ્વાભાવિક પ્રકાગને ખાસ રોગરૂપ ગણવાની જરૂર નથી.

૧ મુચ શીર્ષમ્ભ્યા ઉત્ત કાસ એન પરુપદરાલિવેશ યો ભસ્ય ।

યો ભમ્રજા વાતજા યથ શુષ્મો વનસ્પતીન્સવતા પર્વતાથ ॥

વળી ચરકે નિલ્લ અને આગન્તુક એવા બે વેદ ૪૪ પાડ્યા છે. (નિ. અ. ૧) “ વેદ તથા આદ્યશ્ચ ગ્રન્થોમાં શારીરિક અને આગન્તુક એ બે કારણો રોગનાં માન્યાં છે અને તેમાં આગન્તુક કારણને રાક્ષસ, યાતુધાન અને સર્પનામ આપ્યું છે, અને ક્રમિક કારણ માટે રોગ અથવા અમીવન^૧ રાખ્દ વાપર્યો છે,” એમ ૫. દરિપ્રપદશ્ચ કહે છે.^૨

રૂઢિતું વર્ણન કરતાં વેદમાં રક્ષાદા અને અમીવચાતન એમ બે વિશેષણો વાપરેલાં દેખાય છે. તેમાંથી રક્ષાદાનો અર્થ આગન્તુક વ્યાધિ હરનાર અને અમીવચાતનનો અર્થ ક્રમિક-ત્રિધાતુવિકાર-જનિત રોગ હરનાર એવો પડિતજી કરે છે. રાક્ષસ કે યાતુધાનને ખરેખર જૂતયોનિ ગાનીએ લેપણુ એ આગન્તુક તો છે જ, એટલે એ અર્થમાં વધી નથી. તો કે : મુખ્યત્વે અભિધાતનિમિત્ત થતા રોગોને સુશ્રુત આગન્તુક કહે છે. વળી રાક્ષસો, સર્પો, યાતુધાનોનો વેદમાં ત્યાં ત્યાં ઉલ્લેખ આવે ત્યાં જયે રોગકર કૃતિ અર્થ થઈ શકે એમ મને લાગતું નથી. સર્પોનો ત્રાસ આજે પણ આ દેશમાં ઘણો છે અને જૂના કાળમાં તો ઘણો વધારે હશે; એટલે સર્પના નાશ માટે જે પ્રાર્થનાઓ વેદમાં મળે છે તેમાંની ઘણી તો આ ખરા સર્પોના નાશ માટે હશે, અશ્વજન સર્પ વગેરેના દંશથી જે રોગ થાય તે આગન્તુક જ ગણાય. અને આયુર્વેદમાં પણ સર્પાદિના વિવિધી ચિકિત્સાનું અગત્યનાં નામનું એક અંગ છે (જુઓ મુશ્વતકસ્પરશ્ચાન), જેમાં વિવિધ મંત્રોના ઉપયોગનો ઉપદેશ કર્યો છે.

૧ તો કે અમીવન રાખ્દ સંદર્ભ જન્તુવાચક અર્થેજ અમીબા (Amœba) રાખ્દને એટલો મળતો છે કે મૂળ એક જ રાખ્દ હોવાનો સંભવ છે.

૨ જુઓ ‘આયુર્વેદવિજ્ઞાન’, સં. ૧૯૮૪, અ. ૭, પૃ. ૨૧૩ તથા ‘રસયોગ-સાગર’નો ઉપોદ્ધાવ, પૃ. ૩૫ થી ૪૧.

રાક્ષસ-યાતુધાન-ભૂત વગેરેને એક પ્રકારની યોનિ પ્રાપ્તિના માનતા અને રાક્ષસો વગેરેના વળગાડથી માણસ રોગી થાય છે એવી માન્યતા આયુર્વેદમાં છે. “ દેવ, અસુર, ગન્ધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, પિત, પિશાચ, નાગ, ઋદ વગેરેથી જેનું ચિત્ત દૂષિત થયું હોય તેના ઋદના ઉપશમન માટે રાત્નિકર્મ, બલિહરણ વગેરે ભૂતવિદ્યા ” (સુ સૂ ૧) છે.

હાદોગ્ય ઉપનિષદ (૬-૨-૨-૪) માં વિદ્યાઓ ગણાવતા ભૂતવિદ્યા ગણાવી છે તે આયુર્વેદિક અર્થમાં જ હશે આ ભૂતવિદ્યાનો વૈદિક કાળમાં ઘણો પ્રચાર હોવાનો મત છે. આ ભૂતવિદ્યાનું પાછલા કાળમાં પણ ઘણું જોર રહ્યું હતું એ બાબતોના રોગોનું નવ ઋદોની પીડારૂપે જ આયુર્વેદમાં વર્ણન કર્યું છે^૧ તે ઉપરથી સમજી શકાય છે

છતાં ભૂતોના કે ભૂતપતિ રૂદના વર્ણનમાં વેદમાં કયાંક એવા સંદેહ મળે છે, જેમાંથી રોગકર તરવ-કદાચ સૂક્ષ્મ જન્તુ અર્થ નીકળે છે. ત એક મતમાં “ જે માણસોને અન્નમાં અને પાણી પીનારને તેના પાત્રોમાં વીધે છે ”^૨ એ રીતે રૂદોનું વર્ણન છે તેમાં ખોરાક મારફત તથા પાણી મારફત શરીર નીકળતા રોગોનું જ સૂચન હશે પણ રાક્ષસ, રૂદ, પિગાચ વગેરેના વર્ણનમાં ગૃહ રીતે કૃમિવર્ણન જ બધે વેદમાં છે એવું નથી

કૃમિવિજ્ઞાન—અથર્વવેદના ત્રણ કૃમિનિવારક સૂકતો (૭ વે ૨-૩૧, ૨-૩૨ અને ૫-૨૩) માં સ્પષ્ટ કૃમિ શબ્દથી કૃમિઓનું વર્ણન કરેલું છે જોકે એ જ વેદમાં અન્યત્ર (૭ વે ૯-૪-૧૬) કીટ શબ્દથી, ખીજે વળી (૭ વે ૨-૨૫-૨ વગેરે) દુર્નામન શબ્દથી

૧ બુઓ સુશ્રુત ઉ સ્થા. અ ૨૭ થી ૩૧.

૨ યડ્નેષુ વિવિધ્યન્તિ પાત્રેષુ પિવેતા જનાન્

તેષા સહસ્રયોજને વધવાનિ તન્મસિ। વા સ ૧૬-૬૨

વર્ણન કરેલું છે. આ વૈદિક સૂક્તોનો બીજો અભ્યાસ કરી શ્રીગિરી-
ન્દનાથ મુખોપાધ્યાયે પરાપણ્વી (Parasites) કૃમિ વિશે વેદમાં
શું મળે એવું સરસ તારણ કાઢ્યું છે.^૧ અથર્વવેદનાં આ સૂક્તોમાં
કૃમિઓના જે બેદ તથા અથગંડુ, અવસ્થવ, સજ્જન વગેરે નામો
આપ્યાં છે. પણ એ નામોથી કયા કૃમિ ઉપલક્ષિત છે એ લક્ષણ-
વર્ણનના અભાવે સમજવું મુશ્કેલ હતું. પણ શ્રીગિરીન્દનાથે ઘણું
અજવાળું પાડ્યું છે. તેઓ કહે છે તેમ પાણી દાળના દિંદુ વૈદ્ય
કરતાં વૈદિક ઋષિઓને આંતરડામાં રહેતા આંત્રકૃમિઓ વિશે વધારે
જ્ઞાન હતું અને પ્રાચીન આયુર્વેદિક ગ્રંથકારોએ આ વિષયના
જ્ઞાનમાં વિશેષ ઉમેરો કર્યો નથી એમ દેખાય છે. અથર્વવેદમ
દષ્ટ અને અદષ્ટ એમ જે જાતના કહેલા છે. આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં
પણ આ બે વિભાગ મળે છે. પણ તેમાં અદષ્ટનો અર્થ
ન દેખાતાં એટલે અંદરના, અને દષ્ટ એટલે બાહ્ય
એવું મુખ્યત્વે વિવક્ષિત છે. અને કીડી વગેરેને ચરક બાહ્ય કૃમિ
મળે છે એ ઉપરથી પણ એમ જ લાગે છે. વેદમાં પણ
દષ્ટ અને અદષ્ટનો મુખ્ય અર્થ બાહ્ય અને આભ્યંતર એવો જ
લાગે છે. છતાં સૂચ્ય અદષ્ટ કૃમિનો નાશ કરે છે માટે સૂચ્યને અદષ્ટ-
હત્વ કહ્યો છે (જ. ૧-૧૯૧-૯ અને જ. ૬-૫૨-૧) એ જ્ઞેતાં
કવચિત્ અદષ્ટ કૃમિથી સક્ષમ જન્મી પણ વિવક્ષિત હશે એમ માન-
વાનું મન થઇ જાય છે.

આ દષ્ટ અને અદષ્ટ કૃમિઓ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે એ વૈદિક
ઋષિઓના જાણવામાં હતું. કૃમિઓ પવિત્રતામાં, વનસ્પતિમાં, પશુ-
ઓના શરીરમાં અને પાણીમાં રહે છે (જ. ૨-૩૧-૫) એની

૧ જુઓ 'જર્નલ ઓફ આયુર્વેદ'ના નવેમ્બર ૧૯૨૭ માં તથા તે
પછીના અમુક અંકોમાં શ્રી ગિરીન્દનાથના 'Human Parasites in the
Atharva Veda' નામના લેખો તથા 'આયુર્વેદવિજ્ઞાન' ૧૯૨૪ ના વેશાખના
તથા પછીના અંકોમાં તેનો અનુવાદ.

અથર્વવેદને ખબર છે. અથર્વવેદ કહે છે કે:-ટોરના શરીરમાં (જ-વે-૨-૩૧-૨), આગદેશમાં (જ-વે-૫-૨૩) અને મોટાં માણસના શરીરમાં કૃમિ આંતરડાંમાં, માથામાં તથા પડખામાં રહે છે. કેટલાક કૃમિ આંખમાં અને નાકમાં ફરતા હોય છે, અને કેટલાક દાંતની વચમાં હોય છે (જ-વે-૨-૩૧).

અથર્વવેદનાં ઉપર કહેલાં મૂકતોમાં આપેલા અશ્વગંદુ વગેરે કૃમિઓનાં વધુન ઉપરથી શ્રી ગિરીન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાયે આંતરડાના બે જાતના-ચપટા અને ગોળ-કૃમિની તો વેદકાલીન વેદોને ખબર હતી જ પણ વાળાનીયે ખબર હતી એમ નહીં કહ્યું છે. વાળાના સૂચક શબ્દો વૈદિક સંત્રોમાં મળે છે. અને કૌશિકસૂત્રમાં અથર્વવેદનાં કૃમિનિવારક મૂકતો વિનિયોગ દર્શાવતાં વાળાને કાઢવાનો જે ઉપાય બતાવ્યો છે તે પણ પાછળથી પ્રચલિત ઉપાય છે.^૧ શ્રીગિરીન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાયનું આ અનુમાન સાચું હોય તો-પણ વેદકાળમાં વાળાનું જ્ઞાન હોવા છતાં વૃદ્ધત્રયીમાં વાળાનું નામ કે સૂચન નથી અને વૃન્દમાં સ્નાયુક નામથી વાળો દેખાય છે, એ ઉપરથી આયુર્વેદિક આચાર્યોને વેદમાંથી વાળાનું જ્ઞાન મળ્યું નહોતું એમ જ કહેવું પડશે. અર્થાત્ અથર્વવેદ અને ચરક સુશ્રુતની સંહિતાઓ વચ્ચે સંપ્રદાયપર પગ અનુદિત રહી નહોતી, અથવા હાલમાં આપણે આધુનિક વિજ્ઞાનની મદદથી નવો અર્થ કાઢીએ છીએ એમ લાગે છે. 'ગવીનિકે' જેવા અનેક વૈદિક સારીગવ્યવચાયક શબ્દો આયુર્વેદમાં નથી મળતા એ હકીકત પણ સ્પષ્ટ છે.

શસ્ત્રતંત્ર—૬૧ (જ-વે. ૭-૭૬-૮), વિદ્રધિ (વિદ્રધિ-૬ ૧૨૭-૧), ઊના-ભ્રમ (જ-વે. ૪-૧૨), ત્રણ (જલ જ-વે. ૨-૩) વગેરે શસ્ત્રતંત્રના રોગોનો વેદોમાં ઉલ્લેખ છે. એક આયર્વણુ-

^૧ મુખો 'આયુર્વેદવિજ્ઞાન' ૧૯૮૪, પૃ. ૨૫૬ તથા પૃ. ૨૬૨ અને અથર્વવેદ ૨-૩૧-૪

શક્યવિદ્ કપાયેલાં હાડકાંને સાધી દેવાની, એવાં ગયેલાં કે કપાયેલાં અંગને સમું કરવાની, છૂટાં પડી ગયેલાં માંસ અને મજ્જાને સ્વસ્થ કરવાની એકે એપધિને પ્રાર્થના કરે છે (જુઓ અ-વે. ૪-૧૨). એકે સ્થળે (અ-વે. ૧-૧૭) ગુપ્તસાવ માટે પાટા બાંધવાનું તથા રેતીથી ભરેલી કોથળીથી દબાવવાનું સૂચન દેખાય છે તે સરસ વૈદ્યક જ્ઞાન બતાવે છે, એકે મંત્રમાં તથા પદાવી અને તેમાંથી સાવ (પરુને) કાઢી નાખી માટી તથા રોગનો નાશ કરે છે એવું કથન છે.^૧ આમાં મહાત્મા ગાંધીજી જેની બહામણુ કરે છે તે માટીના ઉપચારનું બીજું છે.

અપચી ઉપર વેધ અને છેદનો પ્રયોગ સૂચવ્યા છે તે આયુર્વેદિક શક્યતંત્રને માન્ય છે.^૨ આ રીતે વૌધવાની અને કાપવાની વાત આવે છે, એટલે કાંઈકે સત્ત્વકર્મ ૧૩૩ થતું હોવું જોઈએ. પણ ઉપર કહ્યું છે તેમ જાહે ભાગે વનસ્પતિ, પાણી અને મંત્રથી શસ્ત્રસાધ્ય રોગો ખાસ કરીને અકરમાતો તથા યુદ્ધમાં હથિપારથી થતાં તુલકાનો ઉપર ઉપચાર કરતા હશે એમ લાગે છે.

પણ ૫^{મું} હરિપ્રપન્નજીએ અયર્વેદનાં

વિ સે મિનપ્રિ મેહર્મ વિ ચોન્નિ વિ ગરીન્નિકે ।

વિમાતર ચ પુનં ચ વિકુમાર જયયુગ્મ ।

અવ જરાયુ પચતામ્ । અ-વે ૧-૧૧-૫

એ મંત્રનું વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન કરી એના એકે એકે કટકામાં જુદીજુદી શસ્ત્રક્રિયા કરી છે એવો અર્થ કર્યો છે. અરમરીની,

૧ બદલાનમિદં મહત્ પૃથિવ્યા અધ્યુદકૃતમ્ ।

તદાસાવસ્ય મેયજં તદુ રોગમનીનશન ॥

અ. વે. ૨-૩-૫.

૨ વિધ્યામ્વાસા પ્રથમા વિધ્યામ્યુત મધ્યમામ્ ।

દ્વ જપન્થ્યામાસામાન્નિગ્નિ સ્તુક્કમિન ॥

અ-વે-૭-૭૪-૨

ગર્ભાશયગત શુદ્ધમની, મૂત્રોત્સર્જની, મૃત માતના ઉદ્ભાંથી જન્મતો ગર્ભ કાઢવાની, જન્મતી માતાના ઉદ્ભાંથી મૃતગર્ભને બહાર કાઢવાની, આડો આવેલા ગર્ભને કાઢવાની તથા જોગને કાઢવાની એટલી સુખુતોક્ત સસ્ત્રયંત્રક્રિયા આ એક મંત્રમાં કહેલી છે એમ પડિતજી કહે છે (જુઓ ‘સ્વયોગસાગર’ના સંસ્કૃત ઉપોદ્ધાત, પા. ૨ થી ૭). આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં અમત્વૃતિ જરૂર છે. પણ આ મંત્રના ધ્યાએ આટલી બધી ક્રિયાઓ આ એક મંત્રમાં કહેવા માગી હોય એ ગમે જિતગુનં નથી. વેદમાં સર્વ વિદ્યાઓ છે અને પાછળના પ્રયો વેદના વિવરણરૂપ જ છે એવું દંડ ગ્રંથાથી માનનારા જૂના ડેટલાઈ ટીકા-કારોએ ખીન ડેટલાઈ મંત્રોમાંથી આ રીતે વિશાળ અર્થો કાઢ્યા છે ખગ, પણ વેદમાં અનેક વિદ્યાઓના બીજો છે અને એનો વિકાસ પાછળથી થયો છે એ ઐતિહાસિક માન્યતા છે. આ લેખક પણ એ ઐતિહાસિક માન્યતા સ્વીકારે છે. વળી ઉપરનો અયર્વેદનો મંત્ર જે સૂક્તમાં છે એ આપું સ્મૃત સુવાદડીના સુખપ્રસવ માટે છે અને ઉપરના મંત્રમાં તથા તે પહેલાંના તથા પછીના મંત્રમાં જોર પાડવાની વાત મુખ્ય છે. પ્રસવ થઈ ગયા પછી જોગ ન પડતી હોય ત્યારે જોગ પાડવા માટે જે ક્રિયા એ વખતે થતી હોય એનું જ માત્ર સૂચન આ મંત્રમાં હોય એમ મને લાગે છે અશ્મરીની સંભવિતિસાનો આ મંત્રમાંથી અર્થ કાઢવો એ તો પ્રકેન્ધુવિરુદ્ધ છે. મૂત્રમાર્ગમાં સળી નાખીને પેશાબ લાવવાનું સૂચન ઉપર કહ્યું છે તેમ જ. અ. વે. ૧-૪-૭માં હોવાનું સંભવિત લાગે છે. કારણ કે ત્યાં મૂત્ર છૂટું કરવાનું જ પ્રકરણ છે. પણ અ. વે. ૧-૧૧ માં તો સુખપ્રસવનું જ પ્રકરણ છે.

પ્રસૂતિતંત્ર—અ. વે. ૧-૧૧ સૂક્તમાં સૂચિત કર્મ જે કાર્ય હોય તે પાછળના આયુર્વેદિક પ્રસૂતિતંત્રનું બીજું છે એમ માનવામાં વાધો નથી. આ સૂક્તનો વિચાર ઉપર થઈ ગયો છે.

શાસ્ત્રાકથ—આંખના રોગોમાંથી અલ્પ (મ. વે. ૮-૮-૨૦)નો ઉલ્લેખ છે, પણ ‘માથાનો ચક્ષુ’, ‘આંખનો ચક્ષુ’, ‘નાકનો ચક્ષુ’ (ભુઓ અ-વે-૨-૩૩) એ શબ્દોમાં આંખ, નાક વગેરેના રોગોનો ઉલ્લેખ છે, બેઠે તેમાં કયા રોગો સ્થિત છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ તે તે અંગના સામાન્ય રોગો જોળખાયા હશે અને તેની કાંઈક ચિકિત્સા પણ શરૂ થઈ હશે, એમ માનવામાં વાંધો નથી.

અગદતંત્ર—આલ્સોમાં અને સૂત્રોમાં સર્પવિદ્યા અને વિપ-વિદ્યાની વાતો આવે છે (ભુઓ શ. ધા. ૧૦-૫-૨-૨૦, સાં. ધ્રા. મૂ. ૧૬-૨-૨૫, આ. શ્રી. સૂત્ર ૧૦-૭-૫, છાં. ૭-૧-૨, ઋગ્વિ-ધાન ૧-૨-૫). આ વિદ્યાઓ નો ખાસ અર્થવર્ણવિદ્યાઓ છે. અર્થવેદ (૫-૧૩, ૫-૧૬, ૬-૧૨, ૭-૫૬)માં સર્પવિદ્ય વિશે કેટલાંક સૂક્તો છે. જેમાં તાતુયમ્, જેવા લોકભાષાના શબ્દો વપરાયા છે એ ધણું સ્પષ્ટ છે. ઝેરી ખાણોનો પણ અર્થવેદ (૪-૬)માં ઉલ્લેખ છે.

રસાયન—અષ્ટાંગ આયુર્વેદમાંથી હવે માત્ર રસાયન વાજકરશુ બેનાં મૂળ બેવાનાં ન્તાં. આયુષ્યસૂક્તો અર્થવેદમાં અને બીજાં વેદોમાં પુષ્કળ મળે છે. શ્રીત અને ગૂલ સૂત્રોમાં આયુષ્યમંત્રો પુષ્કળ ટાંકેલા છે. એ માટે માદળિયાં વગેરે બાંધવાનો રિવાજ હતો. સો શબ્દ અને તેથી પણ વધારે આયુષ્ય જોગવવાની વૈદિક વાસના અનેક મંત્રોમાં ઉલ્લિખિત છે. અને અર્થવેદમાં તો આયુર્વધક અનેક સૂક્તો છે. (ભુઓ ણ. વે. ૧-૩૫, ૩-૧૧, ૭-૫૩-૬, ૨-૨૮ ૨-૨૯, ૩-૩૧ વગેરે)

૧ તત્તે વપ્નામ્યાયુષે વર્ચસે ચલાય દીર્ઘાયુધરાય શતશારદાય

(૧-૩૫-૧)

શત જીવ શરદો વર્વમાન શતં હેમન્તાન્શતમુ વસન્તાન્ ।

શતં ત ઙ્ઙ્ઙો અગ્નિ. સવિતા વૃદ્ધમ્પતિ શતાયુષા હવિષાહાપમેનમ્ ॥

(૩-૧૧-૪)

વરુણના ઠાપથી જલોદર થવાનું ઐતરેય બ્રાહ્મણોક્ત હરિશ્ચન્દ્ર-
આખ્યાન પ્રસિદ્ધ છે. સર્પના ઝેર ઉપર હળદરનું શૂળ ધીમા
નાખીને પીવરાવવાનું કૌશિકસૂત્રમાં કહ્યું છે (૪-૨૮-૪),
અલપત અ. વે. ના મંત્રોથી અભિમંત્રણ કરીને.

એક બીજા રોગ વિશે કૌશિકસૂત્રકારની નોંધથી એનું વૈદ્યક
જ્ઞાન વેદ કરતાં વધારે છે એ રપષ્ટ દેખાશે. અથર્વવેદમાં
ગંજયક્ષ્મા સાથે અગ્નાતયક્ષ્માનો ઉલ્લેખ છે 'એ કદુ જ છે, આ
અગ્નાતયક્ષ્મા કયો રોગ? સૂત્રકાર અગ્નાતયક્ષ્માનો અર્થ 'ગ્રામ્ય'
વ્યાધિ કરે છે અને તેને દીકાકાર 'ગ્રામ્ય' વ્યાધિ મિથુનસંયોગથી
ચાય છે, એમ કહે છે. જો એ ખુલામો આવ્યો હોય તો કોઈક
જાતનો પાછળના ઉપદંશ જેવો વ્યાધિ અગ્નાતયક્ષ્માથી
વિવક્ષિત ગણાય.

પણ આટલાથીયે કૌશિકસૂત્રના કર્તાને વૈદ્યક સળથી
આધારણ વૈદ્ય કરતાં વધારે જ્ઞાન છે એ તો સમગ્રતઃ જ છે.
અને કૌશિકસૂત્રનો સમય જેતાં એ નવાભાવિક છે. ૫-૭
કૌશિકસૂત્રનું લક્ષ્ય વૈદ્યક નથી પણ મંત્રવિદ્યા-અભિમંત્રણ છે. આ
બાળતમા કૌશિકસૂત્રનો દીકાકાર કેશવ કહે છે તે જરા ધ્યાનમાં
લેવા જેવું છે. તે કહે છે: મેવજ્ઞાન્તિર્મૈવજ્ઞસદ્દેનોઅયતે । તથ દ્વિવિદ્યા
વ્યાપય' । આહારનિમિતા અન્વજનનપાનનિમિતાચ્ચ । તદ્વાહરનિમિત્તેષુ ચરક
ચાહકસુધ્રુતેષુ વ્યાપ્યુપશમન મવતિ । અશુમનિમિત્તેષુ અર્થવેદવિહિતેષુ
શાન્તિકેષુ વ્યાપ્યુપશમન મવતિ । કૌ મૂ. અ. ૪ ક. ૨૫ ની દીકા.

કેશવનું કથન રપષ્ટ છે. એના કહેવા પ્રમાણે આહારાદિ
કારણોથી જે રોગો ચાય તેની ચિકિત્સા ઘોરણ પ્રમાણે આયુર્વેદને
અનુસરી કરવી, પણ પૂર્વજ-મર્ના પાપકર્મથી જે રોગો ચાય
તેની ચિકિત્સા અથર્વવેદોક્ત શાન્તિકર્મોથી કરવી. કેશવનું આ
કથન કૌશિકસૂત્રના કાળને લાગુ પાડવામાં વાધો નથી. એ પહેલાં

અયર્વેદના સમયમાં આવો બેઠ હોવાનો સંભવ નથી, એ સમયે તો શાન્તિકર્મ અને વૈદ્યક કર્મ એય આયર્વેદ બિપટ જ કરતો એમ માનવું પડશે. પછી વૈદ્યવિદ્યાનો વિકાસ થયો છતાં મંત્ર-વિદ્યાનું જોર તદ્દન નાશ ન પામ્યું. પૂર્વનાં અમલકર્મને વ્યાધિનું એક કારણ માનવાનું (જુઓ ચ. વિ. અ. ૩) તથા યુક્તિ-વ્યપાશ્રય પેઠે જ દૈવવ્યપાશ્રય બેખત્તને સ્થાન આપવાનું (જુઓ ચ. વિ. અ. ૮, ૮૭) આયુર્વેદગ્રંથોનું વલ્લભ જોતાં કૌશિકના ટીકાકારનું ઉપલું કયન ઇતિહાસને અનુકૂલ છે એ કબૂલ કરવું પડશે. ચરકના શબ્દોમાં કહીએ તો દૈવવ્યપાશ્રયચિકિત્સક તે કૌશિકસૂત્રને અનુસરી અભિર્ભંગ પણ વગેરે કરનાર જ્ઞાતાઓ અને યુક્તિવ્યપાશ્રયચિકિત્સક તે પુનર્વસુ આત્રેય અને તેના શિષ્યા, કૌશિકમતનો સમય પુનર્વસુ આત્રેયના સમયથી બહુ દૂર નહિ હોય. પાછળથી આયર્વેદ મંત્રવિદ્યાનો પ્રચાર કરી થઈ ગયો, પણ આપણા લોકોમાં મંત્રાદિની માન્યતા તો રહી જ અને કૌશિક-સૂત્રના ટીકાકારના સમય મુધી અથવા આજ સુધી અમુક અંગે ચાલુ છે.

ઉપરના વિચારુભાષી એવું અનુમાન પણ નીકળે કે કૌશિક-સૂત્રના કર્તાને ચરકોક્તા 'વૈદ્યકની ખમર હશે અથવા ખમર હોવાનો સંભવ હતો. પણ તેવું કામ તો દૈવવ્યપાશ્રયચિકિત્સા જ આયર્વેદ મત્રોના વિનિયોગદ્વારા દર્શાવવાનું હોવાથી એમાં 'વૈદ્યક સૂત્રનો વરોપ ન હોય એ આભાવિક છે.

ખરી રીતે એ કાલે આયુર્વેદના જુનાજુદા અંગોના અન્વેષણની બળવાન પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી હતી એમ માન્યા વગર છૂટકો નથી. અનેક શોધકો દેશભરમાં ફરી જુદાજુદા પ્રાન્તની વનરપતિઓ ઝોળખવામાં તથા તેના ગુણ ઉપયોગ નક્કી કરવામાં પડ્યા હતા બીજા વળી જુદાજુદા રોગચક્ષુઓ નોંધવાની તથા

તેનું વર્ગીકરણ કરવાની પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા હતા. કોઈ રોગની કારણ-
ભીમાંસા વિચારી ગ્લા હતા, બીજા જીદાજીદ ઉપચારના પ્રયોગો
કરી રહ્યા હતા, કેટલાક વળી ચારીરનો નિગતવાર પરિચય મેળવી
અંતઃકર્મની વિદ્યા ધીમેધીમે ખેડવા મંડ્યા હતા.

આ વાક્યો લખવાં પણાં સહેલાં છે, પણ કાંઈ ન હોય
તેમાંથી કેવળ અનુભવની મદદ વડે જ આવી વિદ્યાઓ ખેડવી
એ ધણું અઘરું કામ છે. પહેલા પ્રયત્ન કરનારાઓ પાસે, આજના
વિદ્યાર્થીઓ પાસે છે તેવા ચરક સુશ્રુતના કે સર્વરી, મેડીસીન,
મિડવીફરી વગેરેના ગ્રન્થો ન હોતા. તેઓને તો આચર્યજી બિપક
પાસેથી જે કાંઈ થોડી માહિતી મળે તે મેળવી પછી તો સાક્ષાત્
પ્રકૃતિ અથવા જડ્યેતન સૃષ્ટિ પાસેથી જ્ઞાન મેળવવાનું હતું અને
અતિશય જીદિશાળી અને સાહસિક માણસો જ આવી રીતે નવું
જ્ઞાન મેળવી શકે છે. એકબે નહિ, પણ અનેક પેઢીના અનેક
વૈદ્યોએ પગમ પ્રયત્ન કરીને જે જ્ઞાન એકઠું કર્યું, તેની પ્રતિભાશાળી
આચાર્યોએ જે વ્યવસ્થા કરી તે આપણે ચરકમંદિતામાં અને
સુશ્રુતસંહિતામાં જોઈએ છીએ. અલગત ઉપર કહેલા વચલા
કાળના વૈદ્યોના અપૂર્વ પ્રયત્નોની કયાંય નોંધ નથી. આયુર્વેદના
સાચા ઉત્પાદકોના નામ પણ જીદાઈ ગયાં છે. ફક્ત ચરકમાં
સૂત્રકાર ઋષિઓનો જે ઉલ્લેખ મળે છે તે ઉપર કહેલ ઇતિહાસનો
સૂચક છે. વૈદિક સમયમાં આયુર્વેદનો જે વિકાસ થયો હતો તેની
સંપૂર્ણ નહિ પણ સંવિત્ત સમાલોચના આપણે કરી, એથી
આયુર્વેદનાં લગલગ ચર્વ ગ્રાસીન અંગોનો બીજવિન્યાસ વૈદિક
કાળમાં જ થઈ ગયો હતો એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પણ ઝીણવટથી
વિચાર કરતાં કોઈ કોઈ અંગનો ઘણો જોછો વિકાસ થયેલો
દેખાશે, ત્યારે કોઈકનો ઠીક વિકાસ થયેલો દેખાશે. પહેલી જ
નજરે જે ધ્યાન ખેંચે છે તે શારીરનું જ્ઞાન છે. અચરવેદ અને
શતપથના સમયના વૈદ્યને શરીરના હાડકાંઓ સંજોગી ધણું અને

ધણું ગોઠ્ઠસ જ્ઞાન છે. આ શારીરના જ્ઞાન સાથે ઓપધિઓના જ્ઞાનને સરખાવો. ચરકસુશ્રુતની સરખામણીમાં વેદોમાં ઓપધિવિજ્ઞાન ધણું અદ્ય છે. ચરકસુશ્રુતમાં હરગોસાતમો ઓપધિઓ છે; ત્યારે વેદોમાં સો-સવાસો લાગ્યેજ છે. અને જેનાં નામો વેદોમાં છે તેઓના ગુણ-ઉપયોગ વિશે પણ શાસ્ત્રીય વિવેચન કશું જ નથી. એ જ રીતે રોગો મંખંધી જ્ઞાન પણ વેદોમાં ચરકસુશ્રુત સાથે સરખાવતાં અતિ અદ્ય છે. અલ્પજાત, વિદ્યાળ વૈદિક સાહિત્યમાં આવેલાં વચન માત્રનો સંપ્રદ અશક્ય છે અને ઇતિહાસ માટે એવી જરૂર નથી. પણ વેદમાં બધું છે, પાછળથી વેદ કરતાં જ્ઞાન આગળ નથી વધ્યું પણ ઘટ્યું છે એવું માનનાર વર્ગની વાત જુદી છે. એમ જેઓ નથી માનતા તેઓને તો આટલા સામાન્ય અવલોકનથી વૈદિક વૈદ્યની વિદ્યાસંપત્તિનો સાચો ખ્યાલ આવી જશે.

અહીં એટલું કબૂલ કરવું જોઈએ કે વેદો કાંઈ વૈદ્યકમંથો નથી એટલે તેમાં આવેલા છૂટક ઉલ્લેખો ઉપરથી એ સમયના વૈદ્યના જ્ઞાનનું સંપૂર્ણ માપ આપીને ન આવે. આયર્વેદના છૂટક ઉલ્લેખોનો જથ્થો જોતાં વેદકાળના છેલ્લા સમયનો વૈદ્ય આયુર્વેદનાં અદ્ય અગોમાં કાંઈક કાંઈક કામ જરૂર કરતો હશે એમ માનવામાં વાધો નથી. વૈદિક સાહિત્યમાં જેનો ઉલ્લેખ ન મળે એવી પણ કોઈ કોઈ વસ્તુપતિ આયર્વેદીય વૈદ્ય વાપરતો હોય, અને જેનું સ્મરન નથી મળતું એવી કોઈ કોઈ શસ્ત્રક્રિયા પણ કરતો હોવાનો સંભવ છે. પણ ચરકસુશ્રુત-કાલીન વૈદ્ય સાથે અરખાવવામાં આવે તો વેદકાલીન વૈદ્યનું જ્ઞાન ધણું મર્યાદિત જ માનવું પડશે. પણ એ વૈદિક સમયના છેલા ભાગનો એટલે ચતુર્થ આઠાચુનો પુરાવિદોમાં બહુમાન્ય સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ થી ૬૦૦ને ગણતાં એ સમયની અને ચરકસુશ્રુતસંહિતાઓની પ્રતિસંરૂપ રચનાના સમયને ઈ. સ. ૧૦૦ થી ૩૦૦ ની આસપાસ માનતાં એ વચ્ચેના લગભગ

આકસો વર્ષના ગાળામાં આયુર્વેદ સંબંધી બધો શાસ્ત્રીય વિદ્યાસ યયો છે. મારી દહેવાની મતલબ એ છે કે ચરકસુત્રમાં જે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન જોવામાં આવે છે તે કાંઈ તે તે અન્યના કર્તાઓ આત્રેય-અગ્નિવેશ-ચરક અથવા કાશીરાજ-મુનુત ગમે તેની પાસે કાંઈ એકની પૂંજ નથી.

છેલ્લે અથર્વવેદના સમયથી-ઘણું દરી ઈ. સ. પૂર્વે એક હગ્ગરથી એ વખતના વૈદ્ય વિગ્રોએ વૈદ્યક જ્ઞાન મેળવવા માંડ્યું હતું. પછી ઈ. સ. ૭૬૧ સતત સુધી એ જ્ઞાને કાંઈ બ્યવસ્થિત રૂપ પ્રાપ્ત કર્યું નથી. આપણા મુત્રમ-યો ખાસ કરીને દંપસૂત્રો અને ધર્મસૂત્રોની રચના ઈ. સ. પૂર્વે ૭૬૧ સતતથી શરૂ થઈ છે એમ વિદ્વાનોની માન્યતા છે. અને એ અરસામાં જ વિદ્વાન વૈદ્યોએ પણ પોતપોતાના વૈદ્યક જ્ઞાનની બ્યવસ્થા કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હોવાનો સંભવ છે.

દ્વિતીય ખંડ

આયુર્વેદની, સંહિતાઓ

વૈદ્યકને લગતા સંસ્કૃત બાપામાં અત્યારે જે સેંકડો ગ્રન્થો મળે છે તે સર્વમાં પ્રાચીનતમ, પરમ પ્રતિષ્ઠાવાળા અને પાઠ્યજના વૈદ્યક સાહિત્યના મૂળભૂત એવા જે સંપૂર્ણ ગ્રન્થો મળે છે અને જે ગુરુતિત મળે છે. (૧) ચરકસંહિતા, (૨) સુશ્રુતસંહિતા, (૩) બેલ્લસંહિતા, અને (૪) સંવત ૧૮૯૫માં જ હાયાલેલી શરયપસંહિતા.

આ ચારમાં પણ જૂના કાળથી ચરકસંહિતા અને સુશ્રુતસંહિતા બેનો જ પ્રમાણભૂત ગ્રન્થો તરીકે વૈદ્યોમાં પ્રચાર હતો એ ચોક્કસ છે, વગ્લટ જેવો લગભગ ચૌદસો વર્ષ પહેલાંનો આયુર્વેદ-પારંગત વિદ્વાન વૈદ્ય “ચરકસુશ્રુતને છોડીને બેલાદિ કેમ નથી વંચાતા?” એમ કહે છે^૧ અને ઈ. સ. ૧૧ મા ચતુર્થના કવિ હર્ષ^૨ ‘નૈપધ્યરિત’માં વૈદ્ય પાસે ચરકસુશ્રુતના જ્ઞાનને જ, ઉત્તમ વૈદ્ય હોવા માટે આવશ્યક તરીકે દર્શાવે છે.^૩

૧ અપિપ્રણીતે પ્રીતિષ્ઠેદ મુવતા ચરકસુશ્રુતૌ મેલ્લયાઃ કિં ન વચ્ચન્તે.

અ. હ. ડ. ઝ. ૪૦, ઓ. ૮૮

૨ કન્યાન્ત પુરવાષનાય યદધીકારાગ્ર દોષા શૃપં દ્વૈ મન્ત્રિપ્રવરલ્લ
તુભ્યમગદંકારલ્લ તાવુચ્ચતુઃ । દેવાકર્ણય મુશ્રુતેન ચરકસ્યોન્તેન જાનેસિલં
સ્વાદસ્થાનલદં વિના નદલ્લને તાપસ્ય કોપીધરઃ ॥

સુશ્રુતની નિષ્કૃયસાગરની આરતિમાં શ્રી, ૧૮૧૭ ત્રિ. આચાર્યના નિવેદનમાં કહેલા ઉત્તરો.

ચઠ અને સુચિત બનેની પરંપરા જુદી છે. વૈદ્યકની બે મોટી શાખાઓ કાયચિકિત્સા (Medicine) અને શસ્ત્રચિકિત્સા (Surgery)ના અનુક્રમે પ્રતિનિધિરૂપ આ બે ગ્રન્થો છે. આ બે ગ્રન્થો જોતાં એમ લાગે છે કે એ મૂળરૂપ નહિ પણ મુખ્યરૂપ છે. વેદ પછી અને આ બે સંહિતાઓ હાથમાં જેવી મળે છે તેવી ગ્યાઈ તે પહેલાં વૈદ્યકને લગતું ધર્મ વાક્યમય ઉત્પત્ત યથુ હશે. જે અનેક ઉત્સાહી અને તીક્ષ્ણ શુદ્ધિશાળી ઋષિઓએ આયુર્વેદનાં વિવિધ અંગોનો જાતે અવલોકન તથા પ્રયોગો વડે અભ્યાસ કર્યો હશે, તેમાથી કેટલાકે સૂત્રરૂપે ગ્રન્થો કર્યા હશે. જેમ પાણ્ડિત કે યાચક પોતાની પહેલાંના અનેક સૂત્રકારોનો ઉલ્લેખ કરે છે તેમ ચરકમા પણ સૂત્રકારોનો અને અનેક શાસ્ત્રોનો ઉલ્લેખ મળે છે.^૧ અને ગર્ભ કેવી રીતે બંધાય છે એ પ્રસંગમાં મૂત્રો જેવા કટકાઓ ક્રમાશિઃ ભરદ્વાજ, બાલ્લીકલિષ્ઠ કાંકાવન, ભદ્રકાપ્ય, ભદ્રશૌનક, બડિશ, વૈદેહજનક, મારીચિકરશ્યપ, અને ધન્વતરિ એટલાના નામથી ઉતાર્યા છે. મીમાંસાસૂત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર વગેરેમાં આવી જ રીતે ખીજના મતો ઉતારેલા છે. પણ આ સૂત્રકારો પુનર્વક્ષ્ય આત્રેયથી પૂર્વજ છે એમ નિશ્ચય કરવો મુશ્કેલ છે. સગકાલીન હોવાનો પણ સંભવ છે. ચરકમા જ સૂત્રસ્થાનના ત્રણ અધ્યાયોમાં પુનર્વક્ષ્ય આત્રેયના પ્રમુખપદ નીચે ઋષિવૈદ્યોની સભા મળી હોય એવું વર્ણન છે અને એમા ભરદ્વાજ, કાંકાવન, ભદ્રકાપ્ય, બડિશ અને મારીચિ પોતપોતાના મત દર્શાવી ભાગ લે છે. અહીં જનક વૈદેહનું નામ છે, અન્યત્ર વૈદેહનિમિત્રુ નામ છે. અહીં ભદ્રશૌનક છે, અન્યત્ર

૧ ઋષ્યાંશ્વ સૂત્ર કારાનભિમન્ત્રયમાણ. । ચરક વિ. અ. ૮
વિપ્રતિપતિવાદાસ્ત્વત્રં વહુવિષા સૂત્રકારાણામ્પીળાં સન્તિ ઇવેંવામ્ ।
ચરક શા. અ. ૯
વિવિધાનિ દ્વિશાસ્ત્રાણિ પ્રચરન્તિ લોકે । ચરક વિ. અ. ૮

કેવળ શૈનક નામ છે. પણ આ પ્રાચીન સલા કે પરિષદ વિશે વધારે વિવેચન કર્યા પહેલાં ચરકની રચના માટે એ ગ્રન્થ પોતે શું કહે છે તે જોઈએ.

ચરકમુશ્વતની પરંપરા

ચરકના પહેલા જ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે “પહેલાં હિમાલયની તળેટીમાં પ્રાણિમાત્ર ઉપર કરુણાથી પ્રેરાઈને તપના તેજથી પ્રહીન, બ્રહ્મસાનના નિધિરૂપ મહર્ષિઓ એકઠા થઈને વિચાર કરવા લાગ્યા કે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનું મૂળ ઉત્તમ આરોગ્ય છે અને રોગો આરોગ્યનાં, કષ્ઠાણુનાં અને જીવિતનાં પણ હનનાર છે; માટે આ રોગોરૂપ મોહું વિગ્ર મનુષ્યેને માથે આવી પડ્યું છે એનો ઉપાય શો? એમ વિચાર કરતાં એનો ઉપાય ધન્દ્ર જાણે છે એવું સમજતાં ઋષિઓની વતી દીર્ઘજીવિતની ઇચ્છાવાળા ભરદ્વાજ ધન્દ્ર પામે ગયા. ધન્દ્રે ભરદ્વાજને જે ત્રિસત્ર આયુર્વેદ બ્રહ્મા જાણુના હતા તે શાશ્વત આયુર્વેદ લખાવ્યો. ભરદ્વાજ પાસેથી ઋષિઓ આયુર્વેદ શીખ્યા અને જાતે રોગરહિત જીવિત અને પરમસુખ પામ્યા.

‘પછી મૈત્રીપરાયણ પુનર્વસુએ સર્વભૂતો ઉપર અનુકરંપાથી પવિત્ર આયુર્વેદ ૭ શિષ્યોને લખાવ્યો. અશ્વિવેશ, બેલ્લ, જતૂકર્ણ, પરાશર, હારીત, ક્ષારપાણિ. આ ૭ શિષ્યોમાં પહેલું અશ્વિવેશ પોતાનું તન્ત્ર રચ્યું. પછી બેલ્લ વગેરેએ પોતપોતાનાં તન્ત્રો રચ્યાં, અને આરેયને સંજળાબ્ધાં. ગુરુએ બીજા ઋષિઓ સાથે ‘બરાબર કર્યું છે’ (યપાવત સૂત્રમિતિ) એમ અનુમતિ આપી.” (ચરક, સૂ. અ. ૧)

ચરકના પહેલા અધ્યાયની આ કથા બહુ સ્પષ્ટ છે. સુશ્રુતે ને- કે આવો વિસ્તાર નથી કર્યો પણ આરંભમાં જ કહ્યું છે કે “સ્વયંભૂએ પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરીને તરત જ એક હજાર અધ્યાયો અને એક લાખ શ્લોકવાળો આયુર્વેદ કર્યો, અને પછી એના આઠ

અંગે ઠર્યા. જે બ્રહ્મા પાસેથી પ્રગ્નપતિ લખ્યા, એમની પાસેથી અશ્વિદેવો, અશ્વિ પાસેથી ઇન્દ્ર અને ઇન્દ્ર પાસેથી હું આયુર્વેદ લખ્યો છું એમ લગવાન કાશીરાજ દિવોદાસ ધન્વન્તરિ પોતાના ઔપધેનવ વગેરે સાત સિધ્ધોને કહે છે, અને આ સિધ્ધો મુદ્રતને અગ્રેમર કરીને સાંભળે છે.” (મુ. તુ. અ. ૧)

ચરક અને સુશ્રુતમાં કહેલી આ પરંપરા બીજી વિદ્યાઓની પરંપરાને મળતી આપે છે. “વિદ્યાઓ માત્ર પરમપુરુષનું નિઃશ્વસિત છે,” “ઈશ્વરે જ સૃષ્ટિ પેટે વિદ્યાઓને ઉત્પન્ન કરી છે” એ વૈદિક માન્યતાનો આ કથાઓમાં અનુવાદ છે. અર્થાત્ સ્વયંભૂ, પ્રગ્નપતિ, અશ્વિ, ઇન્દ્ર વગેરે દેવોને ઐતિહાસિક વિચારમાં મણવાની જરૂર નથી. પણ ભરદ્વાજ ઋષિની વાત જુદી છે. આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં જોકે ભરદ્વાજની વિશેષ વાત નથી, પણ એ વૈદિક ઋષિ છે. અથર્વવેદના દશમા કાંડના એક સૂક્તના એ ઋષિ છે. આ એક સૂક્તમાં ઉપર આવી ગયેલું હાકકાંઓનું વર્ણન છે. અથર્વવેદમાં પણ આ કાંડ પ્રાચીનતર (૮ થી ૧૨) વિભાગમાં છે; એટલે વેદાત્મક આયુર્વેદના પ્રતિનિધિ તરીકે ભરદ્વાજને માનીએ તો ભરદ્વાજ ઇન્દ્ર પાસેથી શીખ્યા અને ઋષિઓ ભરદ્વાજ પાસેથી શીખ્યા એ કથા ઠીક એમી જાય છે. વૈદિક વૈષ્ણવ પુનર્વસુ આત્રેય, ધન્વન્તરિ વગેરેને વારસામાં મળ્યું છે એ ઐતિહાસિક હકીકતને આ પરંપરા કથા ટેકા આપે છે.

પુનર્વસુ આત્રેય—પુનર્વસુ આત્રેય વિશે જગ વિસ્તારથી વિચાર કરવો પડશે. આખા ચરકમાં સ્થળે સ્થળે અને પ્રત્યેક અધ્યાયના આગળમાં લગવાન આત્રેય કહે છે એ રીતે ઉલ્લેખ છે. અનેક સ્થળે અગ્નિવેશ પૂછે છે અને પુનર્વસુ આત્રેય ઉત્તર આપે છે એ રીતે સંવાદ્યોજના છે. સંવાદ્યેલીનો ઉપનિષદોમાં ઘણો ઉપયોગ થયો છે. ત્રણેક સ્થળે સભા પેટે અનેક ઋષિઓની ચર્ચા

છે, પણ તેમાં જે પ્રમુખ તો પુનર્વસુ આત્રેય જ હોય છે. બધી રીતે ચરકને જોતાં જાગવાનું પુનર્વસુ આત્રેય આ ગ્રન્થના મૂળ ઉપદેશક છે એમ સહેલાઈથી સમજી શકાય છે, પણ આખો ગ્રન્થ આદિથી અન્ત સુધી પુનર્વસુ આત્રેયનો નથી. અગ્નિવેશ વગેરેનાં વચનો છાંટી દઈએ તોપણ કેટલોક જાગ આત્રેયનો નથી, કારણ કે ચરકમાં જ પ્રત્યેક સ્થાનના તથા અધ્યાયના અન્તમાં અગ્નિવેશકૃતે તન્ન ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે એવા શબ્દો છે.

મતલબ કે અગ્નિવેશે જે તન્ન રચેલું તેનો ચરકે પ્રતિસંસ્કાર કરતા જે ગ્રન્થ થયો તે આ ચરકસંહિતા. પણ અહીં પ્રતિસંસ્કાર એટલે શું એ સમજી લેવાની જરૂર છે. ચરકમાં જ દૃઢબલે કહ્યું છે કે:—

વિસ્તારયાતિ લેશોક્તં સંક્ષિપ્ત્યતિવિસ્તરમ્ ।
સંસ્કર્તા કુરુતે તન્ન પુરાણં ચ પુનર્નવમ્ ॥

(ચરકસંહિતા·સિ. સ્થાન અ. ૧૨, શ્લો. ૭૬)

દ્વંદ્વામાં કહેલું હોય એનો વિસ્તાર કરે અને અતિવિસ્તાર હોય ત્યાં સંક્ષેપ કરે; દ્વંદ્વામાં પ્રતિસંસ્કર્તા જૂના તન્નને ફરી નવું કરે છે.

આ શબ્દો બહુ સ્પષ્ટ છે. દ્વંદ્વામાં કહેલો વિસ્તાર કરતાં જૂનાં વાક્યો રાખીને નવાં ઉમેર્યાં હોવાનો જ અર્થ થઈ શકે નહિ. તેમ સંક્ષેપ કરતાં પણ માત્ર વાક્યો કાઢી નાખવાથી ચાલે નહિ. સંખંધ મેળવવા માટે બધી ગ્યના નવી જ કરવી પડે અને તેથી જૂનું તન્ન, દૃઢબલ કહે છે તેમ, નવું જ થાય. આ વિચારસરણીથી જોઈએ તો અત્યારે મળે છે તે ચરકસંહિતા જ છે. અગ્નિવેશતન્નમાં એમાંથી કેટલોક જાગ હોય તે નક્કી થવું અસક્ય છે.

પણ ચરકસંહિતાનો ઇતિહાસ આટલેથી અટકતો નથી. અગ્નિવેશતન્નનો પ્રતિસંસ્કાર ચરકે કર્યો છે એમ કહેનાર દૃઢબલે પોતાના સ્પષ્ટ ઉમેરાનો નિર્દેશ નીચેના શબ્દોમાં કર્યો છે:

“ ચરકસંહિતાના ચિકિત્સાસ્થાનમાં ૧૭ અધ્યાયો મળતા નથી તેમ જ કલ્પસ્થાન અને સિદ્ધિસ્થાનના અધ્યાયો મળતા નથી; તેથી આ મહાર્થતંત્રને સંપૂર્ણ કરવા માટે એ રીતે ખૂટતા ૪૧ અધ્યાયો આ દબલે રચ્યા છે. ”

(ચરકસંહિતા ત્રિ. અ. ૩૦ શ્લો. ૨૭૪-૨૭૫)

આ ૨૫૪ શબ્દો જોતાં હાલની ચરકસંહિતાના કુલ ૧૨૦ અધ્યાયોમાંથી એકતાલીસ એટલે ત્રીજો ભાગ દબલનો છે અને બાકીના બે ભાગમાં એ પ્રતિચંક્રતાંએ^૧ વધારોઘટાડો નહિ કર્યો હોય એમ નથી કહેવાતું.

વૈષ ૫^૨. હરિપ્રપન્નજી દબલના આ શબ્દો માનવાની ના પાડે છે.^૨ પણ દબલના ૨૫૪ શબ્દો જોતાં એવી ના પાડવાનો કાંઈ અર્થ નથી. વળી વિજયરક્ષિત વગેરે જૂના ટીકાકારો પણ ઉપર કહેલા અધ્યાયો દબલના છે એમ સ્વીકારે છે.^૩

મુશ્વતનો સંમ્રદાય—‘દિવોદાસ ધન્વન્તરિએ મુશ્વતાદિ સાત શિષ્યોને સમ્યતંત્રને મુખ્ય વિષય ગણીને ઉપદેશ આપ્યો’ એમ મુશ્વતમાં જ લખ્યું છે. ગ્રંથમાં ‘ભગવાન ધન્વન્તરિ કહે છે’ એ રીતે સ્થળે સ્થળે ઉલ્લેખ છે, છતાં સમગ્ર ગ્રંથ મુશ્વતસંહિતા કહેવાય છે. સૌશ્રુતતંત્ર એમ પણ પાછળના ટીકાકારો ઉલ્લેખ કરે છે. અર્થાત્ ધન્વન્તરિએ સમ્યતંત્ર વિશે જે ઉપદેશ આપ્યો તેનો સંમ્રદ કરી મુશ્વતે આ તંત્ર ગમ્યું એમ પરંપરાથી મનાય છે. પણ વરણશિધતિ એટલી સાદી નથી હાલની મુશ્વતસંહિતા કેવળ શક્ય-

૧. કવિરાજ ગણનાથસેન દબલને પણ પ્રતિચંક્રતાં જ કહે છે.
(જુઓ ભાનુમતી ટીકા સહિત મુખ્યસૂત્રસ્થાન-૧૯૩૯ ઉપોદ્ધાત ૫ ૬)

૨. જુઓ ‘સંયોગસાગર’નો અંગ્રેજી ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૭૦.

૩. આ વિષયની સવિસ્તર ચર્ચા માટે જુઓ ૧૯૨૩ની ભાવનગરની ગ્રંથગાની સાહિત્ય પરિષદના રિપોર્ટમાં ‘ચરકસંહિતામાં દબલનો હાથ’ નામનો મારો નિગ્રંથ જે ‘આયુર્વેદવિદ્યાન’ પૃ. ૮, અં. ૨માં પણ ઉપાયો છે.

તંત્ર નથી. એમાં આયુર્વેદનાં આઠે અંગોનું વિવરણ છે. બીજાં
 અન્યના આરંભમાં અનુક્રમણિકા આપી છે. તેમાં “પાંચ સ્થાનમાં
 ૧૨૦ અધ્યાય છે એમ પહેલાં કહ્યું છે. તેમાં સૂત્રસ્થાનના
 અધ્યાયો ૪૬, નિદાનના ૧૬, શારીરના ૧૦, ચિકિત્સિતના ૪૦,
 કલ્પના આઠ એથી આગળ ૬૬.” “આ રીતે ૧૨૦ અધ્યાયો
 થયા અને એથી આગળ પોતાના નામથી જ પ્રખ્યાત ઉત્તરતંત્ર
 છે. (મૂ. અ. ૩.)” આ શબ્દો જરા વિચિત્ર છે. પણ પહેલા
 અધ્યાયમાં એથી થે વધારે વિચિત્ર વચન છે. શરૂઆતમાં આયુ-
 વેદનું સામાન્ય સ્વરૂપ કહી એક શ્લોકમાં કહ્યું છે કે “આ દૂઃકમાં
 ચિકિત્સાનું બીજ કહ્યું છે. ૧૨૦ અધ્યાયોમાં હવે એનું વિવેચન
 થશે.”^૧ આ વચન સ્પષ્ટ છે. એનો અર્થ એટલો જ થાય કે
 સુશ્રુતમાં ૧૨૦ અધ્યાયો હોવા જોઈએ. પણ પછી તરત જ ગદ્યમાં
 આ શ્લોકનો અનુવાદ કરતાં કહે છે કે “તેમાં ૧૨૦ અધ્યાયો પાંચ
 સ્થાનમાં, તેમાં પણ સૂત્ર, નિદાન, શારીર, ચિકિત્સિત અને
 કલ્પસ્થાનમાં અર્થને અનુસરી વહેંચી નાખી બાકીના વિષયો
 ઉત્તરતંત્રમાં કહીશું.” આ વચનનો જ ત્રીજા અધ્યાયમાં અનુવાદ
 કર્યો છે. આ વચનનો ઉપર વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે કે પહેલાં
 પાંચ સ્થાનમાં વહેંચાયેલું ૧૨૦ અધ્યાયોનું સૌશ્રુતતંત્ર હતું અને
 પાછળથી તેમાં ઉત્તરતંત્ર ૬૬ અધ્યાયોનું ઉમેરાયું. ઉત્તરતંત્રનો
 વિષય બીજા અંશોમાંથી લીધો છે એમ ઉત્તરતંત્રના આરંભમાં
 સ્પષ્ટ કહ્યું છે:—“૧૨૦ અધ્યાયોમાં મેં જે વારંવાર કહ્યું હતું કે
 આ વાતો ઉત્તરતંત્રમાં વિસ્તારથી કહીશ તે ઉત્તમ ઉત્તરતંત્ર હવે
 કહું છું. જેમાં વિદેહરાજાએ કહેલા શલાકય તંત્રમાં વર્ણવેલા
 બધા રોગો, તથા (બીજાઓએ વિસ્તારથી જોયેલા) બાળબ્યાધિઓ
 તથા પરમઋષિઓએ કાયચિકિત્સાનાં છ તંત્રોમાં કહેલા ઉપસર્ગોદિ
 તથા આર્ય-ગુહ રોગો આ ઉત્તરતંત્રમાં કલા છે.”

આ વચનથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે અગ્નિવેશ, બેલ વગેરેનાં
 છ તંત્રો પ્રસિદ્ધ થયા પછી એમાંથી તથા વિદેહ વગેરેનાં તંત્રો-

માંથી શાલાકચનો તેમજ પાર્વતક, હવક વગેરેમાંથી બાળરોગનો વિષય લઈ એ બધાના સંગ્રહરૂપ ઉત્તરતંત્ર કોઈએ ગ્રંથેલું છે. અર્થાત્ મૂળ પાંચ રચના પૂર્ણ થયા પછી થયેલ રખતે છૂટું રચના રચાયું હશે. પાંચમા રચનાનો અન્ત પણ એવી રીતનો છે કે જાણે ત્યાં જ અન્યની સમાપ્તિ થતી હોય. હવે આ ઉત્તરતંત્ર ઉમેરનારે માત્ર ઉત્તરતંત્ર જ ઉમેર્યું-છે કે બાકીના પાંચરચનામાં પણ સુધારોવધારો કર્યો છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ મુશ્કેલ છે. ગ્રંથે રચેલ ઉત્તરતંત્રમાં આ વિષય રહેલું એટલું તો ઉમેર્યું જ છે. એટલે ઉત્તરતંત્ર સાથે ખાસ વિરોધ ન આવે એવો ફેરફાર પણ કયો હશે જ. પણ આ ઉત્તરતંત્ર કોણે ઉમેર્યું? અને ને પહેલાં સુશ્રુતતંત્રનો કોઈએ પ્રતિસંસ્કાર કર્યો હતો કે નહિ? વિજયરસિત વગેરે ટીકાકારો વૃદ્ધ સુશ્રુતના નામથી કેટલાક પાઠોનો ઉદ્ધાર કરે છે અને આ પાઠો હાલની સુશ્રુતસંહિતામાં મળતા નથી, માટે હાલની સુશ્રુતસંહિતાના મૂળ ૨૫ વૃદ્ધસુશ્રુત અથવા વૃદ્ધસૌશ્રુતતંત્ર નામનો સમ્પતંત્રનો અન્ય પહેલાં હતો એમ કવિગણ ગણનાયેલ મેનનો મત છે ?

આ વૃદ્ધસુશ્રુત? કે આઘસુશ્રુત સંહિતાનો મોટો ભાગ ધર બળી જવા જેવો હોઈ હુમ કે ખંડિત થઈ ગયો હશે. અનેક અન્યો હુમ થઈ ગયાના પુગવા છે તેમજ બેઘકારરૂપ જેવી

૧ શીર્ષે ચિકિત્સિતસ્વૈત્સમાસેન પ્રદીર્ઘિતમ્ ।

સુવિગમપ્યાયશતમસ્ય વ્યાહ્યા અવિપ્વતિ ॥ ■ મ્. ન. ૧

૨ વૃદ્ધસુશ્રુત, અને સુશ્રુત, વૃદ્ધવા-બટ અને લપુવા-બટ એ રીતે બીજા કાળથી નામો પ્રચલિત છે. અહીં વૃદ્ધનો અર્થ રોગ કરો ? રાજકીય ઇતિહાસમાં—ખાસ કરીને દુર્જરાતના ઇતિહાસમાં મોટો (વૃદ્ધ) બીમ મર્યે બીમ પહેલો અને લપુબીમ અથવા બાલમૂલરાજ એટલે બીમ બીજો તથા મૂલરાજ બીજો એવો અર્થ પ્રચલિત હતો. (જુઓ 'પ્રબંધ-ચિંતામણિ' ગ્રં. ભા. ૫ ૨૦૪ અને 'દુર્જરાતનો અધ્યાલોન રાજપત ઇતિહાસ' વિ. ૨, ૫. ૩૪૩.)

સંહિતાઓ અત્યારે અત્યંત ખંડિત રૂપમાં મળે છે.^૧ મતલબ કે ધનવન્તરિના ઉપદેશનો સંગ્રહ થઈને ઔપધેનવ, ઔરભ, પૌષ્ક-લાવત વગેરે પેઠે સૌશ્રુતતંત્ર પણ પહેલાં રચાયેલું. એ જ વૃદ્ધ-મુશ્વત. પછી ઔપધેનવાદિ તંત્રો તદ્દન હુમ થઈ ગયાં, ન્યારે સૌશ્રુતતંત્રના ખંડિત ગ્રંથનો પ્રતિસંસ્કાર થઈને મુશ્વતસંહિતા થઈ. આ પ્રમાણે મુશ્વતનો પ્રતિસંસ્કાર વારંવાર થયો છે એમ કવિરાજ ગણનાથ સેન કહે છે. મુશ્વતમાં પોતામાં બેઠે આ પ્રતિસંસ્કારનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ નથી પણ ઉપર દર્શાવ્યું છે તેમ ઉત્તરતંત્રના આરંભનાં વચનોમાં પ્રતિસંસ્કારનું સૂચન છે, અને જૂતા ટીકાકારો એ વાત સ્વીકારે છે. કહીને તો સ્પષ્ટ કહે છે કે “આમાં પ્રતિસંસ્કારના ગાળાનું જ છે.” આ શબ્દોમાંથી મુશ્વતના પ્રતિસંસ્કાર તરીકે થીજ નામો પણ બોલાતાં હશે એવો ખવન નીકળે છે, એમ ગણનાથ સેન કહે છે.

એ પછી પણ મુશ્વતનો પ્રતિસંસ્કાર થયો છે. હર્ષલે^૨ તો વૃદ્ધ-વાગ્મટે પણ મુશ્વતનો પ્રતિસંસ્કાર કર્યો છે, એવું માન્યું છે. વળી જેનજટ અને ચન્દ્રટે પણ મુશ્વતનો પ્રતિસંસ્કાર કર્યો છે, એમ કવિરાજ ગણનાથ સેન કહે છે.^૩

૧ જુઓ ‘પ્રત્યક્ષશારીર’નો ઉપોદ્ધાત વધા બાનુમતિ સંહિત મુશ્વત-સૂત્રસ્થાનનો ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૫ તથા ૭.

૨ જુઓ ‘રૂઢીઝ ઇન ધી મેડીસીન બોફ એન્સ’ટ ઇડિશન,’ પૃ. ૧૦૧

૩ આ કથન માટે આધાર ચન્દ્રટનું નીચેનું વચન છે—

મોયુસે ચન્દ્રટનેહ મિપક્તીસટસુનના ।

પાઠશુદ્ધિઃ કૃતા તન્ત્રે ટીક્ષ્ણમાલોચય જૈચ્ચટીમ્ ॥

આ વચનનો અર્થ ‘પાકસ રોધન કર્યું છે’ એટલો જ થાય. વિદ્યુમ્ન ગ્રંથના આપૂરણ અને વિસ્તારના ત્યાગરૂપ પ્રતિસંસ્કાર કર્યો છે એવો ન થાય એમ શ્રી. ભટ્ટવૃજ્ઞાચાર્ય કહે છે (જુઓ બાનુમતી સાથે સુ. સ. નો ઉપોદ્ધાત પૃ. ૬ ટિ. ૨).

૪ ‘હિસ્ટરી બોફ ઇડિશન મેડીસીન,’ ગ્ર. ૨, પૃ. ૪૫૫.

પુનર્વસુ આત્રેયનો સમય

ચરકસંહિતાની પરંપરામા જેનું પહેલું નામ આવે છે તે આત્રેયનો વિચાર પહેલા કરીએ. (૧) પુનર્વસુ આત્રેય, (૨) કૃષ્ણાત્રેય અને (૩) બિહુ આત્રેય એ રીતે ત્રણ આત્રેયોનો ઉલ્લેખ ચરક સંહિતામાં મળે છે. શ્રી. ગિરીન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય ચોથા દત્તાત્રેયને પણ ગણાવે છે. અને એ રીતે અત્રિ તથા અનસુયાના પુત્ર, વિષ્ણુના અવતારરૂપ, પૌરાણિક દત્તાત્રેયનો વૈદ્યકમા એ પ્રવેશ કમવે છે અને મદ્રાસની સરકારી પ્રાચ્ય પુસ્તકશાળામાં 'નાડીતત્ત્વવિધિ' નામનું એક હસ્તલિખિત પુસ્તક છે જેમાં દત્તાત્રેયનો ઉલ્લેખ છે એવો પુરાવો આપે છે.^૨ પણ એમણે આપેલો ઉતારો જોતાં એ મન્ય આધુનિક અને તાત્ત્વિક લાગે છે. અને ઉપરના ત્રણ પ્રાચીન આત્રેય સાથે દત્તાત્રેયને ગણવાની જરૂર મને લાગતી નથી.

પુનર્વસુ આત્રેય અને કૃષ્ણાત્રેય એક જ દોષ એમ ચક્રમાં અને બેલમાં પણ કેટલેક સ્થળે પુનર્વસુઆત્રેય માટે જ કૃષ્ણાત્રેય નામ વાપર્યું છે એથી નહીં થાય છે.^૩ અને મહાભારત શાંતિપર્વ સ્વતંત્ર રીતે એને ટેકા આપે છે —

ગાન્ધર્વ નારદો વેદ કૃષ્ણાત્રેયધિવિસ્તિતમ્ । મ. શા. અ. ૨૧૦
પણ શ્રીકૃષ્ણ અને શિવદાસ સેન જેવા ટીકાકારો કવિગજ ગણનાથ સેને દર્શાવ્યું છે તેમ કૃષ્ણાત્રેયનો શાલાકમત નાના કર્તા તરીકે કવચિત્ ઉલ્લેખ કરે છે.^૨ ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ દત્ત પોતે અન્યત્ર

૧ જુઓ. ધર્મવેદાચ ગુરુણા કૃષ્ણાત્રેયણ માવિતમ્ ।

ચરક ચિ. અ. ૨૮ પ્રો. ૧૫૨

તથા

અ. ૨૯ પ્રો. ૧૫૦

તથા કૃષ્ણાત્રેય પુરસ્થાય વ્યાધકુર્મહર્વય ॥

બેલસંહિતા

૨ જુઓ. (ક) શાસ્ત્રવિમ્લિતુ પ્રતિદોષં પટિતાનિ દ્રવ્યાણિ તથા ચ
કૃષ્ણાત્રેય । સિદ્ધધોમની ટીકા

(સ્) ડક હિ કૃષ્ણાત્રેયણ સ્વ વપમુપાદાય નસ્ત કર્મ ચતુર્વિધમ્ ।
ચક્રસંમહતી ટીકા-જુઓ (પ્રત્યક્ષસારીર)નો ઉલ્લેખાત, પૃ. ૩૨

નાગરાયમિદં ચૂર્ણં કૃષ્ણાત્રેયેણ પૃથિતમ્ ।

એ મૂળ ચરકના વચન ઉપર વૃન્દમાં ટીકા કરતાં કૃષ્ણાત્રેયઃ પુનર્વસ્તુઃ એમ કહે છે. આ બધું જોતાં કૃષ્ણાત્રેય અને પુનર્વસ્તુ આત્રેય એક જ; પણ એથી લિંગ એક સાલાકચત્રકાર કૃષ્ણાત્રેય થઈ ગયા હતા એમ માનવું યોગ્ય છે.

લિહુઆત્રેય—બૌદ્ધ જાતકોમાં એવી કથા છે કે ભગવાન શુદ્ધના સમયમાં આર્યાવર્તમાં એ મોટાં વિદ્યાલયો હતાં: (૧) પૂર્વમાં કાશી, અને (૨) પશ્ચિમમાં તક્ષશિલા. આ બન્ને વિદ્યાલયોમાં બધી વિદ્યાઓ (સજ્ઞ સિપ્પાનિ-સર્વજ્ઞિપાનિ) શીખવવામાં આવતી. એ વખતે તક્ષશિલા વિદ્યાસ્થાન તરીકે જાણીતું પ્રખ્યાત હતું. તક્ષશિલાના વિદ્યાલયમાં ભગવાન શુદ્ધના સમયમાં ૩ તે પહેલાં તરતના સમયમાં વૈદ્યકવિદ્યાના મુખ્ય અધ્યાપક આત્રેય હતા ત્રિપિટકમાં જોનો ઉલ્લેખ મળે છે એવા શુદ્ધના સમકાલીન રાજા પ્રલોતના, રાજા ટિપ્પીસારના તથા ભગવાન શુદ્ધના ચિકિત્સક શ્રવક કુમારભૃત્ય તક્ષશિલામાં આ આત્રેય પાસે જ વૈદ્યક શીખ્યા હતા એમ પણ બૌદ્ધ સાહિત્યમાંથી મળે છે.^૧ આ શ્રવકના ગુરુ આત્રેય તે જ ચરકસંહિતાના મૂળ વક્તા પુનર્વસ્તુ આત્રેય એમ હર્નલનો મત છે. આ મત બરાબર હોય તો ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ ની આસપાસમાં આત્રેય થઈ ગયા હોવા જોઈએ. પણ અન્ય વિદ્વાનો તક્ષશિલાના આત્રેયને લિહુઆત્રેય કહે છે અને પુનર્વસ્તુ આત્રેયથી લિહુઆત્રેય જુદા તથા અર્વાચીન છે એમ ઠરાવે છે. આ વિદ્વાનો પુનર્વસ્તુ આત્રેયને શુદ્ધ પહેલાં ધણી વખત ઉપર મૂકે છે. પણ ચરકસંહિતામાં પુનર્વસ્તુ આત્રેય સાથે ચર્ચા કરનાર તરીકે પારીક્ષિ મૌદ્ગલ્ય વગેરે સાથે લિહુઆત્રેયનું પણ નામ છે. (જુઓ ચરક સૂ. અ. ૨૫ યજઃ પુરુષોય ગપ્યાય). ચરકના પહેલા અધ્યાયમાં, વૈદ્યક

૧. જુઓ Rockhill's Life of Buddha pp. 65. 66.

સ પ્રદાયોમા પ્રખ્યાત બડિસ, ઠાકાવન વગેરે સાથે અંગિરા, જમદગ્નિ, વસિષ્ઠ વગેરે અતિ પ્રાચીન ઋષિઓને પણ એકઠા કર્યા છે એ ઉપરથી તથા આખા અધ્યાયની ગ્યના બ્લેર્તે એ અધ્યાય પાછળનો તથા એ ઋષિસભા ઠપિત લાગે છે. પણ વાતકલાકવીય, મનજ પુરુષીય તથા આત્રેય ભદ્રાધીય એ અધ્યાયોની પરિમિદો વધારે સ્વાભાવિક લાગે છે. એમાના કેટલાકના મન્યોમાથી પાછળના ટીકાકારોએ મનોકા ઉનાર્ધા છે. એટલે બિનુઆત્રેયને ઐતિહાસિક પુરુષ તથા પુનર્વસુના સમકાલીન માનવામા વાધો નથી લાગતો બૌદ્ધપરપરાને ન માનીએ તોપણ ચરકના મૂળ ઉપદેશકનો સમય લગભગ એ જ આવી ગયે છે. ચરકસુશ્રુતનો મૂળ ઉપદેશ અથર્વવેદ અને શતપથબ્રાહ્મણથી અર્વાચીન છે. હવે વેદિક સાહિત્યનો સમય નિશ્ચિત કરવા માટે કાર્ધજ ચોક્કસ સાબત ન હોવાથી પાશ્ચાત્ય અને પ્રાચ્ય પડિતોમા એ વિશે બહુ મતભેદ ગયે છે. પાશ્ચાત્ય પડિતોના બદ્ધમતે અથર્વવેદ ઈ સ પૂર્વે ૧૦૦૦ ની આસપાસ ગયાયો હશે અને શતપથબ્રાહ્મણ ઈ. સ પૂર્વે ૮૦૦ થી ૬૦૦ સુધીમા. સદ્ગત લોકમાન્ય તિલક જેવા જગદેને ઈ સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ મા મૂકે છે (જુઓ 'મૃગશીર્ષ' 'આયોને ઉત્તર ધ્રુવને નિવાસ' મા તો એથી મે જૂના કાળમા ખેચી જાય છે) પણ એમને મે શતપથબ્રાહ્મણને ઈ સ પૂર્વે ૧૪૦૦ ની આસપાસ મૂકવું પડે છે પ્રાચીન બૌદ્ધ અને હિંદુ સાહિત્ય સાથે ઔપનિષદ સાહિત્યને તથા એની ભૌગોલિક, સામાજિક વગેરે માહિતીને સરખાવતા શતપથને ઈ સ પૂર્વે ૫૦૦ થી ૮૦૦ થી બહુ દૂર ખેચી જવું મુશ્કેલ છે. મને તેમ હો, પણ એવું નિશ્ચિત છે કે અથર્વવેદ અને શતપથ પછી આયુર્વેદનો ગાન્તરીક વિકાસ થયો છે.

પણ શતપથમા અસ્થિગણના કન્નાર ઋષિ આત્રેયની અસ્થિ-ગણનાની પદ્ધતિને જાણે છે એમ માનીએ તો ચરકસંહિતાના નૂન

ચન્દ્રભાગા (ખિયાસ) નદીતટવાસી એવો કદાચ હોય, પણ એ જ અન્યમા અન્યન હિમાલયની તળેટીમા (સ. અ. ૧), ખીન્ને અથવા ગમણીય ચેત્રગ્ય વનમા (સ. અ. ૨૬) અને ત્રીજે અથવા પંચાથ દેશની કાપિલ્ય રાજધાનીમા (વિ. અ. ૩) પુનર્વસુ આત્રેયે ઉપદેશ કરતા વિહાર કર્યો હોવાનું કહેયું છે. અને ભેદના ઉપર ઉતારેલા વચનમા ગાન્ધાર દેશના ગમ્તના ચુરુ હોવાનો ઉલ્લેખ છે જે બૌદ્ધપરંપરાને ટેકા આપે છે.

અમિવેશતંત્ર—પુનર્વસુ આત્રેયનો ઉપદેશ સાલળી અમિવેશ, ભેદ, જલકણ, પસતગ, હારીત અને ઠાગપાણિ એ ૭ શિષ્યોએ જુદાજુદા તંત્રો અથા એમ ચન્દ્ર (સ. અ. ૧)મા કહ્યું છે. પણ હાલમા તો અમિવેશતંત્રની ચગ્ગપ્રતિસરકૃત આવૃત્તિ જે ચગ્ગ સહિતા નામથી પ્રખ્યાત છે તે જ મળે છે, પણ જૂના વખતમા ચગ્ગસહિતાથી ભિન્ન પણ અમિવેશતંત્ર પ્રચલિત હતું એમ ચક્રપાણિ, વિજયગક્ષિત, શ્રીકૃષ્ણ વગેરે ટીકાકારોના ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે.^૧ આ ટીકાકારોએ અમિવેશના નામથી ઉદ્ધૃત કરેલા સ્તોત્રો હાલની ચગ્ગસહિતામા નથી એ ઉપરથી ૧૧મા ૧૨મા શતકમા અમિવેશતંત્ર તુટિત કે સમગ્ર વિદ્યમાન હોવાનો સંભવ કવિગજ ગણનાથ મેન માને છે અજ્ઞનનિદાન^૨ નામના નાના અન્યના દર્તા અમિવેશ તો આ તંત્રકારથી ભિન્ન અને અતિ અર્વાચીન જણાય છે એણે સુશ્રુતમાથી, કદાચ માધવમાથી પણ, ઉતારો કર્યો છે. વળી ચક્રપાણિ, વિજયગક્ષિત વગેરે પ્રાચીન ટીકાકારો અજ્ઞનનિદાનથી અગ્નપ્રયા છે અને એની ભાષા, ગ્યના વગેરે અનાર્થ-તદ્દન અર્વાચીન દબ્બતાં છે.

ચગ્ગનો અમય—કઠચરવાલ્લુક એ રીતે પાણિનીય સૂત્રમા ચગ્ગનો નિદેશ છે, એ ઉપરથી કેટલાક અમિવેશતંત્રના પ્રતિગરકર્તાને

૧ જુઓ ‘પ્રત્યક્ષ સારીર નો ઉપોદ્ધસવ

૨ આ અન્ય ભાષાગીકા સાથે જે કટ્ટચર પ્રેસમા છપાઈ ગયો છે.

પાણિનિનો પૂર્વકાલીન દરજે છે. પણ એમાં કંઈ અર્થ નથી. આ પાણિનીય સૂત્રમાં યજુર્વેદની કક અને ચરક નામની બે શાખાઓના પ્રવર્તક ઋષિઓનો ઉલ્લેખ છે. યજુર્વેદની ચરક, કક વગેરે શાખાઓ પ્રસિદ્ધ છે [જુઓ ચરણવૃદ્ધ]. બીજી મત એવો છે કે યોગસૂત્રકાર તથા વ્યાકરણમહાભાષ્યકાર પતંજલિ તે જ ચરક, જોકે વ્યાકરણના મહાભાષ્યમાં કે પાતંજલ્યસૂત્રમાં અથવા એના વ્યાસભાષ્યમાં કોઈ રચણે પતંજલિ અને ચરકની એકતાપ્રતિપાદક કોઈ વચન નથી મળતું, પણ ચરકના દીકાકાર ચક્રપાણિદત્ત દીકાના આરંભમાં નીચે પ્રમાણે નમસ્કાર કરે છે :

પાતંજલમહાભાષ્યચરકપ્રતિસંસ્કૃતૈઃ ।

મનોવાકાયદોષાણાં હર્ષેન્દ્રિપતયે નમઃ ॥

પાતંજલ્ય સૂત્રવૃત્તિના કર્તા ભોજ તથા યોગવર્તિકના કર્તા વિજ્ઞાનભિક્ષુ પણ પતંજલિને જ ચરક માને છે. આ મતને અનુસરી મંજૂપ્રામાં આમલકસુણુ દર્શાવતાં નાગેશભટ્ટ ક્તિ ચરકે પતંજલિઃ એમ કહે છે. અને ભાવમિત્ર અહિપતિ-શેષ શી રીતે મુનિના પુત્ર થયા તથા ચરક કહેવાયા એ વિશે લંબાણથી દંતકથા કહે છે (જુઓ ભાવપ્રકાશ, અ. ૧). કેવિસજ ગણનાય મેન તો કેટલાંક પાતંજલ્ય સૂત્રો સાથે કેટલાંક ચરકવચનોનું સામ્ય જુએ છે તથા ચરકે યોગને મોક્ષસાધન કહ્યો છે તથા તત્ત્વોની ગણનામાં સાંખ્ય મતનો અનુવાદ કર્યો છે એને પણ બેની એકતા પુરવાર કરવા માટે પ્રમાણ તરીકે આગળ ધરે છે, પણ એ તો ખોટું છે. સાંખ્યયોગની એ સમયના-મહાભારત સમયના-સમગ્ર સાહિત્ય ઉપર પ્રબળ અસર દેખાય છે. પણ એટલા જ ઉપરથી સાંખ્યશાસ્ત્રકારે જ્યાં શાસ્ત્રો રચ્યાં છે એમ ન કહેવાય. ચરકમાં તો વૈશેષિક અને ન્યાય-દર્શનની પણ વાતો છે.^૧ એ ગમે તેમ હોય, પણ ભોજ, ચક-

૧. જુઓ મારો ‘આયુર્વેદનાં દાર્શનિક તથા સદૃશ સંબંધી પ્રકરણોનો અભ્યાસ.’

પાણિના વખતથી પતંજલિ એ જ ચર્ક-અને તે રોપનો અવતાર એવી માન્યતા પ્રચારમાં આવી છે, અને લોકો એ વાત ત્રદાયી માનતા આવ્યા છે જોઈ મહાભાષ્યના ભર્તૃહરિ, કેયુ, વામન, જ્યાદિય વગેરે ટીકાકારો મહાભાષ્યકાર પતંજલિની યોગસૂત્રકાર પતંજલિ સાથે કે ચરક સાથે એકતા માનતા હોય એવો ઉપેક્ષ એમની ટીકાઓમાં કયાય મળતો નથી એ ખાસ ખ્યાતર્માં રાખવાનું છે હવે વ્યાકરણમહાભાષ્યકાર પતંજલિનો સમય ઈ સ પૂર્વે ૧૫૦ની આસપાસ નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યો છે માટે એ જ ચરક હોય તો એનો સમય નક્કી જ છે, પણ યોગસૂત્રકાર પતંજલિ અને વ્યાકરણ મહાભાષ્યકાર પતંજલિ પણ એક નથી, કારણ કે યોગસૂત્રમાં, વ્યાકરણ મહાભાષ્યકાર પછી કેટલેક વખતે પ્રચારમાં આવેલા બૌદ્ધ અન્યવાદનું તથા વિરાતવાદનું ખડન છે, માટે મોનસૂત્રકારને છેક ઈ સ એમાં ચતક પછી ધણા પાશ્વત્ય તદ્દવિદો મૂકે છે ૧

બીજી તરફથી ચર્ક એ જ મહાભાષ્યકાર પતંજલિ એક માનવા માટે પણ કશો પ્રબલ પુરાવો નથી પહેલું તો જે દંડબલે અભિવેશત્રને ચર્કપ્રતિસ સ્કૃત કથ્યુ છે તેણે પ્રતિસ સ્કૃતાનું નામ પતંજલિ નહિ પણ ચરક લખ્યું છે વળી ભદ્રા હરિશ્ચન્દ્ર જેવા ચરકના જૂના ટીકાકારે તથા વાગ્ભટ જેવા જૂના વૈદ્યક અન્યર્માંએ પતંજલિનું નહિ પણ ચરકનું નામ લખ્યું છે અને એ બધા ઉપરથી વૈદ્યરાજ ભવ્યજી ત્રિકમજી આચાર્ય કહે છે ૨

૧. જુઓ Journal of the A O S Vol, XXXIમાં ચાકોબીનો આપણા ઈર્ષાનેના સમય વિશે લેખ, તથા સભાષ્ય યોગસૂત્રના લુડના હા એ સી મા છપાયેલ ભાષા વરનો ઉપોદ્ધાવ

૨ સદીક ચરકસહિવાળી ૧૯૩૫ ની નિ ગ્રે ની આરતિ કથો

તેમ અગ્નિવેશતંત્રના પ્રતિસંસ્કૃતાં તે મહાભાષ્યકાર પતંજલિ નહિ પણ કોઈ ચરક નામના વૈદ્ય એવો મારો પણ મત છે.

ખીજી તરફથી ફેંચ પંડિત ગ્રોફેસર સીટ્વેં લેવીએ ગિનાઈ સાહિત્યમાંથી શોધી કાઢ્યું છે કે પ્રખ્યાત બૌદ્ધ રાજા કનિષ્કના વિશ્વાસપાત્ર વૈદ્યનું નામ ચરક હતું.^૧ અને જોકે કનિષ્કનો સમય હજી તદ્દન ઓછાસ નથી થયો, પણ ઈ. સ. ના: પહેલા કે બહુ તો ખીજા સત્તકમાં કનિષ્ક ચર્ચ ગયા એ નિર્વિવાદ છે.^૨

હવે જો કનિષ્કના સમકાલીન ચરક એ જ અગ્નિવેશતંત્રના પ્રતિસંસ્કૃતાં હોય તો તો એનો સમય ઈ. સ. ૧૦૦ ની આસપાસમાં માનવો જોઈએ. અને જોકે પુરાવિદ કીય તથા રાજગુરુ હેમરાજ શર્મા કહે છે તેમ કનિષ્કના સમકાલીન ચરકને જ પ્રતિસંસ્કૃતાં ચરક માનવા માટે ઓખો પુરાવો કાંઈ નથી^૩ અને એકલા નામ ઉપર કાંઈ વિશ્વાસ ન મુકાય, છતાં વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિ. આચાર્ય કહે છે તેમ જ્યાંસુધી ખીજા ચરકનો પત્તો ન લાગે ત્યાંસુધી કનિષ્કના રાજવૈદ્યને પ્રતિસંસ્કૃતાં માનવામાં કાંઈ વાંધો નથી.^૪ અને ખીજી રીતે ચરકસંહિતામાં મળી આવતા દાર્શનિક વિચારોને વૈશેષિકાદિ દર્શનો સાથે સરખાવી જોતાં, અગ્નિવેશતંત્રના પ્રતિસંસ્કૃતાંનો સમય ઈ. સ. ૧૦૦ ની આસપાસમાં

૧. Indian Antiquary, Vol. XXXII p. 381-389.

૨. મ. મ. જી. હી. આચાર્ય 'રાજપૂતાને માં ઇતિહાસ' ખ. ૧, પૃ. ૧૧૨

૩. History of Sanskrit Literature, p. 406 તથા મરખ સંહિતાનો ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૯૬.

૪. સદૈક ચરકસંહિતાની નિ. ગ્રે. વાળી ૧૯૩૫ ની આવૃત્તિનો ઉપોદ્ધાત.

૩ બહુ તો ખીજા શતકના આજ્ઞામા^૧ માનવો જોઈ એ એવો મારો મન છે^૨

દદખલનો સમય

ચગ્ગે પ્રતિસ સ્કૃત અગ્નિવેશત ત્રમા ઉપગ કટેલા ૪૧ અધ્યાયોની અનુપૂર્તિ કરનાર વૈદ્ય દદખલ કાશ્મીરના હતા એમ તેના એક વચન ઉપરથી જણાય છે. એ પોતાને ૫ ચનદમા જન્મેનો કહે છે^૩ આ ૫ ચનદ તે ૫ જામ નહિ, કાગળ અહીં તેને શહેર કહે છે આ દેશમા ૫ ચનદ નામના અનેક રથજો હતા ૫થ્થ દર્નલના મત પ્રમાણે કાશ્મીરમા જો પનેજનોર નામનુ ગામ છે, જેની નિકટમા પહેલા કાશ્મીરના રાજા અવન્તીવર્માના વખતમા ઝેલમ અને સિન્ધુનો સંગમ થતો હતો^૪ તે ચક્રપાણિદત્ત અને વિજયગદ્ધિત ચરક સહિતામાથી ઉનારો હતો કાશ્મીર પાસેનો કેટલીક વખત ઉદ્દેખ કરે છે^૫ અને દદખલે ઉમેરેલા અધ્યાયોમાથી ઉદાહરણ આપતાં

૧. જુઓ આયુર્વેદના દાર્શનિક તથા સદ્ગુણ સંખધી પ્રકરણોનો અભ્યાસ, પૃ ૧૨.

૨ દક્ષિણ દુર્કેસ્તાનમાથી ઈ સ ખીજા શતકના અતની ચામ । ઉપરની કોઈ વૈદ્યક ચ યના કટકાની એક હસ્તપ્રત મળેલ છે ૭મા આઠ અથવા ૧૨૧ રસ હોવાનુ કહ્યું છે ચરક કરતા પ્રાચીનતર સ પ્રાચીન આ કથન હોવાનો કીધ તક^૬ કરે છે (જુઓ History of Sanskrit Literature, preface p 23) ૫થ્થ કીધને આ વિષયનો અભ્યાસ નથી અને પાઠ્યાત્મ પુરાવિદો જૂની સોધખોળમાથી મળેલા તુલિત કટકાઓ ઉપરથી બહુ તર્કો કરે છે વસ્તુતઃ ચરકને આઠ રસની ખબર છે જ (જુઓ ચ—સૂ—અ ૨૬) ૫મી ઉપર કહેલા કટકામા જો ઉદ્દેખ નામ તો તત્કાલીન માન્યતાનો સૂચક છે એવુ સ્પષ્ટ રીતે નિશ્ચિત થાય

૩. બગ્ગજાર્યે દદખલો જાત પચનદેપુરે। ચગ્ગે સિ અ ૧૨ મનો ૬૬

૪. જુઓ ‘સાજતર ગિતી’ ૪-૨૪૮ અને તે ઉપર ઓશવ રસીનનુ વિષયન મ ૨, પૃ ૨૦૬, ૪૧૬

૫. ચરક ચિ—અ-૧૩ મ્તે ૧૧૫ની રીકા અને મધુકોષ અરોગિદાનમ

દંડબલ્લનો ઉલ્લેખ કરે છે. મતલબ કે ચરકસંહિતામાં ખૂટતા અધ્યાયો ઉમેરતી વખતે બાકીના ભાગનો પણ દંડબલ્લે પાઠગુદ્ધિ કહેવાય એવો જે પુનઃસંસ્કાર કર્યો હશે તેને આ ટીકાકારો કાશ્મીર પાઠ કહે છે. ટૂંકામાં દંડબલ્લનું સ્થાન કાશ્મીરમાં માનવામાં હરકત નથી.

દંડબલ્લના સમય માટે કવિરાજ ગણનાયસેન આદિ આયુર્વેદ વિદ્વાનેનો એવો મત છે કે ચરકસંહિતાની દંડબલ્લે કરેલી અનુપૂર્તિમાંથી વાગ્બટ ઉતારા કર્યા છે, માટે દંડબલ્લ વાગ્બટ પહેલાં થઈ ગયા.^૧ અને વૃદ્ધ વાગ્બટનો સમય ચીનાઈ મુસાફર ઈસીંગ (ઇ. સ. ૬૭૫ થી ૬૮૫) પહેલાં માનવાનો ઇતિહાસવિદ્વાનો મત છે. વળી આઠમા શતકમાં 'માધવનિદાન'નું અરબ્બીમાં લાપા-ન્ટર થયું છે અને 'માધવનિદાન'માં વૃદ્ધ વાગ્બટમાંથી ઉતાગ છે, એ જોતાં વાગ્બટને સાતમા શતકમાં માનવાનો હર્નલનો મત છે.^૨ પણ વરાહમિહિરે કાન્દર્પિક પ્રકરણમાં આપેલો એક પાઠ છે જે વાગ્બટમાં મળતો હોવાથી મેં વાગ્બટને વરાહમિહિર પહેલાં એટલે પાંચમા શતકમાં માનેલ છે.^૩ અને જોકે હર્નલ જેવો વિદ્વાન અષ્ટાંગસંગ્રહકાર અને અષ્ટાંગહૃદયકારને સિન્ન માને છે તથા દંડબલ્લને અષ્ટાંગસંગ્રહકાર અને નિદાનકાર માધવ પછી અને અષ્ટાંગહૃદયકારની^૪ પૂર્વે એટલે ઇ. સ. આઠમા શતકમાં મૂકે

૧. જુઓ 'પ્રત્યક્ષ શારીર'નો ઉપોદ્ધાવ.

૨. જુઓ 'સ્ટ્રીક ઇન ધી મેડીસીન બોફ એન્સ્ટ ઇડિયા' ઉપો. પૃ. ૧૦ થી ૧૨ તથા 'આયુર્વેદવિજ્ઞાન' પુ. ૮, અં. ૨ માં 'ચરકસંહિતામાં દંડબલ્લનો હાથ' નામનો મારો લેખ.

૩ 'આયુર્વેદવિજ્ઞાન', પુ. ૩, પૃ. ૩૫૮-૩૫૯.

૪. અષ્ટાંગસંગ્રહ અને અષ્ટાંગહૃદય લેખના કર્યા એક જ કે સિન્ન એની ચર્ચા વાગ્બટના પ્રકરણમાં આગળ આવશે એટલે અહીં નથી કરી.

તન્ન પછી અને નાવનીતક પહેલાં ઈ. સ. ૩૦૦ ની આસપાસમાં ગ્રાથેય હોય એવો મારો મત છે.^૧

હારીતસંહિતા—પુનર્વર્ણના શિષ્ય હારીતના નામ ઉપર ચંદેલી એક હારીતસંહિતા ઇપાઈ છે.^૨ પણ આ ગ્રન્થની ભાષા, ગ્રંથના વગેરે તદ્દન અનાર્થ-પાઠળના સંગ્રહગ્રન્થોને મળતી આધુનિક છે. વળી ચક્રપાણિ, વિજયગણિત આદિ દીક્ષકારોએ હારીતના નામથી હિતારેલાં વચનો આ હારીતસંહિતામાં નથી. દ્રુપદામાં, ઇપાથેલી હારીતસંહિતાને અનાર્થ ઠગવવામાં વિદ્વાનોનો એકમત છે.^૩

ધન્વન્તરિ અને સુશ્રુતનો સમય

ચક્રસંહિતાની ચર્ચા દરમિયાન સમયનિર્ણય સાથે પૂરી કરી, હવે ઉપર જે સુશ્રુતની પગપરા દર્શાવી છે તેના ધન્વન્તરિ આદિ આચાર્યોના સમયનો વિચાર કરીએ. સુશ્રુતસંગ્રહાવના મૂળ ઉપદેશક હાશિગજ ધન્વન્તરિ છે. મ મ. હવિરાજ ગણનાથ મેન કહે છે કે કુલ પાંચ ધન્વન્તરિના નામો મળે છે.^૪ તેમાંથી હરિવંશ, મહાભારત, વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત, બ્રહ્માંડ વગેરે પુરાણોમાં બે ધન્વન્તરિ વિશે કથા મળે છે તેમાં સમુદ્રમન્થન વખતે વિષ્ણુનો અવતાર થયો તે પહેલાં ધન્વન્તરિ, એ વૃત્તાન્ત સત્યમુખેનો છે.

૧. સુશ્રુતના ઉત્તરસ્થાનમાંથી ભેલમાં અને ભેલમાંથી નાવનીતકમાં હિતારો કર્યો ■ એક દર્શન સાબિત કર્યું છે. (જુઓ 'આયુર્વેદ વિજ્ઞાન' પુ. ૭, અ. ૧૦ માં નાવનીતક ઉપર મારો લેખ.)

૨. હારીતસંહિતા કલકત્તામાં ઈ. સ. ૧૮૮૭માં તથા જયરામ રવુનાથ દ્વારા મુજરાતી ભાષાન્તર સાથે મુબઇમાં ઈ. સ. ૧૮૯૭માં ઇપાથેય છે.

૩. જુઓ 'પ્રત્યક્ષ ચારીત્ર'નો તથા 'કારવપસંહિતા'નો ઉપોદ્ધાત.

૪. જુઓ ૧૯૩૯માં પ્રકાશિત 'બાનુમતી સંહિત સુશ્રુત સ્વસ્થાન'માં હવિરાજ ગણનાથ મેનનો ઉપોદ્ધાત.

વૈદ નામના સારસ્વત બ્રાહ્મણો હાલમાં પણ પંજાબમાં, સિન્ધમાં અને બંગાળમાં મળી આવે છે.

હવે આ પાંચમાંથી બીજા કે ત્રીજા ધન્વન્તરિ ને સુશ્રુતના ઉપદેશક તે કયારે થયા ? દ્વિતીય હાપરમાં (હાપરના અન્તમાં ?) એમ પુરાણો કહે છે. અને હાપરના અન્તમાં અથવા ક્ષિત્રી સંધ્યામાં ને મહાભારતનું યુદ્ધ થયું તેમાં ધન્વન્તરિસંપ્રદાયના જ વૈદો શશ્યોદ્ધરણું કાય કરતા હશે. એટલે મહાભારતના યુદ્ધને પાંચ હજાર વર્ષ થયાં તો ધન્વન્તરિ તે પહેલાં પાંચસો વર્ષ થયા હોય એમ કવિરાજ ગણનાથ સેન કહે છે. બીજી તરફથી મિલિન્દ પ્રજ્ઞાદિ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં અને પાણિનિસૂત્ર, વાર્તિક, પાતંજલ મહાભાષ્ય આદિ ગ્રંથોમાં ધન્વન્તરિ સુશ્રુતનો નામોદ્દેખ મળે છે, માટે એ ગ્રંથકારોના સમયથી હજાર વર્ષ પહેલાં ધન્વન્તરિ સુશ્રુત થઈ ગયા એમ પણ તેઓ કહે છે.

ઉપર પ્રમાણે સાડાપાંચ હજાર અને સાડાત્રણ હજાર વર્ષ વચ્ચે ફેર ન ગણવો એ ઐતિહાસિક અન્વેષણ તો ન જ ગણાય. અને પાણિનિમાં જોનો નામોદ્દેખ હોય તે પાણિનિ પહેલાં હજાર વર્ષ પહેલાં થયો હોય એવું કેમ કહેવાય ? સો વર્ષ પહેલાંયે હોય. વળી મહાભારતનું યુદ્ધ પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં થયું એવી જ્યોતિષીઓની માન્યતા પુરાણોનાં ૨૫૪ વચનોની વિરુદ્ધ છે. પુરાણોનાં કથનો પ્રમાણે મહાભારત યુદ્ધને ઈ. સ. પૂર્વે લગભગ ચૌદસો વર્ષો થયાં છે.^૧

પણ કવિરાજ ગણનાથ સેનના ઉપર ઉતારેલા વિચારોના અંતર્વિરોધથી જ દેખાય છે તેમ ધન્વન્તરિ આદિ નામ ઉપરથી કેાઈ પણ ગ્રંથના સમયનો નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન જ ખોટો છે. અનેક ગ્રંથો શિવ પાર્વતીને નામે ચડેલા છે. ધણી અર્વાચીન

૧. મહાભારતના સમયના વિચાર માટે જુઓ મારો લેખન ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, ૧૯૩૮. પૃ. ૬૦-૬૧.

મન્થો (દા. ત. હારીતસંહિતા) પ્રાચીન ઋષિઓને નામે ચઢેલા છે. જુદાજુદા સમયે-હજાર દોઢ હજાર વર્ષના ગાળામાં રચાયેલાં પુરાણો વ્યાસને નામે ચઢેલાં છે, એટલે ઉપદેશક કે ગ્રન્થકર્તાના નામ ઉપરથી સમયનો નિર્ણય ભારતીય ઇતિહાસમાં અશક્ય છે, ગ્રન્થનાં વસ્તુનું પૌર્વાપર્ચ તપાસીને જ તેના સમયનો ઐતિહાસિક નિર્ણય થઈ શકે એવી સ્થિતિ છે અને આત્રેયના સમયનો વિચાર કરતાં જે કશું છે તે જ ધન્વન્તરિના સમયને લાગુ પડે છે. હાલની સુશ્રુતસંહિતામાં શારીર જેવા જે જૂનામાં જૂના અંશો છે તે પણ અથર્વવેદ પછીના છે. વળી આત્રેયોક્ત અસ્થિસંખ્યાની ધન્વન્તરિને ખબર છે; માટે એ આત્રેય પછી અને હર્ષણના મત પ્રમાણે શતપથોક્ત અસ્થિગણનાના લેખકને સુશ્રુતોક્ત અસ્થિ-ગણનાની અમુક માન્યતાઓની ખબર છે. એ જોતાં શતપથની અર્વાચીન મર્યાદા જે ઈ. સ. પૂર્વે ૭૫૦ શતક માનવામાં આવે તો ધન્વન્તરિનો સમય એ જ શતકમાં આત્રેયના શિષ્ય અમ્બિવેશની સાથે મુકવો જોઈએ એમ હર્ષણ કહે છે તે ઠીક લાગે છે.

પણ હર્ષણની કહેવાની મતલબ એવી નથી કે હાલની સુશ્રુતસંહિતા શતપથકાળની છે. સુશ્રુતની સમગ્ર ગ્રંથના વૈદોત્તર-કાલીન છે, એ તો દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે. ખરી રીતે ઉપલબ્ધ ચરક-સંહિતા અને સુશ્રુતસંહિતા એય ઉપર કશું તેમ પ્રતિસંસ્કૃત છે. પણ એ બેયના મૂળ ઉપદેશક શતપથના સમયમાં થઈ ગયા છે. વૈદિક સાહિત્યમાં જે વૈદ્ય અંશ છે તે આપણે પહેલાં જોયો છે. અને એમાંથી જ ધીમે ધીમે ચરકસુશ્રુતના વૈદ્ય જ્ઞાનનો વિકાસ થયો છે, એ જોતાં એના મૂળ ઉપદેશકને વૈદિક કાળના છેલા ભાગમાં માનવા એ યોગ્ય જ છે.

૧. 'જુઓ સ્ટ્રીક ઈન ધી મેડીસીન ઓફ એન્થન્ટ ઇન્ડિયા' ૭૫૦, પૃ. ૮ તથા ૧૦૬ તથા કાશ્યપસંહિતાનો ઉપોદ્દ્યાત. પૃ. ૭૨.

સુશ્રુત—સુશ્રુતને વિશ્વામિત્રના પુત્ર સુશ્રુતસંહિતામાં જ કહ્યું છે.^૧ ગમાયણમા, યોગનાસિદ્ધમા અને વિશ્વામિત્ર ઋષિનો ઉલ્લેખ મળે છે, અને રામચન્દ્ર ત્રેતાયુગમા ચર્ચિત ગયા હોવાથી એ વિશ્વામિત્રને પણ ત્રેતાયુગના માનવા પડશે. ખીજા એક હરિશ્ચન્દ્ર ગંગાનુ સર્વસ્વ હરનાર વિશ્વામિત્રની કથા મહાભારતમાં મળે છે. કથા વિશ્વામિત્રના પુત્ર આ સુશ્રુત એ કાંઈકે અંધાગમાં છે એમ દર્શાવે ગણનાથ સેન કહે છે તે સાચું છે.

એક ખીજા વૈદ્યક તન્ત્રકાર વિશ્વામિત્રનું નામ પણ જૂના ટીકાકારોએ કહેવા ઉતારામાથી મળે છે. આ વિશ્વામિત્રને તો ઉપલા સુશ્રુતપિતા વિશ્વામિત્રથી જુદા તથા પાછળના, દર્શાવે ગણનાથ સેન કહે છે તેમ, માનવા પડશે.

વિશ્વામિત્રના પુત્ર નહિ પણ શાલિદોન મુનિના પુત્ર એવા એક સુશ્રુતનો ઉલ્લેખ અશ્વપૈલકમાથી મળે છે.^૨ અને અમિ-પુગણમા ગાય, ગોડા અને હાથીઓના વૈદ્યકનો ઉપદેશ પણ ધન્વન્તરિએ જ સુશ્રુતને કર્યો હતો એમ કહેવું છે. પણ આ વાત એ સિવાય ખીજા પુરાણમા નથી સુશ્રુતસંહિતાના સુશ્રુતનો સમય તો ધન્વન્તરિના ઉપર નક્કી કરેલા સમયની નજીક જ માનવો પડશે.

નાગાર્જુન—સુશ્રુતસંહિતાનો વારંવાર પ્રતિસંસ્કાર થયો છે અને ૮^મ જ નાગાર્જુનને પ્રતિસંસ્કર્તા કહે છે એ ઉપર નોંધવું જ છે. હવે આ પ્રતિસંસ્કર્તા નાગાર્જુનના સમયનો વિચાર કરીએ.

જુદા પછીના કાગમા ભારતીય ઇતિહાસમાં અનેક નાગાર્જુનો થયા છે,^૩ તેમાથી સુશ્રુતસંહિતાના પ્રતિસંસ્કર્તા તે કયા ? એ પ્રશ્ન

૧ વિશ્વામિત્રમુત ધીમાન્ સુશ્રુત પરિપૂર્ણતિ ।

૨. જુઓ આનુભવી સંહિત સુશ્રુત સંસ્કરણનો ઉપોદ્ધાત. ૫. ૫.

૩ દાતિદોનમુપિથ, મુપુત પરિપૂર્ણતિ । શાલિદોનસંહિતા

૪. જુઓ કાર્ત્તવ્યસર્પિહિતાનો ઉપોદ્ધાત, ૫. ૧૪ ટિ. ૧.

વિકટ છે. માધ્યમકૃત્તિના કર્તા અને બૌદ્ધશત્યવાદના પુરસ્કર્તા નાગાર્જુન તો શિષ્ય છે, વૈષ નથી; માટે સુશ્રુતના પ્રતિસરકર્તા નહિ એમ શ્રી. હેમચંદ્ર શર્મા કહે છે તે યથાર્થ લાગે છે.^૧

બીજા એક નાગાર્જુન કલ્પપુટ, લોકશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્રાદિ ગ્રંથોના કર્તા તરીકે રસશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં જણાવેલા છે, ચક્રપાણિ-દત્તે અતિગહન લોકશાસ્ત્રના કર્તા તરીકે મુનીન્દ્ર નાગાર્જુનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૨ વૈષક ગ્રંથોમાં નાગાર્જુનના નામના બીજા પણ એવા જ ઉલ્લેખો મળે છે.^૩ આ સિદ્ધ નાગાર્જુન જ સુશ્રુતના પ્રતિસરકર્તા હોવા જોઈએ, એમ શ્રી. હેમચંદ્ર શર્માનો તથા કવિરાજ ગણનાથ સેનનો મત છે.^૪ હવે શાતવાહન રાજાના સમકાલીન એક મહાવિદ્વાન યોધિસર નાગાર્જુનનો ઉલ્લેખ સાતમા શતકના ચિનાઈ બૌદ્ધ યાત્રી સુવાનચુઆંગે કર્યો છે અને તેના સમકાલીન બાણ કવિએ પણ ‘બીહર્ષચરિત’માં નાગાર્જુનને શાતવાહન રાજાના મિત્ર કહેલું છે.^૫ એ જોતા અગિયારમા શતકનો

૧. એજન.

૨. નાગાર્જુનો મુનીન્દ્ર શશાસ યો લેહદાશ્વમતિગહનમ્ । ચક્રદત્ત

૩. નાગાર્જુનેન લિખિતા સ્તમ્મે પાટલિપુત્રકે ૧૪-નેત્ર શેખાધ, નાગાર્જુનાજક આદિ યોગો પણ પ્રસિદ્ધ છે

૪. કારંયપસંહિતાનો ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૧૪ ટિ. ૧, અને બાનુભટ્ટી સહિત સુશ્રુત સંતર્યાનનો ઉપોદ્ધાત.

૫. જુઓ કારંયપસંહિતાનો ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૧૪, ટિ. ૧ તથા તેમાં ઉતારેલું ‘બર્ષચરિત’નું નીચેનું વચન:—તમેકાવલી તસ્માન્નાગરાજાનાગાર્જુનો નામ લેમે ચ, પ્રિયમુદ્રાધિપતયે શાતવાહનાય નરેન્દ્રાય મુહુરે સ દદો તામ્ ।

૫. શ્રી. હેમચંદ્ર શર્મા પોતાના ગ્રંથસમ્મળ ૧ સચવાઈ રહેલી ‘શાતવાહન-ચરિત’ની એક સંસ્કૃત પોથીમાં પણ સામ્ય ભિષ્મરાજ યોધિસર નાગાર્જુન મહારાજ શાતવાહનના મુક હોવાનું કહેલું છે એમ કહે છે.

એદ્મીરની પોતાની પહેલાં સો વર્ષે એક ગ્સાયનવિદ્યાનિપુણ નાગાલુન થઈ ગયા હોવાનું કહે છે તે કા તો કોઈ ત્રીજા નાગાલુન વિશે હોય કે એનો સમય જાણવામાં એદ્મીરનીની ભૂલ થઈ હોય

નાગાલુનના સમયનો નિર્ણય આ રીતે એની અનેકતાથી ગૂંચવાઈ જાય છે. હર્નલ્ડ તો માધ્યમકવૃત્તિના કર્તા અને ફતકથા પ્રમાણે કનિષ્ઠના સમકાલીન^૧ નાગાલુનને જ પ્રતિસંસ્કર્તા માને છે, અને એ રીતે એને ચરકના સમસામયિક કહેવે છે.^૨ મને તો માધ્યમકવૃત્તિકર્તા દાર્શનિક નાગાલુનને માત્ર નામના ઐક્યથી પ્રતિસંસ્કર્તા માનવા તે પ. હેમરાજ શર્મા પેટે બેસતું નથી અને બૌદ્ધ તેમ જ જૈન જુતપગ પગમાં શાતવાહનના સમકાલીન નાગાલુનને રસશાસ્ત્રના વિદ્વાન માન્યા છે, તો એ પ્રતિસંસ્કર્તા હોઈ શકે હવે શાતવાહન નામ આન્નવચના બધા ગાળઓએ ધારણ કર્યું હતું, એટલે કવિરાજ ગણનાથ સેન સુદ્ધજન્મ પછી બરસો વર્ષ ઉપર નાગાલુનને મૂકે છે તે એની પ્રાચીનતમ મર્યાદા છે, પણ મને તો સુશ્રુતનો પ્રતિસંસ્કર ઈ સ બીજાથી ચોથા શતક વચ્ચે થયો હોય એમ સાખ્યાદિ દર્શનો સાથે સુશ્રુતના દાર્શનિક વિચારોને સજ્જાવતા અને સાખ્યકારિકામાથી સુશ્રુતમાં ૨૫૬ ઉતારો કરેલો છે એ જોતા લાગે છે^૪ પછી એ નાગાલુન શાતવાહનના મિત્ર હો કે કોઈ બીજા હા

૧ 'રાજવર ગિણી મા નાગાલુનને કનિષ્ઠના સમકાલીન કહેવ' ■

૨. 'સ્ક્રીક ઈન ધી મેડિસીન ઓફ એન્થ ઇન્ડિયા, ભોપા, ૫ ૬

■ જુઓ 'પ્રજાપતિ વામણિનુ માત્ર સુજરાતી ભાષાન્તર, ૫ ૨૫૩થી

૨૫૫ તથા ૨૫૫ પૃષ્ઠની દિ ૨૮

૪ જુઓ 'આયુર્વેદના દાર્શનિક તથા સદૃષ્ટ સત્તાધી પ્રકરણોનો અભ્યાસ, ૫ ૫૮, ૫૯

કાર્યપસંહિતા અથવા વૃદ્ધશ્રવકતંત્ર

કાર્યપસંહિતા અથવા વૃદ્ધશ્રવકતંત્ર નામનો ચરક, સુશ્રુત અને ભેલના કાળનો પણ ભેલ કરતાં પણ વધારે ખંડિત ગ્રંથ નેપાળ ગજગુરુ પં. હેમરાજ સર્માના ગ્રંથસંગ્રહમાં મળી આવ્યો છે. એ ગ્રંથની હાથપ્રતને લગતી વીગત એના હાંબા ઉપોદ્ધાનના આરંભમાં આપી છે. એ ગ્રંથ ઈ. સ. ૧૯૪૮ માં વૈદ્ય નંદવશ ત્રીકમશ્ર આચાર્ય વડે સંપાદિત થઈને ૨૪૦ પૃષ્ઠના ઉપોદ્ધાત સાથે નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં છપાઈને બહાર પડ્યો છે. જેમ ચરકસંહિતા તથા ભેલસંહિતા કાયચિકિત્સા-પ્રધાન ગ્રંથો છે અને સુશ્રુતસંહિતા શસ્ત્રતંત્ર-પ્રધાન છે, તેમ આ કાર્યપસંહિતા કૌભારભૃત્યતંત્ર છે.

કાર્યપસંહિતાના કર્તાઓની પણ ચરકસુશ્રુતના કર્તાઓ પેઠે પરંપરા છે. જેમ ચરકસંહિતાના મૂળ ઉપદેશક પુનર્વાસુ આત્રેય છે, તેમ આ કાર્યપસંહિતાના મૂળ ઉપદેશક મારીચ કશ્યપ છે. ઋષીકેના પુત્ર શ્રવકે, કશ્યપે રમેલા એ મોટા તંત્રનો સંક્ષેપ કર્યો છે. પછી કલિયુગમાં એ તંત્ર નષ્ટ થઈ ગયું. પણ એ શ્રવકના જ વંશના વાતર્યે એનો પ્રતિસંસ્કાર કર્યો.^૧ આ રીતે કાર્યપસંહિતા પણ ઉપલબ્ધ ચરકસુશ્રુત પેઠે પ્રતિસંસ્કૃત છે.

વળી આ ખંડિત સંહિતામાં જ^૨ લખ્યું છે કે વૃદ્ધ શ્રવકતંત્ર નષ્ટ થયેલું છે એ જ્ઞેતાં મૂળ ઉપદેશક કાર્યપનો તથા

૧ જુઓ કાર્યપસંહિતાનો ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૨૭-૨૮ માં કાર્યપ-સંહિતામાથી ઉતારેલા શ્લોકો.

૨ આ ગ્રંથની જે એક જ પોથી પં. હેમરાજ સર્માને મળી તેમાં ૨૯ માં પૃષ્ઠથી શરૂ થાય છે અને ૨૬૪ માં પૃષ્ઠ સુધી જ પાનાં છે. મતલબ કે આરંભના દશ-ગાર અધ્યાય નથી મળ્યા. છેવટના ખિલ ભાગના ૮૦ અધ્યાયમાંથી ૨૬ અધ્યાયો જ મળ્યા છે અને વચ્ચે વચ્ચે પણ પાનાં પાના, લગભગ ૪૫ જેટલાં, વહે છે. અને જે પાના છે તેમાંથી ઘણી પંક્તિઓ વહે છે. (જુઓ ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૨૭ તથા ગ્રંથના પૃ. ૧ની ટિ. ૧)

૩ તતઃ કલિયુગે તન્ત્રં નષ્ટમેતદ્યદ્દૃષ્ટ્વા । ઉપોદ્ધાત પૃ. ૨૮

જીવકનો ધણા વિસ્તારથી પં. હેમરાજ શર્માએ વિચાર કર્યો છે, પણ એની બહુ જરૂર મને લાગતી નથી. એટલે પં. હેમરાજ શર્માએ પુષ્કળ જિહ્વાપોહ પછી જે નિર્ણય કર્યો છે તે જ અહીં ઉતારું છું.^૧

પં. હેમરાજ શર્મા કહે છે કે આત્રેયના સમકાલીન તરીકે મારીચ કશ્યપનો ઉલ્લેખ, વાર્યોવિદનો આત્રેય અને કશ્યપ બેયના સમકાલીન હોવાનો ઉલ્લેખ, આત્રેયના અન્નેવાસી તરીકે બેધનો તથા ગાન્ધારના રાજા નમ્બજિતનો ઉલ્લેખ, નમ્બજિત અને દારુવાહનું ઐક્ય અને દારુવાહનો કશ્યપતંત્રમાં નિર્દેશ, ગાન્ધારના નમ્બજિતનો ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં અને તેના પુત્ર સ્વર્જિતનો શતપથ બ્રાહ્મણમાં નિર્દેશ વગેરે ઉલ્લેખો પરસ્પર મેળવીને વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે મારીચ કશ્યપ, પુનર્વસુ આત્રેય, બેધ, નમ્બજિત દારુવાહ, અને વાર્યોવિદ એ લેપન્યવિદ્યાના આચાર્યો ઐતરેય અને શતપથના કાળથી અર્વાચીન નથી, અને થોડાધણા એક-ખીજની આમળખાછળ છે.

સામાન્ય રીતે ઉપર જુદી જ વિચારગ્રંથોથી ચરક અને સુશ્રુતના મૂળ ઉપદેશકનો જે સમય નક્કી કર્યો છે તેની સાથે પં. હેમરાજ શર્માનો ઉપલો નિર્ણય અવિરુદ્ધ છે. વળી પં. હેમરાજ શર્મા કહે છે કે બૌદ્ધ મહાવચ્ચ આદિ ગ્રંથોમાં જેની કથા મળે છે તે જીવક અને આ તંત્રના કર્તા જુદા જીવક બિન છે, કારણ કે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં એ જીવકને, કુમારે પાળીને ઉછેર્યો માટે તેને કુમાર-ભૃત્યસંઘા મળી એમ કહેલું છે વળી એ કથામાં જીવકને રાક્ષસમાં કરનાર કહેલ છે. ત્યારે આ તંત્રકર્તા જીવક કૌમારભૃત્ય (બાલ-કેના રાગોની ચિકિત્સા)ના વિદ્વાન છે. પણ બૌદ્ધ કથાઓનો સંમત કરનાર લિલ્લુઓ આયુર્વેદીય પરિભાષાના જાણકાર ન હોવાથી

કૌમારભૂત્ય (પાલિ-કુમાર ભય્ય) સંજ્ઞા માટે નવી દંતકથા બોલે અને વૈદ્યકોના ચમત્કાર દર્શાવવા માટે શસ્ત્રકર્મનો ઉલ્લેખ કરે એ સ્વાભાવિક છે. એટલે મારા મતે આ વૃદ્ધ જીવક ભગવાન બુદ્ધના સમકાલીન બૌદ્ધ ગ્રન્થોક્ત જીવક હોય એમાં કાંઈ અસંભવિત નથી.

કૌમારભૂત્યના આચાર્ય તરીકે જીવકનો ઉલ્લેખ નાવનીતકમાં મળે છે. એ ગમે તેમ હો, કૌમારભૂત્ય-આશ્વરોગચિકિત્સા-નો મૂળ ઉપદેશ અને તેની કાર્ષક રચના અગ્નિવેસતત્રની સમસામયિક હોવાનો સંભવ સ્વીકાર્યો છતાં આ કાશ્યપસંહિતા તે વાત્સ્યે પ્રતિસંસ્કૃત છે. અને વાત્સ્યનો સમય નક્કી કરવાનું કાર્ષ સાધન નથી. માત્ર એક વિચિત્રતા નોંધવા જેવી છે કે વૈદિક સંપ્રદાયના આ ગ્રન્થમાં કાળવિભાગના વર્ણનમાં ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી જેવા જૈન પગલાપાના શબ્દો મળે છે. અને કૃતયુગના મનુષ્યનાં શરીરગદિનો સાત રાત સુધી જ ગર્ભવાસ, અભેદ અને અચિદ્દ, હાડકા વગરનું માથું, જન્મતા જ સર્વ કર્મ કરવાની શક્તિ વગેરે અદ્ભુત કલ્પના છે.^૧ બીજું અભ્યક્તમાંથી અહંકાર વગેરે જે મોળ વિકારોનું વર્ણન આ ગ્રન્થમાં છે તે સ્પષ્ટ રીતે સુશ્રુત પેઠે સાંખ્યકારિકાને અનુસરે છે.^૨ અને ગ્રન્થને સમગ્ર રીતે જોતાં પણ ચમક અને સુશ્રુત પછી તત્ત્વમાં આ પ્રતિસંસ્કૃત ગ્રન્થ રચાયો હોય એવો સંભવ મને લાગે છે.

શરક-સુશ્રુત-લેહનું પૌર્વાપયં

પૌર્વાપયંની બાબતમાં આયુર્વેદવિદ્વાનોના મોટા ભાગનો એવો મત છે કે મૂળ અગ્નિવેસતત્ર સોશ્રુતતત્ર કરતાં કાર્ષિક

૧ ઉપલી બૌદ્ધ કથાની રચના પછી દોઢ હજાર વર્ષે રચાયેલા 'ભોજ-પ્રણય'માં ચ ચમત્કાર દર્શાવવા બોધરીનું શસ્ત્રકર્મ ક્યાંની કથા લખી છે.

૨ કાશ્યપસંહિતા, પૃ. ૪૪.

૩ ભેજન, પૃ. ૪૫.

પ્રાચીન છે. પછી ચરકસંહિતાની રચના, લાપાદૈહી, વગેરેમાં પ્રાચીનતાની છાપ દેખાય છે. જ્યારે સુશ્રુતની રચનામાં વ્યવસ્થા તરી આવે છે જે સુશ્રુતનો પ્રતિસરકાર ચરકના પ્રતિસરકાર પછી થયો છે, એમ સ્પષ્ટ છે. અત્યારની ચરકસંહિતામાં ધનવન્તરિમતનો ઉલ્લેખ મળે છે, જ્યારે સુશ્રુતમાં ચરકના વચનો ઉતારેલા છે પ્રતિસરકાર થયા પહેલાં ધણી વર્ષોથી બેય ત્રો વિદ્યમાન હોવાથી આ રીતે પ્રતિસરકારીઓ દ્વારા પગરપર ઉલ્લેખ-ઉદ્ધાર સ્વાભાવિક છે.^૧ ૫. હગ્નિપ્રપનજી ચરકમાં ધણી સુશ્રુતોક્ત સિદ્ધાન્તો સ્વીકારેલા છે,^૨ માટે વર્તમાન ચરક સુશ્રુતથી અર્વાચીન છે એમ કહે છે અને સુશ્રુતમાં ચરકમાંથી પાડેલો ઉદ્ધાર કયો છે એ વાત કબૂલ કરતા નથી. સુશ્રુતમાંથી બેવ નામ સહિત ઉતારા કરે છે અને અમિ-વેશ તથા બેવ એક ચુરના શિખ્ય છે, માટે પણ સુશ્રુતથી ચરક અર્વાચીન છે એવું તેઓ પ્રતિપાદન કરે છે.^૩ આથી જોલકુ મ મ કવિગજ ગણુનાથ સેન ચરકના કેટલાક વચનોને સુશ્રુતમાં રૂપક ઉતારેલા છે એ દર્શાવીને કહે છે કે સુશ્રુતસંહિતાનો પ્રતિસરકાર ચરકના પ્રતિસરકાર પછી થયા છે એ મને એ જ વાત સાચી લાગે છે. આયુર્વેદની આ પ્રાચીન સંહિતાઓના પૌર્વાપયનો ક્રમ મને નીચે પ્રમાણે દેખાય છે. દ્વિગલના પ્રતિસરકાર અને ઉમેશ વગરની ચરકસંહિતા પ્રથમ સંહિતા, પછી ઉત્તરસ્થાન વગરની સુશ્રુતસંહિતા, પછી ઉત્તરસ્થાન, પછી બેલસંહિતા, પછી નાવની-તક અને છેલ્લા દ્વિગલ દ્વિગલનો સમય લગભગ ૪ સ ૪૦૦ ની આસપાસ આ રીતે જોતા ઉપલબ્ધ બેલસંહિતા પણ જો કે એના પ્રતિસરકારનો ઉલ્લેખ નથી મળતો છતાં પ્રતિસરકાર હોવી જોઈએ

૧ જુઓ ચરક શા ૧-૧૮ તથા ૮-૨૬, ચિ ૫-૬૪ વગેરે

૨ 'રસયોગસાગર' નો અંગ્રેજી ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૭૩-૭૪ સ સ્ફુટ ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૨૫

૩ જુઓ 'પ્રત્યક્ષ શારીર' નો ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૫૪

અને એવું માનતાં પં. હરિપ્રપન્નજીની અગ્નિવેરા અને બેબ એક ગુરુના શિષ્ય હોવાની દલીલનું બળ વૃદ્ધી જાય છે.

ઈ. સ. પાંચમું શતક, આ રીતે આયુર્વેદસંહિતાઓની અર્વાચીન મર્યાદા કરે છે. હરિશ્ચન્દ્રાદિ ટીકાકારોની ટીકાઓ રચાવાની શરૂઆત પાંચમા શતકમાં થઈ છે અને ચરકસુશ્રુત ઉપરથી વૃદ્ધ વાગ્ભટ જેવા સંગ્રહકર્તાઓ રચાવાની શરૂઆત પણ એ જ શતકમાં થઈ છે. એ જોતાં ઈ. સ. પાંચમા શતકમાં ચરકસુશ્રુતસંહિતાઓ પૂર્ણ હતી એમ જ માનવું યોગ્ય છે. આ દેશના પ્રાચીન સાહિત્યને અર્વાચીન કાળ તરફ ખેંચવાનું જેમનું વલણ ગણાય છે એવા પ્રાચીન પંડિતો પણ ઉપરની અર્વાચીન મર્યાદા સ્વીકારે છે.^૧ અલ્લખત સંપૂર્ણ ટીકાઓ ૧૧ માં શતકની જ મળે છે, એટલે તે પહેલાંના સૈકાઓનો પાઠ ચોક્કસ નક્કી કરવાની મુશ્કેલી^૨ હોવા છતાં સંપૂર્ણ અન્યો ઈ. સ. પાંચમા શતકમાં હતા એ ચોક્કસ છે.

ચરકસુશ્રુતના સમય વિશે અહીં સુધી જે વિચાર કર્યો તેથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે એ અન્યોના મૂળ ઉપદેશક ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા-છઠ્ઠા શતકમાં શતપથાદિ બ્રાહ્મણોના કાળમાં થઈ ગયા. અને તે પછી તરતમાં કાંઈક અન્યો રચાયા હશે, કદાચ સૂત્રશૈલીમાં.^૩ પણ એ કાળનું વૈદિક ભાષામાં કે સૂત્રમાં લખાયેલું કાંઈ સાહિત્ય જળવાયું નથી, અને અત્યારે જે અન્યો છે તેમાંથી જૂનો નવો ભાગ જુદો પાડી શકાય એમ નથી. મૂળ ઉપદેશના સમય

૧ રેડોલ્ફ એફ. જી. મુલર કહે છે કે આયુર્વેદિક સંહિતાઓનો પ્રથમ રચના સમય લગભગ ઈ. સ. ની પહેલી સદસાબ્દીના મધ્યમાં મૂકી શકાય. (જુઓ જ. રેડ. એ. સો. ૧૯૩૨, પૃ. ૭૮૪ થી ૮૧૪), આ. વિ., પુ. ૧૮, પૃ. ૧૪૧.

૨ ૩૯૯૯૯ જેવા ટીકાકારે પાઠચર્યા કરી જ છે.

૩ ચરકસંહિતામાં સૂત્રકાર નાપિઓનો ઉલ્લેખ આવે ■ તે આ અન્યકારોને અનુલક્ષીને હશે.

પછી સેંકડો વર્ષ મુઘી ચાલેલ શોધખોળ, મુધારાવધારા અને મન્યોના પ્રતિગંરહાઝ પછી વર્તમાન મંદિતાઓ તૈયાર થઈ છે અને એ વૈદિક લાપામાં નહિ પણ પાણિનિ પછીની મહાભારતીય લાપામાં છે.^૧

ચરકસુશ્રુતનો સમયનિર્ણયની ચર્ચામાં એક વસ્તુ નોંધવાની આકી રહે છે તે અહીં જ નોંધવી ઠીક છે. ચરકમંદિતામાં વૈષક કાર્ય માટે પ્રસસ્ત નક્ષત્ર, કરણ, મુહર્તાદિનો ઉલ્લેખ છે. પણ તેમાં વારનો ઉલ્લેખ નથી, અને ચંકર બાલકૃષ્ણ દીક્ષિતના 'ભારતીય જ્યોતિષાશત્ર' (૫. ૧૩૯) માં વારનાં નામોની શક્યતા પહેલાં એક હજાર વર્ષ ઉપર ભારતમાં પ્રવૃત્તિ થઈ છે એવું વિધાન છે, તેનો હવાલો અભિવેગતંત્રના સમયનિર્ણયમાં શ્રી. જાદવજી ત્રીકમજી આચાર્યે આપ્યો છે.^૨ પણ એ વિધાન પોતે જ પ્રતિગંરહૃત ચરક-મંદિતાને એટલા જૂના કાળમાં નથી મૂકતા.^૩ વળી બાગવત જેવા ઈ. સ. ચોથા સતક પછીના મન્યમાં પણ વારનો ઉલ્લેખ નથી તથા ઇ. બા. દીક્ષિતની કાલગણના એ વિષયમાં સર્વમાન્ય નથી એટલે એકલી એ દલીલ નિર્ણાયક ન થઈ શકે. અને અનેક પ્રકારના બીજા બળવાન પુગવાઓ વડે ચરકસુશ્રુતાદિ મંદિતાઓના સમય વિશે ઉપર નિર્ણય થયો છે, તેમાં ફેરફાર કરવા માટે જ્યોતિષના ઇતિહાસની આ દલીલ પૂરતી પ્રમળ મને લાગતી નથી.

ગાય, અશ્વ અને હાથીનું વૈષક

આ દેશમાં ખેતી ચાલુ થઈ ત્યારથી ગાય અને બળદનું મહત્ત્વ આર્યોના ધ્યાનમાં આવ્યું હતું. બ્રાહ્મણમન્યોના કાળમાં ઘણી ગાયો

૧ મહાભારતનું હાલનું સ્વરૂપ ઈ. સ. ચોથા સતકથી અર્વાચીન નથી.

૨ જુઓ ચરકચંદ્રિકા (નિ. ગ્રે. ની આજ્ઞા)માં એમનો ઉપોદ્ધાત તથા આ વિ., પૃ. ૧૮, પૃ. ૧૦૭.

૩ એજન પૃ. ૧૧૦.

રાખવી એમાં મહત્તા મનાતી. ઘોડો પણ વાહન તરીકે વેદક જમાં વપરાતો હતો. પણ તે પછીના કાળમાં ઘોડાઓ અને હાથીઓની લશ્કરનાં અંગ તરીકે કીમત વધી. આ ઐતિહાસિક સ્થિતિમાં પ્રાણીનું વૈદક પણ મોટે ભાગે માનુષ-વૈદકના ધોરણે જ વિકાસ પામે એ સ્વાભાવિક છે. અને વસ્તુતઃ એમ જ બન્યું છે. અશ્વવૈદક અને મનુષ્યવૈદક ઉપર જે સાહિત્ય મળે છે તેનો પ્રાચીનતમ અંશ પણ આયુર્વેદના મૂળ ગ્રંથો રચાયા પછી તૈયાર થયો છે. અને એ રીતે હસ્તયાયુર્વેદ આદિ સાહિત્યનું વૈદક સાહિત્યમાં સ્થાન ધ્યાનમાં રાખીને જ, ઉપલબ્ધ ગ્રંથોનો રચના-સમય ગમે તે હોય પણ, એની નોંધ અહીં કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

અશ્વવૈદક—શાલિહોત્રસંહિતા નામનો ગ્રંથ એ કે અભારે આપો મળતો નથી પણ પુનર્વસુ આત્રેય અને ધન્વન્તરિ પેઠે અશ્વવૈદકના મૂળ ઉપદેશક તરીકે હયધોપના પુત્ર શાલિહોત્ર પ્રસિદ્ધ છે અને તેણે સુશ્રુતને ઉપદેશ કર્યો હતો એમ કહ્યું છે. શાલિહોત્રની એક અપૂર્ણ હાથપ્રત ઈડિયા ઓર્ફિસ લાયબ્રેરીમાં છે.^૧ આ ગ્રંથમાં અદ્યત્ત અશ્વવૈદકનું આઠ સ્થાનમાં વર્ણન કર્યું છે. પણ જે મળે છે તે તો ત્રુટિત પ્રથમ સ્થાન છે. બીજો બીજા કટકોઓ પણ ત્રુટિત મળ્યા છે.^૨

આ ગ્રંથનું કે અશ્વવૈદક સંબંધી કોઈ બીજા સંસ્કૃત ગ્રંથનું કૃષ્ણત ઉલ્લેખ મુદ્દત નામથી ઈ. સ. ૧૩૮૧ માં ફારસી ભાષાન્તર થયું છે. વળી આવા જ કોઈ પુસ્તકનું મોગલ શહેનશાહ શાહજહાનના વખતમાં કિતાબ ઉલ્લેખના નામથી અરબીમાં

૧ જુઓ ગિરીશચન્દ્ર મુખોપાધ્યાયનું 'હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન એડિસિન', અ. ૨, પૃ. ૩૬૬ થી ૩૭૨.

૨ એજન, પૃ. ૩૭૪.

ભાષાન્તર યથુ છે અને તેનું કે પછી કોઈ બીજાનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર ઈ. સ. ૧૭૮૮ માં કલકત્તામાં છપાયું છે.^૧ અશ્વવૈદ્યના કોઈક અન્યનું તિબેટની ભાષામાં પણ ભાષાન્તર યથુ છે.

એક શાલિહોનીય અશ્વશાસ્ત્ર નામનો સંસ્કૃત ગ્રંથ મદ્રાસની ગવર્નમેન્ટ ઓરિએન્ટલ મેન્સ્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ લાઇબ્રેરીમાં છે.^૨ એક ગણુરચિત અશ્વાયુર્વેદની હાથપ્રતની નોંધ નેપાળના કેટલોગમાં છે.^૩ વર્ધમાનનો યોગમજરી નામનો ગ્રંથ, દીપકરત્ન અશ્વવૈદ્યક શાસ્ત્ર અને ભોજના પણ ૧૩૮ સ્લોકના શાલિહોત્ર ગ્રંથની નોંધ મળે છે.^૪ એક કલ્હણવિરચિત શાલિહોત્રસારસમુચ્ચયની હાથપ્રત મળે છે.^૫ એક હયવીલાવતી નામના ગ્રંથનો ઉત્તર ભાગ જયદત્તના અશ્વવૈદ્યકની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી કવિરાજ ઉમેશચન્દ્ર દત્તે કર્યો છે. આ છૂટક ગ્રંથો ઉપગત અભિપુરાણ જેવા ગ્રંથોમાં અશ્વવૈદ્યક સંબંધી પ્રકરણો મળે છે.

પણ અશ્વવૈદ્યકના ઉપલબ્ધ સાહિત્યમાંથી બે ગ્રંથો (૧) જયદત્તસંક્રિત અશ્વવૈદ્યક, અને (૨) નકુલકૃત અશ્વચિકિત્સા બંગાલ રા. એ. સો. તરફથી 'બિબ્લોથિકા ઇન્ડિયા' સીરીઝમાં છપાયેલ છે.

પાંડવો વિરાટનગરમાં છૂપે વેધે ગયા ત્યારે નકુલે વિરાટ નામના ઘોડાઓની મુલાકાત રાખવાનું અને સહદેવે ગાયોની સંભાળનું કામ માથે લીધેલું.^૬ એ મહાભારતીય આખ્યાયિકાને પરિણામે નકુલના નામે અશ્વચિકિત્સાનો ગ્રંથ ચલ્યો હોય એવો સંભવ છે.

૧ એઝન, પૃ. ૩૭૮ થી ૩૮૨.

૨ એઝન, પૃ. ૩૯૪.

૩ એઝન, પૃ. ૭૫.

૪ જુઓ કીયનું 'હિસ્ટરી ઓફ સંસ્કૃત લિટરેચર', પૃ. ૪૬૫.

૫ વૈદરાજ ભ. ત્રી આચાર્ય પાસે હાથપ્રત છે.

૬ જુઓ મહાભારત, વિરાટપર્વ.

અશ્વચિકિત્સાનો આરંભ તો કદાચ હસ્તિચિકિત્સા સાથે ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા ચોથા શતકમાં થયો હશે. પણ શાલિહોત્રના સમય માટે ચોક્કસ પુરાવો ગણાય એવું તો પંચતંત્ર (૫-૭૯)માં ઘોડાના દાહ ઉપર વાંદરાની ચરખીની ચિકિત્સા શાલિહોત્રના નામથી આપી છે એ ઉદાહરણને ગણવું પડશે.^૧ અને અત્યારે ઉપર નોંધેલા જે જે અન્યો છપાયેલા છે તેમાંથી એક વિજયદત્તના પુત્ર મહાસામન્ત જયદત્તસૂરિના અશ્વવૈદ્યકની હાથપ્રત ઇ. સ. ૧૪૨૪ ની મળે છે^૨ અને તેમાં અપીણનો ઉલ્લેખ છે એ જોતાં એ અન્યને ઇ. સ. ૧૩ માં રાગકનો માની શકાય. અને ખીખ નકુલની અશ્વચિકિત્સા અન્યની ઇ. સ. ૧૩૬૪ની હાથપ્રત નેપાળ-માંથી મળી છે.^૩ એટલે તે પહેલાંનો એ અન્ય ખરો જ, જયદત્તના અશ્વવૈદ્યકમાં ૬૮ અધ્યાયો છે જ્યારે નકુલની અશ્વચિકિત્સામાં ૧૮ અધ્યાયો છે. શાલિહોત્રીય શાસ્ત્ર જોઈને પોતે અન્ય લખ્યો છે એમ નકુલ કહે છે. જયદત્ત પણ શાલિહોત્ર શાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ કરે છે.

પણ જયદત્તમાં નકુલનો ઉલ્લેખ નથી. વળી શાર્ફ^૪ધર પદ્ધતિ-માં જયદેવના કહીને અશ્વશાસ્ત્રને લગતા ચોડા શ્લોકો લેતામાં છે.^૪ હવે આ જયદેવ જે 'ગીતગોવિંદ'ના કર્તા જ હોય તો એના સમય બારમું શતક છે. પણ એમ ન હોય તો પણ જયદત્ત-સૂરિનો સમય ૧૩ માં શતકથી બહુ દૂર નથી અને નકુલનો અન્ય તે પહેલાંનો પણ બહુ જૂનો નહિ એમ લાગે છે; જોકે ચોક્કસ પુરાવો નથી.

જયદત્તસૂરિનો અન્ય ઘોડાના રોગોની ચિકિત્સાનો સંપૂર્ણ અન્ય છે. સામાન્ય આયુર્વેદિક પદ્ધતિને એનાં નિદાન ચિકિત્સા

૧ મેડિસીન, ભેલી, પૃ. ૧૪.

૨ એજન.

૩ એજન તથા એની પૂરનોટ ૮.

૪ લુઓ અશ્વવૈદ્યકની ઠવિસજ ઉમેશચન્દ્ર દત્તની પ્રસ્તાવના.

અનુસરે છે. ઔષધો આયુર્વેદોક્ત છે, પણ ઘોડાની જાતો, ઘોડાનું વય ઓળખવાની રીત, ઘોડાનો ખોગક અને ઘોડાને થતા ખાસ રોગો વગેરેનું વર્ણન પણ એમાં છે.

પાલકાપ્યનો હસ્ત્યાયુર્વેદ

હસ્ત્યાયુર્વેદના દર્તા પાલકાપ્ય મુનિ વિશે એવી દંતકથા છે કે રાજા દશમ્યના અમકાલીન, અંગદેશ-ચ પાના^૧ ગાન રામપાદ કે લોમપાદ કે જેઓ ઋષ્યશૃંગ મુનિના સસરા થાય તેઓએ પાલકાપ્ય મુનિને હાથીઓને વશ કરવાની વિદ્યા શીખવા માટે બોલાવ્યા હતા. લોકમાનસની દ્રષ્ટનાએ હસ્ત્યાયુર્વેદના ઉપદેશક પાલકાપ્યને સામગાપનાખ્ય મુનિના વીર્યથી હાયહીના પુત્ર કદમ્બા છે.

હસ્ત્યાયુર્વેદ એ મોટો ગ્રન્થ છે. પૂનાની આનન્દાધ્રમ સીરીઝમાં છપાયો છે. આ ગ્રન્થમાં હાથીઓના રોગો અને તેની ચિકિત્સાના વર્ણન સાથે હાથીઓના લક્ષણો, હાથીઓના વર્ણો, હાથીને પકડવાની તથા પાળવાની રીત વગેરે પણ છે.

હસ્ત્યાયુર્વેદમાં આગ્ર વિભાગ કે સ્થાન છે (૧) મહારોગ સ્થાન-જેમાં મહારોગોનું વર્ણન છે, (૨) કુદરોગસ્થાન, (૩) શલ્ય-સ્થાન-જેમાં હાથીઓની શસ્ત્રચિકિત્સાનું વર્ણન છે, શારીર, ગર્ભાવકાન્તિ, શસ્ત્રો અને યન્ત્રો વગેરેનું વર્ણન પણ આ સ્થાનમાં જ છે, અને (૪) ઉત્તરસ્થાન. આ આગ્ર સ્થાનમાં કુલ ૧૬૦ અધ્યાયો છે અને હાથીના લગભગ ૧૮૦ રોગોનું વર્ણન છે.

પાલકાપ્યના આ હસ્ત્યાયુર્વેદનો સમય નક્કી કરવાનું કાંઈ સાધન નથી એટલી વાત ચોક્કસ છે કે હાથીઓને પાળવાની વાત મહાભારતમાં છે, એટલું જ નહિ પણ ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા

૧ હાલના બામલપુર સહેરથી ૨૪ માઈલ ઉપર આવેલા પાથરધાટને કનિગદામે ચ પા માન્ય છે. (જુઓ 'હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન મેડિસીન,' મ. ૨, પૃ. ૪૦૦)

શતકમાં મગધમાં ગ્રીક એલચી તરીકે રહી જનાર મેગેસ્થિનિસને ભારતમાં હાથીઓને પાળવામાં આવતા એ હકીકતની તો ખબર છે જ; પણ હાથીઓના આખના રોગ ઉપર દૂધના ઉપયોગની અને બીજા રોગો તથા પ્રભુ ઉપર ગરમ પાણી, હકકરનું માંસ આસવ અને ધીના ઔષધ તરીકે ઉપયોગની પણ ખબર છે.^૧ એટલે હાથીઓની ચિકિત્સાનો કાંઈક પ્રચાર ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકમાંયે હતો. પછી અશોકે કાતરાવેલા શિલાલેખમાં મનુષ્ય-ચિકિત્સા અને પશુચિકિત્સા માટે ઔષધોની વ્યવસ્થા પોતે કરી હોવાનું કહેલું છે. મતલબ કે ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકમાં પશુ-ચિકિત્સા આ દેશમાં કાંઈક રૂપમાં હતી ખરી.^૨

ઈ. સ. ચોથા શતકના સિલોનના રાજા શુધદાસે જેમ પોતાના હરકરમાં માણસો માટે ચિકિત્સા રાખ્યા હતા તેમ હાથીઓ અને ઘોડાઓ માટે પણ રાખ્યા હતા.^૩

આ રીતે ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકથી હાથીનું અને ઘણું કરી ઘોડાનું પણ કાંઈક વૈદક શરૂ થયું હશે. અને હસ્ત્યાયુર્વેદની સમગ્ર રચના ચરકસુશ્રુતને અનુસરે છે, એ જોતાં એ સંહિતાઓ પૂર્ણ થયા પછી દૈનંદિન પહેલાં કે પછી એ ગ્રંથ રચાયો હોવો જોઈએ. બીજી તરફથી એલ્બીરની (ઈ. સ. ૧૦૩૦) એ હાથીઓના વૈદક સંબંધી કાંઈક ગ્રંથનું ઉદાહરણ આપ્યું છે,^૪ એ જોતાં બીજો ચોક્કસ પુરાવો ન મળી આવે ત્યાંસુધી ઈ. સ. ૧૧ માં શતક પહેલાં અને ઘણું કરી ઈ. સ. ચોથા પાંચમા શતકમાં હસ્ત્યાયુર્વેદ રચાયો છે એમ માનવું ગોચર છે.

૧ જુઓ મેડિસીન, જ્ઞેવી, પૃ. ૧૪.

૨ ઇન્ડિક્ષાન્સ ઓફ ઇન્ડિયા, પૃ. ૫૧ અને ૬૬.

૩ મેડિસીન, જ્ઞેવી, પૃ. ૧૪

૪ એલ્બન.

હસ્તયાયુર્વેદના રોગોનું વર્ગીકરણ નિધન, ચિકિત્સાક્રમ પ્રત્યાદિ સામાન્ય આયુર્વેદના ધેરણુને અનુસરે છે, છતાં એમાં હાથી-ઓને જ ખાસ થતા રોગો (■ ત, મદરોગ^૧ વગેરે) નું વર્ણન તથા એની ચિકિત્સા વગેરે ધણું નવું વસ્તુ છે.

હસ્તયાયુર્વેદ ઉપરાંત 'માતંગીયીલા' નામનો એક હાથીઓના વૈદ્યકને લગતો નાગપણનો ગ્રંથો અન્ય છે, જે ત્રિવેન્દ્રન સ્વરૂપ સીરીક્રમા ઇપાયો છે. આ ગ્રંથના કર્તા પણ પાલકાખ્ય મુનિને જ હસ્તયાયુર્વેદના આદિ આચાર્ય^૨ ગણે છે. કીચ આ ગ્રંથને એની ભાષા પદ્યગયના વગેરે ઉપન્ધી આધુનિક કહે છે^૩.

અશ્વવૈદ્ય અને ગજવૈદ્ય પેઠે એવૈદ્યનાં 'ખીળ' પદ્યોના વૈદ્યકના જુદા પુસ્તકો મળતા નથી, પણ ૧૪ માં શ્લોકની 'શાર્ફધૃ પદ્ધતિ' નામના ગ્રંથમાં જાકગ ગાય વગેરેની ચિકિત્સાના પણ થોડા સ્થોકો છે.

વૃક્ષાયુર્વેદ—આયુર્વેદાચાર્યોએ વૃક્ષને પણ સંવેતન માનેલ છે અને તેની ચિકિત્સા ઉપર ધ્યાન આપ્યું છે અત્યારે 'શાર્ફધૃ પદ્ધતિ'માં વૃક્ષાયુર્વેદ અથવા ઉપવનવિનોદ નામનું ૨૩૬ સ્તોકોનું એક પ્રકરણ જળવાઈ ગયું છે અને આ વિષયમાં એ જ જોવા જેવું છે જોકે ગઢવલકનો 'વૃક્ષાયુર્વેદ' નામનો ખીળો પણ ગ્રંથ મળે છે.

૧ સ્વરૂપ કાવ્યસાહિત્યમાં હાથીઓના મદની ગ્રંથની ધણી વાત આવે છે, એ નદ નેક જલનો હાથીનો રોગ છે, અને તેના હાથીના લમણા ઉપરના આવમાથી ખાસ જલની કમ ગ્રંથ આવે છે.

૨ 'હિસ્ટરી ઓફ સ્વરૂપ હિસ્ટરી,' ૫ ૪૬૫.

૩ જુઓ ચરકસાહિતા (સ. ૧ સ્તો ૪૮) ની ચક્રપાણિની દીક્ષા એમાં નીચેના સ્તોક દીકાકારે ઉલ્લેખો ■

અન્ત સજ્ઞા મવન્તયેતે મુસદુ સસમન્વિત્તા ।

વિદુષ્ઠ તંત્રો અને સંહિતાઓ

ચરકસંહિતા અને સુશ્રુતસંહિતા એ બે સંપૂર્ણ અને ભેદ તથા કાર્યપ એ બે અપૂર્ણ સંહિતાઓ ઉપરાંત કાયચિકિત્સા આદિ લિન્ન લિન્ન અંગોના અનેક ગ્રંથો ડહનાદિ પ્રસિદ્ધ ટીકાકારોના સમયમાં વિદ્યમાન હતા એમ જુદીજુદી ટીકાઓમાં આપેલાં ઉદાહરણોથી દેખાય છે. કવિરાજ જળુનાથ મેને જુદીજુદી ટીકાઓમાંથી આ હુમ્મ ગ્રંથોની યાદી ‘પ્રત્યક્ષ શારીરના’ ઉપોદ્ધાતમાં જુદી તારવી છે. એમણે નમૂનાનાં ઉદાહરણો પણ ઉતાર્યા છે તે છોડી દહને નીચે હુમ્મ ગ્રંથોની યાદી જ ‘પ્રત્યક્ષ શારીર’ ના ઉપોદ્ધાતમાંથી ઉતારવામાં આવે છે—

કાયચિકિત્સાનાં તંત્રો—(૧) અગ્નિવેશતંત્ર,^૧ (૨) જતુ-કર્ણસંહિતા, (૩) પરાશરસંહિતા, (૪) ક્ષારપાણિસંહિતા, (૫) હારીતસંહિતા,^૨ (૬) ખરનાદસંહિતા,^૩ (૭) વિદ્યામિત્રસંહિતા, (૮) અગરત્યસંહિતા, (૯) અત્રિસંહિતા.^૪

શલ્યતંત્રો—(૧૦) ઔપધેનવતંત્ર, (૧૧) ઔરજ્ઞતંત્ર,^૫ (૧૨) વૃદ્ધ સુશ્રુતતંત્ર, (૧૩) પૌષ્કલાવતતંત્ર, (૧૪) વૈતરણ્યતંત્ર,

૧ આ અગ્નિવેશતંત્ર ચરકસંહિતાથી જુદું છે એમ તેમાંથી ઉતારેલા પાઠોથી જણાય છે.

૨ હારીતસંહિતા છપાયેલી છે તે તો આધુનિક છે, એ નામના પ્રાચીન તંત્રમાંથી ટીકાઓમાં પાઠો ઉતારેલા મળે છે.

૩ ખરનાદસંહિતા ઉપરના ન્યાસની હાથપ્રવૃત્તિ સાતમાંથી નવમાં સત્તક વચ્ચે લખાયેલું એક પાતું ગ્રીહસ્થતમ્બથી મળ્યું છે. (જુઓ આયુર્વેદવિજ્ઞાન, પુ. ૨૨ પૃ. ૨૧૩).

૪ અત્રિસંહિતાનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. છપાયેલ પણ એનો કોઈ પાઠ કોઈ ટીકામાં ઉતારેલો મળતો નથી એટલે એનું અસ્તિત્વ સંદિગ્ધ છે. આનોયસંહિતા તો અર્વાચીન છે.

૫ સુશ્રુતમાં ઔપધેનવ, ઔરજ્ઞના તંત્રોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (સુ. ૪-૯) પણ એમાંથી કોઈ ઉતારો કવિરાજ જળુનાથ મેનેને મળ્યો નથી.

ભગ્ય (કૌમારભૃત્ય) ની કથા.^૧ આ કથામાથી આયુર્વેદ જેને એ ગ્રન્થમાં એક શિષ્ય કહેલ છે તેના શિક્ષણ માટે તક્ષશિલામાં ખાસ સગવડ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. અને બીજી એક જગત નામના કૌમારભૃત્યના આચાર્યનો ડાહ્યાની ટીકામાં, દાસ્થપસ હિતામાં તથા નાવનીતકમાં ઉલ્લેખ મળે છે. અને આ બૌદ્ધ જગતને પણ કુમારભગ્ય (કૌમારભૃત્ય) કહેલ છે, એ સામ્ય સૂચક છે, જગતના શસ્ત્રક્રિયા સંબંધી તથા વિરેચનાદિ ચિકિત્સા મળે છે. જે ચમત્કારોનું વર્ણન વિનયપિટકમાં છે, તે તો એ પ્રકારની પૌરાણિક કથાઓ પેડે ઇતિહાસમાં ઉપેક્ષણીય જ છે.

આ જગતની કથા ઉપગત વિનયપિટકમાં જ એક લૈપગ્ય રક ધરે છે તેમાથી પણ આયુર્વેદના ઇતિહાસ ઉપર થોડો પ્રકાશ મળે છે.

એ લૈપગ્યરક ધના જ શબ્દો નીચે ઉતાર્યા છે

“એ વખતે ભગવાન શ્રાવસ્તીમાં અનાથપિટકના આરામ જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા એ વખતેભિત્તુઓ શરદ (દાગિયા) તાવના રોગમાથી બિચારા હતા એટલે યવાચુ પીએ તો તેની અને ભાત ખાય તો તેની બિચારી થઈ જતી હતી તેથી ભિત્તુઓ ફૂંસ, દુર્વણું અને પીંગા તથા ધમનિસંતત થઈ ગયા હતા

અને ભિત્તુઓની આ રિચિતિનો વિચાર કરીને આહારનું કામ કરી શકે છતાં ગચૂળ આહાર ન ગણાય પણ લૈપગ્ય ગણાય એવી વસ્તુમાં ઘી માખણ, તેલ, મધ અને ખાડનો વિચાર કર્યો અને

૧ વિનયપિટકના શ્રી સહુલ સાદૃશ્યને કહેલા અને સારનાયની મહાબોધિ સોસાવદીએ છપાવેલા હિંદી ભાષાન્તર પૃ ૨૬૬ થી ૨૭૪ માં જગત કૌમારભૃત્યનું ચરિત્ર આપ્યું છે અને તેમાથી આ નિ, પુ ૨૦, પૃ ૨૦ માં ઉતાર્યું છે.

૨ એજન, પૃ ૨૧૫ થી ૨૨૨

એ પાચની લિહુઓને અનુમતિ આપી. ” આમા દૂધનો ઉલ્લેખ નથી, એ ધ્યાનમા લેવા જેવું છે.

પછી ગેંછ, માછલાં, સૂવર, ગધેડા વગેરેની ચર્ચા પદ્ધતી તેલની સાથે મેળવીને લેવાની અનુમતિ આપી.

પછી દવાઓની જગત પડતા હળદર, આદુ, વજ, અતિવિપ, વાળા, નાગરમોચ વગેરે જળવાળી મૂળરૂપ દવાઓની અનુમતિ અને તેને વાટવા માટે ખરલખત્તાની પણ અનુમતિ આપી.

પછી હીંબડાનો કપાચ, કડાછાલનો કપાચ, પટોલ કપાચ, કા જનો કપાચ અને ખીંગ પણ કપાચોની અનુમતિ આપી.

પછી પત્રરૂપ દવાઓ, જેમકે હીંબડાના પાન, કડાછાલના પાન, પટોલના પાન, ટુંબીના પાન, કપાસના પાન વગેરે પાનની અનુમતિ આપી.

પછી રૂપરૂપ દવાઓ, જેમકે વાવડિંગ, પીપર, મરી હગડા, બહેડા, આમળા વગેરેની અને હિંગ, સજ્જુનો ગૂદ વગેરે ગૂંદની અનુમતિ આપી.

હવેશો—મીઠું, સચળ, સિંધાવૃક્ષ, વાનસ્પતિક હવણ (હ્યુ ?) અને જે ઠાંધ ખીજી પ્રચલિત હોય તેની અનુમતિ આપી.

ચૂર્ણરૂપ દવાની અનુમતિ તથા એ માટેના ખાણિયો, મુસળ તથા આળણીની અનુમતિ આપી.

રોગના નામોમા રચૂળકક્ષ (દાદર), યુજ્જ્વી, દોષા, આશ્ત્રાવ, ભૂતપ્રેતથી થતો રોગ એટલા મળે છે.

અ જન—અ જનદાની અને અ જનની સળીનો ઉલ્લેખ છે. માથે લગાડવાના તેલનો અને નસ્યનો તથા નસ્ય નાખવાની નગીનો ઉલ્લેખ છે.

ધૂમપાનનું તથા ધૂમની વાગ તથા શંખ, સોનું, રૂપ વગેરેના ધૂમનેત્રનો ઉલ્લેખ છે.

પદાવેદા તેવનો ઉલ્લેખ છે, અને ઘીનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે સ્વેદના પ્રકારો પણ વર્ણવ્યા છે

સ્નેહમ્, સ્વેદમ્, વિરેચન, શિરાવેધ-ફલ ખોલવી, શમકમ્, મલમપદ્મા અને ઘણોપણ તેલનો ઉલ્લેખ છે અપ વિદ અને વિધ, ભક્ષણ ઉપર ઝાડો, પેશાબ, ગળ અને માગી લેવાની અનુમતિ છે.

પાકુગેગ ઉપર ગોમૂત્રવાળી હરડે આપવાનો ઉલ્લેખ છે મધના લેપનો ઉલ્લેખ છે

આ ■ નેખોમાં વીગત તો થોડી છે, પણ જે છે તે પ્રસંગો-પાત્ત દોવાથી તથા અમલકારમિશ્રિત ન હોવાથી વસ્તુસ્થિતિની સારી નિદર્શક છે વૈદ્યની અગ્રકોક્ત પદ્ધતિ એ વખતે પ્રચલિત હોય એમ ચોખ્ખુ દેખાય છે જોકે કોઈ અન્યનુ નામ નથી લખ્યું

આ વિનયપિટક બૌદ્ધપાલિ સાહિત્યમાં જે જૂનામાં જૂના મળે છે તેમાંનો એ છે અને ખૂબ ઐતિહાસિક ઊદાપોહ કર્યા પછી તદ્વિદો ઈ સ પૂર્વે ત્રીજી શતકમાં વિનયપિટકને મૂકે છે^૧ એ જોતા ઈ સ પૂર્વે ત્રીજી શતક પહેલાં આયુર્વેદનો કોઈ પ્રચાર હતો, એનું ખાસ શિક્ષણ આપવામાં આવતું અને લોકોની વૈદ્યો ઉપર તેઓ ધણા અમત્કાર કરી શકે એવી શક્તિ હતી વગેરે વૈદ્યના ઇતિહાસમાં ધણા અમત્યના નિર્ણયો રજૂ થાય છે

અર્થશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદ

પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રનું સ્થાન વિશિષ્ટ છે વેદાન્તગ્રંથોના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અર્થશાસ્ત્ર પણ એ છે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રના સમય માટે બહુ વિવાદ થયા છે નન્દવંશનો નાશ કરી મૌર્ય ચક્રવર્તીને મગધની ગાદી ઉપર બેસાડનાર ચાણક્ય એ જ આ અર્થશાસ્ત્રનો કર્તા એમ ગણીને કેટલાકે

૧ જુઓ વિન્ડવનિઝ્ઝુ 'હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન લિટરેચર' ■ ૨, પૃ ૧૧-

એને ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા સતકમાં મૂકે છે.^૧ જ્યારે બીજા અર્થ-શાસ્ત્રની પરંપરા એટલી કે એથીયે વધારે જૂની હોવાનું સ્વીકારે છે, પણ ઉપલબ્ધ અર્થશાસ્ત્રનો સમય ઈ. સ. ૩૦૦ માં મૂકે છે.^૨

આ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર જૂના કાળમાં પ્રચલિત ધણી વિદ્યાઓનો પરિચય દર્શાવે છે. તેમાં આયુર્વેદનો પણ કેટલોક પરિચય દર્શાવે છે. પહેલું તો અર્થશાસ્ત્રના કંટકશોધન નામના ચોથા અધિકરણમાં 'આશુમૃતક પરીક્ષા' નામનું પ્રકરણ છે. હાલમાં અવદાર વૈદ્યક (Medical Jurisprudence) ને અંગે જે મૃતક પરીક્ષા (Postmortem-examination) કરવામાં આવે છે તેનું, અર્થશાસ્ત્રમાં જળવાઈ રહેલું આ પ્રકરણ^૩ પ્રાચીનતમ રૂપ છે.

વળી આયુર્વેદના ચરકસુશ્રુતાદિ ગ્રંથોમાં આ પ્રકરણ જ નહિ એ કારણથી પણ અર્થશાસ્ત્રનાં આ પ્રકરણની વિશેષ કીમત છે. અર્થશાસ્ત્રમાં કોઈના મરણ વિશે ચંકા પડતાં મરણ શાથી-મારથી, કાંસાથી, પાણીમાં ડૂબી જવાથી કે ઝેરથી થયું છે તે નક્કી કરવા માટે જે સાદી પરીક્ષા કહી છે તે આયુર્વેદને અનુસરતી જ છે. અર્થશાસ્ત્રમાં ટૂંકામાં જે આશુમૃતકપરીક્ષા આપી છે તે અવદારાયુર્વેદનું કોઈ જૂનું તંત્ર પહેલાં હશે તેમાંથી ઉતારી હોવાનો સંભવ છે. અર્થશાસ્ત્રમાં એ રીતે બીજાં તંત્રોમાંથી બિજાબિજા શાસ્ત્રોને લગતી વાતો સંગ્રહેલી છે એ પ્રસિદ્ધ છે.

વળી ગ્રંથને પોતાને ખોરાક વગેરેમાં ઝેર અપાવાની તથા વિપક-ચાના ઉપયોગની એ જગાનામાં બીક રહેતી તેમ જ શત્રુઓ

૧ વિન્સેન્ટ ક્રિમયની 'અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા', આ. ૩. પ. ૧૩૭ તથા 'ભારતીય ઇતિહાસકી રૂપરેખા' મ. ૨, પ. ૬૭૨ થી આગળ.

૨ કીયનું 'હિસ્ટરી ઓફ સંસ્કૃત લિટરેચર', ૧૯૨૮, પ. ૪૬૧

૩ આ. વિ., પુ. ૨૧, અંક ૧ માં આશુમૃતકપરીક્ષાનો આખો કટકો ઉતાર્યો છે.

તરૂંથી લશ્કરના માર્ગના જળાશયોમા એ મેળવવાની જૂના જમાનામા ધીક ગ્રહેતી અને એ મારે ગળના ગ્રોહા ઉપર તથા લશ્કર સાથે એ કે વધારે વૈદ્યોને ગમવાનો એ વખતે ગિવાજ હતો ? મુશ્વત કહે છે તેમ વૈદ્યોના તજુલશક્તીના છાવણીમા ગળના તજુની નજીકમા જ ગમવામા આવતો હતો અને તે ઉપર ધમ ગ્રહેતી હશે જેથી દુગથી દેખાય

ગળને મારે આવેતુ અત વિપમુખ છે કે નહિ તેની પરીક્ષા મારે અર્થશાસ્ત્રમા જે સૂચનાઓ આપેલી છે તે મુશ્વત (કર્પસ્થાન અ ૧)ના તદ્વિનય વચનો સાથે સરખાવવાથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે અર્થશાસ્ત્રે તથા મુશ્વતે અગત્યના કોઈ અન્વયાથી એકસરખો ઉતાવળ થયો છે ? પણ મુશ્વતને એ વિષયની ખજા હોવાથી એના વચનો સ્પષ્ટાર્થ છે ત્યારે અર્થશાસ્ત્રના વચનો અસ્પષ્ટાર્થ છે આ અગત્યના જાણકારોને અર્થશાસ્ત્ર જાગૃતીવિદ કહે છે ૩

તન્ત્રયુક્તિઓનુ અર્થશાસ્ત્રમા તથા ચરકમા વર્ણન છે અર્થશાસ્ત્રમા ૩૨ તન્ત્રયુક્તિઓ કહેવ છે (અ ૧૫ અ ૧), ત્યારે ચરકમા ૩૫ છે, પણ બેયમા વણી તન્ત્રયુક્તિઓ એક જ

૧ મુશ્વત કે અ ૧ તથા જુઓ અર્થશાસ્ત્રનુ નીચેનુ વચન —

વિકિત્સકા શસ્ત્રયન્ત્રાગદસ્વેદવજ્રહસ્તા સ્ત્રિયથાન્નપાનરક્ષિગ્વ પૃથ તોઽનુગચ્છેયુ । અ ૧૦ ૩ આ વૈદ્ય કે વૈદ્યો લક્ષ્યમા વાગલા મા ઉપર ખાટાપીડી કરવાનુ કામ પણ કરતા રસોડાના ઉપરી તરીકે વૈદ્યને રાખવાનો રિવાજ જ યકાળમા પણ હતો ચક્રપાણિદત્ત પોતાના પિતાને ગ્રોહાધિનાયના રસોડાનો અધિકારી કહે છે

૨ જુઓ આ વિ, યુ-૨૧ અ ૧ આ ‘આયુર્વેદ અને અર્થશાસ્ત્ર’ નામનો મારો લેખ

૩ તસ્માદસ્ય જાઙ્ગલીવદો મિપવચાસન્ના સ્યુ । મૌઁદીય અર્થશાસ્ત્ર ૧-૨૧

છે ચક્રસંહિતાનો તન્ત્રસુક્રિતનાઓ છેલ્લો અધ્યાય દૃઢબદ્ધનો છે અને અર્થશાસ્ત્રના તન્ત્રસુક્રિતનાઓ અધ્યાય પછી લખાયેલા છે.

કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર (અ ૪ અ. ૧)માં સંગીગને જોખમ છે એવું પહેલેથી કહ્યા વગર ઉપચાર કરે અથવા એની ભૂલથી દર્દી મરણ પામે તો દંડ કરવાનું વિધાન છે, જ્યારે રાજાની રજા લઈને જોખમવાળી શસ્ત્રક્રિયા કરવી એમ સુશ્રુતે કહ્યું જ છે.^૧

કામશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદ

અર્થશાસ્ત્ર જેવો પણ એથી જરા વધારે વ્યવસ્થિત અને તૃતીય પુરુષાર્થ કામની શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરનારો એ વિગતનો જૂનામાં જૂનો પ્રમાણભૂત ગ્રંથ તે વાસ્તવ્યાયનનું કામશાસ્ત્ર છે. આ ગ્રંથના સમય વિશે પણ ઘણી ચર્ચા થયા હતા છેવટનો નિર્ણય થયો નથી પણ સામાન્ય વલણ અર્થશાસ્ત્ર પછી ઈ ■ ચોથા સતકમા કામશાસ્ત્રને મૂકવા તરફ છે.^૨

આ કામશાસ્ત્રની ચરકસુશ્રુતને ખબર નથી, જોકે વાગ્બટને છે કે એથી ઊંચકું કામશાસ્ત્રને આયુર્વેદની ખબર છે કામસૂત્રનાર ૨૫૯ કહે ■ કે—

આયુર્વેદાચ વેદાચ વિદ્યાતન્નેભ્ય એવ ચ ।

ધાત્તેભ્યથાવશોદ્યમ્યા સોગા વૈ પ્રીતિકારકા ॥

કામશાસ્ત્ર, ૭-૧-૪૯

૧ સુશ્રુત ચિ અ ૭ શ્લો ૨૮

૨ જુઓ કીયત્તુ ‘હિસ્ટરીઓફ સસ્ટેવ હિસ્ટરીયર’, ૧૮૨૮, પૃ ૪૬૯ તથા તેની પાદટિપ્પણીઓ કીય તો ઇ. સ પાયસે સુધી એથી જવાનું વલણ ધરાવે છે જ્યારે શ્રી હારાણ્ડચન્દ્ર ચાકલાતાર જેવા કામસૂત્રને ઈ સ ત્રીજી સેકાના ઉત્તરાર્ધનો ગ્રંથ ગણે છે (જુઓ એનુ Studies in V Kamasutra, 1929)

■ વાગ્મટ (૬ અ. ૪૦ શ્લો ૪૧) કામશાસ્ત્રવિદિતામનવશામ્ એમ કહે છે ત્યાં આ વાસ્તવ્યાયનનું કામશાસ્ત્ર જ લલિત દોવાનો સમાવ છે.

પણ જે આયુર્વેદમાંથી પ્રીતિકારક યોગો જન્યવાનુ કામ-
શાસ્ત્રકાગ્ર કહે છે તે આયુર્વેદ એટલે ચરકસુશ્રુતની સંહિતાઓ જ
૩ ટાઈ બીજા ગ્રન્થો એ નહી કહેવું મુશ્કેલ છે અન્યત્ર રસવીર્ય-
વિપાકાદિ શ્વમાંસસ્યાપિ વૈદ્યકે । એજન ૨-૨ એ રીતે વૈદ્ય-
શબ્દ વાપર્યો છે અને આયુર્વેદની વિશિષ્ટ પગલાપાનો પરિચય
બતાવ્યો છે પણ સૌથી વિશેષ તો કામશાસ્ત્રનું છેલ્લું ઔપનિષદ
અધિકરણ જેમાં વૃધ્ય યોગો છે તે ચરકસુશ્રુતના વાજકગ્ધ યોગો
સાથે સગ્રભાવવા યોગ્ય છે ૧ પ્રાચીનતમ વાજકગ્ધ તત્ત્વમાંથી
ચરકસુશ્રુતમાં તેમ જ કામસૂત્રમાં સગ્રાહો ઉતારો કન્વામાં આવ્યો
હોય તે સ્પષ્ટવિત છે પણ અમુક તથ્યેક યોગોની બાબતમાં એ
ચરકસુશ્રુતમાંથી જ ઉતાર્યા હોય એટલું બહુ મળતાપણુ છે

કામસૂત્રમાં વર્ણીકરણ માટે પણ આયુર્વેદ પ્રસિદ્ધ ધતુરો,
મરી, પીપ્પર ચેર, મધુરીશ વચ, ખેરસાગ, નગડ, ભાગરો વગેરે
ઔષ્ધો વાપરેલ છે અબ્ધ જન અને સુભગદરણમાં પણ આયુર્વેદ
પ્રસિદ્ધ દ્રવ્યો જ કામસૂત્રમાં વાપર્યા છે

મહાભારત-પુરાણ અને આયુર્વેદ

મહાભારતને આયુર્વેદની ખબર છે ૨ આયુર્વેદના આઠ
અંગો હોવાની પણ ભારતને ખબર છે ૩ વૈદ્યના ઉપદેશક તરીકે
કૃષ્ણાત્રેયનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં મળે છે ૪ એ ઉપરથી આત્રેયના

૧ જુઓ આ વિ. પુ ૨૧, ૫ ૨૫૩ માં 'આયુર્વેદ અને કામશાસ્ત્ર'
નામનો મારો લેખ જેમાં પૂરા ઉત્તરો કરીને સરખામણી કરી

૨ આયુર્વેદવિદસ્તસ્માન્નિષ્ઠાતું મા પ્રવક્ષતે ।

(મહા. શાન્તિપર્વ, અ. ૧૩૭)

૩ વ્યવિત્તે કુશ્મણ વૈયા અર્ષ્ટાંગ ત્ર ચિકિત્સિતે ।

(મહા. સભાપર્વ, અ. ૩૫)

૪ જુઓ ઉપર પુ ૧૪.

અગ્નિવેશાદિ શિષ્યોમાંથી કોઈનાં લખેલાં એક કે વધારે તંત્રો પણ એ વખતે પ્રચારમાં હોય એ સંભવિત છે.^૧ અને કાપચિકિત્સાની સાથે સાથે જ જૂના કાળથી શસ્ત્રચિકિત્સા ખેડાતી હોવાથી શસ્ત્રચિકિત્સકો મહાભારતના કાળમાં હોવા જોઈએ જ અને યુદ્ધની વાતમાં શસ્ત્રચિકિત્સકનો ઉલ્લેખ સ્વાભાવિક હોવાથી મહાભારતમાં મળે જ છે.^૨

હાલનાં પુરાણો મહાભારત પછીનાં છે એ નિઃસંદિગ્ધ છે અને તેમાં સૌથી જૂનું વાયુપુરાણ છે. વાયુપુરાણનો સમય ઈ. સ. એ.પુ. સતત માનવાનો મત મેં અન્યત્ર સપ્રમાણ દર્શાવ્યો છે.^૩ હવે વાયુપુરાણમાં અષ્ટાદશ વિદ્યાઓ ગણાવતાં આયુર્વેદનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૪ તે આયુર્વેદના કોઈક ગ્રંથને અનુલક્ષીને જ હશે, પણ વાયુપુરાણને આયુર્વેદની ધણી વાતોની ખબર છે. વાયુપુરાણમાં અરિષ્ટધક્ષણ નામનો એક આખો અધ્યાય છે અને એમાં આપેલાં લક્ષણોને ચરકમુદ્રતમાં આપેલાં લક્ષણો સાથે સરખાવનાં^૫ અરિષ્ટધક્ષણને લગતા અત્યારે હુપ્ત થઈ ગયેલા કોઈ ગ્રંથમાંથી વાયુમાં કેટલોક ઉતારો કર્યો હોય એવું લાગે છે

૧ સર્વોપનરર્જયુક્તાઃ વૈદ્યાઃ શાસ્ત્રવિશારદાઃ ।

એજન, ઉદ્યોગપર્વ, અ. ૧૫૨

૨ ઉપાતિષ્ટન્નયો વૈદ્યાઃ શત્યોદ્ધરણકોવિદાઃ ।

સર્વોપનરર્જયુક્તાઃ કુશલૈઃ સાધુશિક્ષિતાઃ ॥

મહાભારત, લીધાપર્વ, અ. ૧૨૦

૩ જુઓ 'મારૂં પુરાણવિવેચન' પૃ. ૧૬૧.

૪ જુઓ વાયુપુરાણ, અ. ૬૧. શ્લો. ૭૮-૭૯, અષ્ટાદશ વિદ્યાઓ ચાક્ષવદકચરમૃતિ (અ. ૧ શ્લો. ૩)માં ગણાવી છે તેમાં પણ આયુર્વેદ છે જ.

૫ જુઓ આ. વિ. પુ. ૯, પૃ. ૮૯ જેમાં વીચતવાર સરખામણી કરી છે.

જતા વાયુના કેટલાંક વાક્યો સુશ્રુતના પાઠને એવી નિકટતાથી અનુસરે છે કે સુશ્રુતમાંથી ઉતારો કર્યો છે એમજ માનવું પડે. આ મતના પોષક બીજા દાખલા પણ વાયુમાંથી મળે છે. વાયુપુરાણ (અ. ૯૦) માં ગ્સમાંથી ગ્ક્ત, ગ્ક્તમાંથી માંસ વગેરે ગ્સાદિ ધાતુઓનો ઉત્પત્તિક્રમ આપ્યો છે તે સુશ્રુતને અનુસરીને છે.^૧ વાયુના ઉપગ્ની ૪ પ્રસંગનું એક વચન ગ્પૃ રીતે ભેલસંહિતાને અનુસરે છે.^૨ ઉવટ ક્ષિવર્ણનમાં વાયુપુરાણમાં “ મોળ વર્ષથી ઓછી ઉમરની સ્ત્રીઓને યુગલયમાં પ્રસૂતિ થશે, ” એમ જ કહ્યું છે તે ગ્પૃ રીતે સુશ્રુતના “ મોળ વર્ષથી ઓછી ઉમરની સ્ત્રીમાં ગર્ભાધાન કરે તો એ ગર્ભ કૂખમાં જ નાશ પામે છે ” એ સખ્દોને ચાલ કરીને કહ્યું છે.^૩ દ્વેષમાં વાયુપુરાણને ચરક, સુશ્રુત અને ભેલ ત્રણેયની ખબર છે. અગ્નિપુરાણમાં ધર્મા શાસ્ત્રોની વાતોનો સંગ્રહ હોઇને આયુર્વેદની પણ કેટલીક વાતોનો સંગ્રહ છે, પણ એ પુગણ પાછલા ટાળનું હોઇને એમાં આયુર્વેદના ગ્રન્થોમાંથી ઉતારા સ્વાભાવિક છે.

આયુર્વેદ અને દર્શનો તથા ધર્મશાસ્ત્રો

ન્યાયસૂત્રના મત્રાયુર્વેદપ્રામાણ્યવચ તત્વામાણ્યમાપ્તપ્રામાણ્યાદ ।
(ન્યાયસૂત્ર, અ. ૨, સ. ૧૮) એ વચન ઉપગ્ની એના વખતમાં આયુર્વેદના એક કે વધારે ગ્રંથો હોવાનું અનુમાન થઇ શકે.

પણ ધર્મશાસ્ત્રો અને દર્શનોના વિચારોની આયુર્વેદ ઉપગ્ની ગ્પસરનો એ અન્યત્ર સવિસ્તર વિચાર કર્યો છે.^૪ અને એ વિચારને

૧ એજન, પૃ. ૯૪-૯૫.

૨ એજન, પૃ. ૯૬ નુઓ.

૩ નુઓ વાયુ, અ. ૫૮. ગ્ગો. ૫૮ તથા સુશ્રુત, સ્થા, અ. ૧૦

૪ નુઓ માર્ક “ આયુર્વેદના દાર્શનિક તથા સદ્વૃત સુબધી પ્રકરણોનો અભ્યાસ. ”

પરિણામે હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે ચરકસંહિતાનાં દાર્શનિક પ્રકરણો વૈજેપિકસૂત્ર પછી અને સાંખ્યકારિકા તથા ધણું કરી ન્યાયદર્શન પહેલાં ઈ. સ. પહેલા સતકમાં રચાયાં છે, અને સુશ્રુતનું દાર્શનિક પ્રકરણ સાંખ્યકારિકા પછી, સાંખ્યકારિકાનો સમય સંદિગ્ધ છે, પણ ઈ. સ. બસસોની આસપાસમાં રચાયું છે. સહવૃત સંબંધી ચરકનું પ્રકરણ સુશ્રુતનાં એ પ્રકરણ કરતાં પ્રાચીનતર એ ગોણસ. અને સુશ્રુત મોટે ભાગે મનુરમૃતિને અનુસરે છે. વળી ચરકસુશ્રુત ઉપનયનવિધિ તથા અધ્યયનઅધ્યાપનના અનુધ્યાયના દિવસો જેવા નિયમોની બાબતમાં ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરે છે અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અનુસરતું જોઈએ એમ કહે છે.^૧

બીજી તરફથી હર્નલ જેને આત્રેય સંપ્રદાયની અસ્થિગણુના કહે છે તે ચરકોક્ત અસ્થિગણુનાનો પાઠ યાજ્ઞવલ્ક્યમરમૃતિ અને વિષ્ણુમરમૃતિમાં મળે છે.^૨ યાજ્ઞવલ્ક્યને સંચારી (ચિપી) રાગની ખબર છે. (અ. ૧ શ્લો. ૫૪) મતઘ્ન કે સુશ્રુતથી પણ એ રમૃતિકાર પરિચિત છે. યાજ્ઞવલ્ક્યમરમૃતિનો સમય ઈ. સ. ચોથું સતક ગણાય છે, અને વિષ્ણુમરમૃતિનો સમય કદાચ એથી થોડો વહેલો હોય.^૩

પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યની આથી વધારે સખ્યામણી કરવાની જરૂર નથી લાગતી, પણ બ્યાકરણસાહિત્યમાંથી મળી આવેલો એક ઉલ્લેખ અહીં નોંધવા યોગ્ય છે. કાશિકાવૃત્તિ (૮-૪-૬)માં વનસ્પતિ, વૃક્ષ, ઓપધિ વગેરેનાં લક્ષણો આપ્યા છે તે ચરકોક્ત (સુ. અ. ૧ શ્લો. ૭૨)ને મળતા છે, એટલું જ નહિ પણ મોપ્સ્ય ફલપાવાન્તો એ શબ્દો તો કાશિકાકારે ચરકમાંથી જ

૧ જુઓ સુશ્રુત સુ. અ. ૨, શ્લો. ૯-૧૦.

૨ હર્નલનું ‘સ્ટ્રીક ઈન ધી મેડિસીન ઓફ એનિસચંટ ઇડિયા’. પૃ. ૪૦-૪૧ વગેરે.

૩ મેકડોનલ્ડનું ‘સંસ્કૃત લિટરેચર’, પૃ ૪૨૬, ૪૨૮.

ઉનામાં છે. દાસિકનો પ્રચાર ચિનાઈ મુઆફ ઈસોગના સમયમાં હતો અને ઈ. સ. ૭૦૦ માં એ ઉપર દીકા લખાઈ છે, મારે એ મન્ય ઈ. મ. ૬૦૦ થી અર્વાચીન નથી.^૧

બીજા દેશોનાં વૈદ્યક સાથે આયુર્વેદનો સંબંધ

ઇજિપ્ત, એશીયા, બેગિસોનિયામાં તથા બીજા તત્કાલીનમાં પણ જૂના ઠાળમાં કાંઈક વૈદ્યકવિદ્યા હતી.^૨ પણ એને આયુર્વેદ સાથે કોઈ જાતનો સંબંધ હોય એમ લાગતું નથી એ પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ પેરે એ વૈદ્યકો પણ સ્વતંત્ર રીતે વિદ્યાસ પામ્યા હતા. પણ ઓસના વૈદ્યક સાથે આયુર્વેદને કાંઈ સંબંધ હતો કે નહિ અને હતો તો કેવો હતો એ પ્રશ્ન મહત્ત્વનો છે અને તેની ધણી ચર્ચા થઈ છે. આધુનિક પાશ્ચાત્ય વૈદ્યક તથા યૂનાની વૈદ્યકો આધુનિક ભાગમાં પ્રાચીન ભારતીય વૈદ્યક સાથે સમાગમ થતાં એ બેચના મૂળ રૂપ ઓસના વૈદ્યક સાથે પ્રાચીન ભારતીય વૈદ્યકની તુલના આભાવિત છે. આવી તુલનાને અંગે થયેલો સર્વ ઊદાપોદ અહીં ઉતાવળની જરૂર નથી ધારી. પણ જોવી, દર્નલ અને કીય એ નથુ તર્ફ પાંડિતોના નિષ્ક્રિયોનો સાગ જ અહીં ઉતારીને સતોત માન્યો છે કે

૧ જુઓ ક્રીયનુ 'હિસ્ટરી ઓફ સંસ્કૃત લિટરેચર', ૧૯૨૮ પૃ ૪૨૬-૪૩૦.

૨ જુઓ 'સર્જિકલ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટસ ઓફ થી હિન્દુઝ'-શ્રી ત્રિરીન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાયનુ, મેય ૧, પૃ ૩૦૮ થી ૩૪૧ તથા કારણપસંદિતાનો ઉપોદ્ધાવ પૃ ૧૪૮, ૧૪૯ તથા પૃ. ૨૦૨ થી ૨૦૬.

૩ જોવીનું 'મેડિસીન', પૃ ૧૭, ૧૮, દર્નલનું 'મેડિસીન ઓફ એન્ડિમન્ટ ઇન્ડિયા', પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩, ૪ અને ક્રીયનુ 'હિસ્ટરી ઓફ સંસ્કૃત લિટરેચર', પૃ. ૫૧૩, ૫૧૪.

ત્રીસનું વૈદ્યક અને આયુર્વેદ

ત્રીક અન્યકાર ડીઓએડોર્ડસ અને તે પહેલાંના અન્યકારોના ઔષધશાસ્ત્રમાં ભારતીય તત્ત્વ તત્ત્વ પદ્ધતિ સહાય છે. દા. ત., પીપર, પીપરીમૂળ, કુષ્ઠ, એલચી, તજ, મૂંઠ, વજ, મૂંગળ, મેથ, તલ વગેરે ભારતીય ઔષધો ત્રીક ઔષધશાસ્ત્રમાં મળે છે.

ત્રીક અને પ્રાચીન આયુર્વેદ વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે એમાં શંકા નથી, પણ એ સામ્યનું મૂળ શું છે તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. ત્રીક વૈદ્યક અને આયુર્વેદ વચ્ચે સામ્યના કાળજી જેવા હોય તો જોડી ગણાવે છે તેમ દોષવાદ, દોષના વૈષમ્યથી રોગની ઉત્પત્તિ, આમ, પચ્ચમાન અને પકવ એવી તાવની તથા મોળની ત્રણ સ્થિતિનું વર્ણન, ઉપચારસાધનના શીત અને ઉષ્ણ તથા રુદ્ધ અને સ્નિગ્ધ-પિચ્છલ જેવા વિભાગો, રોગો ઉપર તેથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા ઉપચારની પદ્ધતિ, સાધ્માસાધ્ય શાન ઉપર ભાર, ચિકિત્સકનાં લક્ષણો, ગુરુ પાસે શિષ્યે લેવાની પ્રતિજ્ઞા અને ચિકિત્સકના આચારનો આદર્શ, ધર્મમાં બાધક ગણાવા છતાં વૈદ્યકમાં મદ્યો અને આસવોનો ઔષધ તરીકે ઉપયોગ, આતુર્યક, તૃતીયક અને અન્યેષુ વગેરે તાવના બેદોનું વર્ણન, ક્ષયનું વર્ણન હોવું જ્યારે હૃદયના રોગનું વર્ણન ન હોવું, માટી ખાવાથી થતો પાકુરોગ, ગર્ભવ્યાકરણનું વર્ણન, ગર્ભના અંગોની એક સાથે ઉત્પત્તિની માન્યતા, બીજના વિભાગથી જોડકાની ઉત્પત્તિ, જમણી બાજનાં ચિહ્નો પુરુષગર્ભના અને ડાબી બાજનાં ચિહ્નો સ્ત્રીગર્ભના સૂચક હોવાની માન્યતા, આઠ માસનો ગર્ભ જન્મે તો જીવે નહિ એવી માન્યતા, મૃતગર્ભને બહાર કાઢવાની રીત. સસ્ત્રચિકિત્સામાં પથરીની સસ્ત્રચિકિત્સા, અર્શચિકિત્સા, શિરાવેધ જળો લગાડવાની ક્રિયા જેમાં મવનક્ષેત્રમાં (ત્રીસમાં?) ઉત્પન્ન થતી જળો પણ ગણાવી છે, (સુશ્રુત સ્-૧૩-૧૩) દાહક્રિયા, કેટલાંક સસ્ત્રો અને

ચત્રોત્તુ સ્વરૂપ અને આખ ઉપર શસ્ત્રમ્મ કુટા નામણી આખ માટે ડાબો હાથ વાપગવાની મૂચના વગેરે વણી ખાખતનું સામ્ય છે ? પણ આમાંથી ગ્રીસની અસરનું પરિણામ કેટલું છે અને કેટલું સમાન વિમસબ્ધ છે એ નક્કી કરવું થણું કઠણું છે એમ કીધ કખૂલ કરે છે ત્રિધાતુવાદ ગ્રીસની અસરનું પરિણામ છે એમ કદાચ ગ્રીસની વિદ્યાના પડિતો ધારે, પણ આયુર્વેદના ત્રિધાતુવાદને સામ્યદશ નના ગુણત્રયવાદ સાથે નિકટ સબ્ધ છે એ પ્રાચ્ય-વિદ્યાવિદોને સુવિદિત છે ? ત્રિધાતુવાદનો, ખાસ કરીને વાતદોષનો ઉદ્ભવ અથર્વવેદમા મળે છે ? વળી ન્યોતિય વિદ્યાએ એમ મવનોતું નણું સ્વીકાર્યું છે તેમ આયુર્વેદે મ્યાય સ્વીકાર્યું નથી આયુર્વેદ ઉપર કઈ? અસર હોય તો શસ્ત્રવિદ્યા ઉપર હોવાનો સબબ જોલી માને છે પણ એની ફલીવ નિર્ણયક નથી

ખીજી તન્કથી હર્નલ કહે છે તેમ ટીસિયાસ (Ktesias) ઇ સ પૂર્વે ૪૦૦) અને મેગેસ્થિનિસ (ઇ સ પૂર્વે ૩૦૦) તેઓએ ઉત્તર ભારતમા મુસાફરી કરી હતી મેગેસ્થિનિસ તો પાણ્ડીપુત્રમા વસ્યો હતો એટલે પરસ્પર વિદ્યાવિનિમયનો સબબ છે પણ હર્નલ કહે છે તેમ શમ્સુદ્દ સિવાય માનવશારીરનું સાચું જ્ઞાન મળી શકે નહિ અને મનુષ્ય શરીરને અમુક રીતે ગ્રાધીને અદરના ભાગો જોવાની સ્પષ્ટ સૂચના સુશ્રુતમા છે અને ચરમ્માંથી

૧ ઉપર પ્રાચીન ઓક વૈદ્યક અને આયુર્વેદ વચ્ચે સામ્યના દાખલા આપ્યા છે તે જોનીના 'મેડિસીન' પૃ ૧૮-૧૯ માંથી લીધા છે જે કીથે પૃ 'હિસ્ટરી ઓફ સસ્ટન વિઠરેચર', પૃ ૫૧૩ માં એ પમાણુત મન્યમાંથી ઉતાર્યા છે

૨ જુઓ કીથ પૃ ૫૧૪

૩ ઉપર પૃ ૩૦-૩૧

૪ જુઓ હર્નલનું 'મેડિસીન ઇન એન્સિય ટ ઇડિયા', ૧૯૦૭ પૃ ૩, કીથે આ ખાખતમા હનલનો અનુમતિપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે પૃ ૫૧૪

એ ક્રિયાના પ્રયાગને ટેકા મળે છે. પણ આ બેમાથી એકેય સંહિતામાં પશુના શરીરને ચીરીને બેવાની વાત નથી. મનુષ્ય કે આયુર્વેદમાં માનવશરીરના અસ્થિઓનો જે બહોળો પરિચય બેવામાં આવે છે તે મનુષ્ય શરીરને કાપીને મેળવેલો છે. હવે ત્રીસ વિશે બોધ એ તો એલેક્ઝાન્ડ્રિયાના હિરાશીલોસ અને હરેમી-સ્ટ્રેટોસના સપ્રદાયના ઈ સ પૂર્વે ગ્રીક રાતકના વૈદ્યોમાં મૂળ તથા જીવતા પણ શરીરને ચીરીને બેવાનો પ્રયાગ હોવાનો ચોક્કસ પુરાવો છે. પણ તેઓનામાં નાહીતત્ર અને શિંગ આદિ વાહિનીતત્રનું જ્ઞાન એટલું બહુ આયુર્વેદ કરતા વધારે છે કે જે ત્રાક પાચેથી આયુર્વેદીઓ કાઈ શીખ્યા હોવાનો સજવ માનવો હોય તો એ જૂના કાળમાં-ઈ. સ. પૂર્વે પાચમાં રાતકમાં-હાઇપોક્રેટીસ અને તેના નજીકના અનુયાયીઓના સમયમાં બન્યું હોય એમ માનવું પડે, પણ હાઇપોક્રેટીસના સપ્રદાયમાં રાગચેદનો પ્રયાગ હોવાનો પુરાવો નથી અને ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ માં ગીસિપાસ ભાગતમાં આવ્યાનો પુરાવો છે અને ઈ સ પૂર્વે પાચમાં જૂના રાતકમાં જે શારીર જ્ઞાન ધાન્વન્તર વૈદ્યોને હોવાની આપણને વૈદિક સાહિત્યમાંથી તથા ચરકસુશ્રુતમાંથી માહિતી મળે છે તે જોતા હાઇપોક્રેટીસના વખતનું ગ્રીસનું શારીર જ્ઞાન ભાગતનું ઋણી હોવાના સજવની ના પડાય એમ નથી એમ હર્નલ કહે છે^૧ બીજી તરફથી હાઇપોક્રેટીસના અનુયાયીઓને રાગચેદનો પરિચય તદ્દન નહોતો એમ નથી કહી શકાતું અને રાગચેદનો પરિચય હોય તો શરીર જ્ઞાનની કેટલીક સમાનતા સ્વતંત્ર રીતે ઉત્પન્ન થવાનો સજવ પણ છે જ. વળી પ્રાચીન ગ્રીક વૈદ્યક સાહિત્યમાં આયુર્વેદમાં કે તેવી અસ્થિ-ગણના નથી મળતી એટલે પુલના કાગવાનું સાધન નથી^૨ વળી હર્નલ વીગતવાગ બતાવે છે તેમ ટેલમુદનું જે શારીર છે તે જ

૧ જુઓ હર્નલનું ગ્રેડિસીન ઇન એન્ડિયન- ઇન્ડિયા પ્ર. પૃ. ૪.

૨ એજન પૃ. ૫.

ને ગ્રીસનું હાઇપોક્રેટીસના સ પ્રદાયનું શારીર હોય તો આયુર્વેદીય અને ટેલુક્લની અરિયગણના ધણી લિંગ છે. પણ ઈ. સ પૂર્વે પહેલા સતકનો કેલ્સસ (Celsus) હાડકાની વાત કરતા પાદકૂચાસ્થિ, પાણિકૂચાસ્થિ વિશે કહે છે કે એમાં અનિશ્ચિત સખ્યાના ધણા નાના હાડકા હોય છે પણ તે એક જેવા લાગે છે. હવે ધણા નાના હાડકા હોવાનો મત મુશ્કેલમાં મળે છે અને એક હાડકું હોવાનો મત ચઠકમાં મળે છે. વળી હાથ અને પગની આગળીઓમાં ૧૫ સાધા હોવાની વાતમાં ગ્રીસનું શારીર ટેલુમુદના તથા આયુર્વેદના શારીરને મળતું આવે છે.

બધું જોતા તદ્વિદ્યે કશું ચોક્કસ કહી શકતા નથી. ભાગ્યમાં તથા ગ્રીસમાં વૈદ્યક જ્ઞાનના સ્વતંત્ર વિકાસ તરફ વિદ્વાનોનું વિશેષ વલણ છે છતાં ઉપર જે સામ્ય નોધ્યું છે તે જોતા કાર્મક વિદ્યા-વિનિમય એ દેશો વચ્ચે થયો હોય એ અસંભવિત નથી

તિબેટનું વૈદ્યક

તિબેટ જેવા પોતાની પડોશના દેશો ઉપર આયુર્વેદ જેવા શાસ્ત્રની અસર જૂના ઠાળમાં જ થઈ હોય-કદાચ ત્યાંના શાસ્ત્ર સાથે વિનિમય થયો હોય એ સ્વાભાવિક છે, પણ કેટલી અને કેવી રીતે અસર થઈ છે તે વિશે ઘણું થોડું નક્કી થયું છે

તિબેટમાં અચાત સસ્કૃત મૂળમાંથી નાગ તંત્રોનો અનુવાદ આઠમાં શતકમાં થયો છે અને ત્યારપછી અનેક વૈદ્યક સસ્કૃત ગ્રંથોના તિબેટી અનુવાદો થયા છે પગિણાએ તિબેટનું વૈદ્યક મોટે ભાગે આયુર્વેદના આધારે ઊભું થયું છે દા ત. યનીમાં નવ છિદ્રોને અને ૬૦૦ નાડીઓને ગણેલ છે

નિદાનમાં આયુર્વેદનો ત્રિધાતુ સિદ્ધાન્ત માન્યો છે દૂધ અને માછલાના સંયોગથી કબજિયતથી થતા રોગ થવાની વાત પણ છે.

ઔષધોંઓમાં ત્રિકુળા, મરી, ઉત્પલ, કુંગળી, સુંઠ, તજ, કુષ્ઠ વગેરે મળે છે. તિબેટનાં ચલ્પતંત્રમાં યુગ્માવચારણથી લોહી ઠાઠવાની પદ્ધતિ, શસ્ત્રો અને ચંત્રોનાં જનવરોનાં મોઢાં વગેરે ઉપગ્રથી નામો પાડવાની રીત, ગર્ભની જાતિપરીક્ષાની રીત, વગેરે ઘણું આયુર્વેદમૂલક છે.

ઘણા તિબેટના ગ્રન્થોનું મેંગોલ ભાષામાં ભાષાન્તર થયું છે. વળી હિમાલયની લેખ્યા વગેરે ઘણી પ્રજાઓ તિબેટી વૈદ્યકને ઉપયોગ કરે છે.

સિંધોનમાં તિબેટ પહેલાં ઘણાં વર્ષો ઉપર જોદ્ધ ધર્મ સાથે આયુર્વેદ પણ ગયો હશે. મહાવંશમાં સારથસંઘ્રહ નામના વૈદ્યક ગ્રન્થનો ઉલ્લેખ છે, તેને બાદ કરતાં ૧૩ મી સદીનો મોગાણુવ જૂનામાં જૂનો ગ્રન્થ છે. સિંદલી ભાષામાં હાલમાં જે વૈદ્યક ગ્રન્થો છપાયેલા તથા હાથપ્રતોમાં છે તે આયુર્વેદ ઉપરથી જ રચાયેલા છે. દ્રવિડ વૈદ્યક વિશે વધારે નોંધ આગળ આવશે.

ખર્મી—સુશ્રુતની ખ્યાતિ ઇ. સ. ૬૦૦ માં કમ્બોજ સુધી બૃહત્તર ભારતમાં પહોંચી હતી, પણ હાલમાં—અઢારમી સદીમાં સુશ્રુત, દ્રવ્ય સુષુ વગેરે વૈદ્યક ગ્રન્થોનું ખર્મીજ ભાષામાં ભાષાન્તર થયું છે.

ફારસી અને અરબી—અવસ્તાકાલીન પ્રાચીન ઇરાની ભાષામાં વૈદ્ય અને દવાના વાચક શબ્દો વૈદિક શબ્દોને ફેટલા મળતા છે તે પહેલાં કહ્યું છે. વળી રોગોનાં તથા શરીરના ભાગોનાં ફેટલાંક નામો મળતા છે. ચઠ્ઠસંહિતામાં બાલ્લીકલિપદ કાકાયનનો ઉલ્લેખ છે એ ઈંગ્લ સાથેનો સંબંધ બતાવે છે. પછી સિદ્ધ-યોગમાં પારમીકયવાનીનો ઉલ્લેખ છે. સુશ્રુતમાં હિંગ અને નારંગ જેવી ઇરાનથી આવતી વસ્તુઓનો ઉલ્લેખ છે. પછી મધ્યકાળમાં ધાતુઓ તથા પારાનો બહોળો ઉપયોગ તથા ધાતુઓનું ભસ્મીકરણ, અરીથુનો ઉપયોગ અને નાડીપરીક્ષાની પદ્ધતિ વગેરે ઇરાન

અથવા અરણસ્તાનથી હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યાં છે એમ જોવા કહે છે.^૧ પછીના મુસ્લિમ કાળમાં તો ફારસી વૈદ્યક આયુર્વેદથી સ્વતંત્ર રીતે જ હિન્દુસ્તાનમાં રહ્યું છે.

ખીજી બાજથી અબ્બાસીદ ખલીફાના અથવા કદાચ તેથીયે જૂના સસાની કાળમાં આયુર્વેદના ગ્રંથોના ફારસીમાં ભાષાન્તરો થયા હતાં પણ તે જળવાઈ રહ્યાં નથી. વળી તેનાં અરબી ભાષાન્તરો થયાં હતાં, પણ ચરક અને સુશ્રુત સિવાય ખીજા વૈદ્યક ગ્રંથોનાં નામ નક્કી થઈ શકતાં નથી. પણ રાઝી અને ખીજા અરબી ગ્રંથકારો પોતાની અનુક્રમણિકાઓમાં તથા ઉદાહરણો આપતાં કેટલીકાં ભાગીય મૂળ હોવાનું સ્વીકારે છે. અબુ મન્સૂર- (દશમી સદી)ના ઔષધશાસ્ત્રમાં ઘણી હિંદી દવાઓ છે. એ હકીમ વિદ્યા મેળવવા માટે હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો હતો અને ઘણીવાર અસાત ગ્રંથોમાંથી ઉતાવળ કરે છે.^૨

ચરક-સુશ્રુતનું વૈદ્યક—ચરકસંહિતા અને સુશ્રુતસંહિતા એ બેલ અને કારકપત્રની ખડિત સંહિનાઓને સાથે ગણ્યતા આયુર્વેદના પ્રાચીનતમ ગ્રંથો છે એટલું જ નહિ પણ આ દેશના પ્રાચીન આર્યોએ વૈદ્યક વિદ્યામાં જે મૌલિક, અનાતન મૂલ્યવાળા અને એ વિષયની વિવિધ શાખાઓને પોતાના વર્તુલમાં સમાવી દેતા સિદ્ધાન્તો બાંધ્યા છે તથા વિચારો કર્યા છે તે સર્વનો સંગ્રહ આ ગ્રંથોમાં છે. આયુર્વેદિક વૈદ્યોનો એ ગ્રંથો જ સાચો આધાર છે. વૈદ્યકના કેટલાંક અંગોમાં તો આ ગ્રંથોમાં જે મળે છે તેમાં ઉન્નતિની ટાંચ આવી ગઈ છે અને પછીનો ઇતિહાસ અવનતિનો ઇતિહાસ છે.

૧ જુઓ જોનીનું 'મેડિસીન', પૃ. ૧૮.

૨ જોનીના 'મેડિસીન'માંથી તિબેટ, બર્મા, સિયોન અને ફારસી અરબી વિષયક ઉપરનું વર્ણન લેવાયું છે.

આ સંહિતાઓમાં શારીર, કાયચિકિત્સા, રાસ્ય આદિ અંગોને લગતું જે જ્ઞાન મળે છે તે એક કે એવાર વ્યક્તિઓની અન્વેષણશક્તિનું ફળ નથી પણ પહેલાં જે પરંપરા આપી છે તેથી મુચિત થાય છે તેમ વૈદિકકાળના છેલ્લા ભાગના સમયથી આરંભી ચરકસુશ્રુતના પ્રતિસંસ્કારના કાળ પર્યતના અનેક સૈકાઓ દરમિયાન ચર્ચ ગયેલા અનેક સમર્થ અન્વેષકોની મહેનતનું ફળ છે, અને જો કે એ સૈકાઓ દરમિયાન થયેલા વિકાસનો ઇતિહાસ આપણે ઉકેલી શકતા નથી પણ ધીમે ધીમે વિકાસ થયો છે અને અત્યારે મળે છે તે એ વિકાસક્રમનું છેલ્લું પગથિયું છે એ ચોક્કસ છે, પણ આ સંહિતાઓમાંના જુદા જુદા ચરના વિશ્લેષણનો પ્રયત્ન શક્ય નથી, બીજી તરફથી આ સંહિતાઓમાં કાયચિકિત્સા આદિ ભિન્નભિન્ન અંગો સંબંધી જોટલું જ્ઞાન ભર્યું છે તે બધું અહીં ઉતારવું તો શક્ય જ નથી, પરંતુ તેનો સાર આપવાનીયે જરૂર લાગતી નથી, કારણ કે આયુર્વેદના અન્યો મુખ્યભ છે અને જિજ્ઞાસુ સહેલાઈથી જોઈ શકશે, એટલે ઐતિહાસિક મૂલ્યના કારણે નોંધવા યોગ્ય મને જે લાગ્યું તેનો જ અહીં નિર્દેશ કર્યો છે.

સંહિતાકાલીન વૈદ્ય—વૈદિક વૈદ્ય ઉપર બતાવ્યું છે તેમ ઔષધો અને મત્રેલાં જળ વડે રોગોની સાથે રાક્ષસોનો પણ નાશ કરનાર માંત્રિક વૈદ્ય હતો,^૧ પણ સંહિતાકાલીન વૈદ્ય એથી તદ્દન જુદો છે. સંહિતાકાળમાં પણ દૈવબ્યપાત્રમ વૈદ્યક ચાલતું હતું^૨ પણ એ કાર્ય કરનાર માંત્રિકો જુદા હતા. માંત્રિક અને વૈદ્ય એક જ એ સ્થિતિ જૂતકાળની વસ્તુ બની ગઈ હતી. તેમ જ માન ઔષધો પાસે રાખીને હવે વૈદ્ય ચર્ચ શકાતું નહોતું.

“વૈદ્યકમાં ઉપયોગી એવાં યસ્તિ આપવાની નળી વગેરે સાધનો, વૈદ્યકનાં પોયાં, અને ઔષધો એટલી સામગ્રી પાસે રાખનાર તથા

૧ જુઓ ઉપર, પૃ. ૨૨.

૨ જુઓ ચરકસંહિતા, સુ. અ-૧૧-૫૪

વૈદ્યને ડોઝ ઠગના-ને, ચગકાચાઈ વેશધારી (હજાર) વૈદ્ય ગણે છે. ”^૧ “ જાતે સિદ્ધ નહિ પણ સિદ્ધ વૈદ્યની પામે રહીને તેઓની ભલામણથી વૈદ્ય થઈ બેરેલા બીજા સિદ્ધ સાધિત વૈદ્યોને ” પણ ચગક હલકા ગણે છે, પણ “ પ્રયોગ, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનની સિદ્ધિથી સિદ્ધ થયેલા અને (દર્દીઓને) સુખ આપનારા ” જેને ચગક હવિતાભિસર (હવનને જાળવનાર) નામ આપે છે તેને જ એ સાચા વૈદ્ય ગણે છે ^૨

વૈદ્યનો આદર્શ—ચગકસુશ્રુતની દૃષ્ટિમા વૈદ્યનો આદર્શ ધણો જાયો છે ચરકના કહેવા પ્રમાણે વૈદ્ય ઔષધિઓને સંપૂર્ણ રીતે ઓળખવી જોઈએ,^૩ બીજી તરફથી જેના ઉપર ઔષધનો ઉપયોગ કરવાનો છે તે શરીરનો પણ સંપૂર્ણ પ્રગિય વૈદ્યને હોવો જોઈએ અને દર્દી ઉપર ઔષધનો ઉપયોગ જાણવો જોઈએ ^૪ પણ આટલેથી પૂરું ચતુ નથી પાછલા અરૂપ વિદ્યાવાળા જમાનામા અભણ વૈદ્યો પોતાની ટોઠાવિદ્યા ઉપર બહુ ભાર મૂકતા, અરે શાસ્ત્રજ્ઞાનને એ જ્ઞાન વગરના છતા પણ કમાણી કરતા કેટલાક આગની પેઢીના વૈદ્યો લગભગ નિર્ગર્ક દગવતા જ્યાંએ ચરકાચાઈ ટોઠાવિદ્યા-પોતાની શુદ્ધિ-ને મહત્ત્વ જરૂર આપે છે પણ એ સાથે જ કહે છે કે “ પોતાની શુદ્ધિ એ આખ છે અને શાસ્ત્રાભ્યાસ વરણને દેખાડનારો પ્રગરા છે અને જેમનો સારી રીતે ઉપયોગ કરીને ચિકિત્સા કરનાર વૈદ્ય દોષપાત નથી, અને વૈદ્ય ગુણસંપત્તિ માટે હમેશા ખૂબ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને આ શાસ્ત્રાભ્યાસમા સાચા ગુરુ પામેથી મેળવેલું વૈદ્યકના સર્વ-અંગોનું શુદ્ધ જ્ઞાન મુખ્ય છે

૧ એજન, સુ. અ. ૧૧-૫૦

૨ એજન, સુ. અ. ૧૧, શ્લોક ૫૧ થી ૫૩

૩ ચરક, સુ. અ. ૧, શ્લોક ૧૨૨

૪ એજન, શ્લોક ૧૨૨, ૧૨૩

૫ એજન, સુ. અ. ૯, શ્લોક ૨૪, ૨૫.

વળી સારા વૈદ્યે “ રોગનાં કારણો, લક્ષણો, રોગની શાન્તિ અને રોગ ફરી જાયલો ન મારે એ જ્ઞાન તો મેળવવું જ, પણ જાતે બધી ક્રિયા કરીને અનુભવ મેળવી લેવો,” એમ ચરક કહે છે.^૧ કોઈ પણ જમાનાના સાચા વૈદ્ય માટે વિદ્યા, અનુભવ કે કર્માબ્યાસ અને અંદરની શુદ્ધિ—એક જાતનો સંઝકો એ તો જરૂરનાં છે જ, પણ ચરકાચાર્ય તો પવિત્રતાને પણ આવરયક ગણે છે અને એ પવિત્રતા ઉપર ભાગ્યે જ મૂકીને વૈદ્યનો આદર્શ દર્શાવતાં કહે છે કે—

“ પોતાને શરણે આવેલા દુઃખી રોગી પાસેથી વિદ્વાનનો વેશ ખારણું કરનાર વૈદ્યે કોઈ પૈસા લેવા એ કરતાં તો અર્પણું એર કે ઉઠાણેલું ત્રાંશું પીવું વધારે સારું.”

અધ્યત્ત વૈદ્યે કમાવા માટે ધંધો ન કરવો એમ ચરકનું કહેવું નથી, પણ કમાણી એ એનું લક્ષ્ય ન હોવું ધરે. ચરક તો કહે છે: “ વૈદ્યે સર્વ રોગીઓની પોતાનાં બાળકોની કરે તેમ કેવળ ધર્મ મેળવવાની ઇચ્છાથી, રોગોમાંથી રક્ષા કરવી. ધર્મ, અર્થ અને કામ ત્રણેય પુરુષાર્થ માટે આયુર્વેદ છે. પણ જોઓ અર્થ અને કામ માટે નહિ પણ ભૂતદેવા માટે ચિકિત્સા કરે છે, તેઓ સર્વ-શ્રેષ્ઠ છે. જોઓ ચિકિત્સાને બળગર ચીજ પેઠે વેચે છે તેઓ સોનાના હમલાને છોડીને ધૂળના હમલાને પકડે છે. દારણ રોગો વડે યમ-રાજાના દગ્ધારમાં જવા તૈયાર થયેલા દર્દીઓના યમના પાશને કાપી જોઓ જીવિત આપે છે તેઓના આ જીવિત-દાનથી બીજા કોઈ દાન મોટું નથી. ભૂતદેવા એ પરમ ધર્મ છે, એમ જાણીને જે ચિકિત્સાનો વ્યવસાય કરે છે તેના બધા અર્થ સિદ્ધ થાય છે અને તે આત્મનિરંતર શુભ એટલે મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.”^૩

ચરકના ઉપર કહેલા આદર્શનું સંપૂર્ણ અનુસરણ બધા વૈદ્યો નહિ કરી શકતા હોય પણ છેક ચરકના કાળથી તે ગર્હ

૧ ચરક સુ. અ. ૯ શ્લો. ૬, ૧૮. ૧૯ થી ૨૧.

૨ એજન સુ. અ. ૧ શ્લો. ૧૩૨, ૧૩૩.

૩ ચરક ચિ. અ. ૧, પા. ૪, શ્લો. ૫૬ થી ૬૨.

સ્મક પોગક અને દવા આપવામાં આવે છે આ રીતે તેઓને પૂરા આગમથી નાખે છે અને બ્યારે તેઓ સાંગ થાય ત્યારે તેઓને જનો દેવામાં આવે છે ”

આ વર્ણન તો સ્પષ્ટ ધર્માના ઇરિપતાવનું છે પણ ફાલાન કહે છે તેમ ધર્માદો કાવામાં એમ્પીગ્નની સ્પર્ધા કરતા દાનવીઃ લોકોના દાનો વડે ધર્મશાળાઓ તથા આવી ઇરિપતાવો ત્યારે ચલતી હતી ઈ સ સાર્તમા શતમ્નો ચિનાઈ મુસાફર યુવાન ચુઅગિ પણ મરત દવાઓ આપનાર વૈદ્યો સાથે પુણ્યશાળાઓ હર્વિધન રાગએ રથજે રથજે બધાવી હોવાનું કહે છે ?

ઇરિપતાવ સબધી ઉપગ્ના શુભકાનીન ઉલ્લેખો પછી હરમે વર્ષ પછીને એ ઉલ્લેખ મળે છે ચોદ દેશના વીઃ ગળેન્દ્રદેવએ ઈ સ ૧૦૬૭ મા એ શાસન કાઢેલું છે જે દક્ષિણના ચેગલપક મહળના તિરુમકૂડવ ગામના શ્રી વેકટેશ્વરના મન્દિરના ગર્ભગૃહની દીવાલમાં કાતરેલું છે એ શાસનમાં વેકટેશ્વરના નિત્યોત્સવાદિકના ખર્ચની ગોઠવણ સાથે એ પાઠશાળાના અને વિદ્યાર્થીઓના આરોગ્ય ખર્ચે રથાપેલા એક આગુરાલયના ખર્ચની પણ ગોઠવણ મેરી છે આગુરાલય (ઇરિપતાલ)ની ગોઠવણ નીચે પ્રમાણે છે

“ આ આગુરાલયનું નામ શ્રી વીરચોલેશ્વર આગુરાલય તેમાં ૧૫ દર્દીઓને ગમ્પી શકારો ચિકિત્સા માટે એક કાયચિકિત્સક, એ સત્યચિકિત્સક, બે પુરુષ પરિચારકો બે સ્ત્રી પરિચારિકાઓ એક સેવક, એક દારપાલક, એક ધોની અને એક કુલાર ” એટલા માણસો રાખવાની સૂચના સાથે તેના તેના પગાની પણ નીચે પ્રમાણે ગોઠવણ છે કાદડ રામાચર્યામ ભદ્રને એ આગુરાલયમાં કાયચિકિત્સક તરીકે ગણેલ છે અને તેને ત્રણ કુરિણિ જેટલું ધાન્ય મળશે સત્યક્રિયા

1 બીલસ બુદ્ધિસ્ટ રેકર્ડ 3 1, ૫ ૨૧૪

૨ કુરિણિ અને નાડી એ દાણાના કોઈ માપના દ્રાવિડ નામો છે આ રીતે દાણામાં પચાર આપવાનો રિવાજ ભૂતના વખતમાં સામાન્ય હતો

કરનારને એક કુરિણિ જેટલું ધાન્ય મળશે. બે પરિચારકો-ચિદ્રિસામાં ઉપયોગી ઓષધિઓ લઈ આવવા માટે, ઔષધ પકાવવામાં આવશ્યક લાકડાંઓ લઈ આવવા માટે તથા દવાઓ તૈયાર કરવા માટે બે પુરુષ પરિચારકો ગણ્યા છે, જે દરેકને એક કુરિણિ જેટલું ધાન્ય આપવું. દર્દીઓની મેવા માટે તથા બીજી કામ કરવા માટે એક ત્રીજો પરિચારક ગણ્યો છે, જેને એક નાડી જેટલું ધાન્ય આપવું. દર્દીઓને વખતસર યથાચોગ્ય દવા તથા પદ્મ વગેરે આપવા માટે (રસોઈનું કામ પણ કદાચ એને માથે જ હશે) તથા તેની પરિચર્યા માટે બે સ્ત્રી પરિચારિકાઓ ગણી છે તેને હમેશાં ચાર નાડી જેટલું ધાન્ય આપવું. દર્દીઓનાં કપડાં ધોવા માટે એક ધોબી અને આગ્રાસલ્યમાં આવશ્યક માટીનાં વાસણો તૈયાર કરવા માટે એક કુંભાર ગણવો. વળી એક દ્વારપાલક ગણવો જેને ચાર નાડી જેટલું ધાન્ય આપવું. દર્દીઓની પથારી માટે સાત કટ (ખાટલા ?) અને ગત્રિએ દોવા માટે ૪૫ નાડી જેટલું તેલ દર વર્ષે આપવું.” ઉપગ્રન્થ લેખમાં આગ્રાસલ્ય માટે ખાસ તૈયાર કરવા યોગ્ય થોડી દવાઓની તથા તે તે દવાઓ ટેટલી તૈયાર કરવી તેની સચનાઓ પણ છે.^૧

આ પછી ઈ. સ. ૧૨૬૨નો એક બીજો લેખ આન્ધ્ર દેશના મલકાપુરના શિશ્વરતંબ ઉપગ્રંથી મળ્યો છે. એ લેખમાં ઠાકતીય રાણી રુદ્રામ્માના તથા તેના પિતા ગણુપતિના ગુરુ વિશ્વેશ્વરની પ્રવૃત્તિઓનો ઉલ્લેખ છે. આ વિશ્વેશ્વર મૌર્યદેશના દક્ષિણ રાઢાના વતની શૈવ આચાર્ય હતા, અને તેમને ઠાકતીય ગણુપતિ તથા રુદ્રામ્મા (ઈ. સ. ૧૨૬૨ થી ૧૨૯૬)એ કૃષ્ણ નદીની

૧ પૂતાના આઠમા નિ. વ્યા. વૈદ્ય સમ્ભવન આમળ સ્વ. પં. ડી ગોપાલા-ચાર્યએ વાંચેલા ‘દક્ષિણ ભારતમાં આયુર્વેદ વિદ્યાનો પ્રચાર’ એ નામના નિબંધમાંથી ઉપરનો ઉતારો કર્યો છે. એ નિબંધનો અનુવાદ ‘આયુર્વેદ વિજ્ઞાન’ પુ. ૧ નં ૪ થી ૮ ના કોષમાં છપાયો છે.

દક્ષિણે આવેલા અમુક ગામે દાનમાં આવેલા અને એ બે ગામેની આવકના ત્રણ ભાગ પાડી વિશ્વેશ્વરે એક ભાગ પ્રસૂતિશાળાના ખર્ચ માટે, એક આરોગ્યશાળા માટે અને એક સત્રશાળા માટે રાખ્યો હતો. આ પ્રસૂતિશાળા અને આરોગ્યશાળા વિશ્વેશ્વરે જ બંધાવ્યા હોય કે તેના કોઈ પૂર્વાચાર્યોએ, પણ સ્થાનિક શૈવમંદિર સાથે અને જોડી દેવામાં આવ્યા હતા.^૧

ઉપર આયુર્વેદની ઇસ્પતિઓ વિશે જે ઐતિહાસિક પુરાવા નોંધ્યા છે તે ઉપરથી ચોખ્ખુ દેખાય છે કે બ્રિટીશોએ આ દેશમાં આવીને આધુનિક ઢંગની ઇસ્પતિઓ સ્થાપી તે પહેલાં એ પ્રકારને મળતી, દર્દીઓને એક સ્થળે રાખીને તેની ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિવાળી કોઈક જાતની સ્થાપના આ દેશમાં હતી ખરી, પણ અશોકે શરૂ કરેલી રાજ્યો મનુષ્ય અને પશુ માટે ચિકિત્સાની વ્યવસ્થા કરવાની પ્રથા આગળ ચાલી નથી દક્ષિણના જે દાખલા ઉપર ઉતાર્યા છે તેમાં મંદિરો સાથે આતુરશાળા અને પ્રસૂતિશાળા હોવાની વાત છે. જોકે વધારે ઉલ્લેખો મળતા નથી, છતાં બીજાં પણ અનેક મંદિરોમાં ધર્મશાળા તથા પાઠશાળા સાથે નાની મોટી આતુરશાળાઓ હોવાનો સંભવ છે, કારણ કે ધર્મશાસ્ત્રમાં મહાવૈદ્યમુક્ત આરોગ્યશાળા બંધાવવાનું મોડું પુણ્ય કહેવું છે. પણ ધર્મશાળાઓ અને પાઠશાળાઓ આ દેશમાં જોડેલી વ્યાપક હતી તેટલી આતુરશાળાઓ વ્યાપક નહોતી એ ચોક્કસ છે.

સંહિતાકાલીન અધ્યયન-અધ્યાપન^૨—સંહિતામંત્રમાં આયુર્વેદની આધુનિક પદ્ધતિની પાઠશાળાઓ હોવાનો તો સંભવ જ નથી. એ પ્રાચીન સમયમાં જે રીતે ગુરુ પાસે જઈને,

૧ જુઓ આ. વિ, પુ ૨૨, અ. ૮, પ ૨૪૨.

૨ જુઓ ચરક, વિમાનસ્થાન, અ ૮ અને સુશ્રુત, સૂત્રસ્થાન, અ ૨.

ધણું કરી ગુરુને ઘેર જ કે તેના આશ્રમમાં રહીને બીજી વિદ્યાઓ ભણવામાં આવતી તે રીતે આયુર્વેદ પણ ભણવામાં આવતો. ચરકાચાર્ય કહે છે કે વૈદ્ય યવા ધન્યજ્ઞારે પહેલાં કથું શાસ્ત્ર ભણવું છે તેનો નિર્ણય કરવો પછી આચાર્યની પસંદગી કરવી, અને પછી આચાર્યની દેવ પેઠે તથા પિતા પેઠે અપ્રમત્ત રહીને સેવા કરવી અને તેની પાસેથી સંપૂર્ણ શાસ્ત્ર જાણી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો. બીજી તરફથી ગુરુએ પહેલાં તો શિષ્યની પરીક્ષા કરવી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યમાંથી ગમે તેને તેના કુળ (વૈદ્યનું કુળ હોય તેની પહેલી પસંદગી), વય, શીલ, શૌચ, શૌચ, બળ, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, સહનશક્તિ વગેરે જોઈને વૈદ્યે શિષ્યને ઉપનયન આપવું. એ માટેના વિધિમાં ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરી દેવ, બ્રાહ્મણ અને વૈદ્યોનું પૂજન તથા હોમની ક્રિયા કરવાનું સુશ્રુને કહ્યું છે. પછી ભણવાના સમયમાં સત્યવત, બ્રહ્મચર્ય અને ગુરુને અનુકૂળ વર્તન રાખવાનો આદેશ આપતાં ગુરુ કહે છે કે એથી ઊંચકું વર્તન રાખીશ તો તને અધર્મ થશે અને તારી વિદ્યા નિષ્ફળ જશે. અલગત ગુરુ જો શિષ્ય તરફ યોગ્ય રીતે ન વર્તે-વિદ્યા આપવામાં ચોરી રાખે તો એ પણ પાપભાગી થાય. છેવટ વિદ્યા ભણી લીધા પછી, દ્વિજ, ગુરુ, દરિદ્ર, મિત્ર, સંન્યાસી, સાધુ, અનાય વગેરેનો ઔપદોષચાર પોતાનાં બાન્ધવો તેઓ હોય તેમ ગણીને કરવો. શિકારી, પતિત અને પાપીની દવા ન કરવી. છતાં પ્રાણીને મુખ થાય એમ ધન્યજ્ઞનું. રોગીઓને આરોગ્ય આપવા માટે સર્વાત્માથી પ્રયત્ન કરવો. જીવિત માટે પણ રોગીનો દ્રોહ ન કરવો. આ ઉપરાંત વૈદ્યે હ્રમેશા દર્દી અને તેના કુટુંબ સાથે કેવી જાતનો સંબંધ રાખવો એ બાજતમાં પરસ્પર સાથે સંબંધ ન રાખવો વગેરે ઉચ્ચ નૈતિક ઉપદેશ ચરકે આપ્યો છે.

અધ્યયનમાં ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરી આઠમ, ચૌદશ, પૂનેમ, અમાસ વગેરે દિવસોમાં અનધ્યાયનુ વિધાન વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં પણ છે.

શુરૂ પાસે વિદ્યા ભણી લીધા પછી પણ જાતે શિષ્યોને ભણાવીને તથા તદ્વિદ્યો સાથે સંભાષા-ચર્ચાઓ કરીને પોતાની વિદ્યા વધાર્યા કરવી એવો ચરકનો ઉપદેશ છે.^૧

આયુર્વેદિક શારીર—વૈદકનાં પૂર્વગામાં 'શારીર' મુખ્ય છે. સામાન્ય લોકોનો-શિક્ષિતોના મોટાભાગનો પણ એવો મત છે કે દેશી વૈદકમાં શારીર (Anatomy) જ્ઞાન નથી તથા શસ્ત્રક્રિયા (Surgery) નથી, પણ આ ભ્રમ છે. હાલના દાકતરના શારીર-જ્ઞાન સાથે પ્રાચીન વૈદના શારીરજ્ઞાનને સરખાવી ન શકાય, પણ સંહિતાકાલીન વૈદના ધ્યાનમાં શારીરજ્ઞાનની આવશ્યકતા પૂરેપૂરી હતી. ચરકાચાર્ય^૨ સ્પષ્ટ કહે છે કે “જેને આખા શરીરનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન સર્વદા હોય તે જ લોકોને સુખ આપનાર આયુર્વેદને સંપૂર્ણ જાણે છે.” (ચરક શા., અ. ૬)

સુશ્રુતમાં તો મૃત શરીરને પાણીમાં સોડવીને પછી તેનાં આંતર અને આંતર સર્વ અંગોને જોવાનું વિધાન છે.^૨ અને “ચોક્કસ જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છનાર શસ્ત્રકર્મ કરનારે મૃત શરીરને સારી રીતે શોધીને શરીરના અવયવો જોઈ લેવા જોઈએ. શરીર અને શાસ્ત્ર બેય જોણે જોમાં છે તે જાણકાર થાય છે અને પ્રત્યક્ષ દર્શન તથા શાસ્ત્ર વડે સદેહને દૂર કર્યા પછી શસ્ત્રક્રિયા કરવી. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અને શાસ્ત્રજ્ઞાન બેય મળીને સાચું જ્ઞાન વધે છે.” એ રીતે સુશ્રુતે શસ્ત્રકર્મ કરવા ઇચ્છનારને ઉપદેશ આપ્યો છે, અને ટાપચિકિત્સક કરતા શસ્ત્રચિકિત્સકને શારીરનું વધારે અદ્ભુત જ્ઞાન હોવું જોઈએ એ સ્વાભાવિક છે.

ઉપર પ્રમાણે શારીરજ્ઞાનની આવશ્યકતા સંહિતાકાલીન વૈદોના ધ્યાનમાં પૂરી હતી એ ચોક્કસ છે; પણ તેઓને શરીરનું કેટલું

૧ ચરક, વિમાનસ્થાન, અ. ૮.

૨ સુશ્રુત, શારીર, અ. ૫.

જ્ઞાન હતું એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. સુશ્રુતમાં મૃત શરીરને તપાસવાની જે રીત કહી છે તે રીતે શરીરનાં હાડકાં જેવા કંઠણ અને સડે નહિ તેવા ભાગો જ જોઈ શકાય એમ પણ કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે.^૧

જોડે પ્રાચીન વૈદ્યોએ સોડબ્યા સિવાય ચીરીને મૃત શરીર નહિ જોયું હોય એમ નથી કહી શકાતું, છતાં જે મળે છે તેમાં હાડકાંઓનું વર્ણન છે તથા ખીંકા, ચક્રત, આંતરડાં, મૂત્રાશય વગેરે અંદરના મોટા અવયવોનાં નામ સ્પષ્ટ નોંધ્યાં છે. પણ એ અવયવોનું વિશેષ વર્ણન નથી. સહ્યમદર્શક યંત્રની મદદ જ્યારે નહોતી તથા આજની સમૃદ્ધિની ધીમે ધીમે દરેક ચીજ નરી આંખે બારીક રીતે જોવાની રીત પણ જૂના વખતમાં હોવાનો સંભવ નથી, ત્યારે શરીરના પ્રત્યેક ભાગનું વીગતવાર જ્ઞાન હોવાનો પણ સંભવ નથી; પણ જે વ્યવહાર જ્ઞાન હશે તેમાનો મોટો ભાગ પણ ગુરુ તરફથી શિષ્યોને મોટે ઉપદેશાતો હશે અને જે વર્ણન અન્યમાં લખાયું હશે તેમાં પણ પાછળથી વૈદ્યોમાંથી શરીરના અંદરના ભાગોને પ્રત્યક્ષ જોવાની રીત નીકળી જતાં ઘણો ગોટાળો થઈ ગયો હોય એમ લાગે છે.^૨ કેટલુંક વર્ણન સમૂળગ્રંથ અન્યમાંથી જોડી મળ્યું, કેટલાંક વર્ણનમાં પાઠફેર થવાથી પ્રત્યક્ષ વિરોધ ઉત્પન્ન થઈ ગયો. કેટલાંક શારીરશબ્દો અન્યમાં રહી ગયા પણ એ કયા અવયવના વાચક છે તે બૂલી જવાયું^૩ અને કેટલાંક એક કરતાં વધારે અર્થમાં

૧ જુઓ આ. વિ., પુ. ૧૮, અ. ૪ માં 'પ્રાચીન આયુર્વેદમાં હૃદય' નામનો લેખ.

૨ આયુર્વેદના શારીરમાં કેટલો ગોટાળો થઈ ગયો છે એના દાખલાઓ માટે જુઓ 'પ્રત્યક્ષ શારીર'નો ઉપોદ્ધવાત, પૃ. ૬૪ થી ૭૪.

૩ જુઓ વૈદ્યોમાં આલેખી કલ્યાણ ચર્ચા, ઉલ્લેખ લેખ, આ. વિ., પુ. ૧૮, પૃ. ૨૮૩ થી આગળ.

વપરાવા લાગ્યા.^૧ તેમ પ્રત્યક્ષ પશ્ચિમ ધટી જતા કેટલોક દાર્શનિક વિસ્તાર પણ ઉમેરાયો^૨ અને તેને પરિણામે આયુર્વેદના શારીરમાં ધણી ગડબડ થઈ ગઈ છે. છતાં પ્રાચીનોના સાચા શારીર-જ્ઞાનનું સૂચક કેટલુંક ચર્કસુશ્રુતમાં જળવાઈ રહ્યું છે.

હાડકા ચરકમાં ૩૬૦ અને સુશ્રુતમાં ૩૦૦ ગણ્યા છે અને હાલમાં દાક્તરી મતમાં બરસો ગણાય છે. સામાન્ય માણસને આ મતબેદથી જ પ્રાચીન વૈદ્યોને હાડકાનું જ્ઞાન નહોતું એમ લાગે પણ હર્નલે અતિશય પરિશ્રમથી તુલનાત્મક અભ્યાસ દ્વારા આયુર્વેદની અસ્થિગણના બરાબર છે-માન ગણતરીની રીત જુદી છે, એ સિદ્ધ થઈ છે.^૩ વળી ત્વચાને સુશ્રુત સાત પ્રકારની તથા ચરક ૭ પ્રકારની કહે છે અને હાલ સક્ષમદર્શક યત્રથી ત્વચાના વિભાગ દેખાય છે એ હકીકત પ્રાચીન વૈદ્યોની તર્કબુદ્ધિને સોભાસ્પદ છે. તેમ કલાઓ જેનો અર્થ કવિરાજ ગણનાથ સેન 'મેઘેન' કરે છે તેનું વર્ણન તથા રનાયુઓ જેનો અર્થ એ જ વિદ્વાન 'શાષ્ઠસદ્રીસ્યુ' અથવા 'લીગામેન્ટ' કરે છે એનું વર્ણન પણ પ્રાચીન વૈદ્યોના જ્ઞાનનું ઠીક સૂચક છે.^૪

શારીરનું વૈદિક વૈદ્યોને સારું જ્ઞાન હતું એ ઉપર જોયું છે એ જ્ઞાનમાં પાછળથી બહુ વિકાસ થયો હોય એવું દેખાતું નથી. મવીની જેવા શારીરાવધવવાચક વૈદિક શબ્દો જુદાઈ ગયા છે.^૫

૧ જુઓ વૈદ્યોમાં આનેની ધમ્મી વિષયક ચર્ચા. "પ્રત્યક્ષ શારીર"નો ઉપોદ્ધાત, પૃ ૧૬ થી ૬૮ કવિરાજ ગણનાથ સેનની જ સંજ્ઞાપત્ર કવિમર્સીનામની પુસ્તિકા અને તેનો રૂબરૂતી અનુવાદ આ વિ, પુ ૧૫, અ. ૧-૨.

૨ જુઓ 'પ્રત્યક્ષ શારીર'નો ઉપોદ્ધાત, પૃ ૭૧.

૩ જુઓ હન લનો 'સ્ટ્રીક ઇન ધી મેડિસીન બોર્ડ એન્ડિયન ઇડિયલ'

૪ જુઓ નિ જા. વૈદ્ય સમેલનની ત્રીજી બેઠકના પ્રમુખ તરીકે કવિરાજ ગણનાથ સેનનું ભાષણ, રજત જયન્તી ગ્રન્થ, પ્રથમ ભાગ, પૃ ૫૮.

૫ જુઓ ઉપર, પૃ ૨૯.

હતાં સંહિતાઓમાં જે શારીરજ્ઞાન છે તે વૈદ્યક ઉપયોગ માટે જે મેળવાયેલું છે અને વૈદિક ગ્રંથો કરતાં સંહિતાઓમાં શારીરજ્ઞાન વધારે છે, તેમાં પણ ચરક કરતાં સુશ્રુતમાં શારીરની ધણી વીગતો વધારે છે તથા લખાણ વધારે વ્યવસ્થિત છે.^૧ વળી શારીર જાગૃત્તું સુશ્રુતનું વર્ગીકરણ વધારે વૈજ્ઞાનિક છે.

સંહિતાકાલીન શારીરજ્ઞાન ચરક અને સુશ્રુતનાં શારીરસ્થાનોમાં સુખ્મત્વે જળનાઈ રહ્યું છે. આયુર્વેદના પછીના ઇતિહાસમાં શારીરજ્ઞાનનો કશો વિકાસ થયો નથી, એટલું જ નહિ પણ ખેદનો વિષમ છે કે શારીરનો પ્રત્યક્ષ પરિચય નીકળી ગયો છે. કેવળ શારીર ઉપર લખાયેલો તો ભારકરભભટ્ટે રચેલો શારીરપદ્ધિની નામનો હર્નલ્ડના કહેવા પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૦૦૦ માં રચાયેલો એક જ ગ્રંથ જાણવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથ સુશ્રુતને અસ્થિગણનામાં અનુસરે છે એમ હર્નલ્ડ કહે છે. જીજ્ઞા જે શ્રીમુખ્યકૃત શારીરશાસ્ત્ર અને શારીર વેદ્યકર્તા નામ ઓફ્રેડનાં કેટેલોગસ કેટેલોગમમાંથી કવિરાજ ગણનાથ સેને ઉતાર્યા છે.^૨

શારીર-ક્રિયા-વિજ્ઞાન—(Physiology)—આયુર્વેદના ગ્રંથોમાં જે જે શારીર અવયવોનાં નામ છે તે સર્વની ક્રિયાનું વર્ણન નથી મળતું. હતાં શારીરક્રિયાવિજ્ઞાન આયુર્વેદમાં બિલકુલ નથી, એમ નથી. આયુર્વેદે ત્રિદોષવાદમાં ધણાં શારીરક્રિયા-વિજ્ઞાનનો સમાવેશ કર્યો છે વળી પાચનક્રિયાનું પણ વર્ણન છે,^૩ અને રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, મજ્જા અને અસ્થિ એ સાત ધાતુઓ માનીને વેનાં ઉત્પત્તિ તથા પોષણનો આયુર્વેદમાં વિચાર

૧ 'લુઓ આયુર્વેદીય શારીરમ્' નામની મુળક્ર આન્તીય આ. સ. મંડળ તરફથી ૧૯૩૨ માં છપાયેલી પુસ્તિકા અને 'સ્ટડીઝ ઇન ધી મેડિસીન ઓફ એન્ડ્રિયન્ટ ઇન્ડિયા', પૃ. ૧૭.

૨ 'પ્રત્યક્ષ શારીર' નો ઉપોદ્ધાવ, પૃ. ૬૨.

૩ લુઓ ચરક સુ. અ. ૨૮ તથા શારીરસ્થાન અ. ૬ અને કિ. સ્થાન અ. ૧૫ તેમ જ સુશ્રુત સુ. અ. ૪૬.

હશે. છે. એ ઉપગત એવેના સામે અને શરીરની અદ્યતી ક્રિયાથી શરીરને ઉપયોગી સાગલાગનું શરીરમાં મળી જતું તથા મળ્યાગનું જલ્દા નીકળી જતું વગેરેનો આયુર્વેદનાર્યોને નીકળ્યાદ સ્તો, શરીરક્રિયામાં મુખ્ય એવી ગતિમવદનની ક્રિયાનું સંશિષ્ટ પદ્ય મુચક વર્ણન આયુર્વેદમાં મળે છે, એમ આ દેશના વિદ્વાન વંદો માને છે, જો કે કેવલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો શકા કરે છે કે આદ્યારનો ગ્રન્થ એ જ ગ્રન્થાદિધાનુઓનું મૂળ હોવાથી તથા “રસ જ લાલ ગંધારણુ કરે છે ત્યારે ગ્રન્થ દહેવાય છે” (સુશ્રુત સુ. અ. ૧૪) એવી આયુર્વેદની માન્યતા હોઈને ગ્રન્થવદનની વાત કરતા “તે ગ્રન્થ હૃદયમાંથી ચોવીસ ધમનીઓમાં પેલી આખા શરીરનું હમેશા તર્પણ કરે છે શરીરને અનુસરતા એ ગ્રન્થની મતિ અનુમાનથી જાણવી” (સુશ્રુત સુ. અ. ૧૪) “હૃદયમાં રહેલી દશ સિરાઓ આખા શરીરમાં સર્વગ્રન્થાત્મક ઓગળે લઈ જાય છે” (વાગ્બટ સા. અ. ૬) “ઓગળે વહનારી હૃદયમાંથી નીકળેલી દશ ધમનીઓ શરીરમાં ચારે તરફ (ઓગળી) પુગાય છે જે ઓગળગ સર્વ પ્રાણીનું હૃદય ટકી રાખતું નથી અને જે ગળાનો સાર છે તે ગ્રન્થ (શરીરમાં) ફરતો ફરતો ફરતે હૃદયમાં પ્રવેશે છે” (ચરક સૂત્ર અ. ૩૦ ના આરભના દશ શ્લોકો) “વિશ્લેષ જેનું કર્મ છે એવા વ્યાન વાસુથી ગ્રન્થાણુ શરીરમાં શ્રવં તરફ હમેશા વિશ્રાન્તિ વગર ફેલાયા કરે છે” (ચરક ચિ. અ. ૧૫ શ્લોક ૩૬) “હૃદયમાંથી રસ નીકળે છે અને ચારે તરફ ફેલાઈને પાંચે સિરાઓ હાગ હૃદયમાં આવે છે” (ભેદ સૂ. અ. ૨૧) વગેરે

૧ જુઓ સુશ્રુત સુ. અ. ૧૪

૨ જુઓ આગવા પૃથ્વી દિખાણી ૩ ના ઉદ્દેશો

૩ જુઓ ભેદીનું ‘મિડિસીન’ પૃ. ૪૧ તથા આ વિ., પુ. ૧૮, અ. ૩ અને પછીના અ. ૬૦માં પ્રગટ થયેલા શ્લોક ૩ એક જ મુદ્રાનો પ્રાચીન આયુર્વેદમાં ‘હૃદય’ નામનો લેખ

ચરક, જેલ અને વાગ્બટનાં વચનો જોતાં જોને આચાર્યો ૨૨૨ કે ૨૨૩ કહે છે તે રક્ત શરીરમાં ફેરે છે અને હૃદયમાંથી વાહિનીઓ દ્વારા નીકળી પાછું વાહિનીઓ દ્વારા જ હૃદયમાં આવે છે; એટલી રક્તસંવહનની ખબર સત્તરમા શતકમાં પશ્ચિમમાં શોધ કરનાર હાવે પહેલાં દોઢ હજાર વર્ષ ઉપર આચાર્યોને હતી એ ચોખ્ખું દેખાય છે. પણ હૃદયના વર્ણનમાં આયુર્વેદના ગ્રંથોમાં ગડબડ થઈ છે. ઉપરના ઉતારામાં તથા અન્યત્ર પણ ચરકસુશ્રુતાદિ ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ રીતે રક્તાશય (Heart) ને જ ઠોઠામાં રહેલ હૃદય કહેલું છે. પણ બીજાં વચનોમાં, પ્રાચીન ઔપનિષદ વચનોથી રચાયેલા આવતો હૃદયમાં આત્મા અને મન છે એ વિચાર ચરક-સુશ્રુતમાં પણ ઉતર્યો છે. અને “આત્મા, ચિત્ત અને વિચાર હૃદયમાં રહેલા છે” (ચરક સ-અ-૩૦). “હૃદય ચેતનાસ્થાન છે, એ તમોગુણથી અભિભૂત થતાં હાથ આવે છે” (સુશ્રુત શા. અ. ૪), “બુદ્ધિ જેમાં રહેલી છે તે મનને દ્રવિત કરીને” (ચરક ચિ. અ. ૬ શ્લો. ૫) વગેરે ચરકસુશ્રુતના હૃદયમાં મનની સ્થિતિ બતાવનારાં વચનોના, મન-બુદ્ધિનું સ્થાન મગજમાં છે એ આધુનિક વિજ્ઞાનના સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત સાથેના વિરોધનું સમાધાન કરવાની ઇચ્છાથી કેટલાક આયુર્વેદપંડિતોએ હાલમાં હૃદયનો અર્થ મગજ કરવા માગ્યો છે.^૧

૧ સુશ્રુત શાસ્ત્રીસ્થાન અ. ૪ તથા ચરક શા. અ. ૭ વગેરે.

૨ હૃદિ હોષ આત્મા, (પ્રશ્ન ઉ. ૩-૬) ચ ઇવો મન્તર્હૃદયે આકાશ. તસ્મિન્નયં મનોમય. પુષ્પ. ॥ તૈ. ડ. અનુવાક ૬

હૃત્પ્રતિષ્ઠં યદનિરં જવિષ્ઠં તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ શુદ્ધં યજ્ઞ-વેદ સંહિતા, અ ૩૪-૧ થી ૬

૩ જુઓ આયુર્વેદવિજ્ઞાન, પુ. ૨૦, અ. ૧ મા સ્વ. ચંઆધર શાસ્ત્રીને ‘આ હૃદય ક્રિયું’ નામનો લેખ અને શ્રી. ગ. સ. હીક્લિવનાં પુસ્તકો-જ્ઞાનેશ્વરીચે શાસ્ત્રીય મંથન તથા ત્રિધાતુ ત્રિદોષ ચર્ચા (પૃ. ૧૦૧) થી આગળ.

કેટલાક વળી હૃદય શબ્દના (૧) રક્તાશય અને (૨) મગજ એવા બે અર્થ કરે છે.^૧ પણ મને તો હૃદય શબ્દનો આવો મગજ અર્થ પ્રાચીનોએ માન્યો હોય એમ જણાતું નથી. બાકી, બેલનું 'માયુ' અને તાળવું એ બેની વચ્ચે મન ગ્રહેતું છે' એ વચન મગજમાં મન હોવાનું ઠીક મૂલ્યક છે.^૨

ત્રિદોષવાદ—ઉપર પ્રમાણે શારીરક્રિયાવિજ્ઞાન વિશે છૂટક મૂલ્યનો મહેલ છે. પણ એ વિષયમાં આયુર્વેદનો સાચો આધાર તો ત્રિદોષવાદ છે. આયુર્વેદમાં સૃષ્ટિકર્મ અને પદાર્થનું વર્ગીકરણ ઉપનિષદો તથા સામ્ય વૈશેષિકાદિ દર્શનોમાથી કોતરી આવેલ છે, જોકે આયુર્વેદ વીજતોમાં ઝીણા પ્રધારાધટાડા કર્યા છે.^૩ પછી પ્રાચીન ઔપનિષદ ત્રિવૃત્તકરણ (છાં. ઉ. ૬-૩) તથા સામ્યદર્શનના ત્રણ શુદ્ધો સત્ત્વ, રજઃ અને તમ તેમજ “ચન્દ્ર, સૂર્ય અને વાયુથી જગતનું પ્રત્યક્ષ ધાગણ થાય છે” એ દાખલો એ બધા ઉપરથી આયુર્વેદાચાર્યોએ ત્રિદોષવાદ ઉપજાવ્યો હોય છે. (જુઓ મુદ્રુત સ્ત્ર. અ. ૨૪ તથા અ. ૨૧) પણ તેઓએ આધુનિક ભૌતિક વિજ્ઞાન (Physical Sciences) તથા તેના અવલોકનો પ્રયોગો વગેરેની મદદ વગર કેવળ સમર્થ પ્રતિભાના બળ વડે શારીરક્રિયા-વિજ્ઞાન, રોગવિજ્ઞાન અને ચિકિત્સા ત્રણેયને એ ત્રિદોષવાદના એક સૂત્રમાં ગૂંચાં લીધા છે અને એ કાગલુથી જ ત્રિદોષવાદ એ આયુર્વેદની એક વિશેષતા છે. વાત, પિત્ત, કફને આધુનિક વિજ્ઞાનની

૧ જુઓ પ્રત્યક્ષશારીર, નાટીખંડ, પૃ. ૭, ટિ. ૪ તથા આ. વિ, પુ. ૧૬, પૃ. ૨૩૬ માં શ્રી. નોવર્ધન સર્મા લખાણીનો “હૃદય-ચમત્” નામનો લેખ.

૨ જુઓ ભેલસહિતા, ચિ, અ. ૮

૩ જુઓ આ. વિ, પુ. ૧૮, અ. ૬ માં “ત્રિદોષવાદ અને માગીની પરિપદ” નામનો આદિ લેખ તથા આકે “આયુર્વેદના દાર્શનિક તથા સૃજન સંબંધી પ્રકરણોનો અભ્યાસ”

પરિભાષામાં શું કહી શકાય એ વિશે વૈદ્યોમાં વર્ગોથી પુષ્કળ જોડાણો હ થયો છે.^૧ પણ હજી સર્વ શંકાઓનું સમાધાન કરે અને આધુનિક માનસને સંતોષ આપે એવો નિર્ણય થયો નથી. કદાચ એ શક્ય નહિ હોય, કારણ કે પ્રાચીન વર્ગોકરણ આધુનિકથી શુદ્ધી જ ભૂમિકા ઉપર હોય એમ લાગે છે. છતાં વાત, પિત્ત, કફ કલ્પિત નથી અને દોઢ એ હજાર વર્ષથી સંતોષકારક રીતે વૈદ્યક વ્યવહારમાં કાર્યસાધક નીવડેલ છે.

સામાન્ય રીતે કવિરાજ ગણુનાથ સેન વાત પિત્ત કફને જે રીતે સમજાવે છે તે અભારે વૈદ્યોમાં સર્વમાન્ય નહિ તો બહુ માન્ય છે. વાયુ, પિત્ત, અને કફનું પ્રસાર રૂપ અને મળરૂપ

૧ વૈદ્યસંમેલનોના સભાપતિઓના બ્યાખ્યાનો અને વૈદ્યકીય સામયિકોમાં વારંવાર પ્રકટ થયેલા અનેક લેખો ઉપરાંત મદ્રાસ સરકારે ઇ. સ. ૧૯૨૧ માં નીમેલ “ ધ ઇન્ડીઅનસ સીસ્ટમ ઓફ મેડિસીનની કમિટીનો રિપોર્ટ,” મ. મ. કવિરાજ ગણુનાથ સેનના સિદ્ધાન્તનિદાનનો આરંભ, નાશિકના ૧૯ માં નિ. ભા. વૈદ્યસંમેલનની સમિતિ તરફથી માગવામાં આવેલા ત્રિધાતુસર્વસ્વ સંબંધી અનેક નિબંધો (જેની યાદી આ. વિ. પુ. ૧૪, પૃ. ૨૩૨-૨૩૪ માં છે) અને ત્રિદોષ એ પ્રત્યક્ષ પદાર્થ છે, એ નામનો બિકાજ વિ. કેન્વેકરનો આ. વિ. , પુ. ૧૪, પૃ. ૨૩૮ થી આગળ છપાયેલો લાભો નિબંધ, વગેરે પુષ્કળ સાહિત્ય છે. પછી કાશીમાં સ. ૧૯૯૨ ના કાર્તિકમાં બસાયેલ પંચભૂત અને ત્રિદોષવાદ પરિપક્વ આવેલા નિબંધો અને ઉવદે થયેલા કથાનો, આ. વિ. ના ૧૯૯૨ ના પુસ્તકમાં પણ અમુક નિબંધો છપાયા છે. ‘ત્રિદોષવાદ’ નામનો એક નિબંધ શ્રી. લાલુચંદ્ર નિર્વચસમનો પુસ્તકકારે સં. ૧૯૯૧ માં જ છપાવ્યો છે. ત્રિધાતુત્રિદોષ ચર્ચા નામનું પ્રો. ગ. સ. દીક્ષિતનું લખેલું એક મોટું મરાઠી પુસ્તક ઇ. સ. ૧૯૩૬ માં છપાયું છે. પણ ઉપલી નોંધ કેવળ દિગ્દર્શક છે, સંપૂર્ણ નથી.

૨ કોઠકાર, અધિવાયુ વગેરે વાયુ તે મળભૂત વાયુ, પિત્ત (Bile) તે મળભૂત પિત્ત અને નાક, છાતી વગેરેમાંથી તીકળતો કફ (Phlegm) એ મળભૂત કફ.

તેમજ પ્રાકૃત રૂપ તથા વિકૃત રૂપ, વળી વાયુની કેવળ મુક્ષતા અને પિત્ત તથા કફની મુક્ષતા અને સ્થૂળ ઉભયવિધતા વગેરે વિરતૃત વિષયની ચર્ચા અહીં શક્ય નથી પણ કવિગજ ગણનાથ સેનના શબ્દોમા, સમગ્ર નાડીમંડલ (Nervous system) ની ક્રિયાઓનો વાયુમા, શરીરમા જે કાર્ય કાયો ઉષ્ણતા અને તેજથી થાય છે (Heat producing mechanism) તેનો પિત્તમા અને શરીરમા તર્પણ-સ્નિગ્ધતા ગ્રાપનાર અને ઉષ્ણતા ન વધના દેનાર જે કાર્ય થાય છે તેનો કફમા સમાવેશ કર્યો છે.^૧ અત્યંત આ કૃતા વાત, પિત્ત, કફમા ઘણું વધારે છે નીરોગ તથા રોગ-યુક્ત શરીરની સર્વ પ્રકારની ક્રિયાઓનું તથા-લક્ષણસમૂહોમા વર્ગીકૃત હોવાનો પ્રયાસ મને ત્રિદોષવાદમા દેખાય છે

દ્રવ્યશુભ્રવિજ્ઞાન અને પરિભાષા

વૈદ્યશુભ્રવિજ્ઞાન અને પરિભાષા (Materia Medica and Pharmacy) પણ એક પૂર્વાગ છે વૈદિક કાળના વૈદ્યને લગભગ સૌ વનસ્પતિદ્રવ્યોનો પરિચય હશે એ ઉપર જોયું છે, અને એમાથી થોડા દ્રવ્યોનું જ ઔષધીય જ્ઞાન હશે અને તે પણ અદ્ય, પણ મહિતામનીન વૈદ્યને હરમોથી વધારે ઔષધ તરીકે ઉપયોગી વનસ્પતિઓનો પરિચય છે. જોકે હાલમા એમાથી કેટલીક મદિગ્વ થઈ ગઈ છે અને ત્રણસોથી વધારે ભાગે જ વપરાય છે વળી પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓનાં માંસ, રક્ત, કૃષ્ણ, મૂત્ર, મળ વગેરેનો પણ પુષ્કળ ઉપયોગ સદિતાઓમા કરેતો છે ઔષધીય વનસ્પતિનું કયું અંગ દવા તરીકે લેવું તથા કઈ

૧ જુઓ 'સિદ્ધાન્ત નિદાન'ના પહેલા બાર સ્થાનો, તેની દીપા અને તેમા ઉદાહરેલા સદિતાઓના વચનો તથા નિ. ભા. વૈદ્યસંપ્રદાયની ત્રીજી બેઠકના સમાપતિનું ન્યાયજ્ઞાન આ સિવાય ત્રિદોષવિષયક મન્યવચનોના સમૂહો આગવી દિગ્ગંજીમા ઉદ્દિષ્ટિત નિબંધો અને મન્યોમા મળશે

ઋતુમાં લેવું વગેરેનો વિચાર પણ છે.^૧ વળી ઔષધીય દ્રવ્યોના ગુણોનો ધણો ખડોળો અનુભવ સંહિતાકાલીન વૈદ્યોને હતો એ ચોક્કસ છે. તેઓએ ગુણોનું વર્ગીકરણ પણ કર્યું છે અને રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક અને પ્રભાવ વડે શરીરમાં ઔષધીય દ્રવ્યો અસર કરે છે એમ આચાર્યોએ માન્યું છે.^૨ પ્રાચીન આચાર્યોએ આધુનિક રીતે પણ એ ઉપર પ્રયોગ કરીને નહિ પણ મીઠા મનુષ્યો ઉપર અનુભવ લીધો હોય એમ જણાય છે.

આ ઔષધીય દ્રવ્યોના ગુણોનું વર્ણન કરનારા અધ્યાયો ચરકસુશ્રુતમાં છે પણ પાછળથી નિધંદુનામયી એ વિષયના ભુદા જ ગ્રન્થો ગ્યાયા છે.^૩ ધન્વન્તરિ નિધંદુ, રાજનિધંદુ આદિ નિધંદુ ગ્રન્થોની તોષ આગળ આવશે. વનસ્પતિની ઓળખાણ દર્શાવનારું જેવું વનસ્પતિશાસ્ત્ર (Botany) હાલમાં વિકાસ પામ્યું છે તેવું ચરક-સુશ્રુતના કાળમાં ન હોઈ, પણ વૈદ્ય ઔષધીય વનસ્પતિનો અભિચય ભરવાડ, તપસ્વીઓ વગેરે જંગલમાં ગહેનારા લોકો પાસેથી મેળવેલા જેવાં એમ આચાર્યોએ કહેલું છે.^૪

પ્રાચીન આચાર્યોએ દવા તરીકે વાપરવા માટે ઔષધીય દ્રવ્યોની સ્વગ્ધ, દાઢ, કવાથ, ઘી, તેલ, આસવ, ગુટિકા, અવભેદ, રસક્રિયા, વગેરે બનાવટોની પણ એટલા જૂના કાળમાં કલ્પના કરી છે, અને એ બનાવટોને અંગે તોલમાપની પણ મૂલ્યના કરી છે.^૫

૧ જુઓ સુશ્રુત સૂ. અ. ૩૬.

૨ જુઓ ચરકસંહિતા, સૂત્રસ્થાન, અ. ૨૬ અને સુશ્રુત સૂ. અ. ૪૦.

૩ જુઓ ચરકસૂત્રસ્થાન, અ. ૨, ૩, ૪, વગેરે તથા સુશ્રુત, સૂત્રસ્થાન, અ. ૩૮.

૪ જુઓ સુશ્રુત સૂ. અ. ૩૬, શ્લો. ૮ તથા ચરક સૂ. અ. ૧, શ્લો. ૧૨૦ થી ૧૨૨.

૫ જુઓ ચરક સૂ. અ. ૪ તથા કલ્પસ્થાન. અ. ૧૨, શ્લો. ૮૭ થી આગળ તથા સુશ્રુત સૂ. અ. ૩૮, શ્લો. ૮૦ તથા ચિ. અ. ૩૧.

દ્રવ્યશુદ્ધિશાસ્ત્રમાં ખનિજોનો ઉપયોગ રસશાસ્ત્રના વિકાસને લીધે પાછળથી વધ્યો છે, તેમ જ ઔષધિક્રિયાશાસ્ત્રની પણ પ્રગતિ થઈ છે.

સ્વસ્થવૃત્ત—આયુર્વેદના મુખ્ય પૂર્વાગોની ચર્ચા ઉપર પ્રમાણે દ્વંદ્વકે માં કર્યા પછી હવે મુખ્ય અંગો તરફ વળીએ, આયુર્વેદ એટલે આયુષ્યનું જ્ઞાન અને આયુર્વેદાચાર્યો જેનાથી આરોગ્ય જળવાઈ રહે, માણસ માદુ ન પડી જાય એવા આહારવિહારના નિયમો આપના એને પોતાનું કર્તવ્ય મણે છે. આ સ્વસ્થવૃત્ત (Hygiene)-શાસ્ત્રનો આ જમાનામાં ધણો વિકાસ થયો છે, અને આયુર્વેદમાં જેને હાલમાં જાહેર આરોગ્યશાસ્ત્ર (Public Hygiene) કહેવાય છે તેની ખૂબ ચર્ચા નથી. જો કે જાહેર આરોગ્ય માટે આવશ્યક ફેટલાક નિયમો, દા. ત., રસ્તામાં ન થૂંકવું, મળત્યાગ નદીને કંઠિ ન કરવો વગેરેનો સહવૃત્તમાં સમાવેશ કર્યો છે^૧ થોડું વ્યક્તિગત આરોગ્યનો આયુર્વેદે ઝીણો વિચાર કર્યો છે. બ્રાહ્મ-મુહૂર્તમાં ગર્ભવાદી આરબી થું થું કરવું એની દિનચર્યા તેમ જ ઋતુ-ચર્યા અને સાજી રહેવા માટે થું ન કરવું એ સંબંધી નિયમો આયુર્વેદે આપ્યા છે,^૨ જેમના ધણા આધુનિક વિજ્ઞાનથી અપ્રતિકૂળ છે.

વળી આરોગ્ય માટે આવશ્યક મણેલા સહવૃત્તમાં સ્તંભ, બ્રહ્મચર્યા, મૈત્રી, કારુણ્ય વગેરે જિવ્યામાં જિવ્યા માનવશુદ્ધિનો સમાવેશ કરીને આયુર્વેદાચાર્યોએ ઉચ્ચ નૈતિક દષ્ટિ દર્શાવી છે.

નિદાન—આયુર્વેદ ત્રિરસ-ધ અથવા ત્રિસૂત્ર કહેવાય છે અને આ ત્રણ રસ-ધ એટલે (૧) હેતુ, (૨) ચિકિત્સા અને (૩) ઔષધ^૩

૧ જુઓ ચરક સુ. અ. ૮ અને સુશ્રુત ચિ. અ. ૨૪

૨ ચરક સુ. અ. ૫, ૬, ૭ અને ૮ તથા સુશ્રુત સુ. અ. ૬ થયાં ચિ. અ. ૨૪.

૩ જુઓ ચરક સુ. અ. ૧ યો. ૨૪

આમાંથી હેતુ અને લિંગ અથવા લક્ષણોનો સમાવેશ રોગના નિદાનમાં થઈ જાય છે. આયુર્વેદાચાર્યોની રોગકારણ વિશે સામાન્ય રીતે એવી કલ્પના છે કે રોગોના સહજ, ગર્ભાવસ્થામાંથી આવેલા, બહારના આધાનથી થયેલા, પોતાના મિથ્યા આહાર-વિહારથી ઉત્પન્ન થયેલા, ઋતુ વગેરે કાળના ફેરફારથી થયેલા, આગ-તુક અને સ્વભાવજન્ય એ રીતે સાત પ્રકાર છે.^૧ વળી આચાર્યોએ શારીર અને માનસ બેય જાતના રોગો માન્યા છે. રૂનેશુષ્ક અને તમેશુષ્ક માનસરોગના હેતુ છે ત્યારે વિકૃત થયેલા વાત, પિત્ત અને કફ શારીરરોગોનું કારણ છે.^૨ આ ત્રણ દોષો વિકૃત થવાનાં કારણો અર્થકારોએ વિસ્તારથી આપ્યાં છે.^૩ જે કે દૂઠામા સર્વકારણોનો કાળ, શુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયાર્યોના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગમાં સમાવેશ કર્યો છે.^૪

તેમ શારીરક્રિયાઓનો આયુર્વેદાચાર્યોએ ત્રિદોષવાદમાં સમાવેશ કર્યો છે તેમ જ ત્રણ દોષોની વિકૃતિના સંચય, પ્રકોપ, પ્રસર અને સ્થાનમંશ્ય થઈને રોગોનાં લક્ષણો દેખાય છે એવું માનીને રોગવિજ્ઞાન (Pathology)નો પણ એમાં જ સમાવેશ કર્યો છે.

પણ અહીં હાલમાં પ્રાચીન વેદકમાં અનેક રોગોનાં કારણરૂપે મનાતા સૂક્ષ્મ જન્તુકારણવાદ વિશે આયુર્વેદમાં શું છે એ પ્રશ્ન ઊઠવાનો સંભવ છે. શરીરમાંથી કાઢા વાટે જે કૃમિ નીકળે છે તેની કાર્ણક ખબર તો વેદિક વેદને પણ હતી અને આયુર્વેદને

૧ શુભ્રો સુશ્રુત સ્., અ. ૨૪ તથા છક્રા નિ. લા. વેદસંમેલનના સ્થાપતિનું ભાષણ, રજતજ્વલંતી ગ્રન્થ, ભા. ૧, પૃ. ૧૧૬.

૨ ચરક સ્., અ. ૧, પ્રો. ૫૭ અને સુશ્રુત સ્., અ. ૨૧.

૩ ચરક સ્., અ. ૨૮ અને સુશ્રુત સ્., અ. ૨૧.

૪ શુભ્રો ચરક સ્., અ. ૧૧.

પણ છે,^૧ પરંતુ સૂક્ષ્મ અદૃશ્ય કૃમિઓ જેથી કુદાદિરોગો ઉત્પન્ન થાય છે તેનોયે ઉત્તેજ મળે છે.^૨ વળી “કુદ, અમુક તાવ, ક્ષય, આખનો રોગ (નેત્રાભિવ્યન્દ) વગેરે રોગોનો એપ લાગે છે,” એ વાત પણ સુશ્રુતમાં સ્પષ્ટ મ્હી છે કે પણ મહામદર્શક યત્ર વગરના એ જમાનામાં સૂક્ષ્મ જનનુશાસ્ત્ર (Bacteriology)ની આધુનિક પ્રકારની ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ જ નથી અને એ ઉત્પત્તિ સિવાય એને મહત્તર મગવાનો પણ સંભવ નથી અલબત્ત શરીરની સ્વાભાવિક પ્રતિરોધશક્તિ (Immunity)^૩ની મદદતા મહર્ષિઓ સમજ્યા હતા એમ માનવામાં વાધો નથી. ચક્રાચાર્યે^૪ આ દૃષ્ટિથી જ આહાર, નિદ્રા (જેમાં આગમનો સમાવેશ થાય છે) અને બ્રહ્મચર્ય^૫ એ ત્રણને શરીરના ઉપસ્તંભ તરીકે ઓળખાવ્યા છે એ વ્યથાર્થ છે.

જેમ રોગના કારણોનો આયુર્વેદાચાર્યોએ વિચાર કર્યો છે તેમ એના લક્ષણોનો પણ ઘણો વિચાર કર્યો છે લિનલિન રોગના વિશિષ્ટ લક્ષણોનું વર્ણન આચાર્યોએ નિદાનસ્થાનમાં, ચિકિત્સાસ્થાનમાં તથા સુશ્રુતના ઉત્તરસ્થાનમાં કરેલું છે આયુર્વેદાચાર્યોના મત પ્રમાણે ઘર્ષ રોગનું નામ ન મળે તોપણ પ્રકૃપિત દોષના લક્ષણો જોઈને રોગનો ઉપચાર થઈ શકે.

પરીક્ષા—રાગની પરીક્ષા પ્રલક્ષ, અનુમાન અને શાસ્ત્ર એ ત્રણથી કરવી એમ ત્રણ પછી પ્રત્યક્ષ પરીક્ષા જીભ સિવાય બાકીની

૧ સુશ્રુત ઉત્તરતન્ત્ર, અ. ૫૪

૨ એજન, મ્હો. ૧૫ થી ૨૦

૩ સુશ્રુત નિદાન, અ. ૫, મ્હો. ૩૨, ૩૩

૪ ગણનાય સેન એને ‘વેદ્યુવી યન્ત્રિ’ મ્હો. ૩૪

૫ ચરક સૂત્ર, અ. ૧૧, મ્હો. ૩૫

૬ ચરક સૂત્ર, અ. ૧૮, મ્હો. ૪૪ થી ૪૭ અને સુશ્રુત સૂત્ર, અ. ૩૫ મ્હો. ૧૬.

જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી ઠરવી એમ ચરક કહે છે,^૧ ત્યારે સુશ્રુત કહે છે:
 “દર્શન, સ્પર્શ અને પ્રશ્ન એ ત્રણ વડે રોગની પરીક્ષા કરવી એમ
 કેટલાક કહે છે તે ખોટું છે. ખરી રીતે કાન વગેરે પાંચે ઇન્દ્રિયોથી
 તથા પ્રશ્નથી પરીક્ષા કરવી.”^૨ અલ્પત્ત હાથમાં શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની
 મદદમાં થેથેરકોપ, થર્મામીટર વગેરે સાધનો વપરાય છે એ ત્યારે
 ન હતાં, પણ જ્ઞાનેન્દ્રિયો વડે તથા અનુમાનશક્તિ વડે થઈ શકે
 એટલી પરીક્ષા જરૂર કરવામાં આવતી. અલ્પત્ત આ રીતે પોતાની
 જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને શુદ્ધિ વડે કરવામાં આવતી પરીક્ષામાં પટ્ટકરણ
 અને તીક્ષ્ણ શુદ્ધિશાળી ધણો ઊંડો ઊતરી શકે, જ્યારે મંદશક્તિ-
 વાળાની પરીક્ષા ઉપરછછી અને કેટલીક વાર ભૂલભરેલી બનવાનો
 સંભવ છે. થર્મામીટર જે રીતે ગમે તેને હાથે મુકાય પણ એક
 સમુદ્ધાન જ્ઞાન આપે તેમ સ્પર્શેન્દ્રિયથી ન બને એ દેખીતું છે.
 નવા જમાનામાં પરીક્ષાનાં સાધનોનો જારે વિકાસ થયો છે.

ચિકિત્સા—કાયચિકિત્સાના નિદાનવિભાગની વાન ઉપર
 થઈ ગઈ. ચિકિત્સાનો વિચાર કરતાં પહેલું જ કહેવું જોઈએ કે
 પ્રાચીન આચાર્યોએ કાયચિકિત્સાશાસ્ત્ર (Medicine) નો ધણો
 વિકાસ કર્યો હતો અને અત્યારે પણ વૈદ્યોના જીવનનો આધાર
 કાયચિકિત્સા જ છે. આ દેશમાં સાધારણ રીતે ચતા તાવ, ઝાઝા,
 મગડો, ક્ષય, પાંકુરોગ, ઉધરસ, દમ, વગેરે ઘણા રોગો ઉપર અસર-
 કારક ઔષધોના બહેળા અનુભવથી ગોઠવેલા યોગો દ્વારા ચિકિત્સા-
 પદ્ધતિ ચરકનાં ચિકિત્સાસ્થાનમાં અને સુશ્રુતના ચિકિત્સા તથા
 ઉત્તરસ્થાનમાં કહી છે. પ્રાચીનોએ કહેલા ઘણાખગ રોગો અત્યારે
 ઓળખી શકાય છે. અલ્પત્ત કોઈ કોઈ વર્ણન અપૂર્ણ હોવાના
 કારણે કે ખીજા કારણે સંદિગ્ધ કોટિમાં પડી ગયા છે. કોઈક અત્યારે

૧ ચરક વિમાન, અ. ૪.

૨ સુશ્રુત સૂત્ર, અ. ૧૦-૪.

દેખાતા જ નથી. જ્યારે કેટલાક નવા રોગો, જોવામાં આવે છે. આટલા લાંબા કાળને અંતરે આવો ફેરફાર સ્વાભાવિક છે. પણ આયુર્વેદશાસ્ત્રીઓ નિદાનચિકિત્સાની એવી પદ્ધતિ ગોઠવી હતી કે નવા રોગોની ચિકિત્સા કરવામાં વૈધ મૂંઝાય નહિ.

જુદાજુદા રોગો ઉપર કાયદાકારક ઔષધોનો અને યોગ્ય બનાવટોનો ઉપયોગે ગોઠી કાઢવા સાથે આચાર્યોએ પથ્યાપથ્ય અને સંધનાદિ ઉપચારપદ્ધતિઓ ગોઠી કાઢી છે. પથ્યાપથ્યના જ્ઞાન અર્થે વ્યાકાશમાં વપરાતા દ્રવ્યોના તથા ખોરાકની જુદીજુદી બનાવટોના મુજબો આચાર્યોએ વિસ્તારથી વર્ણવ્યા છે.^૧ આ સામાન્ય ઉપદેશ સાથે કેટલાક રોગો ઉપર તો અજબ શોધ કરી છે. દાખલા તરીકે, એક વખતના સર્જન જનરલ સર પાર્ડીલ્યુપ્રીસે એક પ્રસંગે^૨ હેલ્થ તેમ “ વિકાશ (Widal) અને જવાલ (Gaffal)ના જર્મનીમાં થયેલા પ્રયોગોને ગણિત્યુગે ઉદરરોગ (Dropsy)માં મીઠા વગગે ખોરાક આપવો એ હવે હાકતરીમાં આવશ્યક ગણાય છે, પણ આ વસ્તુ પૂર્વમાં હજારો વર્ષથી જાણવામાં હતી. ” અને અરેખર ચરકે ઉદરચિકિત્સાત(શ્લો. ૧૦૦, ૧૦૧)માં મીઠાવાળાં અન્નની તથા પાણીની ના પાડી છે.^૩ અને દૂધના પ્રયોગની ચરકમુજબ ઉદરમાં ખાસ લલામણુ કરી છે^૪ અને હાલના વૈદ્યો દૂધ ઉપર ગાખવાનો પ્રયોગ કરાવે છે એ પ્રસિદ્ધ છે. આયુર્વેદિક કાયચિકિત્સાની

૧ જુઓ ચરક સૂ., અ. ૫ તથા અ. ૨૬, ૨૭, ૨૮ તથા સુશ્રુત સૂ., અ. ૪૧

૨ જુઓ નિ. ભા. વૈદ્યસ મેલનની સાતમી બેઠકના સમાપર્તિના વ્યાખ્યાનમાં સર પાર્ડીલ્યુપ્રીસે ઇટોરની કિંગ એડવર્ડ મૅડિકલ સ્કૂલ સાથેની લેબોરેટરી અને લાયબ્રેરી ખુલ્લી મૂકતાં કરેલા બાપજીભાઈ ઉતાસે (૧૯૦૮ જયન્તી મંત્ર, ભા. ૧)

૩ વળી જુઓ સુશ્રુત ચિ., અ. ૨૩-૧૦.

૪ ચરક ચિ., અ. ૧૩, શ્લો. ૭૧.

આવી બધી વિરોધતાઓ અહીં મોંઘી રોકાય નહિ, પણ પંચકર્મનો ઉલ્લેખ કર્યા વગર નહિ ચાલે. આયુર્વેદાચાર્યોએ રોહ, રવેદ, વમન, વિરેચન અને બસ્તિ એ પાંચને ઉપચારનાં મોટાં કર્મો ગણ્યાં છે. આ કર્મો કયા કયા રોગમાં ખાસ ફાયદો કરે છે, એ કર્મનો વિધિ, એના બેદો, એના અતિયોગ અથવા હિમયોગની વ્યાપ્તિઓ તથા તેના ઉપચારો વગેરે અનેક બાબતોનો સવિસ્તર વિચાર આયુર્વેદે કર્યો છે.^૧ સામાન્ય રીતે વિરેચન (જુલાબ), વમન અને બસ્તિ (એનીમા)નો પાશ્વત્ય વૈદ્યકમાં તથા દેશી વૈદ્યકમાં ઉપયોગ થાય છે, પણ આયુર્વેદોક્ત વમન વિરેચન બસ્તિમાં એથી ઘણું વધારે છે, અને પંચકર્મમાંથી રોહ, રવેદ જેવી કેટલીક ક્રિયાઓ જૂની રીતે મહાબારમાં હજી થાય છે. આયુર્વેદોક્ત પંચકર્મની તથા બીજાં કેટલાંક ચિકિત્સાકર્મોની વિરાળ સકયતાઓ નવા અન્વેષકોની અન્વેષણશક્તિની શહ જુએ છે.

શલ્યતંત્ર-શસ્ત્રચિકિત્સા—(Surgery, Major & minor)—શલ્યતંત્રના અનેક મન્થો પહેલાં હતાં એ ઉપર જોયું છે, પણ અત્યારે તો સુત્રુતમા સૂત્રસ્થાનમાં અને ચિકિત્સાસ્થાનમાં જે જળવાઈ રહ્યું છે, તે જ આપણી પાસે છે.

શસ્ત્રચિકિત્સાને અંગે પહેલો વિચાર એમાં ઉપયોગી હથિયારોનો આવે છે. દેશી વૈદ્યકમાં જૂના વખતમાં જે શસ્ત્રચિકિત્સા હોય તો એમાં ઉપયોગનાં હથિયારો પણ હોવાં જોઈએ. હવે જોકે જૂની શીઘ્રબોળમાં ડાઈ સ્થળેથી શસ્ત્રવેદોનાં હથિયારો મળી આવ્યાં નથી, પણ સુત્રુતમાં એનું જે વર્ણન છે તે એટલું સ્પષ્ટ અને સૂચક છે કે એ બધાં હથિયારો એક કાલે વપરાતાં હશે એ ગ્રાહ્ય છે.

૧ જુઓ ચરક સૂ. અ. ૧૩, ૧૪, ૧૫ અને ૧૬ તથા આયુર્વેદકલ્પસ્થાન, તેમ જ સુરેન્દ્ર ચિકિત્સાસ્થાન અ. ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૫ અને ૩૭.

સુશ્રુતે સસ્ત્રકર્મોપયોગી હથિયારોના બે મોટા વિભાગ પાડ્યા છે^૧, (૧) યન્ત્રો (Non-cutting or blunt instruments) અને (૨) શસ્ત્રો (Cutting instruments). આ હથિયારો ઘણા લોકો માને છે તેમ જંગલી કે પ્રાચીન દેશનાં નહોતાં. સુશ્રુત કહે છે કે “ યન્ત્રો મોટે ભાગે લોહનાં, કાંઈ વાર બીજા વસ્તુ (દા. ત., શીંગડું હાડકા વગેરે)નાં પણ યોગ્ય માપનાં, સારી રીતે પકડાય એવાં, મજબૂત, સાગ દેખાવાનાં અને દાતાવાળા કે લીસા મોઢાવાળા તથા જુદાંજુદાં જનાવરો, પક્ષીઓ વગેરેનાં મોઢાના આકારનાં (જે આકાર ઉપરથી તેઓના નામો પાડ્યાં છે) જુદાં-જુદાં કાર્યને લાયકના હોવાં જોઈએ. ” સુશ્રુતે બીજાનાં યન્ત્રો જોઈને તેવાં તૈયાર કરાવવાં એમ લખ્યું છે, એ ઉપરથી પણ અન્યેમા વર્ણન જ છે એમ નથી પણ યન્ત્રસસ્ત્રો પણ હતા, એમ કહે છે. વળી શસ્ત્રો સારી પકડવાળા, સારા લોહાભાથી બનાવેલા તથા સારી ધારવાળા હોવા જોઈએ એમ લખેલું છે (સુશ્રુત સ્ક., અ. ૮-૮). શસ્ત્રોને પાણી પાવાનો વિધિ પણ લખ્યો છે (એજન ૧૨).

કેટલા યન્ત્રો સુશ્રુતે ૧૦૧ ગણ્યાં છે. જેમાં સસ્ત્રરૂઢના હાથને યોગ્ય રીતે પ્રધાનતમ કહેવા છે (મ. અ. ૭-૩). વળી યન્ત્રોના ૭ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે ગણ્યા છે:—(૧) સ્વસ્તિકયન્ત્રો (Cross-bladed Instruments-Forceps) ૨૪, (૨) સંદંશયન (Pincers. હાથના Dissection Forceps with or without catch). ૨ (૩) તાલયન્ત્ર (Scoops) ૨; (૪) નાડીયન્ત્ર (Tubular Instruments) ૨૦, જેમાં આધુનિક tubular specula, catheters, syringes, cupping instruments વગેરેનો સમાવેશ થાય છે; (૫) સ્પષ્ટાકાયન્ત્ર (Blunt probe, Hook, sound વગેરે) ૨૮;

૧ જુઓ સુશ્રુત સ્ક. અ. ૭ અને ૮

૨ એજન ૭, ૯

અને (૬) ઉપચત્ર (ખાટા, દોરી, ચામડું, વગેરે) ૨૫.
પ્રત્યેકનાં માપ, આકાર વગેરેનું વર્ણન કર્યું છે.^૧

સુશ્રુતે શસ્ત્રો (cutting instruments), મંડ્યાથ્ર આદિ
વીશ ગણાવ્યાં છે. જેમાં જુદીજુદી જાતનાં ચાકુ (Knife
-Sharp curette), કરવત, કાતર, Trocar, સોઈ વગેરેનો
સમાવેશ થાય છે. અને આ હથિયારોમાંથી છેદન, લેખન, બેદન,
વિસ્તારણ, વ્યથન, આહરણ, એવળુ અને સીવન એ આઠ જાતનાં
શસ્ત્રકર્મોમાંથી કયા કર્મમાં કયું વાપરવું, કેવી રીતે અમુક પદકર્તુ,
તથા હથિયારો વાપરવાની ટેવ કેવી રીતે પાડવી એ બાબતની
પણ સૂચના સુશ્રુતે આપી છે.^૨

શસ્ત્રક્રિયા—આ યન્ત્રો અને શસ્ત્રોનો પ્રાચીન શસ્ત્રવૈદો
યોગ્ય ઉપયોગ કરી કુશળતાથી અને ઝડપથી કરતા હશે એ
ચોક્કસ છે. કારણ કે આ જમાનાનાં દર્દને બાતરહિત કરનારાં
કોરોરોમાં આદિ ઔષધો (anæsthetics) ના અભાવને લીધે
મોટું શસ્ત્રકર્મ કરવું કેટલું બધું મુશ્કેલ થતું હશે એ સમજ
શકાય છે. સુશ્રુતનાં મંબીર શસ્ત્રકર્મ કરવા પહેલાં દર્દને મદ
(દાર) પાવાતું હોય છે અને એના ઘેનમાં પડેલાને શસ્ત્રના
ધાની વેદના નથી જણાતી એમ માન્યું છે.^૩ પણ એ વખતે

૧ સુદૃઢ સૂત્રધાન, અ. ૭, આ યન્ત્રોની આધુનિક રીતે સરસ
સરખામણી કવિરાજ જલનાથ સેને 'Indian Medical Record'ના ૧૯૧૪
ઓક્ટોબર અને ૧૯૧૫ નવેમ્બર અંકમાં કરી છે.

૨૫. શ્રી. ત્રિરિન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય બી. એ., એમ. ડી., એમણે
'Surgical Instruments of the Hindus' નામનો મન્ય લખ્યો છે
જે જે ભાગમાં કલકત્તા યુનિવર્સિટી તરફથી ૧૯૦૯ માં છપાયો છે.

૨ જુઓ સુશ્રુત સુ., અ. ૮ તથા ૯

૩ સુશ્રુત સુ., અ. ૧૭, શ્લો. ૧૨ થી ૧૪.

શસ્ત્રકર્મ કેવુ કદબરેલુ હશે એ પથરીના શસ્ત્રકર્મનું તુલ્યતે જે વર્ણન કર્યું છે (ચિ. અ ૭) તે ઉપરથી દેખાય છે અને એ કાગણી જ સુશ્રુતમા કહ્યું છે કે “ ન કરવાથી ચોક્કસ નુકસાન થશે અને કરવાથી સદિગ્ધ હોય એટલે કે કદાચ બધી જાણ એમ હોય તો શસ્ત્રકર્મ કરવું અને તે પણ રાજાની જાન લઈને ” (એજન) એ ૨૯ આયુર્વેદના ઉપલા ૨૫૪ ૬ વેળા જોતા ‘ભોજપ્રમધ’મા “ મોહયૂર્ણથી ગળને મોહ પમાડી માથાની ઓપરી ઉધાડવાની તથા પાછુ બાંધે કરી ચામડી ખીલી લીધા પછી સજીવનીથી ગળને જિવાડવાની ” વાતને તત્કથા જ માનવી પડશે આયુર્વેદમાં મોહયૂર્ણનો કે સજીવનીનો પત્તો નથી તેમ જ ‘ભોજપ્રમધ’ રચાયે ત્યારે વૈદ્યોમાથી સુશ્રુત, વૃદ્ધ વાગ્બજના વખતનો શસ્ત્રક્રિયાનો અભ્યાસ તદ્દન નીકળી ગયો હતો.

પણ પ્રાચીન કાગમા શસ્ત્રરેલો જરૂર પડતા હિંમતથી હાથ-પગ કાપી નાખતા,^૧ જલોદર રોગમા ત્રીહિમુખ શસ્ત્રથી છેદ પાડી અને હિંદારા નાડી-કલ્પાર્ધ કે બીજી ધાતુની એ મોઢાવાળી નળી (Cannula)-નાખી તે દ્વારા ચારપાય વાળતમા પાણી કાઢી નાખના^૨ દાકતરી પેરેસેન્ટેસિસ (Paracentesis) કરતા આ રીત ઉત્તમ છે એમ કવિગજ ગણનાથ મેન કહે છે બસિત ચીરીને પથરી કાઢવાનો વિધિ પણ વીગતથી વર્ણવ્યો છે.^૩ પેટ ચીરીને અદરના અવયવો ઉપર શસ્ત્રકર્મ (Laparotomy) કરવાનો વિધિ વર્ણવ્યો છે^૪ માથામાથી શ ય કાઢવાનું કહ્યું છે^૫ તે ઓપરીને ચીરીને (Trephining)

૧ સુશ્રુત ચા, અ ૬

૨ એજન ચિ, અ ૧૪

૩ એજન ચિ, અ ૭

૪ સુશ્રુત ચિ, અ ૧૪

૫ એજન ચિ, અ ૨, એ ૬૯

કરવાનું હશે. આવાં મોટાં શસ્ત્રકર્મો ઉપરાંત તાજાં લઠાઈમાં થતા ધા અને શરીરની અંદર રહી ગયેલાં આણનાં ફળાં (શલ્ય)ને શસ્ત્રક્રિયા કરીને કાઢવામાં તમા તેનાં પ્રયોગની સારવારમાં^૧ પ્રાપ્તિનું શસ્ત્રવૈદ્યને ઘણી જાતની ક્રિયા કરવી પડતી. વળી લઠાઈમાં તથા ખીજી રીતે હાડકાં ભાંગી જાય તેની ચિકિત્સા પણ સુશ્રુતમાં છે,^૨ પછી અર્શ, ભગંદર, પ્રમેહપિડકા, વિસર્પ રોગ, નાડરોગ, ગાંઠ, અધુન્દ વગેરે રોગો ઉપર નાની શસ્ત્રક્રિયાઓ તો સામાન્ય હતી.^૩ આવી શસ્ત્રક્રિયા પછી તેમ જ ખીજી રીતે ચયેલાં ધારાઓની ચિકિત્સા સુશ્રુતે વિસ્તારથી કહી છે.^૪ આ શસ્ત્રક્રિયા ઉપરાંત એ વખતના શસ્ત્રવૈદ્યો ક્ષાર કર્મ,^૫ કાંલ દેવાનું કર્મ (અમિક્ષમ્), જળો લગાડીને લોહી કાઢવાનું કર્મ,^૬ કસ ખોલીને લોહી કાઢવાનું કર્મ^૭ વગેરે કર્મો પણ કરતા.^૮ હાલમાં જોયે લગાડવાનું તથા કસ ખોલવાનું કામ ખીજા લોકો કરે છે, પણ વૈદ્યોમાંથી એ કર્મો ઘણા વખતથી નીકળી ગયાં છે, હાંત વગેરે ઉપરથી તથા મૂઠ ગભની શસ્ત્રક્રિયાની નોંધ પાછળ આવશે.

* શાલાકચ—આંખ, કાન, નાક અને ગળાના રોગોની ચિકિત્સાના શાસ્ત્રને પ્રાચીના શાલાકચત્ર કહે છે. એ વિષયના જૂના કાળમાં જુદા પ્રયોગો હતા, જેનો ઉલ્લેખ પહેલાં કર્યો છે, તેમાંથી સુશ્રુતે ઉત્તરતંત્રના (અ. ૧ થી ૨૬) અધ્યાયોમાં ખેંચેલો સાર અત્યારે જળવાઈ રહ્યો છે. સુશ્રુતે આંખના ૭૬ રોગો ગણ્યા છે;^૯

૧ એજન ચિ., અ. ૨

૨ એજન ચિ., અ. ૩

૩ એજન ચિ., અ. ૯, ૮, ૧૨, ૧૭, ૧૮

૪ એજન ચિ., અ. ૧૭, ૧૮ તથા નિ. અ. ૧

૫ એજન સૂ., અ. ૧૦, ૧૨, ૧૭, ૧૪ અને શરીરસ્થાન અ. ૮

૬ આધુનિકોએ આંખના રોગોને આધુનિક રીતે સમજવાનો પ્રયત્ન ડૉ. કે. એસ. મહસરે Ophthalmology of Ayurvedists નામના લેખમાં Journal of the Indian Medical Association, September, 1931 માં કર્યો છે.

દાનના અઢાવીશ, નાકના એકત્રીશ અને માથાના ૧૧ રોગો ગણ્યા છે. આખ વગેરેના રોગો ઉપર દીપા નાખવા, સેક કાઢવા, આખ, કાન વગેરે ધોવા, આખમા દવા આજવી, કાનમા તેલ નાખવું શિરોવિરેચન વગેરે ઉપચારો ઉપગત અનેક જાતના શસ્ત્રકર્મો કરવાનું પણ સુચિત છે.

■ ત, અર્મ રોગ (Pterygium) ઉપર હેદનનો ઉપદેશ સુચિત છે (ઉ અ ૧૫, સ્ત્રો ૫ થી ૯) સર્ગસ આખો છે આ શસ્ત્રકર્મ હાથના દાકતરી શસ્ત્રકર્મને મળતું છે એમ કવિગજ ગણનાથ મેન કહે છે ૨ આખના મોતિયાની શસ્ત્રક્રિયા જોને હાલમા (Couching) કહે છે તે વર્ણવવામા આવી છે ૩ અને હાલમા પણ કોઈ કોઈ એ ક્રિયા કરે છે

શાલાકચત્રના વિષયમા આખ ઉપગત દાંતના રોગો વિશે બે શબ્દો કહેવાના છે જોકે સુચિતે શાલાકચત્રમા મોઢાના રોગોને ગણ્યા છે છતાં એ રોગોના ચિકિત્સાદિ ઉત્તરસ્થાનમા આખ વગેરેના રોગો સાથે નથી કલા પણ નિદાન અને ચિકિત્સાસ્થાનમા કલા છે, અને દાંતના રોગોની ચિકિત્સાનું (ચિ સ્થાન અ ૨૨)મા વર્ણન કરતા દાંત કાઢી નાખવાની, દાંતમાસના રોગોમા હેદનની દાંતચર્કરાના ઉદ્ધરણ (removal of the tartar)ની ક્રિયા વગેરે આધુનિક દંતવૈજ્ઞની ધણી ક્રિયાઓ કહેવી ■ ડૉ. જમ શેદ્ધ જીવજી મોઢી કૃતિમ દાંતોની ગોઠવણની વાત પણ છે એમ કહે છે, ૪ પણ મને તો એ મળતી નથી

૧ આ દીપા, તેજ વગેરે ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલા સમજવા સુચિત છે, અ. ૮, સ્ત્રો. ૪, ૫

૨ જુઓ જયન્તી મન્ય, પૃ ૭૫

૩ સુચિત, ઉ અ. ૧૭, સ્ત્રો. ૫૩ થી ૬૧

૪ જુઓ Journal of B B R A S 1926, Vol 2 No 1 મા ૭૫૫થી ૭૬૦ Ayurved a Quackery નામનો ડૉ મોતીનો ઉપ તથા તેનો આ ચિ, પુ ૧૦, પૃ. ૧૧૦ મા ૭૫૫થી અનુવાદ.

ભૂતવિદ્યા—ભૂતવિદ્યા ખરી રીતે વેદકાળથી આ દેશમાં ચાલતી હતી અને હાલમાં જેમ ગામડાંમાં ભૂત, ગ્રેત, ગિન વગેરેના વળગાડોના વહેમો છે, તેમ જૂનું કાળમાં પણ આ દેશમાં હતા પણ વૈદ્યોએ તો એને રોગ તરીકે જોયા છે. વળી વાઈ, ઘેલછા જેવા માનસરોગોનાં નિદાનચિકિત્સાનો પણ ભૂતવિદ્યામાં સમાવેશ કર્યો છે. વળગાડના નિદાનમાં અઘઠ પ્રકારનાં ગ્રહો ગણ્યા છે અને તેની ચિકિત્સામાં જૃષ, હોમ વગેરે માર્મિક ક્રિયાઓની સૂચના કરી છે^૧. બાકી, વાઈ અને ઘેલછામાં તો નિદાન અને ચિકિત્સા બેય સામાન્ય વૈદ્યક સિદ્ધાન્તાનુસાર કહેલ છે.^૨

કૌમારભૂત્ય—કૌમારભૂત્ય રાખ્દનો અર્થ બાળકોના ઉછેરની વિદ્યા એવો થાય, પણ બાળકોના રોગોને પણ પ્રાચીનોએ કૌમાર-ભૂત્યમાં જ સમાવેશ કર્યો છે, અને સુશ્રુતે બાળકોને ચતા ધણી રોગોને બાલગ્રહોની પીડાઓ ગણી છે.^૩ આ એ વખતની પ્રચલિત માન્યતાનું મૂલ્ય છે. બાકી, જુદાજુદા ગ્રહોની પીડાનાં જે લક્ષણો આપ્યાં છે તે તો મોટે ભાગે રોગોના સૂચક છે. વળી એના ઉપાય તરીકે હોમ, મંત્ર, પાઠ, સગસિયા તેલનો દીવો કરવો વગેરે દુચ્ચકા લખ્યા છે પણ દવાઓયે જતાવી છે.^૪ વળી મોટાં માણસોને ચતા જે નવગદિ રોગો બાળકોને થાય તેને જુદા નોંધવાની જરૂર ચરક સુશ્રુતે નહિ ગણી હોય; જોકે કાશ્યપસંહિતામાં એવા રોગોની ચિકિત્સા લખી જ છે અન્નગણિકા, મસૂરિકા (શીતળા) જેવા બાળકોને ચતા રોગોને જુદા રોગમાં સુશ્રુતે ગણ્યા છે.^૫ આ ઉપરાંત કાશ્યપસંહિતામાં બીજે ન કહેલા બાલરોગ (Rickets) જેવા

૧ જુઓ સુશ્રુત ઉત્તરસ્થાનનો અભ્યાસપત્રગ પ્રતિબંધ નામનો ૧૦ મો અધ્યાય.

૨ જુઓ સુશ્રુત ૬ સ્થાનના ૬૧ અને ૬૨ અધ્યાયો તથા ચરક ચિ. સ્થાનના ૬ અને ૧૦ અધ્યાયો.

૩-૪ જુઓ સુશ્રુત ૬, અ ૨૭ થી ૩૭.

૫ સુશ્રુત ચિ, અ. ૧૩

રોગનું ક્ષરોગ નામથી વર્ણન કર્યું છે^૧ અને એ સહિતામાં દાતના ભેદ, દાતની ઉત્પત્તિ વગેરે વિષયો તથા ધાત્રીની તેમ જ તેના કૂધની પરીક્ષા વગેરે બાબતો પણ ચર્ચા છે^૨

યોનિવ્યાપત્તન્ત્ર (Gynæcology)—સુશ્રુતમાં યોનિ વ્યાપ્તપ્રતિષેધ અધ્યાય (ઉ અ. ૩૮) ને કૌમારભૃત્યતન્ત્રમાં ગણ્યો છે. યોનિરોગના કારણથી ગર્ભ ગહેવામાં મુશ્કેલી આવે એ કારણ હશે. આ એક અધ્યાયમાં વીશ યોનિરોગો કલા છે અને એ ઉપરાંત આર્તવના રોગોનું વર્ણન સુશ્રુતે શારીરસ્થાનના બીજા અધ્યાયમાં કર્યું છે^૩ અને અર્ચ પ્રકરણ (નિ અ. ૨) ના વર્ણવેલ યોનિપ્રેરોહ પેઠે કાર્ષક સ્ત્રિરોગ બીજા પ્રકરણમાં પણ વર્ણવેલ છે.^૪

ગર્ભિણીવ્યાકરણ અને પ્રસૂતિતન્ત્ર—સુશ્રુત શારીર-સ્થાનના ૧૦ માં અધ્યાયમાં અને ચન્ક શારીરસ્થાનના આઠમાં અધ્યાયમાં ગર્ભ ક્યારે ગહે, કેવી રીતે રહે, જુદેજુદે મહિને એનું રૂપ કેવું હોય, ગર્ભિણીને જુદાજુદા મહિનામાં કેવી રીતે સ્વચવી, કસ્ટુવાવડ જેવી આપત્તિઓ, અને છેવટ સુવાવડ વખતે માતાને તથા નવા જન્મેલા બાળકને શું કરવું એ સર્વ વિષયોનું, મતલબ કે ગર્ભવ્યાકરણ સાથે પ્રસૂતિતન્ત્રનું વર્ણન કર્યું છે

૧ કાર્યપસહિતા, પૃ ૧૦૦

૨ કાર્યપસહિતા, સૂત્ર, અ ૧૯

૩ ચરકસહિતા નિ, અ ૩૦ માં યોનિરોગોનું વર્ણન છે

૪ યોનિવ્યાપત્તન્ત્ર વિષયક આયુર્વેદીય ગ્રન્થોમાં શું છે તે માટે તથા તે તે રોગના આધુનિક દાકતરી પદ્ધતિ માટે જુઓ ડૉ કૃ શ્રી ચંદસગરનો યોનિ-વ્યાપત્તન્ત્ર, પ્રસૂતિતન્ત્ર અને કૌમારભૃત્ય (Gynæcology, obstetrics & Pediatrics of the Ayurvedists) નામનો Journal of the Indian Medical Association ૧૯૩૨ ના નવેમ્બર ડિસેમ્બર આ માં ઉપાયોનો લેખ, અને તેનો આ વિ, પુ. ૧૭, પૃ ૯૯ માં આપેલો સાર

ચરકસુશ્રુતમાં સુવાવડીને રાખવા માટે જે મકાન (સૂતિકાગાર) નું વર્ણન કર્યું છે, તેમાં હવા, પ્રકાશ, કામળ વસ્ત્રો અને સુવાવડીનાં સુખસગવડનો એવો સારો વિચાર કરેલો છે કે સુવાવડીની હાલની સ્થિતિ લોકમાં અગાન અને દરિદ્રતા વધ્યા પછી ઉત્પન્ન થઈ હશે એમ લાગે છે. અત્વજાત, ગૃહસૂત્રને અનુસરતી ધાર્મિક વિધિ-સ્વસ્તિવાયનાદિની વાત પણ ચરકસુશ્રુતમાં છે ન.

સુવાવડ માટે ભાગે કુદરતી રીતે કોઈ પણ જાતની અકચણ વગર આવતી હોવા છતાં હમેશાં એવું નથી બનતું. કસચિત્ત ગર્ભને બહાર નીકળવામાં મુશ્કેલી આવે છે. આ સ્થિતિ (Difficult labour and Abnormal presentations) ને આયુર્વેદમાં મૂઢ ગર્ભ કહેલ છે. મૂઢગર્ભના સુશ્રુતે આઠ પ્રકારો વર્ણવ્યા છે. (સુ. નિ. અ. ૮ તથા ચિ. અ. ૧૫), જેમાં આકું આવવાની હાલમાં જણવામાં આવેલા ધણા પ્રકારો આવી જાય છે.^૧ વળી આ મુશ્કેલીઓમાં મંત્રો અને ઔષધો નિષ્ફળ જતાં હાથથી ગર્ભને ફેરવીને કસવાની ક્રિયાઓ કરી છે તે પણ સંયુક્તિક છે. અને છેવટ યોનિની સ્થિતિ કે ગર્ભનું શરીર એવાં હોય કે ગર્ભ બહાર ન જ નીકળી શકે અથવા ગર્ભ મરી ગયો હોય તો ગર્ભને કાપીને કાઢવાનું વિધાન પણ સુશ્રુતમાં છે. બનતા સુધી જીવતા ગર્ભને સમયથી ન કાપવો એવો સુશ્રુતનો આગ્રહ છે. માતા પેટને ચીરીને પણ જીવતા ગર્ભને કાઢી લેવાનું સુશ્રુતમાં કથન છે. પણ એ વચનના સંજ્ઞો જગ સંદિગ્ધ છે.^૨

૧ આ વિષયની સવિસ્તર ચર્ચા માટે જુઓ એકેન્દ્રનાથ ધોધનો 'મૂઢગર્ભ અને ચિકિત્સા' નામનો કલકત્તાની બીજી એડિશન્ટલ પબ્લિશર 'આમળ વાચેશો નિબંધ અને તેનો આ. વિ., પુ. ૧૧, અ. ૪-૫ માં ૭૫૧પેલો અનુવાદ.

૨ જુઓ સુશ્રુત નિ. અ. ૮, મ્નો. ૧૪. આ સ્થોકમાં મરેલી માતા ઉપર સત્કર્મ કરવાનું કહ્યું છે કે જીવતી માતા ઉપર ૧ એ પ્રકાર છે. (જુઓ સુશ્રુતનું કુંજલાલ સિખમ્લનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર, ઉપલા મ્નોક ઉપર ટીપ.)

આયુર્વેદમાં સુવાવડીને યતા સૂતિકારોગો (Puerpera diseases)નું પણ ચોક્કસ વર્ણન છે અને એ સૂતિકારોગીની ઔષધચિકિત્સા માત્ર હાલના વૈદ્યોમાં પ્રચલિત છે. બાકીની વિદ્યા-ઓમાંથી પ્રસૂતિતંત્ર વૈદ્યોમાંથી નીકળીને અલણ અમંસ્કારી સુયાણીઓના હાથમાં ધણા વખતથી આવ્યું ગયું છે. અને મૂદગર્ભ-ચિકિત્સા વૈદ્યો માટે તો અન્યોમાં જ છે. બાકી, કાષ્ઠક ગામડામાં પરંપરાથી કે સ્વયંપ્રગાથી મૂદગર્ભક્રિયામાં ચમત્કારિક હસ્તકૌશલ મેળવેલો એકાદ ગામડિયો મળી આવે છે ખરો.

અગદતન્ત્ર (Toxicology)—સ્થાવર અને જંગમ સર્વ પ્રકારનાં એરોની ચિકિત્સા જેનો વર્ણનવિષય છે તે આયુર્વેદનું અંગ અગદતન્ત્ર નામથી ઓળખાય છે. મૂળ, ફળ વગેરે તથા હરતાલ, સોમલ વગેરે ખનિજ દ્રવ્યો સ્થાવર વિષ ગણાય છે. સર્પ, વીંછી, એરી ઉદર, અનેક જાતના એરી જીવડાં વગેરેનાં એરો એ જંગમ વિષ ગણાય છે.^૧ પ્રાચીન કાળમાં આ અગદતન્ત્ર જાણનારા ખાસ વૈદ્યો હતા અને ગજાઓ પાસે તથા લશ્કરમાં એ વૈદ્યોની ધણી જરૂર પડતી.^૨

સ્થાવર વિષની જાણતમાં પાછળથી પહેલાં ન વપરાયેલાં વિષો વપરાયા છે. તેમ જૂનાં કેટલાંક નામરોપ થઈ ગયાં છે. પણ સ્થાવર વિષના ભેદો, વિષનાં લક્ષણો, વિષની અસરની જુદીજુદી અવસ્થાની ચિકિત્સા વગેરે ઉપયુક્ત વિષયની સાત્ત્વીય અર્થો તો સુશ્રુતમાં છે જ. ઠાકુ પાણી માથે રેડવું, ઊલટી કરાવવી, મધ અને ઘી પાવા, જીવાળ આપવો તથા વિષમ્ન ઔષધો આપવાં એટલી સામાન્ય ચિકિત્સા છે.

૧ સુશ્રુતના કલ્પસ્થાનના આઠ અધ્યાયો તથા ચરકના ચિ. સ્થાનનો વિષચિકિત્સિત અધ્યાય.

૨ જુઓ ઉપર ૫, ૧૮૨.

જંગમ વિષમાં આજે જે સર્પવિષ આ દેશનાં હજારે પ્રાણીઓને ભોગ લે છે તેનું સુશ્રુતમાં પણ વિસ્તારથી વર્ણન છે, માત્ર દષ્ટિ અને નિઃશ્વાસથી વિષની અસર કરનારા સુશ્રુતોક્ત દિવ્ય સર્પો તેા હાલમાં નથી, પણ સર્પની દાદમાં વિષ હોય છે એ પ્રાણીઓને ખબર હતી. હાલના વૈદ્યાનિક ધોરણ ઉપર નહિ પણ સર્પોનું કૌંક વર્ગીકરણ કરીને આયુર્વેદચાર્યોએ વર્ણન કર્યું છે, પછી સર્પના ઝેરની અસરનું પણ સુશ્રુતમાં વર્ણન છે. સર્પવિષની ચિકિત્સામાં દંશની ઉપર મંત્રેષ પાટો બાંધવો, પછી દંશને કાપીને બાળવો, કાપી નાખવો કે ચૂસવો, અને પછી સિરાવેધથી લોહી કાઢવું એ સામાન્ય ક્રિયા અને પછી મંત્રથી ઉતારવો તથા ઔષધોના અગદો પાવા એટલી મુખ્ય ચિકિત્સા છે. વૌહીની ચિકિત્સા સર્પ પેડે કરવાનું સુશ્રુત (ક. અ. ૮) માં કહ્યું છે. અને હાલમાં પણ બેથમાં દંશથી જિએ પાટો બાંધી મંત્રોપચારને પ્રચાર છે. મંત્રથી સર્પ ઉતારનાર આ દેશમાં ઘણા લોકો છે, પણ કાળા નાગ (કાષ્ઠા) નું ઝેર પૂરું દંશમાં ઊતર્યું હોય તેા એ ઊતર્યાના દાખલા દુર્લભ છે, એ જ રીતે આયુર્વેદમાં ગમે તેવાં ઝેરને દૂર કરનાર ઔષધો લખ્યાં છે. અને આયુર્વેદ બદ્ધારનાં પણ ઘણાં લોકમાં વપરાય છે. પણ પ્રમેગથી સાત્ત્વીય પરીક્ષા કરતાં ઝેર ઉતારનાર કોઈ ઔષધ કો. મ્હસકરને મળ્યું નથી.^૧

સુશ્રુતમાં સર્પ વૌહી ઉપરાંત જે ઝેરી જનાવરોના ઝેરનું વર્ણન છે તેમાં ઉદરના ઝેરનું વર્ણન ખાસ છે. હાલમાં પણ દેટલીક વાર ઉદર કરકવાથી તાવ વગેરે ઝેરી લક્ષણો થતાં દેખાય છે. ચિકિત્સામાં કાંભ, લોહી કાઢવું, અને ઔષધીય લેખે એ

૧ જુઓ મૈસૂરના ૨૧ આ નિ. ભા. વેદ સભેશન આગળ કો. મ્હસકરે વચિલા સર્પદંશે પ્રયુજ્યમાના મારતવર્ષીયા વનસ્પતયઃ નામનો નિબંધ તથા તે ઉપરથી શ્રી. બા. મ. વેદે લખેલા કાલદયોપિ જીવતિ નામનો આ. વિ., પુ. ૧૪, ૫. ૧૭ માં છપાયેલા લેખ.

મુખ્ય છે પછી દૂતરા, શિયાળ વગેરેના કરડથી ચતા હડકવા-
(જલનાશ Hydrophobia) નું વર્ણન છે એના ઉપાયો લખ્યા
છે, અને સાથે માનિક ઉપચાર કહેલ છે હડકવા ચવા પછી
અસાધ્ય છે એ પણ નોંધ્યું જ છે.

ઔષધ અનેક જાતના કીટોના ઝેરનું તથા ચિકિત્સાનું વર્ણન
કર્યું છે, જેમાં ધરોળી, કીડી, દેડકા કાનખજૂરો વગેરેનો સમાવેશ
થાય છે આ કીટો તેમજ વીંછી વગેરેની ઉત્પત્તિ જાણી, સર્પ
વગેરેના સગામાંથી માની છે તે એ જમાનાની સામાન્ય
કલ્પના લાગે છે ૧

આ અગદતનના વિષયમાં પાછળથી સન વધ્યું નથી

રસાયન વાજીકરણ—ચરક સદ્વિતામાં ૨૫૯ ઠંલું છે કે
‘ ઔષધ બે જાતનું છે—એક નીરોગીના તેજ બળ આદિને
વધાવનાર અને બીજું રોગીના રોગને હરનારુ ” કાયચિકિત્સા
આદિ આયુર્વેદગોષ્ઠીમાં રોગીના રોગને હરનાર ઔષધની ચર્ચા છે,
જ્યારે રસાયન વાજીકરણમાં પહેલા પ્રકારના ઔષધની ચર્ચા છે
અવનત, ટેટલાક રોગહર ઔષધમાં થોડી રસાયન કે વાજીકરણની
શક્તિ હોઈ શકે, તેમ રસાયન વાજીકરણ ઔષધો થોડું ઘણું રોગ
હરવાનું કાર્ય કરે એમ ચરક સ્વીકારે છે

“ રસાયનથી માણસ દીર્ઘ આયુષ માદદાસ્ત, મેધા, આરોગ્ય
યૌવન, શાન્તિ વાકસિદ્ધિ, લોકવન્દ્યતા ” આદિ મેળવે છે, એમ
ચરક કહે છે ૨

રસાયનના બે જાતના પ્રયોગો (૧) કુનીપ્રાવેશિ અને (૨)
વાતાતપિષ્ઠ ચરકમાં વર્ણવ્યા છે વળી આ પ્રયોગો વડે તથા એ

૧ જીએ બ સુ. ૨-૧-૬નો શાકરભાષ્યમાં જાણીમાંથી વીંછી આદિ
ઉત્પત્તિ થવાની વાત છે.

૨ જીએ ચરકસદ્વિતા ચિ. અ ૧, ૨૩૫ ૪

૩ એજન ૨૩૯, ૭, ૮

સિવાય પણ આયુર્વેદમાં કહેલાં રસાયન ઔષધોના સેવનથી દીર્ઘા-યુષ, આરોગ્ય અને યૌવનની સ્ફૂર્તિ પ્રાપ્ત થાય એમ આયુર્વેદ માને છે.

રસાયન ગુણવાળાં અનેક ઔષધો અતિશયોક્તિવાળી ક્ષત્રુતિ સાથે લખ્યા પછી પણ આયુર્વેદ એમ તો માને જ છે કે “ સત્ય-વાદી, અક્રોધી, મદ્ય અને મૈથુનથી દૂર રહેનાર, અદ્વિંસક, પ્રશાન્ત, જપપરાયણ, પવિત્ર, ધીર, તપસ્વી, જાગરું અને જાંઘરું એવને સ્મૃતતાથી સેવનાર, હંમેશાં દૂધ ઘી ખાનાર, દેશકાળનું પ્રમાણ જાણનાર, પ્રશસ્ત આચરણવાળો, અધ્યાત્મ તરફ જેની ઇન્દ્રિયો વળેલી છે એવો અને જે જિતાત્મા છે તેને નિત્ય રસાયન જાણવો અને અથવા ગુણોવાળો જે રસાયનનું સેવન કરે તો યથોક્ત ગુણોના લાભ મેળવે.”^૧ મતલબ કે ઔષધો અને ઉત્તમ ખોરાક સાથે મનની ઉચ્ચ સ્થિતિ પણ દીર્ઘાયુષ અને આરોગ્ય માટે આવરપક છે એમ આયુર્વેદ માને જ છે. અને જોકે ક્ષત્રુતિમાં હજારો વર્ષનું આયુષ, યોજન સહસ્રગતિ વગેરે અતિશયોક્તિઓ છે,^૨ પાછળથી અનિશયોક્તિનો પ્રકાર વધ્યો છે પણ પ્રકૃષ્ટ મીમાંસક શબ્દરસવામી ૮૫૪ કહે છે^૩ તેમ પ્રાચીનકાળના ય જુદિશાળી વિદ્વાનો આવી અતિશયોક્તિ માનતા નહિ, એટલે હજાર વર્ષ કે હજાર તો દૂર રહ્યાં સો વર્ષ જેટલું લાંબું પણ લલે ન જિવાય, પણ વિધિપૂર્વક રસાયનસેવનથી આરોગ્યને અને કદાચ આયુષને પણ કાંઈક લાભ થાય છે એટલું માનવામાં વાધો નથી.^૪

૧ જુઓ ચરક ચિ. અ. ૧ પા. ૪, શ્લો. ૩૦ ત્રી ૩૪.

૨ એજન અ. ૧ પા. ૩ શ્લો. ૧૩ તથા પા. ૪-૭ તથા સુશ્રુત ચિ. અ. ૨૭, શ્લો. ૬.

૩ ■ રસાયનાનાગેતત્ત્વામર્ચ્ય દષ્ટે ચેન સહસ્રવત્સર જીવેયુઃ સમ્યગ્ ભાષ્ય.

૪ સુશ્રુત ચિ. અ. ૨૭ માં કહેલ વિડંબતંત્રલના પ્રયોગનો સ્વ.

વાજકરણ—સ્વસ્થ ને ઉજ્જ્વલ ઔષધના બે પ્રકારોમાં એક રસાયન અને બીજું વાજકરણ. વાજકરણ કે વૃધ્ધ એટલે પુરુષની સ્ત્રીસંભોગની શક્તિને વધારનાર ઔષધો. ધણા જૂતા કાળથી કામેચ્છાની તીવ્રતાથી આ પ્રકારનાં ઔષધોની માગણી આ દેશમાં હતી એમ કામશાસ્ત્રના મન્યો તથા આયુર્વેદનાં વાજકરણ પ્રકરણો જોતાં જણાય છે. પાછળથી એ માગણી ઘટી નથી પણ વધી છે. પરિણામે વૈદ્યના પાછલા મન્યોમાં વૃધ્ધયોગોની સંખ્યા વધી છે, અને આ જમાનામાં શક્તિની દવાઓની ગમે તેવી અતિશયોક્તિ-ભરેલી જાહેર ખબરોથી છાપાઓનાં પાનાં ભરેલાં દેખાય છે.

પણ આયુર્વેદોક્ત વાજકરણ પ્રયોગોમાંના ધણામાં સાચો વાજકરણ ગ્રંથ હોય છે. વળી આયુર્વેદમાં વાજકરણ માટે પ્રાણિજ વસ્તુઓ ખાસ કરીને બકરાં વગેરે પ્રાણીઓનાં વૃષણો-ખાવાનું વિધાન છે^૧ એ જોતાં હાલમાં જે અવયવની ખામી હોય તે અવયવ આપવાની જે ચિકિત્સાપ્રણાલી (Orgenotherapy) પ્રસિદ્ધ થઈ છે તેની પ્રાચીનોને ખબર હતી એમ કહેવું પડશે.

વળી નપુંસકતા ક્ષણિક તથા કાયમી સાથી થાય છે એ શાસ્ત્રીય વિવચનો પણ આયુર્વેદે વિચાર કર્યો છે. જો કે આયુર્વેદોક્ત વિચારણા મર્યાદિત છે એમ કહી નથી શકેતો. અમુક જાતનું નપુંસકપણું નથી જ મટતું એ પણ આયુર્વેદે કહેલું જ છે.^૨

હંડુ બદ્ધએ તથા તેને અનુસરી જીન્યોએ ધજો અનુમત લીધા છે. (જુઓ હંડુ બદ્ધનું ચરિત્ર, પૃ. ૮૭ થી ૯૦)

૫. માલવીયલના સં. ૧૯૯૪ના કાલાકલ્પના પ્રયોગે જમાડેશી ચર્યામો પણ આ વિષયમાં જોવા લેવા છે (જુઓ આ. વિ, પુ. ૨૧, અં. ૭, પૃ. ૧૯૫)

૧ જુઓ ચરક ચિ. અ. ૧, પા. ૨, શ્લો. ૧૦, ૨૮ વગેરે તથા મુનુજ ચિ. અ. ૨૧, શ્લો. ૧૮, ૧૯. ૨૫, ૨૬.

૨ મુનુજ સા. અ. ૨ શ્લો. ૩૮ થી ૪૪.

યુનાની સંસ્કૃતિ અને વૈદ્યકનો મુસ્લિમ રાજ્યકાળમાં આ દેશમાં પ્રચાર થયા પછી વિલાસિતા અને વાણકરણ યોગોનો પ્રચાર એય વધ્યાં છે.

ઉપર પ્રમાણે આયુર્વેદનાં વિવિધ અંગો અને ઉપાગોનું ટૂંકામાં વર્ણન કરવાનો હેતુ આયુર્વેદના મૂળગ્રન્થો ચરક સુશ્રુતમાં શો છે તેનો સામાન્ય વાચનારને સામાન્ય ખ્યાલ આવે એ છે, એથી વધારે ઊંડા જાતરવા હમ્મજનાર માટે તો મૂળગ્રન્થો જોવા એ જ રસ્તો છે. ઉપર જેનો અનુભિનિર્દેશ પણ નથી થઈ શક્યો એવું વૈદ્યક મૂલ્યવાળું એ સંહિતાઓમાં ઘણું છે એ કહેવાની પણ જાગ્યે જ જરૂર છે. પણ આયુર્વેદનો ઇતિહાસ સમજવા માટે આટલું પૂરતું છે, એમ મને લાગે છે.

ચરક, સુશ્રુત, બેલ અને કાશ્યપસંહિતા અને તત્સમકાલીન બીજી સંહિતાઓ જેની નોંધ ઉપર આવી ગઈ છે, તેમાંથી કેટલીક (અત્યારે હુમ હોવાથી કેટલી એ ચોક્કસ ન કહી શકાય) એટલું આયુર્વેદિક અધ્યસાહિત્ય ઈ. સ. એકાદ શતક સુધીમાં તૈયાર થઈ ગયું હતું. આયુર્વેદના શત્ય, શાલાક્ય પ્રસૂતિતત્ર આદિમાં એ પછીના કાળમાં નવી શોધો જાગ્યે જ થઈ છે, પણ રસસાત્ત જેવી વૈદ્યકની નવી શાખાઓનો વિકાસ પાછળથી થયો છે. વળી આયુર્વેદનું પછી શુ થયું એ ઐતિહાસિક કૃત્તૃહત્વને સંતોષે એવી તો ઘણી સામગ્રી છે, માટે આયુર્વેદના ઇતિહાસમાં આગળ ચાલીએ.

અષ્ટાગસત્રદનો સમય આથી વધારે નિશ્ચિત કરતા હનંદ કહે છે કે બૌદ્ધયાત્રી ઇત્સિંગ જેઓ લગભગ ઈ સ ૬૭૫ થી ૬૮૫ સુધીનાં દશ વર્ષ નાલંદામાં રહ્યા હતા તેઓએ લખ્યું છે કે—“ પહેલાં (વૈદ્યકની) આઠ શાખાઓ આઠ પુસ્તકોમાં હતી પણ હમણાં એક માણસે તેનો સંગ્રહ કરીને એક પુસ્તક બનાવ્યું છે અને હિન્દુસ્તાનના વૈદ્યો તેને અનુસરીને ચિકિત્સા કરે છે ” (રેડોઈ ઓફ ઇન્ડિસ્ક પ્રેગીસ) ઇત્સિંગનું ઉપરનું કથન વાગ્લટના અષ્ટાગસત્રદને ખાસ લાગુ પડે છે એમ હનંદ કહે છે^૧ એ મને સંયુક્તિક લાગે છે, ૫૫ એ ઉપગ્રથી તેઓ એનો સમય ઈ સ ૬૨૫ કરાવે છે તે થોડો વડેલો હોવા જોઈએ એવું મને નીચેના કારણથી લાગે છે

પ્રખ્યાત જ્યૌતિષાચાર્ય વગદમિહિર જેઓ શક ૪૨૧ (ઈ સ ૫૫૬)માં થઈ ગયા છે તેઓએ કાદપિક પ્રકરણ (મૃત્તસ દિતા અ ૭૮) માં માક્ષિક આદિ દવાઓવાગો એક પાઠ આપ્યો છે, જે અષ્ટાગસત્રદ (ઉ અ ૪૬)માંથી ઉતારવામાં આવ્યો છે એ મે અન્યત્ર વીગતવાગ બતાવ્યું છે^૨ અને એ પુરાવાના બળથી કે અષ્ટાગસત્રદને ઈ. સ પાંચમા શતકમાં કે ઈ સ ૫૦૦ ની આસપાસમાં મૂકે છું મ મ કવિરાજ ગણનાથ સેન પણ ઉપલા પુરાવાનો ઉદ્દેશ કમી વગર અષ્ટાગસત્રદને ઈ સ પાંચમા શતકમાં મૂકે છે^૩

અષ્ટાગસત્રદના કર્તાનું નામ વાગ્લટ હતું એના પિતામહનું નામ પણ વાગ્મટ જ હતું અને તેઓના પિતાનું નામ સિંહચા અને પોતે સિંધુમાં જન્મેલા એટલી દક્ષીણત અષ્ટાગસત્રદ

૧ હનંદ એજન, પૃ ૧૦

૨ જુઓ આયુર્વેદવિજ્ઞાન, પૃ ૩, ૫ ૩૫૮

૩ પ્રત્યક્ષ શારીરનો ઉપોદ્ધાત, આ ૩, પૃ. ૫૪

અનંતે આપી છે.^૧ અને આ મહાન વૈદ્ય વિશે આપણે એટલું જ જાણીએ છીએ. અલબત્ત વાગ્ભટની પ્રખ્યાતિ એટલી બધી જૂતા વખતમાં હતી કે એને વિશે ઘણી દંતકથાઓ ચાલેલી, જેમાં એક દંતકથામાં^૨ વાગ્ભટને માળવાની ધારાનગરીમાં ભોજ રાજાના વૈદ્ય કહેલ છે, અને વૃદ્ધ વાગ્ભટ સસરો અને લઘુ વાગ્ભટ જમાઇ એવી કલ્પના કરી છે. આ વાગ્ભટે માત્ર દવાની સુગંધથી ભોજ-રાજાના શરીરમાંથી રાજ્યવૃક્ષમાનો રોગ દૂર કર્યાની ચમત્કારિક કથા આપી છે. તથા કોરૂ વાળી કથા વાગ્ભટને આરોપી છે. પણ આ દંતકથાઓથી વાગ્ભટના ચરિત્ર ઉપર કશો પ્રકાશ પડતો નથી.

વાગ્ભટ એક દે એ—અષ્ટાંગસંગ્રહના કર્તા વાગ્ભટ અને અષ્ટાંગહૃદયના કર્તા વાગ્ભટ એ એક જ કે જુદાજુદા ? અષ્ટાંગસંગ્રહમાં કર્તાની ઓળખાણ જે સ્પષ્ટથી આપી છે એ સ્પષ્ટ તો અષ્ટાંગ હૃદયમાં નથી આપ્યો, પણ પ્રત્યેક સ્થાનની સમાપ્તિમાં ‘સિદ્ધશુભના પુત્ર વાગ્ભટની આ કૃતિ’ એ રીતે સંખેદ છે. અષ્ટાંગસંગ્રહના કર્તાના પિતાનું નામ પણ સિદ્ધશુભ છે. આ ઉપરથી વૈદ્યોમાં એમ અન્યોના કર્તા એક જ હોવાની માન્યતા પ્રચલિત હતી. પછી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન હનલે અષ્ટાંગસંગ્રહના કર્તા ઇ. સ. ૬૨૫ માં થઈ ગયા અને એથી અર્વાચીન કાળમાં માધવ અને હદયલ પછી, પણ ચક્રપાણિ દત્તે પહેલાં ઇ. સ. ૧૧મા શતકમાં અષ્ટાંગહૃદયકાં થઈ ગયા છે એમ કહ્યું છે.^૩ હનલની આ વિધયની દલીલોનો સચિત્તર વિચાર કર્યા પછી

૧ મિષ્ણરો વાગ્ભટ દિવ્યભૂમે પિતામહી નામધરોડસ્મિ ચત્ય ।

મુતોડમવત્ તસ્ય ચ સિદ્ધશુભસ્તસ્યાપ્યર્હ સિન્ધુપુ લઙ્કયજન્મા ॥

અ. સં. ૬. અ. ૫૦

૨ જુઓ મેરુપુત્રના ‘પ્રબંધચિંતામણિ’ અન્યનો મેં કર્યો અને ડા. ડુ. સભાથી પ્રકાશિત અનુવાદ, પૃ. ૨૫૮ થી ૨૬૦.

૩ હનલ ‘રિટર્નલ ઇન મેડિસીન ઓફ એન્થ્રોપોલોજી’ પૃ. ૧૧.

મેં સપ્રમાણ સાબિત કર્યું છે કે દદ્યલ તો અષ્ટાંગસંપ્રદાયની ચે પહેલાં થયા છે, પણ અષ્ટાંગહૃદયકારને માધવ પછી માનવાની પણ જરૂર નથી.^૧ ખરી રીતે અષ્ટાંગહૃદયમાંથી માધવે ઉતારે કર્યો છે.^૨ એટલે અષ્ટાંગસંપ્રદાય અને અષ્ટાંગહૃદયકાર જુદા કે એક એટલું જ વિચારવાનું રહે છે. હર્ષલ જુદા માને છે અને એને અનુસરીને બીજા પણ કેટલાક વિદ્વાનો જુદા માને છે. વધારે આશ્ચર્ય-કારક તો એ છે કે પં. હરિપ્રખજી એને ભિન્ન માને છે અને ‘સિદ્ધગુપ્તસૂત્ર’ જેવા શબ્દો લેખકોએ અને પ્રકાશકોએ મૂળમાં ન જોયા છતાં મૂક્યા છે એમ કહે છે.^૩ પણ બીજા કવિરાજ ગણનાથ સેન અને વૈદ્ય જાદવજી ત્રીકમજી આચાર્ય જેવા વિદ્વાન વૈદ્યો અષ્ટાંગહૃદયના ઉ. અ. ૪૦ ના ૭૬-૮૦ શ્લોકો ઉપર ભાર મૂકીને જાનનેના એક કર્તા હોવાનું માને છે. કવિરાજ ગણનાથ સેન તો એમ અન્યની ભાષા સરખી હોવાની તથા એમાં મતભેદ ન હોવાની પણ દલીલ કરે છે. જોકે મને તો અષ્ટાંગહૃદયની કેટલીક પદ્ય-રચના વધારે સુંદર લાગે છે. ‘સિદ્ધગુપ્તસૂત્ર’ એમ વાગ્ભટ ‘છે એ દલીલમાં તો બહુ દમ નથી, કારણ કે રસરત્નસમુચ્ચયના કર્તા વાગ્ભટને પણ સિદ્ધગુપ્તસૂત્ર કહેલ છે.^૪ અને વાગ્ભટ નામના ઘણા અન્યકારો થઈ ગયા છે,^૫ પણ “અષ્ટાંગ વૈદ્યકરૂપ સમુદ્રના મંથનમાંથી અષ્ટાંગ સંપ્રદાય જે મોટો અમૃતરાશિ મળ્યો તેમાંથી

૧ જુઓ આ. વિ. પુ. ૮, પૃ. ૩૮ થી ૪૩.

૨ જુઓ ઉપર પૃ. ૧૫૫ તથા તેની ટિ. ૩.

૩ રસયોગસાગરનો ઉપોદ્ધાવ, પૃ. ૩૨.

૪ જુઓ પ્રત્યક્ષસારીરનો ઉપોદ્ધાવ; પૃ. ૫૪ તથા ચરકસંહિતાની આરુત્તિ બીજનો ઉપોદ્ધાવ, પૃ. ૧૩.

૫ રસરત્નસમુચ્ચય, અ. ૧-૬.

૬ જુઓ સ્ત્રીક અષ્ટાંગહૃદય, નિ. સા. પું. છકું સંસ્કરણ, ઇ. સ. ૧૯૩૯ માં વાગ્ભટ વિમર્શ પૃ. ૪૧ માં આપેલી યાત્રી.

ઓછો શ્રમ કરનારાઓ માટે આ મોટા ફળવાળું જીવન તન્તર રચ્યું છે ” એ અષ્ટાંગહૃદય (ઉ. અ. ૪૦, સ્લો. ૮૦)નું વચન એકકર્તૃત્વનું સ્પષ્ટ સૂચક છે. અને એકતાના પક્ષમાં સૌથી પ્રબળ પુરાવો એજ છે. સામા પક્ષમાં અષ્ટાંગસંગ્રહમાં હાડકાં વિસ્તારથી ગણાવ્યાં છે ત્યારે અષ્ટાંગ હૃદયમાં હાડકાં ૩૬૦ છે એટલું જ કહી દીધું છે. તે ઉપરથી અસ્થિજ્ઞાનની જે આવશ્યકતા સુક્ષ્મકાળમાં મનાતી તે અષ્ટાંગસંગ્રહના કાળમાં નહોતી મનાતી, છતાં પોતાના ગ્રન્થ પૂરે સંગ્રહ ગણાય માટે અષ્ટાંગસંગ્રહ માં વીગતથી ગણાવ્યાં અને પછી વૈદ્યકના વિદ્યાર્થી માટે અનાવશ્યક લાગવાથી અષ્ટાંગ-હૃદયમાં ઊંડી દીધાં એમ માનવું કે અષ્ટાંગસંગ્રહ અને અષ્ટાંગહૃદય વચ્ચેના કાળમાં શારીરજ્ઞાનની ઉપેક્ષા વૈદ્યોમાં વધતી ગઈ એમ ગણવું? એાહસ ઉત્તર આપવો મુશ્કેલ છે. જોકે હનૈલ તો માને છે કે વૃદ્ધ વાગ્બટના કાળમાં શારીક જ્ઞાન સુક્ષ્મથી ઓછું થયું હતું અને અષ્ટાંગહૃદયના કાળમાં ધણું વધારે ઓછું થયું. ખીજા પણ આવા દાખલાઓ છે. અષ્ટાંગસંગ્રહ અને અષ્ટાંગહૃદયના દિનચર્યાધ્યાયને સરખાવતાં ચરકસુક્ષ્મમાં નથી એવું કેટલુંક નવું અને ઉપયુક્ત અષ્ટાંગસંગ્રહમાં મળે છે, પણ અષ્ટાંગહૃદયમાં અષ્ટાંગ-સંગ્રહમાંથી હજી જ સ્ત્રોતો છે, જ્યારે બાકીના ૧૯ નવા છે, તે નવામાં કોઈક રત્નરૂપ છે, છતાં અષ્ટાંગસંગ્રહમાં એ નથી. એથી બિલકુલ અષ્ટાંગસંગ્રહના વ્યવહારોપયોગી સ્ત્રોતો ‘હૃદય’માં ઊંડી દીધા છે; શા માટે? સંક્ષેપ્ત કારણ હોય તો નવા શા માટે મૂક્યા? આવી ઘણી મુશ્કેલીઓ એકતા માનવાના પક્ષમાં મને દેખાય છે. છતાં પ્રાચીન માનસને આધુનિક ગળથી ન માપવું જોઈએ; એટલે અષ્ટાંગસંગ્રહ સ્વયાં પછી અમુક વર્ગો ગયા કેડે અષ્ટાંગહૃદય એ જ વૈદ્ય વાગ્બટે રચ્યું હોય કે સો દોઢસો વર્ષ

૧ જુઓ, માકે ‘આયુર્વેદના દાર્શનિક તથા સદૃશ સંબંધી પ્રકરણોનો અભ્યાસ’ પૃ. ૬૮, ૬૯ એ લેખ, જેમાં બે વાગ્બટને બિન્ન માન્યા છે.

અષ્ટાગસત્રહનો અષ્ટાગહૃદય સંક્ષેપ છે, અષ્ટાગસત્રહમાં મુ. ના ૪૦, શારીંગના ૧૨, નિદાનના ૧૬, ચિ ના ૨૪, ક'પના ૮ અને ઉત્તરના ૫૦ ગણી કુલ ૧૫૦ અધ્યાયો છે, જ્યારે અષ્ટાગહૃદયમાં કુલ ૧૨૦ અધ્યાયો છે. વળી, અષ્ટાગસત્રહમાં ગદ્યપદ્યના મિશ્રણવાળી કિલ્લટ રચના છે, જ્યારે અષ્ટાગહૃદયમાં વિદ્યાર્થીને યાદ ગાખવામાં અનુકૂળ સરસ પદ્યમય રચના છે અધ્યાયો એાછા કઠવા સિવાય રચના એયની એક જ છે. અલબત્ત પ્રચિત્ત અષ્ટાગસત્રહની વીગતો જેમ અષ્ટાગહૃદયમાં છોડી દીધી છે, તેમ નવી ઝીણી વીગતો ઉમેરી પણ છે. દિનચર્યાધ્યાય (અષ્ટાગહૃદય મુ. અ. ૭)નો વધારોઘટાડો ઉપર નોંધ્યો છે. બીજા દાખલાએ અભ્યાસીએ ગોધી શકશે

વાગ્મટના આ બે ગ્રંથોમાંથી અષ્ટાગસત્રહ કદાચ એની રચનાની કિલ્લટતાના કારણે બહુ લોકપ્રિય થયો નથી, પણ અષ્ટાગહૃદય ખૂબ લોકપ્રિય થયો છે દક્ષિણમાં વિશેષતઃ મલ્લમાઝ તરફ એકાએકથી એ જ વૈદ્યકનો મુખ્ય પાઠ્ય ગ્રંથ છે "વલ્લૌ વાગ્મટનામા વ" એ પ્રચલિત ઉક્તિમાં સત્યાંશ જરૂર છે.

વાગ્મટે ઉપર કહેલા બે ગ્રંથો ઉપગત અષ્ટાગનિધકુ અને અષ્ટાગાવતાર નામના બે ગ્રંથો પણ રચ્યા હોવાનું વૈદ્ય હરિશાસ્ત્રી મરાઠકર કહે છે,^૧ અને પુરાવામાં નોંધે છે કે મદ્રાસની ઓરિયન્ટલ હાયબ્રેરીના કેટલોગમાં 'શ્રી વાદટે રચેલ અષ્ટાગહૃદયસહિતામાં અષ્ટાગનિધકુ સમાપ્ત થયો' એવી પુષ્પિકાવાળી હાથપ્રતો ટોવાની નોંધ છે તથા અરુણદત્તે (સુ. અ. ૧ મનો ૫ ની) ટીકામાં 'આ જ ત્રકારે અષ્ટાગાવતારમાં કહ્યું છે' એમ લખ્યું છે પણ અષ્ટાગાવતારની હાથપ્રત હજી સુધી ક્યાયથી મળી નથી અને અષ્ટાગનિધકુ મદ્રાસ તરફના કોઈ વૈદ્યનો ઉમેરો હોય તે

૧ જીએ. અ. હ. ની નિ. પ્રે. ની ૧૯૩૦ ની આરતિમાં વાગ્મટવિમર્શ,
પૃ. ૨૬, ૨૭

જુદી વાત, પણ તે અષ્ટાંગહૃદયની ઉપર સિવામની હાથપ્રતોમાં મળતો નથી એટલે વાગ્જલે આ ગ્રન્થો રચ્યા હોય એમ માનવામાં શંકા રહે છે.

વૃદ્ધત્રયીના ટીકાકારો

વૃદ્ધત્રયીમાં જેમ દૃઢબલની અનુપૂર્તિ વગરની ચરકસંહિતા પહેલી રચાઈ છે તેમ એના ઉપરની ટીકા પણ પહેલી રચાઈ છે— ધણું ઠરી ઈ. સ. પાંચમા શતકમાં.

ચરકના ટીકાકારોમાં પહેલું નામ ભટ્ટાર હરિચન્દ્રનું મળે છે. તેની રચેલી ચરકન્યાસ નામની ટીકાના શરૂઆતથી સૂત્રસ્થાનના ત્રણ અધ્યાય મુધીના ભાગનું એક પુસ્તક મદ્રાસના સરકારી પ્રાચ્ય પુસ્તકાલયમાં મળેલું છે. અને રાવળપિંડીના આસુવેદાચાર્ય પં. મસ્તરામ શાસ્ત્રી તરફથી કટકે કટકે હાથે હાથે પહેલો કટકો હાથે ગયો છે.

બાણ કવિએ જે ભટ્ટાર હરિચન્દ્રનો ‘હર્ષચરિત’ (ઉ. ૧. સ્તો. ૧૨)- માં ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ જ અને ટીકાકાર જેજાટ પોતાને વાગ્જલના શિષ્ય ગણે છે અને તેણે હરિચન્દ્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી વાગ્જલ પહેલાં હરિચન્દ્ર થઈ ગયો હોય એમ ચક્રપાણિ માને છે અને છેવટ મહેશ્વરે ‘વિશ્વપ્રકાશકોશ’ના આરંભમાં ચરકના ટીકાકાર હરિચન્દ્ર સાહસાંક રાગના વૈષ હતાં એમ કહેલું છે. એ બધા પુરાવાને આધારે સાહસાંક એટલે વિક્રમાદિત્ય અને ગુપ્તવંશનો ચંદ્રગુપ્ત બીજો એ જ વિક્રમાદિત્ય એવા ઇતિહાસવિદોના મતને અનુસરી વૈધરાજ બદવજા નિરૂપણ બાચાર્જે ભટ્ટાર હરિચન્દ્રનો સમય ઈ. સ. પાંચમા શતકમાં માન્યો છે.^૧

૧ જુઓ સહીત ચરકસંહિતા, નિ. ગ્રે. ની ૧૯૪૦ ની આવૃત્તિનો ઉપોદ્ધાત તથા આ. વિ., પુ. ૧૮, પૃ. ૧૮૧ માં બીજી આવૃત્તિના ઉપોદ્ધાતનો અનુવાદ, તેમ જ એ જ પુ. માં પૃ. ૧૩૪ ઉપર ભટ્ટાર હરિચન્દ્ર નામનો લેખ.

આ લદ્દાર હરિયન્દ્રે ખરનાદસંહિતાનો પ્રતિસંસ્કાર કર્યો છે એવી જનશ્રુતિ અષ્ટાંગસંગ્રહની ઇન્દુ વ્યાખ્યાના સમયમાં પ્રચલિત હતી.

(૨) જોજળટ—ચરકના દીકાકાર જોજળટ વાગ્બટના શિષ્ય હોવાનું પોતે જ કહે છે. એની રચેલી નિરંતરપદ વ્યાખ્યા નામની દીકાનું એક પુસ્તક ચિકિત્સારચનાથી આરંભી સિદ્ધિસ્થાન પર્યંત પણ વચ્ચે વચ્ચે ઘણું ત્રુટિત મદ્રાસના સરકારી પ્રાચ્ય પુસ્તકાલયમાંથી વૈદ્યગજ જી. ત્રિ. આચાર્યે મેળવ્યું છે.^૧ આ જોજળટ લદ્દાર હરિયન્દ્રનું નામ લખે છે, માટે તેના પછી પણ વાગ્બટનો સમકાલીન હોઈને ઈ. સ. પાંચમાના પાછલા ભાગમાં કે છઠ્ઠામાં થયે હશે. જોજળટે સુશ્રુતની વ્યાખ્યા પણ આપી હતી એમ ઉલ્લેખ અને મધુકોશના ઉત્તારાઓથી જણાય છે. એના કૈત્યટ, મમ્મટ પેડે દાન્ત નામ ઉપરથી એ કારમીરનો વતની હોવાની વૃદ્ધ વૈદ્યોમાં માન્યતા હતી; પણ એ વાગ્બટનો શિષ્ય છે એ જોતાં સિન્ધનો હોવાનો સંભવ છે.^૨ આ જોજળટ સુશ્રુતના દીકાકારોમાં સૌથી જૂનો છે. એની સુશ્રુત ઉપરની દીકા અત્યારે મળતી નથી. ઉલ્લેખે, જોજળટની દીકા જોઈને પોતાની દીકા લખી છે એમ કહ્યું છે.

(૩) ચક્રપાણિ દત્ત—આ વૈદ્યકાચાર્ય જેમણે ચરક ઉપર આયુર્વેદદીપિકા અને સુશ્રુત ઉપર ભાનુમતી દીકા લખી છે તેઓ નરદત્ત વૈદ્યના શિષ્ય, ગૌડ દેશના રાજાના વિશ્વાસપાત્ર વૈદ્ય, નારાયણના પુત્ર અને એ જ ગૌડરાજના અન્તરંગ ભાનુદત્તના ભાઈ હતા, એ રીતે એમણે ચક્રસંગ્રહને અન્તે પોતાનો પરિચય આપ્યો છે. ચક્રપાણિ દત્તના આશ્રયદાતા આ ગૌડરાજ તે નયપાલદેવ એમ શિવદાસ સેને કહ્યું છે, અને આ નયપાલ ગાળનો સમય ઈ. સ.

૧ એજન.

૨ જુઓ ભાનુમતી દીકા સાથેના સુશ્રુત સૂત્રસ્થાનનો ઉપોદ્ધાત તથા આ. વિ., પુ. ૨૨, અ. ૧૧, ૧૨ માં તેનો અનુવાદ.

૧૦૪૦ થી ૧૦૭૦ ઇતિહાસવિદોએ માન્યો છે. માટે ચક્રપાણિ દત્તનો પણ એ જ સમય હશે છે.

ચક્રપાણિ દત્તે કુલ ચાર ગ્રંથો લખ્યા છે. તેમાં ચરકની આયુર્વેદદીપિકા નામની ટીકા આખી મળે છે અને વારંવાર ચરક સાથે હપાઈ છે. તેની બીજી ટીકા સુશ્રુત ઉપર ભાનુમતી છે, તે સૂત્રસ્થાન સુધીની જ મળે છે અને હમણાં જ સુશ્રુતસૂત્રસ્થાન સાથે હપાઈ છે^૧. ચક્રપાણિ દત્તે ચક્રસંગ્રહ અને દ્રવ્યગુણસંગ્રહ એ બે ગ્રંથો પણ લખ્યા છે, પણ એ વિશે કહેવાનો પ્રસંગ પાછળ આવશે.

(૪) શિવદાસ સેન—તેણે ચરકની તત્ત્વચન્દ્રિકા નામની વ્યાખ્યા લખી છે. આ વ્યાખ્યાની એક હાથપ્રત જેમાં સૂત્રસ્થાનના આગલથી ૨૭ અધ્યાયો સુધીની વ્યાખ્યા મળે છે, તે મુગ્ધની દો. એ. સો. ના પુસ્તકાલયમાં છે. પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો આખી પ્રત મળી શકે એવો વૈદરાજ જા. ત્રિ. આચાર્યને વિશ્વાસ છે. આ શિવદાસ સેનનો વિશેષ વિચાર પાછળ આવશે.

સુશ્રુતના ટીકાકારો

(૫) ગયદાસ—સુશ્રુતના ટીકાકારોમાં પ્રાચીનતમ જેનજટનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે, અને કાળક્રમમાં બીજા ગયદાસ આવે છે. આ ગયદાસની પંજિકા નામની સુશ્રુત ઉપર ટીકા હતી. ટીકાકાર કહેવને વારંવાર ગયદાસનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને પોતે મોટે ભાગે ગયદાસના પાંદોને સ્વીકાર્યા છે. આ ગયદાસે જેનજટનો ઉલ્લેખ કર્યો છે માટે, એ જેનજટ પછી અને કલ્હન પહેલાં ધણું કરી ઈ. સ. સાતમા આઠમા શતકમાં થયા હોવાનો સંભવ છે. ગયદાસની ટીકા પંજિકા કે ન્યાયચન્દ્રિકા નિદાનસ્થાનની મળી

^૧ ચક્રપાણિ દત્ત વિશે ઉપર જે લખ્યું છે તે ભાનુમતી સાથે જિ. ગ્રે. માંથી ૧૬૩૯ માં બહાર બાહેલ સુશ્રુતસૂત્રસ્થાન સાથે મ. મ. કવિરાજ ગણનાથ સેનના ઉપોદ્ધપાતના આધારે છે.

છે અને સદીક સુશ્રુતની ૧૯૩૮ની ત્રીજી આવૃત્તિમા જપાઈ છે. અને ઘણે સ્થળે ડહનની ટીકા કરતા સ્પષ્ટતઃ અને વિસ્તૃત છે. ગયપાસની શારીરસ્થાનની પણ ટીકાની પ્રત નદેશ શાસ્ત્રી પાસે છે એમ એ કહે છે.^૧

(૬) ડહનાચાર્ય—અથવા ડહહણાચાર્ય—કવિરાજ ગણનાથ સેન મથુરા પ્રદેશના નિવાસીનુ નામ ડહન જ ઠીક લગે છે એમ કહે છે.^૨ આ ડહનાચાર્ય ઇ. સ. દશમા શતકમા થઈ ગયા એવું અનુમાન થાય છે. તેઓ મથુરા પાસે આવેલ ભાદાનક દેશના ભરતપાલ નામના વૈદ્યના પુત્ર અને સહપાલ રાજાના પ્રીતિપાત્ર હતા, એમ એ પોતે જ સુશ્રુતની ટીકાના આરંભમા કહે છે. આ સહપાલ રાજા મથુરા પ્રદેશના કોઈક ભાગનો અધિપતિ પણ સામત હશે એવો ડહને તેને સાદી રીતે 'ભાદાનકનાથ' કહેલ છે^૩ તે ઉપરથી કવિરાજ ગણનાથ સેન તર્ક કરે છે.^૪ આ સહપાલ ભાગતના ઇતિહાસમા પ્રસિદ્ધ જ ગાળાના પાલ વંશનો, ઘણુંકરી મહીપાવનો, પૂર્વજ હશે, એવો ગણનાથ સેનનો મત છે. પણ એ સામત છે એટલે કોઈ ફટાપો હશે એવો મારો તર્ક છે. પાલ ગણઓની સત્તા દશમા અગિયારમા શતકમા જ ગાળની બહાર પણ ભારતમા ફેલાઈ હતી એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે.

ખીજી તરફથી ગણનાથ સેન બતાવે છે^૫ તેમ ૧૨મા શતકના ચંકપાણિ દત્તનો ખીજી ટીકાઓમા પુષ્કળ ઉતારા કરનાર ડહને કયાપ ઉલ્લેખ કર્યો નથી અને નામ લીધા વગર ચંકપાણિએ

૧ જોડલિખ લાયબ્રેરીમાથી મળાવેલી આ ખદિત પ્રત છે.

૨ જુઓ ભાનુમતી સાયેના સુશ્રુતસુત્રસ્થાનનો ઉપોદ્ધાત.

૩ જુઓ સુ. ઉ અ ૨૬ ની ટીકાનો અન્તભાગ.

૪ જુઓ ખીજી ટિપ્પણીમા કહેલો ઉપોદ્ધાત.

૫ એજન.

ડહનના મતનુ ખંડન કર્યું છે. એ જોતા ડહન ચક્રપાણિ પહેલાં એટલે દશમા સતકમા થઈ ગયા હોવા જોઈએ.

ડહન અને ચક્રપાણિની ટીકાના ઉત્કર્ષાપકર્ષનો વિચાર કરતા ચક્રપાણિની ટીકા ઉચ્ચ કોટિનું પાઠિય દર્શાવે છે, પણ વિદ્યાર્થીઓને ઉપકારક થાય એવી સરલામતા, ખીજા મતોને સમજવાની નિપુણતા, અનેકવિધ પ્રાચીન પાઠોને દર્શાવવાની કુશળતા અને વિદ્યાર્થીઓને જોધ થવામા ખાસ ઉપયોગિતા ડહનની ટીકાની છે એમ જે કવિરાજ ગણનાથ સેન કહે છે^૧ તે યથાર્થ છે અને એ જ કારણથી એની નિબંધસમૃદ્ધ ટીકાનો વધારે પ્રચાર થયો છે. ખરી રીતે હજી સુધી તો સુશ્રુતની સંપૂર્ણ ટીકા એ એક જ મળી છે.

ચરક અને સુશ્રુતની સંપૂર્ણ ટીકાઓ જેની મળે છે તે બે ટીકાકારો ચક્રપાણિ દત્ત અને ડહન વિશે ગણનાથ સેન સુશ્રુતના પ્રથમ અધ્યાયમાથી દાખલો ટાકોને કહે છે કે ' જોગ પાઠો કાઢી નાખીને જેનો અર્થ યુક્તિયુક્ત હોય એવા પાઠો નક્કી કરવાનો તો જેમણે એકેય ટીકાકારે પ્રયત્ન કર્યો નથી. "

સુશ્રુતના ખીજા ટીકાકારો—ડહને પોતાની ટીકાના આરભમા જેજનટ અને ગયદાસ ઉપરાંત પન્નિકકાર ભારકર અને દિગ્વિપનકાર માધવ તથા ક્ષત્રદેવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને કાર્તિક કે કાર્તિકકુડ, સુધીર, સુકીર એટલા ખીજા ટીકાકારોનાં નામો ડહનની ટીકામાથી ગણનાથ સેને ઉમેર્યા છે. વળી દિગ્વિપ્ણીકાર લક્ષ્મણનું નામ કવચિત્ ડહનમા મળે છે તથા ગૃહપદ્મભંગ નામની એક વ્યાખ્યાનુ નામ પણ ડહનમા મળે છે, પણ તેના કતોનું નામ મળતું નથી એમ પણ એ વિદ્વાન કહે છે.^૨ આ રીતે

૧ એજન

૨ એજન

૩ એજન.

સુશ્રુતની બાગ વ્યાખ્યાઓ ચર્ચ હોય એમ જણાય છે. પણ સપૂર્ણ તો એક જ ડલ્લનની નિબંધસંગ્રહ મળે છે, જ્યારે ગયત્રસની તથા ચક્રપાણિની અપૂર્ણ મળે છે. બાકીની બધી કાલમટે દધિમા તબાઈ ગઈ છે.

વાગ્ભટની ટીકાઓ

અષ્ટાંગસંગ્રહ ઉપર જેજનટાદિની રચેલી બેત્રણ ટીકાઓ છે એમ શ્રી ભિષગાચાર્ય હરિશાસ્ત્રી પરાકર કહે છે,^૧ પણ તેઓ કહે છે તેમ અત્યારે ઇન્દુએ રચેલી શશિબેખા નામની એક જ ટીકા સપૂર્ણ મળે છે જે ત્રિચુરના મંગલોદય પ્રેસપાથી વેઇ ટી સ્વપારશવે ઈ સ. ૧૯૨૬ માં છપાવેલ છે.

આ ઇન્દુનો ઉલ્લેખ હેમાદ્રિની અષ્ટાંગહૃદયની ટીકા (સ. અ. ૭ શ્લો. ૪૦)માં છે. એથી જૂનો ઉલ્લેખ મળ્યો નથી, એટલે ઈ સ. ૧૩મા સતક પહેલા ટીકાકાર ઇન્દુ ચર્ચ ગયા હોવા જોઈએ બીજી તરફથી કેન્ધ (મલનાર)ના વૈદ્યામાં પરપગથી પ્રચલિત એક દતકયા ઉતારતા તન્ત્રયુક્તિવિચાર નામનો અન્ય લખનાર વેઇ નીલમેધે અચાર્યએ કરેલા નમસ્કારમાં ઇન્દુ અને જેજનટને વાગ્ભટના શિષ્યો કહેલા છે^૨ અલબત્ત આ દતકયાને વિશેષ પુગવાની અપેક્ષા તો રહે જ છે. ઇન્દુએ અષ્ટાંગહૃદય ઉપર પણ ટીકા કરી હોવાનું શ્રી. હરિશાસ્ત્રી પરાકર કહે છે.^૩

અષ્ટાંગહૃદયના ટીકાકારો—અષ્ટાંગહૃદયની ઘણી ટીકાઓ ચર્ચ છે. આયુર્વેદના બીજા કોઈ અન્ય ઉપર એટલી ટીકાઓ નહિ લખાઈ હોય એમ વેઇ શ્રી. હરિશાસ્ત્રી પરાકર કહે છે તે ચતુર્થ

૧ સમીક અષ્ટાંગહૃદય, નિ. પ્રિ. ૧૯૩૯માં વાગ્ભટવિમર્શ, પૃ. ૩૯.

૨ જુઓ શ્રી વંચીસેતુ લક્ષ્મી અન્યમાળામાં છપાયેલ તન્ત્રયુક્તિ વિચારના આરબના પ્રોકોક તથા તેની અવતારિકા.

૩ વાગ્ભટવિમર્શ, પૃ. ૧૫.

લાગે છે.^૧ ચરકસુદ્રુતના ભટ્ટાર હરિચન્દ્ર, અને જોગજટ જેવા ટીકાકારોએ પણ અષ્ટાંગહૃદયની ટીકા કરી છે, એમ તેઓ કહે છે, પણ શા ઉપરથી કહે છે એ નોંધ્યું નથી, અને હરિચન્દ્ર તો વાગ્જલ પહેલાં હોવાનો સંભવ ઉપર દર્શાવ્યો છે, એમણે અષ્ટાંગહૃદયની કુલ ૩૪ ટીકાઓનાં નામો લખ્યાં છે,^૨ જેમાંથી ૧૧ ના કર્તાઓનાં નામની ખબર નથી. વળી એ યાદીમાં કણ્ઠોટી, દ્રાવિડી, કેરલી વગેરે ટીકાનાં નામો છે તે તો કદાચ કાનડી વગેરે ભાષામાં અનુવાદોના વાચક હશે. એ ગમે તેમ હો, પણ એ સંપૂર્ણ યાદી અહીં ન ઉતારતાં જે નવ ટીકાઓની પુરાવિદ પી. કે. ગોડેએ અષ્ટાંગહૃદયની પ્રસ્તુત આવૃત્તિના અંગ્રેજી ઉપોદ્ધાતમાં ચર્ચા કરી છે^૩ તે તથા છપાયેલી એની દ્વંદ્વામાં અહીં નોંધ કરી છે.

આ ૩૪ કે અગિયારમાંથી જે એ છપાઈ છે તેનો વિચાર પાછળ રાખી બાકીની નવનાં નામ નોંધવામાં આવે છે.

(૧) આશાધરની ઉદ્યોત. આનો ઉલ્લેખ પીટર્સને આશાધરના મંથો ગણાવતાં કર્યો છે, પણ ઓફ્ટના કેટલોગસ કેટલોગોરમમાં એની હાથપ્રતની નોંધ નથી એમ થી. પી. કે. ગોડે કહે છે. આશાધર સપાદનક્ષના જૈન વિદ્વાન હતા અને ઈ. સ. ૧૨૪૦ માં વિદ્યમાન હતા.

(૨) ચન્દ્રનન્દનની પદાર્થચન્દ્રિકા. ઓફ્ટમાં એની હાથપ્રતોની નોંધ મળે છે,^૪ શ્રી. પરાડકર પાસે પણ એની^૫ હાથપ્રતો છે. આ ચન્દ્રનન્દનનો હેમાદ્રિએ તથા ડલ્હને ઉલ્લેખ કર્યો છે એટલે એ દશમા સતક પહેલાં મર્યું ગયા.

૧ જુઓ સરીક અષ્ટાંગહૃદય, નિ. પ્રે. ૧૯૩૯ માં વાગ્જલવિમરણ, પૃ. ૨૮.

૨ એજન, પૃ. ૨૯, ૩૦.

૩ એજન, પૃ. ૬ થી ૮ તથા તે ઉપરની ટિપ્પણીઓ.

૪ શ્રી. પી. કે. ગોડેના અંગ્રેજી ઉપોદ્ધાતની ટિપ્પણીઓમાં કેટલોગસ કેટલોગોરમના સ્થળનિર્દેશો છે તે જિજ્ઞાસુએ ત્યાં જોઈ લેવા.

- (૩) રામનાથની દીકાની દ્વાયપ્રતની પણ ઓરિટમાં નોંધ છે. સત્રસ્થાનની દીકા તો વેંકટેશ્વર પ્રેસ (મુંબઈ)માં છપાઈ ગઈ છે.
- (૪) તોડરમલ્લની દીકાની નોંધ પણ એમાં જ છે. શ્રી. પરાકરે પણ એની દ્વાયપ્રતો મેળવી છે. આ તોડરમલ્લ તે મહાન મોગલ શહેનશાહ અકબરના મંત્રી તોડરમલ્લ જ હશે, એના નામ ઉપર એક વૈદ્યક ગ્રન્થ પણ છે.
- (૫) પાઠ્યા નામની એક દીકાની પણ એમાં જ નોંધ છે.
- (૬) હૃદયપ્રબોધિકા } આ બે દીકાઓની પણ એમાં જ
(૭) બાલપ્રબોધિકા } નોંધ છે.
- (૮) ભટ્ટ નરહરિ અથવા નૃસિંહ કવિ-ભટ્ટ શિવદેવના પુત્ર—ની વાગ્બટખંડમંડન દીકાની એમાં જ નોંધ છે.
- (૯) દામોદરની સંકેતમંજરીની નોંધ પણ એમાં જ છે.
- (૧૦) અરુણદત્તની સર્વાંગમંદરા દીકા સંપૂર્ણ મળે છે. આ અરુણદત્ત મૃગાંક દત્તના પુત્ર અને આયુર્વેદના તેમ જ સંસ્કૃતવિદ્યાના સારા જ્ઞાતા હતા અને તેણે અનેક આયુર્વેદતંત્રામાંથી ઉતારા કર્યા છે. અરુણદત્તે પોતાની દીકામાં કવચિત્ પોતાનાં રચેલાં પદો પણ મૂક્યાં છે. અરુણદત્ત વૈદિકધર્માવલંબી હતા એમ એના મંત્રલાયરણથી જણાય છે.^૧

અરુણદત્તના સમયનો નિર્ણય ડૉ. હર્નલે નીચે દ્વંદ્વામાં નોંધેલા પુરાવાથી નીચે પ્રમાણે કર્યો છે.^૨ અને કવિરાજ ગણનાથ સેન, વૈ. જાદવજી ત્રિ. આચાર્ય, શ્રી. પી. કે. ગોડે વગેરેએ એ નિર્ણયને માન્ય રાખ્યો છે.

^૧ અરુણદત્ત નામધારી ત્રણેક મંથકારો સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં : મળ્યા છે. (જુઓ સ્ત્રીક અ. હ. માં વાગ્બટવિમર્શ તથા શ્રી. ગોડેનો અંગ્રેજી ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૮)

વાચસ્પતિએ માધવનિદાન ઉપર આતંકદર્પણ નામની ટીકા લખી છે અને તેના આરંભમાં એ કહે છે કે પોતે વિજયરક્ષિત અને તેના શિષ્ય શ્રીકંઠ દત્તની મધુકોશ ટીકા જોઈ છે અને વિજય-રક્ષિતે ચક્રદત્તનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તથા આંખની રચનાની ચર્ચામાં અરુણદત્તના મતનું ખંડન કર્યું છે.^૧ અહીં અરુણદત્તનું નામ લીધું નથી, પણ અરુણદત્તે (અ. હ. ઉ. અ. ૧૨, શ્લો. ૧ ની ટીકામાં) દર્શાવેલા મતથી તદ્દન જાણ્યો મત દર્શાવ્યો છે.

હવે વાચસ્પતિએ ટીકાના આરંભના શ્લોકોમાં કહ્યું છે કે પોતાના પિતા પ્રમોદ હમ્મીર રાગની અને મોટાભાઈ મહમ્મદ રાગની સલામાં હતા. આ મહમ્મદ તે પ્રખ્યાત મહમ્મદ ઘોરી (ઈ. સ. ૧૧૯૩ થી ૧૨૦૫) એમ હર્નલ ધારે છે. વળી વિજય-રક્ષિતે ઈ. સ. ૧૨૩૯ માં ચોગરત્નમાલા લખનાર મુણાકરનોર ઉલ્લેખ કર્યો છે. અને એ ઉલ્લેખ મળ્યો નથી. આ ઉપરથી હર્નલે ઉપરના ત્રણ ટીકાકારો માટે નીચેના કાલાનુક્રમ ગોઠવ્યો છે.

અરુણદત્ત—	ઈ. સ. ૧૨૨૦ લગભગ
વિજયરક્ષિત—	ઈ. સ. ૧૨૪૦ લગભગ
વાચસ્પતિ—	ઈ. સ. ૧૨૬૦ લગભગ

અને આ ગોઠવણ ધણે ભાગે સ્વીકારાઈ છે, પણ મને નીચેના કારણથી એમાં શંકા પડે છે. અલગત હેમાદ્રિએ પણ જોતો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અરુણદત્ત તો ઈ. સ. ૧૨૨૦ કે તેથીયે પહેલાં ચલા હશે, કારણ કે તેણે સાતમા શતકના બાણ અને આઠમા શતકના માધનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ તે પછીના કોઈના નથી કર્યો, એટલે કદાચ ચક્રપાણિના અરુણદત્ત સમકાલીન પણ હોય.

૧ મા. નિ, નેત્રરાગનિદાન, શ્લો. ૨૪ ની ટીકા.

૨ પીટર્સનનો ત્રિપાટ, ૧૮૮૬ થી ૯૨, પૃ. ૨૬

વૈદ્યકેના સંગ્રહગ્રન્થો અને તેના લેખકો

ચરકસુશ્રુતની મંદિતાઓ રચાયા પછી તરતમાં સંગ્રહગ્રન્થો ગયાવાનો આગ્રહ થયો છે એમ કહી શકાય. જૂનામાં જૂનો સંગ્રહ ગ્રન્થનાવનીતક^૧ મળ્યો છે. આ ગ્રન્થના નામની પણ પચાસવર્ષ પહેલાં કોઈને ખબર ન હતી. એ ગ્રન્થ કાશગર (પૂર્વ તુર્કસ્તાન) ના ખડિયગર્માથી લેફ્ટેનન્ટ બોઅગને મળ્યો હતો અને ઈ. સ. ૧૮૬૦ થી ૧૯૧૪ વચ્ચે એને ઉપોદ્ધાત વગેરે સાથે હર્નલે પૂરેપૂરો પ્રકાશિત કર્યો. એ ગ્રન્થ, હર્નલે સપ્તમાણ સાબિત કર્યા પ્રમાણે ઈ. સ. ચોથા શતકમાં લખાયો છે આ રીતે નાવનીતક એ જૂનામાં જૂનો યોગસમ્રહ છે, જોકે એ ગ્રન્થના કર્તાના નામનો પત્તો નથી. એમાં ચૂર્ણયોગાધ્યાય, ધૃતપાનાધ્યાય, તૈલાધ્યાય, મિશ્રકાધ્યાય, ખસ્તિયોગાધ્યાય, ગ્રસાધનાધ્યાય, યવાગૂઅધ્યાય, વૃધ્ધ-યોગાધ્યાય, નેત્રાજન, કેશાજન, અભયાકરુપ, શિલાહૃત અધ્યાય, ચિત્રકાધ્યાય, કુમારજૃત, વધ્યાચિકિત્સિત, અને સુશ્રગાચિકિત્સિત એ રીતે કુલ ૧૬ અધ્યાયો છે. પણ જે એક જ ચોથા શતકમાં લખાયેલ હાયપ્રત મળી છે તેમાં ૧૪ માં અધ્યાયથી આગળનાં પાનાં નથી.

આ ગ્રન્થના કર્તાએ ચરક, સુશ્રુત અને બેલ્લમાથી ચૂર્ણો આદિના પાંચે ઉતાર્યા છે પણ એને વૃદ્ધ વાગ્બટની ખબર નથી એટલુ જ નહિ પણ દંડબલની બે ખબર નથી.^૨ એટલે ચરકની દંડબને અનુપૂર્તિ કરી તે પહેલાં રચાયો છે, અને અત્યારે આકુ-વેદના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ એ ગ્રન્થ ધણો કીમતી છે.

ચિકિત્સાકલિકા—નાવનીતક પછી અનેક સમ્રહગ્રન્થો ગયાયા હશે પણ ચિકિત્સાકલિકા પહેલાનો કોઈ ગ્રન્થ મળ્યો નથી.

૧ નાવનીતકનો ઇતિહાસ બલુચા જેવો છે, પણ એ ઇતિહાસને સચિત્તર જોયા હજીનારે આ વિ, પુ, અ. ૧૦ માં ઉપાયેડો 'નાવનીતક' લેખ લેવો.

૨ જુઓ ઉપલી ટિપ્પણીમાં કહેડો લેખ.

ચિકિત્સાકલિકાના કર્તા તીસટ વાગ્બટના પુત્ર હતા એમ ડૉ. ઓફ્ટે લખ્યું હોવાની વૈષ્ણવ જિ. આચાર્યે નોંધ કરી છે;¹ પણ તીસટે પોતાના પિતાનું નામ જ લખ્યું નથી, એટલું જ નહિ, પણ ગ્રન્થના આરંભમાં હારીત, સુશ્રુત, પરાશર, બોજ વગેરે ચિકિત્સકોનાં નામો લખ્યાં છે તેમાંય વાગ્બટનું નામ લખ્યું નથી. વળી પ્રથમ શ્લોકમાં પિતાના અરણ્યને નમસ્કાર કર્યા છે ત્યાં દીકરાકાર ચન્દ્રદ જે તીસટના પુત્ર છે તેણે પણ પોતાના દાદાનું નામ લખ્યું નથી; એટલે એકાદ હાથપ્રતની ઇતિશી² ઉપરથી કરેલું ઓફ્ટેનું કથન વિશ્વાસપાત્ર નહિ માની શકાય.

તીસટે ચારસો શ્લોકમાં આ ગ્રન્થ લખ્યો છે. પહેલાં ૬૮ શ્લોકમાં આયુર્વેદના ત્રણ દોષ, ધાતુઓ, મસો, ગિરાઓ, ત્રણેય દોષનાં પ્રકોપનો, દોષો પ્રક્રુપિત થતાં થતાં રોગો, તે તે દોષના પ્રશમનના ઉપાયો, ઔષધોના ગુણો, પછી તૈલ, ધૂત, ચૂર્ણ, પ્રલેપ, આસ્થાપન, અનુવાસન, નસ્ત્ર, અંજન, બરિત વગેરે યોગોને વિધિ ઇત્યાદિ સામાન્ય સૂત્રોનું દૂ કામાં નિરૂપણ કર્યા પછી જનગદિ રોગોની લક્ષણકથનપૂર્વક મક્ષિત ચિકિત્સા કહી છે. પણ તેમાં પ્રાચીન પ્રૌણલિકાને અનુસરી કાષ્ઠચિકિત્સા પૂરી કર્યા પછી શાલાકય, શલ્ય, બૂતવિદ્યા, કૌમારતન્ય, ગ્રંથાધન અને વાજકરણ એ રીતે વિજ્ઞાન પાડીને ચિકિત્સા કહી છે. અલબત્ત ચારસો શ્લોકમાં "આછી વિદ્યાવાળા જેની ભુદ્ધિ સુશ્રુતાદિ શાસ્ત્રસમુદ્રમાં અસાનથી મૂંઝાઈ જાય તેવા અબુધ વૈદ્યો માટે આ યોગસમુચ્ચય" ગ્યેશે

૧ ભુજા સગીક ચરકસંહિતા, જિ. ગ્રે., આ. ૨., ૬. પૃ. ૧૩.

૨ શ્રી. હરિશાસ્ત્રી પરાશરકર 'વાગ્બટવિમર્શ' પૃ. ૧૯ માં લખે છે કે ચિકિત્સાકલિકાની ભાંડારકર પ્રાચ્ય વિજ્ઞાન દિગ્વી હાથપ્રતમાં વાગ્બટસૂત્રના તીસટદેવેન રચિત ચિકિત્સાશાસ્ત્ર એવી ઇતિશી છે. કદાચ એ ઉપરથી ઓફ્ટે નોંધ કરી હશે.

હોવાથી કયા રોગમાં સ્વલ્પકર્મ કરવું, કયા રોગમાં શિરામોક્ષ કરવો, કયામાં જળો લગાડવી, કયાં દ્રવ્યોથી સોજાને પકાવવો અને ત્રણમાં ગુગ્ગુલુતિક્ત ઘત કયાં લેવું વગેરે સહ્યત ત્રણે સાર આઠ જ સ્લોકમાં કહી દીધો છે. અલ્પજ્ઞ જ્ઞરાદિ રોગોની ચિકિત્સામાં જે જે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં રહસ્યજૂત ગ્રંથકારને લાગ્યું તે કહ્યું છે અને એ રીતે ગ્રંથ કીમતી છે. પણ કાયચિકિત્સાનું પ્રાધાન્ય અને શત્યાદિ ખીજાં રોગોની ઉપેક્ષા થઈને એ જ્ઞાનની અધોગતિનો આયુર્વેદના ઇતિહાસમાં આગ લ આ ગ્રંથના ગચનાકાળથી મળ્યો નોંધ એમ મને લાગે છે.

આ ચિકિત્સાકલિકા ઉપર એના કર્તા તીસટના પુત્ર ચન્દ્રની વિદ્વતાભરેલી દીકા છે. એ દીકામાં ચન્દ્રે ચરક, સુશ્રુત, ક્ષારપાણિ, ખરનાદ, બેલ, પગાર, વિદેહ, હારીત વગેરે જે નામો લખ્યા છે તેમાં હરિચન્દ્ર અને જેજ્ઞટનું નામ છે. વળી પોતે જોયેલા ગ્રંથો મળ્યાવતા જેજ્ઞટની સુશ્રુત ઉપગની દીકાને એ ઉલ્લેખ કરે છે. આ ઉપરથી જેજ્ઞટ પછી ચન્દ્ર થયા છે એ નક્કી અને જેજ્ઞટ પોતાને વાગ્બટના શિષ્ય કહે છે,^૧ માટે વાગ્બટ પછી પણ વાગ્બટનો મીવો ઉલ્લેખ તીસટે કે ચન્દ્રે નથી કર્યો એ જોતા વાગ્બટની પ્રસિદ્ધિ થયા પહેલાં એટલે જૂદા સતકમાં એ પિતાપુત્ર થયા હોવા નોંધ એ એવા મારો મત છે.

ચન્દ્ર-તીસટના પુત્ર ચન્દ્રે પિતાના ગ્રંથ ઉપર દીકા રચના ઉપગત એ પોતે એ દીકાને અન્તે કહે છે તેમ ચોતરત્નસમુચ્ચ અને સુશ્રુતની પાદ્યુદિ એ જે ગચના કરી છે. ચન્દ્ર આયુર્વેદનો સારો વિદ્વાન છે એ તો એની દીકા ઉપરથી જ દેખાય છે. એ જ્ઞને સુશ્રુતની પાદ્યુદિ કહે છે તેની એક પ્રત ઇન્ડિયા ઓફિસ

હાયબ્રેરીમાં છે,^૧ કવિરાજ ગણનાથ મેન તો એને સુશ્રુતનો પ્રતિસંસ્કાર કહે છે.^૨

તીસટ અને ચન્દ્રટ બેય ગ્રંથલક્ષ્ય છે.

રવિગુપ્ત—સિદ્ધસારસંહિતા અથવા સારસંગ્રહ નામના એક વૈદ્યક ગ્રંથની હાયબ્રેરી નેપાળમાંથી મળી છે. આ રવિગુપ્ત બૌદ્ધ હતા અને વૈદ્ય હોવા ઉપરાંત કવિ અને નૈયામિક પણ હતા. સર્વાંગસુંદર ટીકામાં જે રવિગુપ્તના સિદ્ધસારનો ઉલ્લેખ છે તે આ જ હોવાનો સંભવ છે. આ રવિગુપ્ત ઈ. સ. આઠમા શતકના આરંભમાં થઈ ગયા.^૩

માધવનિદાન અને તેના કર્તા માધવકર—તીસટ કહે છે તેમ ઓછી વિદ્યાવાળા વૈદ્યો માટે જેમ ઔષધોના સંગ્રહોની આવશ્યકતા લાગવા માંડી હતી તેમ જ કેવળ નિદાનવિષયક વચનોને જુદો સંગ્રહ હોવાની પણ આવશ્યકતા લાગી જ હશે. અત્યારે આ વિષયમાં સૌથી જૂનો અને સૌથી માન્ય ગ્રંથ માધવનિદાન છે. એના કર્તા પોતે કહે છે તેમ એણે પહેલાંના મુનિઓ-ચરક સુશ્રુતાદિનાં વચનોનો સંગ્રહ કરેલો હોવા છતાં એને સ્વતંત્ર ગ્રંથની પ્રતિષ્ઠા મળી ગઈ છે.

માધવકરે પોતાના ગ્રંથનું નામ બેકે રોગવિનિશ્ચય રાખ્યું છે, પણ એ ગ્રંથ ‘માધવનિદાન’ નામથી જ વધારે પ્રખ્યાત થયો છે. એમાં આરંભમાં પંચનિદાનલક્ષણ આપ્યા પછી જવર, અતિસાર વગેરે રોગોનું નિદાન ચક્ર, સુશ્રુત, વાગ્લતાદિ ગ્રંથોમાંથી વચનો જેની લઈને તથા એ સંહિતાગ્રંથોનો ફેટલોક વિસ્તાર છોડી દઈને આપ્યું છે.

૧ જુઓ હર્નલ ‘સ્ટ્રીક ઈન ધ મેડિસીન ઓફ એન્યન્ટ ઇન્ડિયા’, પૃ. ૧૦૦.

૨ હપર પૃ. ૭૩.

૩ જુઓ ‘જર્નલ ઓફ આયુર્વેદ’, એપ્રિલ, ૧૯૨૬, પૃ. ૩૭૩.

ચક્રપાણિ દત્ત જેવા ચરકસુશ્રુતના પારંગત વિદ્વાને જેનું અનુસરણ કરવું ચોખ્ખું ગણ્યું છે તે અન્ય યોગસંમંદની દૃષ્ટિએ કીમતી હોવો જ નોંધ એ.

જવરથી આરંભી વાજકરણ સુધીના ૭૦ અધિકારોમાં આરંભમાં ચિકિત્સાના સિદ્ધાન્તો દ્વંકમાં કલા પછી યોગોનો સંમંદ કર્યો છે. પછીના અધ્યાયોમાં રોગ, રવેદ, વમન, વિરેચન, બસ્તિ, ધૂમ, નરમ, કવલ, અને અરિષ્ટનું વર્ણન કર્યું છે. પછી ૮૧ મો સ્વસ્થાધિકાર છે, જેમાં પ્રાચીન આયુર્વેદાચાર્યોની પ્રથાને અનુસરી આરોગ્ય માટે પરત્વી અને પરધનની ઈચ્છા ન કરવાનો તથા અહિંસાપરાયણ રહેવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. છેલ્લો મિશ્રકાધિકાર છે જેમાં વૈદ્યકનાં ચાર પાદ, માન પરિભાષા વગેરે પ્રકીર્ણ વિષયો છે.

વૃન્દના આ સિદ્ધયોગ ઉપર શ્રીકંઠ દત્તની વ્યાખ્યા કુસુમાવલી નામની ટીકા છે. આ શ્રીકંઠે જ માધવનિદાનની ટીકા ક્ષમ્પવામાં ભાગ લીધો છે એ ઉપર કહ્યું છે. એ ૧૪ મા ચતુકમાં થઈ ગયો. એણે ટીકા ક્યાંક ક્યાંક અધૂરી રાખેલી તે નાગરચાતિના ભાભક્ષના પુત્ર નારાયણે પૂરી કરી છે એમ આનંદાશ્રમ અન્ધમાલાની આવૃત્તિમાં ટીકાને અન્તે લખેલું છે.

ભોજરામનો રાજમાર્તંડ—ભોજના નામ ઉપર અલંકાર, જ્યોતિષ વગેરે વિષયોના અન્યો મળે છે, તેમ રાજમાર્તંડ નામનો એક વૈદ્યક અન્ધ પણ મળે છે. આ રાજમાર્તંડ યોગસંમંદાત્મક દ્વંકો અન્ધ છે, એ માળવાના પ્રખ્યાત રાજ્ય ભોજ (જિ. સં. ૧૦૫૭ થી ૧૧૧૨)નો છે એની ખાતરી નથી, પણ પોતે મહારાજ હોવાનું તો અન્યારમ્ભે કર્તા કહે છે. અને રાજ્ય ભોજ મતે વિદ્વાન અને વિદ્વાનોના આશ્રયદાતા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. એ જોતાં એણે કે એના આશ્રિત વૈદ્યે આ અન્ધ રમ્યો હોવાનો સંભવ છે.^૧

૧ વૈદ્યરાજ જી. જિ. આચાર્ય આયુર્વેદ અન્ધમાલામાં મુજબ આ અન્ધ ઉપાખ્યો છે.

ચક્રદત્તાના એ ગ્રન્થો—ચરકસુશ્રુતના આ પ્રખ્યાત ટીકાકારના સમય વગેરેની ચર્ચા એની ટીકાના અવલોકન પ્રસંગે કરી છે. એ વૈદ્ય મદામહોપાધ્યાય અને શિવભક્ત છે એમ એના ચક્રસંગ્રહના મંગલાચરણથી જણાય છે અને જાણણું છે એમ ગ્રન્થાન્તે આપેલા શાપથી અનુમાન થાય છે. ચક્રદત્તે વૃન્દના શિદ્ધયોગને અનુસરીને પોતાનો યોગસંગ્રહ લખ્યો છે એટલું તો એ પોતે પણ સ્વીકારે છે. અલ્પમત વૃન્દ કરતાં એણે યોગો વધારે લખ્યા છે અને કદાચ એ જ એની વિશેષતા હશે. સાધાગણ રીતે આ પાછલા જમાનામાં એ જ દ્રવ્યોના નવા નવા યોગો વધતા ગયા છે, એક જ યોગમાં થોડો ફેરફાર તથા ફલશ્રુતિમાં વધારોઘટાડો પણ જોવામાં આવે છે. બાકી તો આદિથી અન્ત સુધી ચક્રસંગ્રહ વૃન્દના શિદ્ધયોગને અનુસરે છે.

ચક્રસંગ્રહ ઉપર ગ્લનપ્રભા નામની કોઈની ટીકા હતી પણ એ વધારે વિસ્તૃત તથા ભૂલભરેલી લાગવાથી ચરકસંહિતા ઉપર ટીકા લખનાર શિવદાસ સેને ચક્રસંગ્રહ ઉપર તત્ત્વચન્દ્રિકા નામની ટીકા લખી છે.

શિવદાસ સેન મનલાચરણથી વૈખ્યવ કરે છે, સેનાન્ત નામથી અંગાળના વૈદ્ય જાતિના જણાય છે. એ પોતાને ગૌડદેશના માલ્ગચિકા ગામનો વતની અને ગૌડરાજના વૈદ્ય અનન્ત સેનનો પુત્ર કહે છે. એના સમયનો નિર્ણય એ દ્રવ્યશુલ્કસંગ્રહની ટીકામાં પોતે ગૌડરાજ બાબંક સાહ પાસેથી અન્તગંગ પહવી અને ૭૪ પ્રાપ્ત કર્યું હતું એમ કહે છે તે ઉપરથી થઈ શકે છે^૧. આ બાબંક સાહ તે

૧ ચક્રદત્તાના દ્રવ્યશુલ્કસંગ્રહની શિવદાસ સેનની ટીકાના ઉપર કહેલા શ્લોકનો પાઠ પહેલા તો ખોટો છપાયેલો, પણ હમણા કવિરાજ ન્યોતિય ચન્દ્રસેને બાબંક સાહ પાક લેઈએ એમ નક્કી કર્યું છે. જુઓ વે. સં. ૫, ડિસેમ્બર, ૧૯૩૯ માં શિવદાસ સેનની લઘુવાચક ટીકા નામનો લેખ.

જૈનપુરનો દિલ્હીથી નિમાયેલો સૂબો હતો. એનો સમય ઈ. સ. ૧૪૮૭ થી ૧૪૮૯ છે.^૧ શિવદાસ મેનની લઘુવાગ્ધટ ટીકાની હાથપ્રત શકાબ્દ ૧૪૪૮ની મળી છે.

બંગસેન—વૃન્દના સિદ્ધયોગને અને ચક્રદત્તાના ચક્રસંગ્રહને મળતો આ બંગસેનનો ચિકિત્સાસાર સંગ્રહ નામનો ગ્રંથ છે. એ ગ્રંથના કર્તા પોતાને કાન્તિકાવાસમા જન્મેલા તથા ગદાધરના પુત્ર કહે છે, અને મંગલાચરણ ઉપરથી શિવભક્ત તથા મેનાન્ત નામ ઉપરથી બંગાળી જણાય છે. ચરકમુદ્રુત, વાગ્ધટ અને માધવ પછી તો બંગસેન છે જ, પણ વાળા(સ્નાયુક)નાં નિદાન-ચિકિત્સા વૃન્દમાંથી ઉતારે છે એટલું જ નહિ પણ એમાં પોતાના તરફથી ઉમેરો કરે છે એ જોતાં વૃન્દ પછી અમુક કાળે બંગસેન થયા છે એટલું નક્કી. હવે ચક્રદત્તની ગ્રહણીચિકિત્સામાં એક રક્ષપર્પટિકા છે જેને માટે નિષદ્ધા ચક્રપાનિના એ રીતે ચક્રપાણિ કહે છે. મતલબ કે એ એની પોતાની બનાવટ છે. અને બંગસેને રસાયનાધિકારમાં એને ગન્ધકપર્પટી કહીને આપી છે. એ જોતાં બંગસેન ચક્રદત્ત પછી થયા છે એમ નક્કી થાય છે. અબ્જક, લોહ, પાગ્દ, ગન્ધક, તામ્ર વગેરે ખનિજ ઔષધોના ઉપયોગની બાબતમાં પણ ચક્રદત્ત અને બંગસેન સમાન કક્ષામાં પણ બંગસેન પાછળના જણાય છે. બીજી તરફથી હેમાદ્રિએ બંગમેનમાંથી પુષ્કળ ઉતારો કર્યા છે.^૨ એ જોતાં ચક્રદત્ત પછી અને હેમાદ્રિ પહેલા, વળી મહાગદ્ગ સુધી બંગાળી ગ્રંથકારની ખ્યાતિ પહોંચવાને ઓછામાં ઓછા પચાસ વર્ષનો ગાળો નો જોઈએ, એ જોતાં બંગસેનનો સમય ઈ. સ. ૧૨૦૦ ની આસપાસમાં હોઈ છે. કવિરાજ

૧ જુઓ ડક્ટરી કોનોલોજી, પૃ. ૨૬૪ તથા ૩૧૫.

૨ જુઓ સગીક અષ્ટાગદ્ધયની નિ. પ્રે. વર્ણી ૧૬૩૯ ની આદિતિમાં હેમાદ્રિએ ઉલ્લેખિત ગ્રંથોની સૂચી.

ગણનાથ સેને સાર્જીંધા પછી અને ભાવમિત્ર પહેલાં મૂકેલ છે^૧ તે ભ્રમ લાગે છે.

ગદનિઝાહ અને સોદલનિધંદુના કર્તા વૈદ્ય સોદલ

બારમા શતકમાં જ ગુજરાતમાં એક સોદલ નામના વૈદ્ય થઈ ગયા. એ જોશી પણ હતા. પોતે ગ્રંથસંગ્રહ નામથી રચેલા નિધંદુને અન્તે સોદલ પોતાને વત્સગોત્રના રાયકવાળ આલ્પ, વૈદ્ય નન્દનના પુત્ર અને મંધવ્યાળુના શિષ્ય કહે છે.^૨ આ ઉપરાંત સૂતની ઈ. સ. ૧૯૧૫ ની ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સ્વ. મણિલાલ બકેરજી બ્યાસે વૈદ્ય ધીરજરામ ઠાસીરામ પાઠકના સંગ્રહમાંથી ગદનિઝાહની જે એક હાથપ્રત મૂકી હતી તેમાં આપેલી વિશેષ પ્રશસ્તિમાં પોતાને બ્યોતિ:શાસ્ત્રી પણ કહે છે.^૩ તેના નિધંદુમાં પણ જ્યોતિ સોટલકૃતા દ્રવ્યાવલિ સમાપ્તા એવા સબ્દો છે. અને સોદલના સમયનિર્ણયમાં આ હકીકત ઘણી ઉપયોગી છે. વૈદ્યક સાહિત્યના પૌર્વાપય^૪ ઉપરથી અનુમાને મેં એને પચીસ વર્ષ પહેલાં બારમા શતકમાં મૂક્યો હતો.^૫ પણ સ્વ. મ. બ. બ્યાસે જ વિ. સં. ૧૨૫૬ના બીમદેવ બીજના એક તાત્રપત્ર ઉપર ધ્યાન જેઞ્યું છે કે જેમાં રાયકવાળ શાતિના આલ્પ બ્યોતિ સોદલના પુત્રને દાન આપવામાં આવ્યું છે.^૬ રાયકવાળ શાતિ અને બ્યોતિ સોદલ એ બે સાથે જો એટલે આ સોદલ તે ગદનિઝાહના કર્તા સોદલ જ. મતલબ કે

૧ પ્રત્યક્ષશાસીનો ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૫૭.

૨ જુઓ ગદનિઝાહની ભૂમિકામાં આપેલી ટીપ, ૨.

૩ જુઓ આ. વિ., પુ. ૨, પૃ. ૩૭ થી ૩૯.

૪ જુઓ સૂરવળી સાહિત્ય પરિષદમાં 'ગુજરાતનું વૈદ્યક સાહિત્ય' નામનો મારો નિગ્રહ.

૫ જુઓ ગ્ર. બે. લે., શા. ૨, લેખ નં. ૧૫૮૧૧ થા આ. વિ., પુ. ૨, પૃ. ૩૮, ૩૯.

ગદનિગ્રહના કર્તા વૈષ્ણ મોદલ ઈ સ બારમા શતકમા થઈ ગયા
વળી ગાયકવાડ માતિ ગુજરાતમા જ હોવાથી તેઓ ગુજરાતી હતા
એ પણ નક્કી

આ વૈષ્ણ મોદલે એલા ગદનિગ્રહમા કુલ દશ ખડો છે,
પહેલા પ્રયોગખડમા ચૂર્ણ, ગુટિકા, અવવેદ વગેરે બાવગોનો
જુદાજુદા ગ્રંથોમાથી સંગ્રહ કરવામા આવ્યો છે શાર્ફધરના
મધ્યમ ખડમા પણ આ ગીતે જ ચૂર્ણ, ગુટિકા વગેરેના અધ્યાયો
છે અલગત શાર્ફધરમા ગોનો અધ્યાય છે, ત્યારે ગદનિગ્રહમા
એ નથી ગદનિગ્રહ શાર્ફધર કરતા જૂનો ગ્રંથ છે ગદનિગ્રહના
બાકીના નવ ખડોમા કાયચિકિત્સા શાલાય, સત્ય, ભૂતવિદ્યા,
કીમારભૂત્ય, અગદતન્ન રસાયન, વાજકગણ અને પચમ્માંધિકા
એ રીતે વિભાગો પાડી, શરૂઆતમા સક્ષિત નિદાન અને પછી
ચિકિત્સા મહેલી છે

મોદલને માધવનિદાનની તો ખરી જ પણ જુદનીયે ખમગ
છે, કારણ કે આધુના નિદાનચિકિત્સા જુદમાથી મોદલે ઉતાર્યો
છે આથી આગળ ચક્રદત્તના ચક્રસંગ્રહની ખમગ એને હોય એમ
દેખાતું નથી ચક્રદત્તમા છે તેવા ગ્રંથોએયે મોદલમા નથી સોંપ
બ ગસેનના લગભગ સમકાલીન હોવા છતાં બગેનેનને ચક્રસંગ્રહની
ખમગ છે અને મોદલને નથી તેનું કારણ મરમેન મગાળી છે
એટલે તે બગાળી ગ્રંથથી તરત પરિચિત થાય અને મોદલ ગુજરાતી
હોવાથી ન થાય એ જ લાગે કે વળી ગસેનો ઉપયોગ કદાચ
બગાળામા વહેતો શરૂ થયો હશે

મોદલ ગુજરાતી છે એ ઉપર કહ્યું જ છે ગુજરાતી હોવાથી
જ બીજા નિવડોમા ન લખેલી એવી ગુજરાતમા ઉત્પન્ન થતી
વનસ્પતિઓ એણે નોંધી છે આ વનસ્પતિઓનાં નામો પણ હાલમા
પ્રચલિત ગુજરાતી નામોને મળતાં છે

બારમા શતકના આ ગુજરાતી વૈદ્ય સોદસે ચિકિત્સાથી પ્રયોગોને જુદા પાડવાની પહેલ કરી છે એ એની વિશેષતા નોંધવા જેવી છે. વળી પ્રાચીન સંહિતાઓને ધોરણે કાયચિકિત્સા, શાલાક્ય વગેરે વિભાગો એણે ગણ્યા છે ખરું, પણ વિભાગ પાડવામાં કેટલીક ગડબડ પણ કરી છે. દા. ત., અરમરી આદિ સ્વપ્તતંત્રના રોગોને કાયચિકિત્સામાં નાખ્યા છે, જ્યારે અન્યી, અપત્તી, સ્વોત્પન્ન વગેરેને શાલાક્યતંત્રના નેત્રરોગાદિ પછી સ્વપ્તતંત્રમાં નાખી માધવ-૯૫ના ક્રમને ફેરવ્યો છે. બાકી શસ્ત્રચિકિત્સા તો સ્વપ્તાધિકારમાંયે નથી. દૂંઠામાં ઘણી રીતે મોડલના વૈદ્યે અન્યો જૂના અને અગત્યના હોવા છતાં એનો પ્રચાર ખીજે કે એના જન્મસ્થાન ગુજરાતમાં વિશેષ જોવામાં આવ્યો નથી.

શતકના પેરેમેસસથી શરૂ થયો છે એમ ત્યાંના એ વિષયના ઇતિહાસો ઉપરથી શ્રી. પ્ર. રાય કહે છે.^૧

સુશ્રુતમાં ચરક કહ્યું છે કે કટલીક વિશેષતા છે તેમાં રાત્રકર્મ અને અમ્લિકર્મ પેડે ક્ષારકર્મ પણ છે એ ઉપર નોંધ્યું છે. ક્ષારકર્મ માટે જરૂરી ક્ષાર બનાવવાનો વિધિ, પાનીય પ્રતિસારણીય એવા ક્ષારના બેદો, ક્ષારને દાહક બનાવવાનો વિધિ, એ ક્ષારોનો કયા કયા રોગોમાં ઉપયોગ શક્ય છે વગેરે સુશ્રુતમાં વિસ્તારથી આપેલ છે.^૨ ચરક પેડે સુશ્રુતને પણ બંગ, નાગ, તામ્ર, રૌપ્ય, સુવર્ણ, ભેદ, અને મંદૂર એટલાની ખબર છે. કાંસાનો પણ ઉલ્લેખ છે^૩ અને તેનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ ધાતુઓને ઉપયોગમાં લેવા યોગ્ય બનાવવાનો વિધિ (અવસ્કૃતિ) સુશ્રુતમાં ચરકને મળતો જ છે^૪ પણ એમાં ધાતુઓનાં પતંગઓ ઉપર લવણ વર્ગનો લેપ કરવાનો હોવાથી એ વિધિ ભલે અપૂર્ણ અને અસાચી હોય છતાં એમાં ધાતુઓના ક્ષારો (metallic salts) બનાવવાના આધુનિક વિધિતુ બીજ છે, એમ શ્રી. પ્ર. રાય કહે છે.^૫ એ વિદ્વાન કહે છે તેમ પાછળના રસાયણશાસ્ત્રમાં થયેલા વિકાસનો સુશ્રુતમાં આરંભ દેખાય છે. ખનિજોની બાબતમાં બાકીની ચરકોક્ત વાતો તો સુશ્રુતમાં છે જ, ફક્ત પારદ ખાવાની વાત નથી અને એ જોતાં ચરકમાં એ કટકો દબાવનો હોય એવી શંકા પડે છે. સુશ્રુતે લોહાદિ ધાતુઓનો કૃમિ ઉપર ઉપયોગ કર્યો છે^૬ એ નોંધવા યોગ્ય છે.

૧ હિસ્ટરી ઓફ હિન્દુ કેમિસ્ટ્રી ચ. ૧, ભ. ૫, ૧૦૨.

૨ સુશ્રુત ગ્રં. અ. ૧૧

૩ „ સ્. અ. ૩૮-૬૩ તથા ઉ. અ. ૧૮ શ્લો. ૧૦૩.

૪ „ ચિ. અ. ૧૦-૧૧.

૫ હિસ્ટરી ઓફ હિન્દુ કેમિસ્ટ્રી પૃ. ૪૯.

૬ સુશ્રુત ઉ. અ. ૫૪ શ્લો. ૩૧.

ચરકસુત્રત પછી નાવનીતકમાં કાંઈ વિશેષ નથી. માત્ર આંખ ઉપરના એક અંજનમાં ગેરુ, રસવંતી અને મધુશીલ સાથે રીતિક્કસુત્ર પણ નાવનીતકમાં વાપર્યા છે,^૧ એ દ્રવ્ય વિશેષતા કહેવાય.

વાગ્બટ પણ રસવિદ્યાની બાજતમાં સામાન્ય રીતે ચરકસુત્રતથી વિશેષ આગળ નથી જતા. ઉપદંશના ત્રણ ઉપર મેરથયુ, મધુશીલ હરતાલ, કટકડી, હીરાકશી વગેરેને વાગ્બટે વાપર્યા છે^૨ તે એની વિશેષતા શ્રી. પ્ર. રામે ગણી છે.^૩ પણ એ તો સુત્રતે પણ વાપરેલ છે.^૪ લેપમાં ઉપયોગી તો એ દ્રવ્યોને ચરકે ગણ્યાં જ છે.^૫ સુવર્ણ વગેરેનો ખાવમાં ઉપયોગ વાગ્બટે કર્યો છે એમાં પણ નવું નથી, પણ બંધ ફૂરડી (અન્ધમૂળા)માં^૬ 'તામ્ર, સોતાંજન, લોહ, સુવર્ણ' અને રૌપ્યને રાખીને તેમજ નાગ, ગંધક, તામ્ર, હરતાલને રાખીને ધમીને ગરમી આપવાની સૂચના વાગ્બટમાં છે. ફૂરડી (મૂળા)નો ઉદ્દેશ્ય તો સુત્રતમાંય છે.^૭ પણ અન્ધમૂળાનો ઉદ્દેશ્ય વાગ્બટે પહેલો કર્યો છે. અને એ રીતે તૈયાર થયેલી બનાવટ રસાનન્ધની બનાવટના વર્ગની નજીક આવે છે એમ શ્રી. પ્ર. રામ કહે છે.

શ્રી. પ્ર. રામે વાગ્બટ (ઉ. અ. ૧૩) ની પારાવાળા એક અંજનની નોંધ કરીને વાગ્બટે પારાનો એટલો એક જ ઉપયોગ કર્યો છે, એમ લખ્યું છે.^૮ પણ વાગ્બટે પારાનો રસાયન તરીકે ખાવામાં ઉપયોગ કર્યો છે એ ઉપર નોંધ્યું જ છે. જન્દમાં એક

૧ નાવનીતક ૧, ૧૧૦

૨ અ. સં. ઉ, અ. ૩૬ તથા અ. હ., ઉ. અ. ૪૩, સ્ત્રો. ૪-૫.

૩ હિરટરી ઓફ હિન્દુ કેમિસ્ટ્રી, મ. ૧, પૃ. ૫૫.

૪ સુત્રત ચિ. અ. ૧૯, સ્ત્રો. ૪૦.

૫ જુઓ ઉપર પૃ. ૧૮૬.

૬ જુઓ. અ. હ., ઉ. અ. ૧૩, સ્ત્રો. ૨૦, ૨૧, તથા ૩૧, ૩૨.

૭ સુત્રત ઉ. અ. ૧૮, સ્ત્રો. ૮૬.

૮ હિરટરી ઓફ હિન્દુ કેમિસ્ટ્રી, મ. ૧, પૃ. ૫૬.

એજન ડે જેને ચક્રપાણિએ નાગાર્જુનાવટી કહી છે, એમાં કાંઈ વિશેષ નથી. પણ ધત્તૂગના ગ્રંથ સાથે પારાને મેળવી લગાડવાથી જૂઠ્ઠા મરી જાય છે એમ લખ્યું છે^૧ એ નવીનતા નોંધવા યોગ્ય છે. હાલમાં જૂઠ્ઠા માગવા માટે સ્ત્રીઓ માથામાં પારો ભરે છે. આ ઉપરાંત એ બનાવટો જુદીની કાસ્તીગની હાથપ્રતમાં જ મળે છે તેની નોંધ શ્રી. પ્ર. રાણે લીધી છે, પણ એ સ્પષ્ટ પ્રક્ષિપ્ત હોઈને અહીં નોંધવાની જરૂર નથી ગણી.

ચક્રદત્તમાં પાગને, ગંધકને, અભ્રકને તથા લોહને શુદ્ધ કરવાનું કહ્યું છે^૨ એ રસવિદ્યાની ગોધનપ્રથાનું પહેલું કથન છે. પછી ચક્રદત્તે કનકલક્ષી અથવા ગ્રંથપર્પટીનો પાઠ આપ્યો છે અને તેને એ પોતાની શોધ કહે છે કે પછી ચક્રદત્તે એક તામ્રયોગ આપ્યો છે જેમાં તાનાના પતરાની ઉપર નીચે ગંધક રાખી પછી ગ્લાઝીમાં રાખી તેને બીજી રચાણી દાંડી બાંધ કરી રેતી ભરેલા વાસણમાં મૂકી ગરમી આપવાનું લખ્યું છે આ ક્રિયા પણ રસવિદ્યાનો સબંધ સ્પષ્ટ છે.^૪ ચક્રદત્તે લોહની બનાવટ પણ વિસ્તારથી લખી છે, પણ તેમાં નવું તત્ત્વ નથી પણ અભ્રકનો ઉપયોગ ચક્રદત્તે પહેલી વાર કર્યો છે.^૫ ચક્રદત્તમાં એક છીપ, સપ્ત અને મરખાની રાખ એટલાને મધેકાનાં મૂનમાં ઓગાડી એ ક્ષાગ્ના આઠમાં ભાગ જેટલું સરસવનું તેલ એ સાથે પકાવી વાપરવાથી વાળ ખરી જાય છે, એમ કહેલું છે.^૬ આ પ્રયોગ કામશાસ્ત્રમાંથી આવ્યો હોવાનો સંભવ છે.

૧ જુદ (આ આ.), પૃ ૧૨૨.

૨ ચક્રદત્ત અભ્રપિત્તચિકિત્સા

૩ એજન, શકાશ્રીચિકિત્સા

૪ ચક્રદત્ત રસાયનાધિકાર

૫ એજન, રસાયનાધિકાર

૬ ચક્રદત્ત ચૌનિબ્યાપત્તિચિકિત્સા, હિસ્ટરી ઓફ હિન્દુ મેડિસીન,

રસતત્ત્વોનો સુગ

અગિયારમા-બારમા શતકથી રસતત્ત્વો રચાવા માંડ્યાં છે. તે પહેલાંના કાળના આયુર્વેદીય ગ્રંથકારોને ખનિજોની કેટલી ખબર હતી તથા ઔષધ તરીકે તેના કેટલો ઉપયોગ તેઓએ કર્યો છે, એ દ્રવ્યોમાં જોઈ લીધું. હવે તાંત્રિક રસવિદ્યાના વિકાસનો ઇતિહાસ દ્રવ્યોમાં જોઈએ.

મહાયાન બૌદ્ધ ધર્મની પાંખમાં તંત્રમાર્ગ અને તાંત્રિક ગ્રંથોનો વિકાસ થયો છે એ સામાન્ય ઐતિહાસિક હકીકત છે.^૧ જોકે પાછળથી બૌદ્ધ, શાકત અને શૈવ એ ત્રણેય માર્ગનાં તંત્રો મળે છે. પણ શાકત અને શૈવ ઉપર એટલી મહાયાનની અસર થઈ છે, એમ જ માનવું યોગ્ય છે. ધાર્મિક ઇતિહાસની વાત બાજુ, ઉપર રાખી રસવિદ્યાના ઇતિહાસને જ જોઈએ તો રસવિદ્યામાં નાગાર્જુનના રચાવેલું મહત્ત્વ જોતાં પણ મહાયાન બૌદ્ધ અસર નીચે રસતત્ત્વોનો વિકાસ થયો છે એમ માનવું યોગ્ય છે.

રસરત્નસમુચ્ચયના આરંભમાં આદિમ, ચન્દ્રસેન વગેરે રસ-સિદ્ધિપ્રદાયક સત્તાવીશ રસસિદ્ધોનાં નામ આપ્યાં છે, તેમાં નાગાર્જુનનું નામ છે. વળી નાગાર્જુનના નામે ચંદ્રેલા રસેન્દ્રમંગલ ગ્રંથમાં એ યાદીમાંના બે રત્નયૌગ અને માંડવ્યનાં નામ છે. આ રસસિદ્ધ નાગાર્જુનનું વ્યક્તિત્વ તથા એને નામે ચંદ્રેલા ગ્રંથોનું કર્તૃત્વ સંદિગ્ધ હોવા છતાં રસવિદ્યાના પ્રકરણનો આરંભ એનાથી જ કરવો યોગ્ય છે.

જોકે તિબેટની બૌદ્ધ દંતકથા બૌદ્ધ ગ્રંથવાદના પુરસ્કર્તા અને માધ્યમકષ્ટરિના કર્તા મહાન નાગાર્જુનને રસરાત્રિમાં પણ

૧ આ વિષયની વિસ્તૃત ચર્ચા માટે જુઓ હિસ્તરી બોદ્ધ હિન્દુ કેમિસ્ટ્રી, ચ. ૨, ઉપોદ્ધ્યાત

પારંગત માને છે^૧ પણ મુગ્ધતાના પ્રતિસંસ્કર્તાની ચર્યાના પ્રમંગમા કહ્યું છે તેમ માધ્યમક વૃત્તિના કર્તા દાર્શનિક નાગાર્જુનથી આ ગ્સસિદ્ધ નાગાર્જુન ભિન્ન જ હોવા બોધ્યો.^૨ નાગાર્જુનના કર્તૃત્વનો દાવો કરનાર રસેન્દ્રમંગલમા શાલ્વવાહન અને નાગાર્જુન વચ્ચે સંવાદ છે અને દંતકથા પણ શાલ્વવાહન સાથે નાગાર્જુનનો સંબંધ બોડે છે^૩ એ જોતા ગ્સસિદ્ધ નાગાર્જુન તે શાલ્વવાહન કે શાતવાહનના ભિન્ન જ અને ઈ. સ. ત્રીજા શતકમાં એ ઘર્ષ ગયા હોવાનો સંભવ છે. પણ કીમિયાની વાતોવાળાં જૂનામાં જૂનાં તંત્રો તો ઈ. સ. પાંચમા ઇસા શતકમાં રચાયાં હોવાનો સંભવ છે,^૪ એથી જૂના કાળમાં ગ્સાયેલા તંત્રો મળ્યા નથી નેપાળમાંથી મળેલ કુબ્જિજાતન્ત્રમાં પાગદને ચંકરનું વીરું કહેલ છે અને પારદના સંસ્કારો તથા પદ્મરણનો ઉલ્લેખ છે.^૫ વળી તામ્રનો ગ્સવેધ હગ્વાની અર્થાત્ પાગદથી વેધ કરીને તાબાનું સોનું બનાવવાની વાત પણ છે.^૬ આ કુબ્જિજાતન્ત્ર મહાવાનમતનું તત્ત્વ છે અને ઇસા શતકમાં લખાયું હોવાનો સંભવ છે. પણ એ ગ્સવિદ્યાનો અન્ય નથી. જોને ગ્સવિદ્યાના પ્રાધાન્યવાળું તંત્ર કહી શકાય એવો જૂનામાં જૂનો અન્ય તો નાગાર્જુનના નામે ચટેક્ષો ગ્સરત્નાકર કે રસેન્દ્રમંગલ છે. અને એ અન્ય સાતમા આઠમા

૧ જુઓ હિરકરી ઓફ દિન્ડુ કેમિસ્ટ્રી. ગ્ર. ૨, ૭, પૃ. ૧૬ થી ૧૯.

૨ ઉપર પૃ ૮૧.

૩ એજન

૪ હિ. હિ. કે., ગ્ર. ૨, ૭, પૃ. ૨૫, ૩૮.

૫ એજન, ઉ. પૃ ૪૩ તથા તેની ટીપ.

૬ એજન, ઉ. પૃ ૪૪ તથા તેની ટીપ.

૭ રસરત્નાકર કે રસેન્દ્રમંગલને શુદ્ધ તત્ત્વ ગણવામા કા તો શ્રી.

પ્ર. રાયે અમુક ભાગ જ જોયો છે, અથવા નાગાર્જુનનું નામ જોઇને યોગોવાળા ભાગની ઉદ્દેશ કરી છે.

શતકનો છે એમ. શ્રી. પ્ર. રામ કહે છે, જોકે મારે મને એથી અર્વાચીન છે.

રસરત્નાકર કે રસેન્દ્રમંગલ-શ્રી. ૫. ગય પાસેની હાથપ્રતની છતિશ્રીમા નાગાર્જુનવિરચિત રસરત્નાકર એ રીતે શબ્દો છે. જ્યારે મેં વર્ષો પહેલાં સ્વ. તનમુખરામ મ. ત્રિપાઠી પાસેથી મેળવેલ હાથપ્રતની છતિશ્રીમા નાગાર્જુનવિરચિત રસેન્દ્રમંગલ એ રીતે નામ છે. જે જોઈએ કટકો શ્રી. પ્ર. ગયની હિ. હિ. ૬. માં છપાયો છે તેને આ રસેન્દ્રમંગલના તે ભાગ સાથે સરખાવતાં ખેચ એક જ લાગે છે. અને પ્ર. રામવાળા કટકોને અન્તે “ રસેન્દ્રમંગલ સમાપ્ત ” એવા શબ્દો છે. રસેન્દ્રમંગલના પ્રકાશક રસવૈદ્ય જીવગમ કાલિદાસ પણ રસરત્નાકર અને રસેન્દ્રમંગલ એક જ હોવા જોઈએ એમ ભૂમિકામાં લખે છે.

આ રસરત્નાકર કે રસેન્દ્રમંગલમાં આઠ અધ્યાયો હોવાનું આરંભમાં કહેલું છે, પણ મળેલી પ્રતોમાં ચાર જ અધ્યાયો હતા. અન્ય ખંડિત અને અવ્યવસ્થિત છે એ તો દેખીતું છે. રસના સ્વેદનાદિ અઢાર સંસ્કારો, હલકી ધાતુમાંથી સોનું કરવાનો કીમિયો, રસ, ઉપગ્રસ અને લોહનાં સોધનાદિ, સર્વલોહનું મારણ, અગ્રક, માહિક વગેરેનાં સત્ત્વપાતન, અગ્રકાદિની દ્રુતિ વગેરે રસતંત્રના જ વિષયો સાથે આ ગ્રન્થમાં મંથાનભૈરવરસ, દશમૂલ ક્વાથ, વગેરે રોગહર યોગો પણ છે. એ જોતાં આ ગ્રન્થ જેવો છે તેવો તો ૧૧મા શતક પહેલાનો નથી લાગતો. અલગત એમા નાગાર્જુનવિરચિત તરીકે પ્રખ્યાત કલ્પપુટ કટકો પણ છે.

૧ એજન, ઉ. ૫. ૪૧.

૨ સ્વ. શ્રી. ત. મ. ત્રિપાઠી પાસેથી મને મળેલી તથા બીજી ત્રણ પ્રતો ઉપરથી શ્રી રસવૈદ્ય જીવરામ કાલિદાસે ઈ. સ. ૧૮૨૪ માં મોડલમાં રસેન્દ્રમંગલ છપાવેલ છે.

ન્યારે નાગાણું નિર્વિરમિત કક્ષપુટ નામના જુદા જ ગ્રન્થની હાથપ્રતો મળે છે. એક મુંબઈની શ્રે. એ. સો. ના પુસ્તકાલયમાં છે (જુઓ નં. ૮૧૧). એ પ્રતમાં ૧૦૬ પાનાં છે. તેમાં વીર પટલ છે અને અમિસ્તંભન, ગત્યાદિસ્તંભન, સેનાસ્તંભન, અશનિસ્તંભન, મોહન, ઉચ્ચાટન, મારણ, વિદ્વેષણ, ઈન્દ્રજલ-વિધાન વગેરે વિષયો છે.

નાગાણું નો જ રચેલો મનાતો. એક આશ્વયંયોગમાલા નામનો ગ્રન્થ, જેના ઉપર જૈન ચેતાર્પિર સાધુ ગુણાકરની ઈ. સ. ૧૨૩૬ માં રચાયેલ ટીકા છે, તેની નોંધ પીટર્સનના ત્રીજા રિપોર્ટ- (પૃ. ૩૧૩) માં છે. આ ગ્રન્થમાં પણ કક્ષપુટને મળતા વશીકરણ, વિદ્વેષણ, ઉચ્ચાટન, ચિત્રકરણ, મનુષ્યાન્તર્ધાન,^૧ કૂટહલો, અમિસ્તંભન, જલસ્તંભ, ઉન્માદકરણ, રોમસાતન, વિષપ્રયોગવિધાન, ભૂતનાશન, વગેરે વિષયો છે. અહીં આ વિષયોનું વિશેષ વિવરણ આવરપક નથી, પણ આ તંત્રગ્રન્થોમાં રોમસાતન જેવી સામાન્ય આખતો સાથે અસંભવિત ચમત્કારો પણ વર્ણવેલા છે અને તેના એવા જ વિચિત્ર ઉપાયો કહેલા છે,^૨ એટલું જ સૂચન બસ છે.

નાગાણું નના નામ ઉપર કીમિયો, વશીકરણ, મારણાદિ પ્રયોગો અને વૈદ્યક યોગો બહુ થ ચઢેલું છે, પણ એ નામ અહીં કશી ઐતિહાસિક કીમતનું નથી એ દેખીતું છે.

રસહૃદયતંત્ર^૩—રસેન્દ્રમંજલના કરતાં આ રસહૃદયતંત્ર ધણો વ્યવસ્થિત અને સંપૂર્ણ ગ્રન્થ છે. તંત્ર નામને પણ એ પહેલા

૧ દા. ત., મનુષ્યાન્તર્ધાન માટે લખ્યું છે કે—

વિતુવનમર્દિતમતટ્ટત્ત્વન્યાર્ક મનઃ સિલ્લયુક્તમ્ ।

ત્રિભુવનમપિ નિગૂહતિ તિલકક્રિયાયાં લલોટતટે ॥

જુઓ મું. શ્રે. એ. સો. પુસ્તકાલયનાં હસ્તલિખિતપુસ્તકોનું દેહલોગ. નં. ૮૧

૨ આયુર્વેદ ગ્રન્થમાળામાં વૈદ્યજ્ઞ નલવજી ત્રિકમજી આચાર્યે પ્રકાશિત કર્યો છે.

અન્ય કરતાં વધારે યોગ્ય છે. 'સર્વદર્શનસંગ્રહ'ના કર્તા ૧૪ માં શતકના માધવાચાર્યે રસહૃદયમાંથી નામ સાથે ઉતારો કર્યો છે. અને તે પહેલાંના તેરમા શતકના રસરત્નસમુચ્ચયમાં રસસિદ્ધો ગણાવતાં ગોવિંદ નામ છે. તે આગ્રન્થના કર્તા જ હશે. અને રસરત્નસમુચ્ચયમાં આ ગ્રન્થમાંથી ઉતારો પણ કરેલો છે. મતલબ કે આ ગ્રન્થના કર્તા તેરમા શતક પહેલાં ચર્ચા મળ્યા છે એ નક્કી. દયારે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. આ ગ્રન્થનાં પ્રકરણો (જેને ગ્રન્થમાં અવબોધ કહેલ છે)ની ઇતિશ્રીમાં ગ્રન્થકર્તાને પરમહંસ પરિનાજ્ઞાચાર્ય ગોવિંદભગવતપાદ કહેલ છે. બીજી તરફથી ભગવાન શંકરાચાર્યે પોતાને ગોવિંદભગવતપાદના શિષ્ય કહેલ છે. આ નામસામ્ય ઉપરથી રસહૃદયનું આધુવેદીય ગ્રન્થમાળામાં મંપાદન કરતાં શ્રી. ગ્રંથક ગુરુનાથ કાળેએ શંકરાચાર્યના ગુરુ ગોવિંદભગવતપાદને જ આ ગ્રન્થના કર્તા માન્યા છે. પણ કેવલાદૈતવેદાંતનો પણ કોઈ ગ્રન્થ શંકરાચાર્યના એ ગુરુએ લખેલો મળ્યો નથી. અને કોઈ તંત્રગ્રન્થના કર્તા આ વેદાન્તાચાર્યના ગુરુ હોય એ માનવું મુશ્કેલ છે. પણ રસહૃદય જેવા ગ્રન્થને આઠમા શતક જેટલા જૂના કાળમાં ખેંચી જવામાં મને તો બીજી જ મુશ્કેલી નડે છે. રસહૃદયમાં રસવિદ્યાનું જે બહોળું જ્ઞાન જોવામાં આવે છે તે આઠમા શતકમાં હોય તો ૧૧ માં શતકના ચક્રપાણિ દત્ત જેવા વૈદ્ય સાહિત્યના વિશાળ પરિચયવાળા વિદ્વાન વૈદ્યના ગ્રન્થ ઉપર એની અસર થયા વગર રહે નહિ. માટે હું તો રસરત્નાકર કે રસેન્દ્રમંગલને પણ ૧૧ માં શતક પહેલાં માનતો નથી અને આ રસહૃદયને પણ શ્રી. પ્ર. રાય પેઠે ૧૧ માં શતકનો ગ્રન્થ માનવાના મતનો છુ.^૧ રસહૃદયના કર્તાએ પોતાનો પરિચય આપતાં ચંદ્રવંશના હૈહયકુળના કિરાતનૃપતિ ત્રીમદન જેઓ જાતે રસવિદ્યાવિદ્ય હતા તેમની પાસેથી પોતાને બહુમાન મળ્યું હતું

અને પોતે નસકર્મમા પ્રવૃત્ત રહેતા એમ અન્યાન્તે લખ્યું છે. આ કિરાતદેશ તે વિન્ધ્યાચલી પાસેનો પ્રદેશ એમ શ્રી કાળેએ તર્ક કયો છે અને મદનદેવ તે કનિગદામે આપેલી હૃદયવશાવળીમતિ આક્રમા ઇતકનો ગગ્ગ કામદેવ એમ માન્યું છે. પણ કનિગદામના પુસ્તકમા^૧ જોતા એ વશાવળી તો ભાગ્યાચ્છોના ચોપડાની છેક ઈ. સ. પૂર્વે ૮૫૭ થી શરૂ થતી સાલ વગન્ની વશાવળી છે, જેની કહી ઐતિહાસિક દીમત ઐતિહાસિક વિદ્વાનોએ ગણી નથી. ખરી રીતે સિદ્ધાઓ અને ઉત્કીર્ણ લેખો ઉપગ્રી હૃદયોની જે વશાવળી નક્કી કરવામા આવી છે તે ઈ. સ. ૮૭૫ થી શરૂ થાય છે અને તેમા કામદેવ જેવું નામ નથી,^૨ એટલે હૃદયગગ્ગના નામ ઉપગ્રી નસહૃદયના સમયનો નિર્ણય થઈ શકે એમ નથી.

આ નસહૃદય અન્યમા કુલ ૧૯ અવબોધ છે, જેમા પહેલા અવબોધમા ગસપ્રસા સા છે અને તેમા કહે છે કે " માણસે ધન, શરીરાદિને અનિત્ય જાણીને મુક્તિ માટે યત્ન કરવો જોઈએ અને એ મુક્તિ જ્ઞાનથી જ મળે, પણ જ્ઞાન અભ્યાસથી થાય, ન્યારે અભ્યાસ શરીર સ્થિર હોય ત્યારે જ થઈ શકે. અને શરીરને સ્થિર અને અજગમર તો એક ગસગળ કરી શકે છે "૩ પણ ગસહૃદયકારને માણસ પોતાની મુક્તિ મેળવી શકે એટલાથી સતોષ થતો નથી એ તો કહે છે કે " રસસિદ્ધ થતા હું પૃથ્વીને વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણથી રહિત કરીશ " આ ધણી ઉત્તમ વાસના છે આ અન્યકારનું આ વલણ વશીકરણ, ઉચ્ચાટન વગેરે-વાળા વામતાત્રિક માર્ગથી જુદું દક્ષિણમાર્ગીય

૧ કનિગદામનો આ. સ. રિ. મ. ૧૭, પૃ. ૭૮.

૨ જુઓ એજન, એ. ૯, પૃ. ૧૧૨, એ. ૧૭, પૃ. ૨૦, તેમ જ ડૉની કોનો-લોજ, પૃ. ૨૬૩ અને ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ, પ્રથમ ભાગ, પૃ. ૫૫ તથા પૃ. ૫૯ વગેરે.

૩ રસહૃદય ૧, સ્તો. ૧૦, ૧૩

૪ " સ્તો. ૬.

જ્ઞાનયોગવાદાનુસારી છે. જન્મતને નિર્જરામર કરવાની વાત મહા-
માનમતની મુચક છે. આ દક્ષિણમાર્ગીય વલણને લીધે જ રસેશ્વર-
સિદ્ધાન્તના નિરૂપણમાં સર્વદર્શનસંગ્રહના કર્તાએ રસહૃદયનો
આધાર લીધો દશે. જનરસની એક હાયપ્રતના અન્તમાં " તથાગત
કલ્યાણ કરે " એવા શબ્દો છે,^૧ એ ઉપરથી શ્રી. પ્ર. રાયે કર્તાને
બૌદ્ધ માનેલ છે. પણ " વેદાધ્યયનથી અને યજ્ઞથી અત્યંત ત્રેય
ધાય છે " એમ કહેનાર લેખક બૌદ્ધ ન હોય એ શ્રી. કાળેની દલીલ
મને સાચી લાગે છે.

બોગ અવબોધમાં પારદના અદાર સંસ્કારોનાં નામ અને પછી
સ્વેદન, મર્દન, મૂર્છના, ઉત્થાપન, પાતન, રોધન, નિયમન અને
દીપન એટલાનો વિધિ આપ્યો છે. વીજ અવબોધમાં અભ્રક-
આસની પ્રક્રિયા છે. ચોથામાં અભ્રકના એક તથા અભ્રકસત્વપાતનનું
વિધાન છે. પાંચમાં ગર્ભદ્રુતિનું વિધાન, છઠ્ઠામાં જ્વરણુવિધાન,
સાતમાં બિડવિધાન, આઠમાં રસરંજન, નવમાં બીજવિધાન,
દશમાં વૈકાન્તાદિમાંથી મત્વપાતન, અગિયારમાં બીજનિર્વાહણ,
બારમાં હંદાધિકાર, તેરમાં સંકેરજીજ્ઞવિધાન, ચૌદમાં
સંકેરજીજ્ઞવરણ, પંદરમાં બાહ્યદ્રુતિ, સોળમાં સારણ, સત્તરમાં
કામણ, અદારમાં વેધવિધાન અને છેલ્લા બોગણીસમાં
અવબોધમાં શરીર શુદ્ધ કરીને રસાયન તરીકે મેવવાના યોગો
કહ્યા છે. છેવટે કેટલાક ખેચરગુટિકા જેવા યોગો માટે આશ્ચર્યકારક
અતિશયોક્તિવાળી કલશ્રુતિ કહી છે.

દ્વંદ્વામાં રસહૃદય રસવિદ્યાની સારી પ્રગતિ થવા પછી લખાયેલો
અને કદાચ અત્યારે ઉપલબ્ધ ગ્રન્થોમાં આદ્ય અને વ્યવસ્થિત
અન્ય છે. શુવનની હિલ્સરીને રસવિદ્યા સાથે આ રીતે જોડવાની
આવશ્યકતા ગ્રન્થકારને લાગી છે એ પણ આ ગ્રન્થની આદ્યતા

દર્શાવે છે. વળી આ ગ્રન્થમાં રસાયન તરીકે રસના ઉપયોગ ઉપર તથા રસ સિદ્ધ કરવા અર્થે અબ્રહાદિની ઉપયોગિતા ઉપર ઓઠ છે, જ્યારે પાછળથી રસાયન તરીકેનો મહિમા ચાલુ રહેવા છતાં રાગ-હર તરીકે પારદ પોતે અબ્રહાદિ મહારસો, ગન્ધકાદિ ઉપરસો, કમ્પિલાદિ સાધારણ રસો, રત્નો અને મુવણાદિ ધાતુઓ એ સર્વનો સ્વતંત્ર રીતે યોગ તૈયાર કરીને વૈદ્યકીય ઉપયોગ કરવા તરફ વધારે ને વધારે વલણ થતું ગયું છે.

રસાણુવ—^૧ રસવિદ્યાના આ ગ્રન્થનો માધવે સર્વદર્શન-સંગ્રહમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ શ્રી. પ્ર. રાય કહે છે કે એમને કારમીરમાંથી એક અને મદ્રાસ ઓરિયેન્ટલ લાયબ્રેરીમાંથી બીજી હાથપ્રત મુશ્કેલીથી મળી હતી. એ બારમા ચતકનો ગ્રન્થ છે, એમ એ વિદ્વાન ધારે છે; અને એ મથાર્ય છે. ૨ આ રસાણુવતંત્ર તંત્રોની સામાન્ય રીતે પાર્વતીપરમેશ્વરના સંવાદરૂપ છે અને તેના વિભાગને પટલ નામ આપેલ છે. રસાણુવતંત્રમાં તેના વક્રતા “ શ્રી હૈરવ કહે છે કે રસો, ઉપરસો, ધાતુઓ, કપકું, કાંઈ, બિડ, ધમણ, લોહનાં પતરાં, ખરલ પચ્ચરના બત્તા, કાષ્ઠીયંત્ર, વાંકી કુંઠણી, છાણાં, લાકડાં, માટીનાં અને ધાતુનાં વાસણો (કૂરડીઓ, દાથરીઓ, માટલાં, તપેલાં વગેરે), સાણુસી, મુસળ, ખાંડણિયો, કાતર, ધાતુની કૂલડી, વજનો, કાંટાઓ, હેદનપટ્ટ, કસોટી, વાંસની કુંઠણી, લોહાની કુંઠણી, લોહાની ટોટારી, અંગારા, એપધિઓ, ઘી, તેલ, ખટાઈ, દારો, લવણો, વિગે, ઉપવિગે વગેરે બધે સંભાર એકઠો કર્યા પછી રસકર્મ શરૂ કરવું.” ૩

૧. આ ગ્રન્થ કલકત્તામાં બી. ઇ. સીરીઝમાં છપાયેલ છે.

૨ ટિ. ટિ. કે., મ-૧, જ., પૃ. ૭૩.

૩ રસાણુવ, ચતુર્થ પટલ, સ્ત્રો. ૨ થી ૧, આ. વિ. પુ. ૧, પૃ. ૧૬૨માં કરેલો ઉતારો.

ઉપરનો ઉતારો સાતસોઆઠસો વર્ષ પહેલાંનો આ દેશનો રસસિદ્ધ (કેમિસ્ટ) કેવાં સાધનો પોતાની પ્રયોગશાળામાં રાખતો એનો ઠીક ખ્યાલ આવે છે.

રસાર્ણવ (ચતુર્થ પટલ)માં યંત્રોની ઉપયોગિતા સ્પષ્ટ કહી છે અને મજબૂત ફૂરડીઓ કેવી રીતે બનાવવી તે પણ લખ્યું છે.

જુદીજુદી ધાતુઓની જ્વાળાનો રંગ જુદોજુદો હોય છે એ આધુનિક વિજ્ઞાનપ્રસિદ્ધ વાત છે. રસાર્ણવમાં એ વસ્તુ નોંધાયેલ છે.^૧ કહે છે કે “નાંબાની જ્વાળા આસમાની રંગની હોય છે, બંગાળી હોલાના જેવા રંગની, લોહાની પીળાશ પડતા કાળા રંગની અને મોરચુડીની લાલ હોય છે.” શુદ્ધ ધાતુની પરીક્ષા તથા કાચી ધાતુમાંથી ધાતુ શાદવાની રીત જેને પ્રાચીનો સત્વપાતન કહે છે તે રસાર્ણવમાં લખેલ છે.^૨ રસાર્ણવમાંથી નમૂના તરીકે આટલું બસ છે.

રસેન્દ્રચૂડામણિ^૩—કર્તા સોમદેવ. રસરત્નસમુચ્ચય (અ. ૬)માં યંત્રોનું વર્ણન કરતાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે “જ્યાં રસતત્રો જોઈને તથા દ્રવ્યોમાં સામદેવને અનુસરીને નીચે યંત્રોનું વર્ણન કર્યું છે.” એ ઉપરથી યંત્રોની બાબતમાં સોમદેવ પ્રમાણુજૂત મનાતા હોવા જોઈએ. અને એ સોમદેવનો રસેન્દ્રચૂડામણિ નામનો અન્ય મળ્યો છે. એ બારમા—તેરમા સતતની વચ્ચેનો હોવો જોઈએ એમ શ્રી. પ્ર. ૨૫ કહે છે અને મૈત્રેયે એ ગાનવામાં કાંઈ વાધો લાગતો નથી.^૪

સોમદેવ પોતે કહે છે કે “અનેકથાઃ રસતત્રો જોઈને હવે યંત્રો કહેવામાં આવે છે.” વળી ઉપ્વેપાતનયંત્ર અને કોષિકાયંત્ર

૧ જુઓ રસાર્ણવ, ચતુર્થ પટલ, શ્લોક. ૫૦, ૫૨, આ. વિ., પુ. ૧, પૃ. ૧૬૩

૨ એજન, સપ્તમ પટલ, શ્લોક. ૧૦, ૩૬ વગેરે, આ. વિ., પુ. ૧, પૃ. ૧૬૩

૩ મોતીલાલ બનારસીદાસે લાહોરથી ૧૯૦૯ માં છપાવ્યો છે.

૪ હિ. હિ. કે., ગ્ર. ૨, લ. ૫૫.

નન્દીએ કહેલા છે એમ મોમદેવ કહે છે ૧ મતલબ કે આ નન્દીનો અન્ધ એ વખતે ઉપલબ્ધ હશે. ઝસરત્નસમુચ્ચયમારે નન્દીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મોમદેવે નદી ઉપગત નાગાર્જુન, બ્રહ્મજ્યોતિ, દરી અને શબુના નામ લખ્યા છે ૨

આ મોમદેવ પોતાને કગવાલૈરવપુરના નામ કહે છે પણ એ પુર કે એ ગામના વરા વિશે કશું જાણવામા આવ્યું નથી

રસપ્રકાશસુધાકર^૩—શ્રી યશોધનવિગમિત આ અન્ધના કર્તા શ્રી યશોધન જૂનાગઢ (કાઠિયાવાડ)ના રહેવામી યુગ્મરાત્રી શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ હતા અને એમના વૈષ્ણવ પિતાનું નામ પદ્મનાભ હતું એમ એ પોતે જ અન્ધાન્તે કહે છે

ઝસરત્નસમુચ્ચયમા ધણી વિષયો આમાથી લીધા છે વળી શ્રી પ્ર રાય ધારે છે તેમ ૩ ૩ સના મ મવાચજીના ૩૭ નસસિદ્ધીના નામેમા જે યશોધન છે તેનો સત્યો પાઠ યશોધન દેવો જેઠાએ વળી એમશ્વર પછી એમાથી ઉતારો મનાર યશોધન થયા છે મતલબ કે, આ અન્ધકર્તા ઈ સ ૧૩મા ચતુર્થમા મર્ધ ગયા છે ૪ ૩ ૨ સ પહેલાંના અન્ધોમા આ મારો વ્યવસ્થિત ઝસઅન્ધ છે એમા પાઠના અષ્ટાદશ સરકારો, ઝસઅન્ધ અને નસમરમવિધિ—જેમા ઝસકપૂરનો વિધિ પણ છે—અવર્ણાદિ ધાતુઓ, મહાનંદ, ઉપઝસ અને ગ્લો વગેરેનાં લક્ષણો, શુષ્કો, ગોધન અને માગ્ધુ વગેરે, એકસો રસપ્રયોગો યન્ત્રો, નુપાઓ અને પુરોનું વિવગ્ન અને વાજકરણ પ્રયોગો વગેરે ઝસ-

૧ એજન, ટીપ.

૨ એજન, ૬ પૃ ૫૫

૩ આયુર્વેદ અન્ધમાજામાં આ અન્ધ ૭પાયો ૭

૪ જુઓ દિ દિ કે, મ ૨, ૬ પૃ ૫૩.

શાસ્ત્રના બધા વિષયો છે. એ સાથે કીમિયાની વાતો જોને એ રસ-
દોષ કહે છે તે પણ છે. અન્યકાર કહે છે કે “મેં થોડો અનુભવ
કર્તો છે અને બાકીનું શાસ્ત્રમાંથી જાણું છે.”^૧

રસેન્દ્રસારસંગ્રહ—મહામહોપાધ્યાય ગોપાલ બદનો રચેલો.
આ રસેન્દ્રસારસંગ્રહ ઓરિટના કહેવા પ્રમાણે ૧૩મા શતકમાં
રચાયેલો છે.^૨ અને એમાં રસકપૂરની જે બનાવટ આપી છે તેને
રસપ્રકાશસુધાકરની અને ભાવપ્રકાશની બનાવટ માથે સરખાવતાં
એ અન્ય રસપ્રકાશસુધાકર પછી અને ભાવપ્રકાશ પહેલાં રચાયે
લાગે છે.^૩ આ ગ્રંથમાં આરંભમાં રસનાં શોધન, પાતન, બોધન,
મૂર્છન વગેરે, ગન્ધકનાં શોધનાદિ, વૈકાન્ત, અબ્રક, તાલ,
મનઃશિલા વગેરેનાં શોધન, મારણ વગેરે અને પછી જવરાદિ શોધો
ઉપર રસયોગો, એ પ્રમાણે છે. રસવિદ્યાનો વિષય રસરત્નસમુચ્ચય
પેડે વ્યવસ્થિત નથી. પણ આ ગ્રંથના બધા યોગો પાછળના
ગ્રંથોમાં સંગ્રહાયા છે. અન્યકર્તાએ જ દૂંકી દીક્ષા લખી છે.^૪

રસકલ્પ અને ધાતુક્રિયા નામના રુદ્રામલ તંત્રના બે
કટકાઓની નોંધ શ્રી. પ્ર. રાય કરી છે અને ધાતુક્રિયામાંથી લાંબો
ઉતારો આપ્યો છે. રસકલ્પમાં ગોવિન્દ, સ્વચ્છન્દ હોરવ વગેરે
આચાર્યોનો ઉલ્લેખ મળે છે. આ દૂંકા ગ્રંથમાં ધાતુઓ આદિનાં
શોધનમારણનો વિષય જ છે. શ્રી. પ્ર. રાય આ ગ્રંથને પણ ૧૩મા
શતકની આસપાસનો ધારે છે.^૫

૧ જુઓ રસપ્રકાશસુધાકર, અ. ૧૧, શ્લો. ૧, ૨.

૨ જુઓ વૈલકશબ્દસિન્ધુનું પિણાપન.

૩ જુઓ આ. વિ., પુ. ૨, પૃ. ૨૪૨ થી ૨૪૬.

૪ સદીક રસેન્દ્રસારસંગ્રહ, કલકત્તામાં ઈ. સ. ૧૮૮૫માં શ્રી.
બુવનચન્દ્ર વસાકે છપાવ્યો છે.

૫ જુઓ હિ. હિ. કે., અ. ૨, ઉ. ૫. ૫૮

રસસાર—ગોવિંદાચાર્યના આ રસસાર ગ્રંથમાં પારદના અષ્ટાદશ સંસ્કાર વગેરે રસશાસ્ત્રના જાણીતા વિષયો છે. આ ગ્રંથ-કર્તા તો લખે છે કે આ પદ્ધતિ ભોટદેશવાસી બૌદ્ધો જાણે છે અને બૌદ્ધમત જાણીને મેં રસસાર રચ્યો છે. ૧ મતલબ કે પારદના તેરમા શતક સુધી બૌદ્ધોમાં અને ખાસ કરીને તિબેટના બૌદ્ધોમાં રસવિદ્યા સારી રીતે જાળવાઈ રહી હતી.

આ ગ્રંથકાર અશીષુનો ઉપયોગ કરે છે. જોકે અશીષુ શું છે એની સાચી ખબર એને નથી. એ તો કહે છે કે સમુદ્રમાં ચતા એરી માછલાંમાંથી અશીષુ નીકળે છે. આ અશીષુના ઉપયોગ ઉપરથી શ્રી. પ્ર. ગય ૧૩મા શતકનો ગ્રંથકર્તાને માને છે ૨

રસરત્નાકર—પાર્વતીપુત્ર નિત્યનાથ સિદ્ધવિરચિત રસખંડ, રસેન્દ્રખંડ, વાદિખંડ, રસાયનખંડ અને મંત્રખંડ એ રીતે પાંચ ખંડમાં રચાયેલો આ ગ્રંથ ધણો મોટો છે. ૩ એમાંથી વાદિખંડ તથા મંત્રખંડને બાદ કરતાં ત્રણેય બાકીના ખંડો વૈદ્યક સાથે મંમંથ ધરાવે છે. રસરત્નાસમુચ્ચયમાં નિત્યનાથનું નામ મળતું હોવાથી આ નિત્યનાથ સિદ્ધ તે પહેલાં ચર્ચ મયા છે અને શ્રી. જા. ત્રિ. આચાર્ય કહે છે ૪ તેમ આ ગ્રંથમાં કહેલો વાલુકામીન પ્રયોગ એ ‘સમકલિષ મેદા રેગમાલી’ નામથી યુનાનીમાં પ્રસિદ્ધ પ્રયોગ છે; એ જેતા યુનાની વૈદ્યક આ દેશમાં આવ્યા પછી એટલે ઈ. સ. ૧૩મા શતકમાં નિત્યનાથ થયા છે. આ ગ્રંથમાં રસશાધન,

૧ એવં બૌદ્ધા વિજાનન્તિ ભોટદેશનિવાસિનઃ તથા યોદ્ધં મત તથા ક્ષાત્વા રસસાર- કૃતો મયા ।

૨ દિ. દિ. કે., ગ્ર. ૨ ટ., પૃ. ૬૯

૩ રસરત્નાકરના પાંચેય ખંડ છપાયા છે. વાદિખંડ અને મંત્રખંડ, શ્રી. સુવરામ કાસિદાસે અને રસ તથા રસેન્દ્ર ખંડ કલકત્તામાં છપાયા છે, ન્યારે રસાયનખંડ આયુર્વેદ ગ્રંથમાળામાં છપાયો છે.

૪ જુઓ આયુર્વેદ ગ્રંથમાળામાં સંપાદિત રસાયનખંડનું નિવેદન.

મારણુ વગેરે રસવિદ્યાના ખાસ વિષયો રસખંડના આરંભમાં આપ્યા પછી જ્યારેદિ રોગોની ચિકિત્સા વિસ્તારથી આપી છે, જેમાં આપધીય યોગો છે. પણ રસયોગો વિશેષ પ્રમાણમાં છે.

ઉપર પ્રમાણે રસરત્નાકરથી-૧૩મા શતકથી રસવૈદ્યક કે રસપ્રચુર ચિકિત્સાનો યુગ શરૂ થયો છે એમ કહી શકાય. જોકે નિત્યનાથ-વિરચિત એ જ એ પ્રકારનો પહેલો અન્ય છે એમ નથી કહી શકાતું. જોહંદુ રસરત્નાકરના યોગોની મોટી સંખ્યા જોતાં એટલા બધા યોગો એકદમ કે એક જ વૈદ્યને હાથે તૈયાર થવાનો મંસલ નથી. પણ જે મળે છે તે અન્યોનો સમયનિર્ણય ધણો મુશ્કેલ છે. વળી ૧૧મી ૧૩મા શતકમાં રસવૈદ્યકમાં પણ પ્રવૃત્તિ યર્ષ હોય એમ લાગે છે. કેવળ રસવિદ્યાના કહેવાય એવા સારા અન્યો જોકે થોડા મળ્યા છે, પણ એ સૈકાઓમાં રચાયાં હોય એવાં ધણાં પ્રકીર્ણ પાનાંઓ મળે છે. ધાતુરત્નમાલા, સુવર્ણતંત્ર, કાકચંડેશ્વરીમત મહતાન્તસરિ-વિરચિત રસચિન્તામણિ વગેરેની શ્રી. પ્ર. રામે દિ, દિ. કે. ના બીજા અન્યમાં નોંધ લીધી છે. પણ આ દેશના એ મખ્ખકાલીન રસશાસ્ત્રીઓનું ખ્યાન શુદ્ધ રસશાસ્ત્ર (કેમિસ્ટ્રી) કે એમાંથી ઉત્પન્ન થતી બીજી ઔદ્યોગિક વિદ્યાઓ ખેડવા તરફ પહેલેથી જ યોક્તું કરો. છેક ઈ. સ. ચારસોની આસપાસનો દિલ્હીનો સુખ લેખવાળો લોહ-રતંભ તથા બીજી એવી લોહાદિ ધાતુઓમાંથી બનેલી પ્રાચીન વસ્તુઓ જોતાં ઉદ્યોગોમાં રસશાસ્ત્રીય જ્ઞાન વપરાતું હોવામાં શંકા નથી, પણ એ જ્ઞાનનું જે જ્ઞાન અન્યોદ્ધારા જળવાયું છે તે તે ઉપર કલા તેવા તાંત્રિક અન્યોમાં જ છે. અને એ તાંત્રિકો પોતે જ કામિયાની પાછળ ખુવાર મવામાં સારાન જોઈને અને પારદ, ગન્ધક, લોહ વગેરેનો વૈદ્યક ઉપયોગ વિશેષ ફલપ્રદ છે એવું જોઈને રસવૈદ્યક તરફ વળ્યા હોય; અથવા વૈદ્યોએ જ તાંત્રિકોની રસવિદ્યાનો લાભ લીધો હોય એમ હોય. રસહદય જેવા અન્યમાં રસના રસાયન તરીકેના ઉપયોગની વાત છે, એ જોતાં મને દક્ષિણમાર્ગો અને

સમજી તાત્રિકો પહેલા વૈદક તર્ક વળ્યા અને પછી વૈદ્યોએ એ વિદ્યાને અપનાવી લીધી હોય એમ લાગે છે. છેક તેગમા શતકથી આગળમા શુદ્ધ ઋષ્યપ્રકરણના અધ્યાયો હોય અને પછી જ્વગદિ રોગો ઉપર ઋષ્યમોગોથી મુખ્યત્વે ભરેલી ચિકિત્સા હોય એવા અન્યો અખાવા માંડ્યા છે.

આ પ્રકારના રસવૈદ્યક અન્યોર્માના રસેન્દ્રચિન્તામણિ,^૧ માળવાના ગાળના વૈદ્ય મધનમિહનો ઋષ્યપ્રકરમાલિકા,^૨ વિભૂદેવનો^૩ ઋષ્યગ-લક્ષ્મી વગેરે અનેક અન્યો ૧૩મા ૧૪મા શતક જેટલા જૂના છે, પણ ઘણી રીતે સર્વશ્રેષ્ઠ અને એ પ્રકારના અન્યોમા સૌથી વધારે પ્રખ્યાતિ પામેલો તો ઋષ્યપ્રકરમાલિકા છે.

ઋષ્યપ્રકરમાલિકાના કર્તાનું નામ વાગ્બટ છે અને અષ્ટાગ-સંશ્રવના કર્તા વાગ્બટ પેટે આ વાગ્બટ પણ પોતાને સિદ્ધમુખના પુત્ર કહે છે કેવળ આ નામમાય ઉપની જૂના વૈદ્યો અષ્ટાગ-સંશ્રવના અને અષ્ટાગલક્ષ્મીના કર્તા વાગ્બટ જ ઋષ્યપ્રકરમાલિકાના પણ કર્તા છે એવું માનતા હતા પણ આયુર્વેદનો ઇતિહાસનો વિચાર જે વિદ્વાન વૈદ્યોએ આ જમાનામા કર્યો છે, તેઓએ ઋષ્યપ્રકરમાલિકાના કર્તા વાગ્બટને ભિન્ન તથા પાછળના મધ્યા છે અને ઋષ્યપ્રકરમાલિકાના કર્તા ચર્પટીનો તથા સિદ્ધજી ગાળનો ઉત્તેજ છે એ ઉપની તથા પોર્વાપર્ચ વગેરે

૧ આ રસેન્દ્રચિન્તામણિ અન્યની કેટલીક દ્વાયપ્રતોમા કર્તાનું નામ કાલનાથના શિષ્ય હરુકનાથ એમ છે, જ્યારે કેટલીકમા ગુરુકલસભવ રામચંદ્ર એમ છે. છપાયેલા પુસ્તકોમા પણ આ મતભેદો જોવામા આવે છે. અન્ય પહેલા કલકત્તામા છપાયેલ છે, અને સ. ૧૯૯૧મા વૈદ્ય પ. મલ્હિરામએ પોતાની મસ્તૂત ટીકા સાથે રામચંદ્ર (જયપુર)ની છપાયેલ છે. આ અન્યને ૧૩મા ૧૪મા શતકનો પ્ર. સાચ. મણે છે, (દિ. દિ. કે, મ. ૨, પૃ. ૨૫૧).

૨ આ અન્યમા અક્ષીણનો ઉપધોત છે (દિ. દિ. કે, મ. ૨).

૩ આ વૈદ્ય રાજા પુરુષોત્તમ રાજવૈદ્ય હતા આરે ૧૪ મા શતકના પાછલા ભાગમા યદ્ય મયા (દિ. દિ. કે, મ. ૨)

૪ જુઓ પ્રત્યક્ષાચારીનો ઉપોદ્ધાન.

ઉપગ્રંથી શ્રી. પ્ર. રામે ૨. ૨. સ.નો સમય ૧૩મા સતકમાં છે તે ખરાબર લાગે છે.^૧

રસરતસમુચ્ચયના પહેલા ૧૧ અધ્યાયોમાં રસોત્પત્તિ, મહાર્મોનાં ગાધન આદિનું નિરૂપણ, ઉપરસ, સાધારણ રસનાં શોધનાદિ વગેરે શુદ્ધ રસશાસ્ત્રીય વિષયો છે અને બાકીના ભાગમાં જ્વરાદિ રોગો ઉપર રસયોગોના પ્રાધ્યાન્યવાળા ચિકિત્સા છે.^૨

૨. ૨. સ.માં જે શુદ્ધ રસશાસ્ત્રીય વસ્તુ તેમાંથી નમૂના તરીકે થોડું ઉતાર્યું છે.

૨. ૨. સ.કાર કહે છે કે “ગ્રાનવાળો, દક્ષ, રસશાસ્ત્રમાં કુશળ, મંત્રસિદ્ધ, મહાવીર, નિશ્ચલ, શિવ અને પાર્વતીનો ભક્ત, હમેશાં ધૈર્યવાળો, દેવપૂજનતત્પર, સર્વ રસવિદ્યાની વિશેષતા ગ્રાણુનાર અને રસકર્મમાં કુશળ એવો માણસ આચાર્ય થવાને યોગ્ય છે.”

શિષ્યનાં લક્ષણોમાં શુરભક્તિ, સદાચાર વગેરે સાથે મંત્રા-રાધનતત્પરતાને પણ નેધિય છે.^૩

રસશાળા વિશે એ અન્યકાર કહે છે કે “મનોરમ, રોગરહિત અને ધર્મશાસ્ત્રવાળા દેશમાં તથા ઉમામહેશ્વરથી યુક્ત સમૃદ્ધિવાળા સારા નગરમાં મોટા બાગની વચ્ચે ચાર હાથથી સુશોભિત રસશાળા કરવી, તેની પાસે અત્યંત ગુપ્ત એવો રસમંડપ કરવો, અને તેમાં અરીસા જેવી ચળકતી ભૂમિ બનાવી એના ઉપર રમણીય વેદી કરવી.”^૪

૧ જુઓ વાગ્લા નિ. પ્રે.ની ૧૯૩૯ ની આવૃત્તિમાં વાગ્લાવિમરો પૃ. ૪૦.

૨ પર્વદીનો ઉલ્લેખ તો ૨. ૨. સ., અ. ૬, સ્થો. ૫૮ માં છે.

હિ. હિ. કે., ૩-૧, ઉ., પૃ. ૮૮ તથા મ. ૨, પૃ. ૨૨૨, ૨૨૩

૨ રસરતસમુચ્ચયની અનેક આવૃત્તિઓ મળે છે. આ. સં. સી.ની ન્હાની છે. પણ હાલમાં પં. હાબરીલાલ શુક્લની સંસ્કૃત દીકા સાથે પણ પીનીલીતથી, સં. ૧૯૯૪માં છપાઈ છે.

૩ ૨. ૨. સ., અ. ૬, સ્થો. ૩-૬, ૪ એજન, સ્થો. ૧-૭

૪ એજન, અ. ૬, સ્થો. ૧૩, ૧૪, ૧૮.

તે પણ ઉત્તરથી કાઠક જુદી રીતે એની પોતાની વિશિષ્ટ રીતે થયો, પણ મૂળ આત્મા તો ઉત્તરમાંથી જતરી આવેયો તે જ રહ્યો ખીજી આખતમા આ વિધાન કેટલું સમ્યુ હશે તે નથી કહી શકો, પણ વૈદ્ય માખતમા ધગભગ પૂગ અશર્મા સાચુ છે

દક્ષિણ ભારતની શ્રુતપર પગ પ્રમાણે અગસ્ત્યસ પ્રદાયનો પહેલા મહાદેવે પાર્વતીને ઉપદેશ કર્યો, તેણે નન્દીશ્વરને, તેણે ધન્વન્તરિને, ધન્વન્તરિએ અગસ્ત્યને, અગસ્ત્યે મહર્ષિ મુવસ્ત્યને, તેણે તેમ્પરને ઉપદેશ કર્યો અને તેની પાસેથી અઘા ૩ બાવીસ સિદ્ધોને વૈદ્યકવિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ આ પગપરામા અગસ્ત્યના ઉપદેશ ધન્વન્તરિ છે એ હકીકત ઉપર કહેવા અનુમાનને ટેકા આપે છે

એ ૧૮ કે ૨૨ સિદ્ધોના પાછા એ ભેદ છે (૧) વડસપ્રદાય અને (૨) તેનસપ્રદાય ? જે સિદ્ધોએ સસ્કૃતભાષામા ગ્રંથો રચ્યા છે કે સસ્કૃત ગ્રંથોનો દ્રવિડ ભાષામા અનુવાદો કર્યા છે, તેઓ વડસાપ્રદાયિક કહેવાય છે, અને જેઓએ દ્રવિડ ભાષામા ગ્રંથો લખ્યા છે તેઓ તેનસાપ્રદાયિક કહેવાય છે

અગસ્ત્યસપ્રદાયના ગ્રંથો મોઝે મોઝે રસકર્મનો ઉપદેશ આપે છે જોકે રસાર્થુવ વગેરે ગ્રંથોનાં રસકર્મોથી આ અગસ્ત્યસપ્રદાયોક્ત કર્મો કાઠક ભિન્ન છે છતાં તેમા રસકર્મનું પ્રાધાન્ય છે અને સિદ્ધોથી સપ્રદાય આલ્પો ગણાય છે હાલમા પણ એ સિદ્ધવૈદ્ય જ કહેવાય છે એ જોતા રસવિદ્યાના વિકાસ સાથે આ અગસ્ત્યસપ્રદાયનો પ્રચાર થયો છે એમ જણાય છે ? છતાં દક્ષિણ ભારતના સિદ્ધસપ્રદાયમા ઉત્તરના ગ્રંથોમા નથી મળતી એવી કેટલીક ક્રિયાઓ કહેલી છે તેમ નવા મોઝો પણ કહેવા છે

૧ દક્ષિણ ભારતમા આ રીતે વડ અને તેન એ સોદો સાર્વત્રિક ધાર્મિક ઇતિહાસમા પણ એ ભેદ મળે છે (જુઓ મારો 'વૈદ્યુવ ધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ', આ ૨, પ ૧૮૧) તામિલના સિદ્ધવૈદ્ય ગ્રંથોની એક માઠી એઇન્ડીએ પોતાના મેડીક્સ મેડિકા (ઈ જ ૧૮૨૬), ભા ૨ મા ૫ ૪૯૧ થી આગળ આપી છે

ખીજું નાડીપરીક્ષાની વાત વૃદ્ધજ્ઞીમાં નથી એ પ્રસિદ્ધ છે. પાછળના ગ્રન્થોમાં એ વિદ્યા ક્યાંથી આવી? દ્રાવિડભાષામાં લખાયેલા ઠીક જૂના ગણાય એવા ગ્રન્થોમાં નાડીગ્ઞાન અને મૂત્રપરીક્ષાની વાત છે, એ બેતાં નાડીગ્ઞાન દક્ષિણમાંથી ઉત્તરમાં આવ્યું હોય એ સંભવિત છે. અલબત્ત ચોક્કસ નિર્ણય એ દ્રાવિડ ગ્રન્થોનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ થવા પછી ચર્ચ થકે.

આ સિદ્ધસપ્રેદાયના વૈદ્યક સાહિત્યના કાલનિર્ણય માટે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સ્વ. પં. ડી. ગોપાલાચાર્ય^૧ કહે છે તેમ વિશેષ વિચાર થયો નથી. અને ગ્રન્થોનાં નામ માત્ર ઉતારવાનો કશો અર્થ નથી, એટલે એ સ્વ. દ્રાવિડ વિદ્વાનને અનુસરી જે ગ્રન્થો વિશે દ્વંડી પણ નોંધ મળે છે તેની જ યાદી નીચે ઉતારી છે.

દ્રાવિડ પ્રદેશમાંથી ત્યાંના વૈદ્યકે છેક સિંદલદ્વીપ સુધી પ્રવાસ કર્યો છે. આનન્દકન્દ^૨ નામના ગ્રન્થનો કર્તા મન્યાનભૈરવ સિંદલદ્વીપની ગજસલાનો વૈદ્ય હતો એમ કહે છે. જે અનેકનાં તંત્રો બોધને ૨. ૨. સ્વ. ની રચના પોતે કરી હોવાનું તેનો કર્તા કહે છે તેમાંથી જ જો આ મન્યાનભૈરવ હોય તો તાંત્રિક રસવૈદ્યો દક્ષિણમાં છેક સિંદલદ્વીપ સુધી ફેલાયા હતા એમ જણાય છે. ખીજી તરફથી દ્રાવિડ રસવિદ્વાનાં અને ઉત્તરની રસવિદ્વાનાં મૂળરૂપ તંત્રો લગભગ એકજ હતાં એમ દેખાય છે.

સિંદલદ્વીપના વૈદ્યક સાહિત્યમાં ૭-૮ ગ્રન્થોના નામો પં. ડી. ગોપાલાચાર્ય^૩એ ગણાવ્યાં છે, જેમાંનો બેષજમંજુષા પાત્રીભાષામાં સખેત્રો ગ્રન્થ છે, અને તેમાં મોટે ભાગે વનસ્પતિયોઓ તથા થોડા રસયોગો છે. સારસંક્ષેપ સિંદલ ભાષામાં છે, જ્યારે સારાયસંગ્રહ, પેપજકલ્પ, યોગચતક વગેરે ગ્રન્થો સંસ્કૃત ભાષામાં છે. યોગચતક ઉપર સંસ્કૃત ટીકા પણ છે. એમાં યોગોનો સંગ્રહ છે અને

૧ શ્રી ભૈરવોક્ત આનન્દકન્દ નામનો ગ્રન્થ સં. ૧૯૯૭માં ડિ. શા. વૈદ્ય સંમેલન તરફથી છપાયો છે.

સ્વયોગ, આરોગ્યકલ્પક્રમ, સર્વરોગચિકિત્સારત્ન, ચિકિત્સાનુલુ વગેરે અન્યો દેવમાં પ્રસિદ્ધ છે

કર્ણાટકમાં આયુર્વેદ-પૂજ્યપાદ નામના જૈન આચાર્યનો પૂજ્ય-પાદીય નામનો સ્કૃત અન્ય કર્ણાટકમાં જૂનો ગણાય છે, પણ જૈન વૈદ્ય ઉદાદિત્યાચાર્ય એ પોતે કહે છે તેમ રાષ્ટ્રકૂટ ગણ નૃપતુંગના વૈદ્ય હતા અને એ કારણથી ઈ સ નવમા સતકના આરભમાં થઈ ગયા, પણ કર્ણાટકમાં કાનડી ભાષામાં વૈદ્યક અન્યો લખનાર પણ વૈદ્ય થઈ ગયા છે. તેમાં જૈન મગળરાજ જે ઈ સ ૧૩૬૦માં થઈ ગયા તથા વિષચિકિત્સા સળધી ખગેન્દ્રમણિદર્પણ નામનો મોટો અન્ય કાનડી ભાષામાં લખ્યો છે, જેમાં સ્થાવર વિષચિકિત્સાનો વિષય પૂજ્યપાદીયમાંથી લીધો હોવાનું પોતે કહે છે પછી માલણ અભિનવચન્દ્ર ઈ સ ૧૪૦૦માં થઈ ગયા તેઓએ ચન્દ્રરાજના અન્યોમાંથી ઉદાહરણો લઈને અશ્વવૈદ્ય નામનો નવીન અન્ય કાનડી ભાષામાં લખ્યો છે જૈન દેવેન્દ્ર મુનિએ બાળમહચિકિત્સા નામનો અન્ય લખ્યો છે

વળી રામચન્દ્ર ચન્દ્રરાજ વગેરેએ અશ્વવૈદ્ય, કીર્તિમાન નામના આનુક્રમ રાજાએ ગાયોનું વૈદ્યક અને વીરભદ્રે પાલકાધના ગળાયુર્વેદ ઉપર કર્ણાટક ભાષામાં ટીકા લખેલ છે આ ઉપરાંત વાગભટ ચિન્તામણિ વગેરે અન્યોના કાનડી ભાષામાં જૂના કાળથી ભાષાન્તરો મળે છે

આન્ધ્ર દેશનું વૈદ્યક-આન્ધ્રના વૈદ્યો ચિન્તામણિ અને બસવરાજયમ્ નામના જે સ્કૃત અન્યો ગુપ્તવે વાપરે છે ચિન્તામણિ અન્યને કતા વલ્લભેન્દ્ર નિયોગી બ્રાહ્મણ કુળનો વિદ્વાન વૈદ્ય હતો આ અન્યમાં નાડી, મૂત્ર વગેરેની પરીક્ષા સાથે જ્વરાદિ રોગોની સુનિદાન ચિકિત્સા વર્ણવેલ છે ચિકિત્સામાં ચૂર્ણો ગુટિકા અવતેદ વગેરે સાથે સ્વયોગોનો પણ ઉપયોગ કરેલો છે

બીજો એવો જ અતિ પ્રચલિત મન્ય બસવરાજ્યમ્^૧ છે. કુર્ણટકમાં લિંગાયત મતના મુખ્ય પ્રચારક ૧૨મા શતકના બસવનો રચેલો આ ગ્રંથ ગણ્ય છે. પણ એમાં પૂજ્યપાદીય ગ્રંથમાંથી તથા નિત્યનાયના ગ્રંથમાંથી ઉતારા છે. રસયોગો પ્રુષ્ઠજી છે અને અશીષુ પણ વાપર્યું છે. એ જોતાં ૧૩ મા શતકથી એ મન્ય જૂનો ન હોઈ શકે.

જવરાદિ યોગોનાં નિદાનચિકિત્સા વર્ણવનારે આ ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથમાં કેટલાક આન્દ્રમાં પ્રચલિત નવા યોગો છે. કેટલાક યોગો આન્દ્ર પદ્મમાં છે. વળી આન્દ્રમાં જ મળતી કેટલીક દવાઓ આ ગ્રંથમાં વપરાઈ છે.

આ ગ્રંથમાં માધવનિદાનના નામ નીચે રસયોગો ઉતારવામાં આવ્યા છે એ વિચિત્ર લાગે છે.

દક્ષિણ ભારતના વૈદ્યક સાહિત્યની નોંધ કરતાં ૫^૧. ડી. ગોપાલાચાર્યજી આયુર્વેદસૂત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે,^૨ પણ જે ગ્રંથ ગ્રંથ જોવામાં આવ્યો છે તે તો પ્રાચીનતાની પ્રતીતિ કરાવતો નથી. બાકી શિવતત્ત્વરત્નાકર, જગન્નાથસરિના પુત્ર મંગળગિરિનો રસપ્રદીપિકા વગેરે રસગ્રંથો સારી સંખ્યામાં દક્ષિણ ભારતમાં રચાયા છે, એમ કહી શકાય.

આ રસગ્રંથો ઉપરાંત કેટલાક સંગ્રહગ્રંથો પણ દક્ષિણ ભારતમાં રચાયા છે. દા. ત., શ્રીનાથ પંડિતનો પરહિતસંહિતા નામનો ગ્રંથ જેમાં શસ્ત્ર, શાલાકચાદિ આઠે અંગોનું નિરૂપણ છે, એમ ૫^૧. ડી. ગોપાલાચાર્ય કહે છે. એ ગ્રંથ જોયો નથી પણ

૧ બસવરાજ્યમ્ કીર્તી છે.

૨ યોગાનન્દલાખસંગેત એક આયુર્વેદ સૂત્ર ગેસ્ટમાં ૧૯૨૨ માં. ઉપાયેલ છે.

ભાવપ્રકાશને મળતો હોવાનો સંભવ છે. પછી આન્ધ્ર પ્રાંતથી ત્રિમલભદ્રનો બૃહદ્દયોગતરંગિણી,^૧ પરમશૈવાચાર્ય શ્રીકૃષ્ણ પંડિતનો રચેયો યોગરત્નવલ્લિ, પછી શેષજીસર્વસ્વ, ધન્વન્તરિવિદ્યાસ, સન્નિપાતચન્દ્રિકા, યોગગતક, ધન્વન્તરિસારનિધિ, ગજમૃગાક, પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા, ગદ્યસંજ્વલી, ઉમામહેશ્વરસંવાદ વગેરે અન્યો દક્ષિણ ભારતમાં રચાયા છે. પછી નાડીશાનવિનિર્ણય-પદ્ધતિવિધનાડીતત્ર, નાડીનક્ષત્રમાલા, નાડીશાન વગેરે નાડીપરીક્ષાના અન્યો, શ્રીકૃષ્ણનિદાન જેવા નિદાનઅન્યો તથા અભિધાનરત્નમાલા, આયુર્વેદમહોદધિ, પદાર્થચન્દ્રિકા, અભિધાનચૂડામણિ, દ્રવ્યગુણ-ચતુશ્વેદી, અષ્ટાગદ્દયનિધિ વગેરે નિર્ધારિત અન્યો પણ દક્ષિણ ભારતમાં રચાયા છે.

૨૧૫ ડી. ગોપાલાચાર્યના એક જ નિબંધનો આધાર લઈને ઉપર જે દક્ષિણ ભારતના આયુર્વેદિક સાહિત્યની નોંધ કરી છે તે ધણી રીતે અપૂર્ણ છે, પણ કાવિઙ વિદ્વાનો જ એ વિષય ઉપર અવિષ્યમા વધારે પ્રકાશ નાખી શકશે.

૧ આ બૃહદ્દયોગતરંગિણી મોટી સમૃદ્ધ ગ્રંથ છે અને એ ભાગ્યે જ આત્મજ્ઞાન સંસ્કૃત ગ્રંથમાળામાં ઈ. સ. ૧૯૧૩માં છપાયો છે. આ ગ્રંથમાં અનેક વૈદ્યગ્રંથોમાથી સમૃદ્ધ કરીને પચકર્મ, દિનચર્યા, ઋતુચર્યા સિદ્ધાન્તના ગુણો, પ્રવાહીઓના ગુણો, નિધકૃત, ધાત્વાદિનાં લક્ષણ, રોધન મારણ અને ગુણો તથા નવરાત્રિ રોગોની ચિકિત્સા વગેરે વિસ્તારથી કહેતા છે. ચરક, સુશ્રુત, વાગ્બટ, ટન્દ, સાર્કુંધર, રસરત્નપ્રદીપ, રસેન્દ્રચિન્તામણિ, સારસમૃદ્ધ વગેરે ગ્રંથોમાથી ઉત્તાર કરેલા છે. સંખ્યાદ્રાવણ વર્ણન પણ ઉભાવપ્રકાશના નામ નથી અને ફિરજ રોગનો લક્ષણ નથી એ સૂચક છે. ગ્રંથની એક દાંડપત્ર શક ૧૭૩૩ માં લખાવેલી છે. એકલ કાઠોર સાહેબ ભગવતસિદ્ધાન્તના આયુર્વેદના ઇતિહાસમાં અને તે ઉપરથી જોવામાં ઈ. સ. ૧૭૫૧ માં આ ગ્રંથ રચાયો છે એમ લખ્યું છે, પણ ત્રિમલભદ્ર એક ગ્રંથની દાંડપત્ર ૧૪૯૮ ની મળે છે એમ જોવી જ (૫ ૨) કહે છે.

ખંડ ૬

નિધંદુઓ

ચરકસુશ્રુતના કાળમાં જ ઓપધીય દ્રવ્યોના ગુણઉપયોગના વર્ણનની આવશ્યકતા વેદોના ધ્યાનમાં આવી હતી. ચરકના અન્નપાનવિધિ (સુ-અ-૨૭) અધ્યાયમાં શુક્રધાન્યવર્ગ, સમી-ધાન્યવર્ગ, મંસિવર્ગ, સાકવર્ગ, રૂક્ષવર્ગ, દરિતવર્ગ, મદ્યવર્ગ, ઈક્ષુવર્ગ, કૃતાન્નવર્ગ, વગેરે આવાપીવામાં વપરાતી વસ્તુઓના વર્ગ પાડી તે તે વર્ગમાં શું શું આવે છે તે કહેવા સાથે દરેકના ગુણ-રોપ પણ વર્ણવ્યા છે. એ જ રીતે પૃથ્વીરેચનશતાશ્રિતીય (સુ-અ-૪) ૨૧૭ માં જીવનીય, બૃહણીય, લેખનીય વગેરે પચાસ મહાકપાયો ગણાવ્યા તેમાં પણ નિધંદુપદ્ધતિનું ખીજ છે. સુશ્રુત આ વિષયમાં ચરકથી આગળ જાય છે. સુશ્રુતસૂત્રસ્થાનના ૩૮ મા અધ્યાયમાં જે ૩૭ દ્રવ્યગણો ગણાવ્યા છે, તેમાં વૈદ્યકીય દૃષ્ટિની પ્રગતિ દેખાય છે. વાગ્લટ આ બાબતમાં સુશ્રુતને અનુસરે છે. (જુઓ અ. ૭. સુ. અ. ૧૫). અન્નપાનવિધિઅધ્યાય ચરક પેઠે સુશ્રુતમાં પણ છે જ (જુઓ સુ. અ. ૪૬), પણ પ્રવાહી દ્રવ્યો—દૂધ, તેલ, ઘી, ઝાચ, દહીં, પાણી વગેરેના વર્ણનનો સુશ્રુતમાં જુદો અધ્યાય છે (સુ. અ. ૪૫).

આ રીતે નિધંદુ સાહિત્યનું મૂળ તો ચરકસુશ્રુતમાં જ છે, પણ પ્રત્યેક ઓપધીય દ્રવ્યનું પૃથક્ વર્ણન કરવાની પદ્ધતિ જદ્દતરીના

કાળ પછી સર થઈ છે. હાલમાં જૂનામા જૂનો નિધંદુ જે કે ધન્વન્તરીય નિધંદુ ગણાય છે, અને ધન્વન્તરિ તો સુશ્રુતના ઉપદેશકનું નામ છે માટે એ જ ધન્વન્તરિનિધંદુના પશુ કર્તા એવી પ્રાચીનોની સ્વાભાવિક માન્યતા હતી. પણ સુશ્રુતના ઉપર કહેલા મશોની રચનાથી ધન્વન્તરિનિધંદુનું સ્વરૂપ થઈ પાછલા કાળનું છે અલબત્ત આરભમાં ધન્વન્તરિને નમસ્કાર કર્યા છે, એથી વિશેષ ધન્વન્તરિ સાથે એ નિધંદુને કાઈ સબધ હોય એમ લાગતું નથી. બધું જોતાં અમરકોશમાં જે ઔષધોનો નિધંદુ છે તે કદાચ જૂનામા જૂનો હશે. અમરનો સમય ઈ. સ ૫૦૦ની આસપાસમાં રમેકડોનવે મૂક્યો છે. અમરની દષ્ટિ વૈદ્યકીય નથી એટલે એની ઉપયોગિતા પણ મર્યાદિત છે એ જ જાતનો બીજા મોટા માળવાના રાજા પુંજના સમકાલીન દશમા શતકના હલાયુધનો અભિધાનરત્નમાહાર છે, પણ વૈદ્યક નિધંદુઓમાં જૂનામા જૂનો કદાચ ચક્રદત્તનો દ્રવ્યગુણસંગ્રહ હોય એમ મને લાગે છે. કાગળ કે એમાં ચક્રસુશ્રુત પેઠે ધાન્યવર્ગ, માસવર્ગ, શાકવર્ગ, લવણાદિવર્ગ, ફલવર્ગ, જલવર્ગ, ક્ષીરવર્ગ, તૈલવર્ગ, ઇક્ષુવિકૃતિવર્ગ, મંદ્રવર્ગ, કૃતાન્નવર્ગ, આદારવિધિવર્ગ અને અનુપાનવર્ગ એટલા વર્ગોનું જ વર્ણન છે, ઔષધીય દ્રવ્યોનું વર્ણન નથી. ચક્રપાણિ દત્તના આ નાના ગ્રન્થ ઉપર સિવદાસ સેનની ટીકા પણ છે.

ચક્રદત્તને ચક્રસુશ્રુત બેયની ખબર નો છે જ, પણ એ આ દ્રવ્યગુણસંગ્રહમાં મુખ્યત્વે સુશ્રુતને અનુસરે છે. હવે ધન્વન્તરિ-નિધંદુને પણ ચક્રસુશ્રુત બેયની ખબર છે. બેયમાંથી ગુણ-વર્ણનના અર્ધા કે આખા શ્લોકો ધન્વન્તરિનિધંદુમાં ઉતાર્યા છે, છતાં સુશ્રુતના વર્ગોકરણથી ધન્વન્તરિનિધંદુકારે બિન્ન વર્ગોકરણ

૧ જુઓ મેકડોનવો ૩ સૂત્ર, સાહિત્યનો ઇતિહાસ (જી. બી.) ઈ. સ. ૧૬૨૧ પૃ ૫૬૨

સ્વીકાર્યું છે. ના. ત., સુશ્રુત અને ચરકમાં દાડમને ફલવર્ગમાં ગણ્યું છે અને ચક્રદત્તે એનું પૂરું અનુકરણ કર્યું છે, પણ ધન્વન્તરિનિધંદુમાં દાડમને આઆદિ વર્ગ જેમાં મોટા ભાગ ફલવર્ગનો છે તેમાં ન મૂકતાં શતપુષ્પાદિ વર્ગમાં મૂકેલ છે. એ જ રીતે કેળાને કરવીરાદિ વર્ગમાં મૂકેલ છે. આ વર્ગીકરણનો ફેરફાર તેમ જ દેટલીક બીજી વિશેષતા ઉપરથી ધન્વન્તરિનિધંદુ ચક્રદત્ત પછી રચાયેલ છે; કદાચ બારમા શતકના આરંભમાં એમ અત્યારે તો હું માનું છું. કવચિત્ત ધન્વન્તરિનિધંદુમાં દ્યુગ્ધસંપ્રદનાં વચનો ઉતારવામાં પણ આવ્યાં છે.

ધન્વન્તરિનિધંદુને એ ત્રણમાં દ્રવ્યવલિ કહેલ છે. એમાં શુદ્ધ્યાદિ, શતપુષ્પાદિ, ચન્દનાદિ, કરવીરાદિ, આઆદિ અને સુવર્ણાદિ ૭ વર્ગમાં ૩૭૦ દ્રવ્યોનું વર્ણન કર્યું છે, એમ એ પોતે જ કહે છે, પણ પ્રતોમાં પાંકદેર છે. દ્રવ્યોની સંખ્યાની ગણતરીમાં પણ ફેરફાર છે.^૧ આનન્દાશ્રમ સંસ્કૃત ગ્રંથાવલિમાં ૭૫૫૯ ધ. નિ. માં જે મિશ્રકાદિ વર્ગ છે તે તો પાછળથી ઉમેરાયેલો હાગે છે,^૨ આ નિધંદુમાં પહેલાં શુદ્ધ્યાદિ વર્ગોનાં ઔષધો ગણાવ્યાં છે. તે સાથે જ શુદ્ધ્યાદિ ઔષધસમૂહોના તથા વર્ગાન્તે આખા વર્ગનાં ગુણો લખ્યા છે તેમાં સુશ્રુત વાગ્લટની ગણવર્ણનપદ્ધતિની અસર દેખાય છે. બાકી પ્રત્યેક ઔષધના પચાસો આપ્યા છે તથા દૂંઠામાં ગુણો લખ્યા છે તે આ નિધંદુઓની વિશેષતા છે.

ધન્વન્તરિનિધંદુ પછી બીજો નિધંદુ શોઢલનો નિધંદુ છે. વૈદ્ય શોઢલ બારમા શતકમાં ચર્ચ ગયા છે.^૩ એ ધન્વન્તરિને અનુ-

૧ સરખાવો રમણવજ્ર ઇન્દ્રજના નિધંદુસ મકની પ્રસ્તાવનામાં કરેલો ઉતારો તથા આ. સં. મ. મા. ૭૫૫૯ ધ. નિ.

૨ જુઓ જજ્ઞા સુવર્ણાદિ વર્ગનો છેલ્લો ભેદ.

૩ જુઓ ઉપર પૃ. ૧૮૩

સંગે છે, પણ એણે વિસ્તારથી લખ્યું છે તથા વનસ્પતિઓને જોળખીને બેઠો દર્શાવ્યા છે

દાખલા તરીકે વૈષ્ણુ રૂગનાયજુ ઇન્દ્રજીએ નોંધ્યું છે કે ધન્યન્તરિનિધિ દુમા 'યાસ' એક જ લખ્યું છે ત્યાં શોદલે 'યાસદ્વયમ્' એટલે ધમાસો તથા જવાઓ બે જુદા લખ્યા છે 'ખદિર' ઠેકાણે 'ખદિર બે' (એ તથા ગોગ્ડ) તેમ જ બે નિબ (લોખંડો અને બકાન) જુદા ગણ્યા છે ૧

સિદ્ધમંત્ર—વૈષ્ણવ કેલવનો ગ્વેવ સિદ્ધમંત્ર નામનો અન્ય જોને મુખધર્મા સ ૧૯૬૫ માં થી મુદ્રાજી વૈષ્ણુ જણાવ્યો છે—જોકે ધન્યન્તરિ વગેરે નિધિ દુએ ને મળતો નથી છતાં એની નોંધ અહીં જ કરવી યોગ્ય છે આ દ્રુકા અન્યમાં વાતમ્ વાતમ્પિત્તલ્, વાતમ્ સ્નેહમલ વગેરે સત્તાવન ગુણબેદો દર્શાવી તેમાંના પ્રત્યેક ગુણ ધરાવનાર વર્ગના દ્રુઓ સૂચવ્યા છે આ અન્યકાર આરભમાં જ કહે છે કે ચરકે એક દ્રુને વાતલ કહ્યું હોય અને સુશ્રુતે વાતલ કહ્યું હોય તો એવા મતબેદોનો આ અથમાં અમુક ઘોઝીથી નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે અને એ જ એની વિશેષતા છે આ અન્ય ઉપર અન્યકર્તાના પુત્ર મોપદેવની ટીકા છે અને તેઓ દેવગિરિના ચાદવરાજા મહાદેવ અને ગમચદ્રના મત્રી હેમાદ્રિના સલાપડિત હતા, એટલે એ ઈ સ ૧૨૭૧ થી ૧૩૦૬ના અરસામાં થઈ ગયારે આ કેસવના પુત્ર મોપદેવે શતસ્ત્રોત્રી ચન્દ્રકલા નામથી એક દ્રુકો વૈષ્ણવ અન્ય લખ્યો છે ૨

મહાવિનોદનિધિ—મહાપાલનો મહાવિનોદનિધિ ૧૪ માં શતક (ઈ સ ૧૩૭૫) માં ગવાયો હોવાનું અનુમાન ડો

૧ જુઓ નિધિદસ મહ, પૃ ૫૦૪

૨ જુઓ મારો 'વૈષ્ણવધર્મનો જ્ઞાપિત ઇતિહાસ,' ઈ સ ૧૯૩૯ ની

૩, પૃ ૨૧૪ અને મરાઠીમાં હેમાદ્રિ ગાયે ચરિત્ર

૪ શતસ્ત્રોત્રી ચન્દ્રકલા અન્ય ગુજરાતી બાબાવર સાથે જોવાઈ મળે છે

ભાંડારકરે કરેલું છે^૧ અને એને મથાઈ માનવામાં વધેા નથી. ડો. રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે તથા વિવેચનપ્રાથ રેકૃત્તે આ નિધંદુના કર્તા મદનપાલને કનોજના ગહડવાલ વંશના રાજા મદનપાલ (ઈ. સ. ૧૦૯૮ થી ૧૧૦૯) માનેલ છે,^૨ પણ તે તો બૂલ છે. કારણ કે કનોજના મદનપાલના પૂર્વજોનાં નામો મદનવિનોદના કર્તાના પૂર્વજોનાં નામોથી ભિન્ન જ છે. નિધંદુકાર કહે છે તેમ મદનપાલ કાચના રાજા હતા. આ કાચ જમના નદીને કંઈ દિલ્લીની ઉત્તરે હતું. એ કાચના ટક્ક વંશના રાજાઓમાં મદનપાલના કહેવા પ્રમાણે પહેલો રત્નપાલ થયો, તેનો ભરતપાલ, તેનો હરિશ્ચન્દ્ર, તેનો સાધારણ, તેનો સહજપાલ અને તેનો ભાઈ મદનપાલ.^૩ મદનપાલનિધંદુની રચના તો ધન્વન્તરિને મળતી છે, પણ તેમાં દ્રવ્યો વધારે વર્ણનામાં છે. છેલ્લા ૧૩ માં મિથકાધ્યાયમાં મદનપાલે દિનચર્યા અને ઋગ્વચર્યાનું પણ વર્ણન કર્યું છે, તો પછી તૈયાર જોરાક (જુલાન)નું વર્ણન કર્યું હોય એમાં શું આશ્ચર્ય? મદનપાલે ધન્વન્તરિ ઉપરાંત બીજા પણ ઘણા નિધંદુઓ જોયા હતા એમ એ પોતે કહે છે. મદનપાલ કૃષ્ણભક્ત છે એમ એની વર્ગવર્ણનના આરંભની સ્તુતિથી દેખાય છે.

રાજનિધંદુ કે અલિધાન સૂડામણિ—આ ગ્રન્થના કર્તા નરહરિ પોતાને કારમીરવાસી કહે છે. તેઓ અમૃતેશાનન્દના શિષ્ય અને શિવભક્ત હતા. આ નરહરિ પંડિત કહે છે કે પોતે ધન્વન્તરિ,

૧ જુઓ ભાંડારકર સંસ્કૃત દિપાઈ ૧૮૮૩-૮૪, પૃ. ૪૭ તથા ૬૬ની કોનોલોજી, પૃ. ૨૨૮ તથા ૨૯૫.

૨ જુઓ આર. એલ. મિત્રની નોટીસીસ ઓફ સંસ્કૃત મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ ૧, પૃ. ૨૬૫ તથા ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ, ભા. ૩, પૃ. ૯૮, ૯૯. રાજેન્દ્રલાલ મિત્રની નોંધ જ નિધંદુઆદર્શની પ્રસ્તાવનાના પૃ. ૩૪ માં ઉતારી છે.

૩ આ વંસાવળીને મદનવિનોદનિધંદુ સ્તિવાચ બીજો આધાર ન મળે ત્યાંસુધી એમાંનાં 'સાધારણ' એવાં નામો સંદિગ્ધ રહેશે.

મદન, હલાયુધ, વિશ્વપ્રકાશ, અમરકોશ વગેરે કોશો જોઈને આ નિધંદુરાજ રચ્યો છે. આમાંથી હલાયુધ ૧૧ માં શતકમાં, વિશ્વપ્રકાશ બારમામાં અને ઉપર બતાવ્યું ૩ તેમ મદનવિનોદ ૧૪ માં શતકમાં રચાયો, એ જોતાં આ રાજનિધંદુ ૧૫ માં શતકથી વહેલો રચાયો હોવાનો સંભવ નથી.

રાજનિધંદુમાં આગલા નિધંદુઓ કરતાં દ્રવ્યો વધારે છે, વર્ગો પણ વધારે છે. કુલ ૨૩ વર્ગ છે અને તેમાં પદ્યવર્ગ (બળરમાં વેચાતી દવાઓનો વર્ગ), 'અનેકાર્થ' નામોના વર્ગો, રાગનાં નામોના અર્થો, તેમ જ સુદ્ધિ, આદ્યન, નિદાન, આત્મા, ઋતુઓ, રાતનાં નામો વગેરે ઘણા વૈદ્યકોપયોગી શબ્દોવાળા વર્ગો છે, પણ તેમાં કશી શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા નથી. વળી બીજા નિધંદુઓ કરતાં જો વધારે વનસ્પતિનામો છે તેમાંનાં કેટલાંક માટે તે ભિન્ન વનસ્પતિનાં જ સૂચક ૩ કે જૂનાં નામ જુલાઈ જતાં નવાં પડેલાં ૩ તેનો નિર્ણય વૈદ્ય રૂગનાયજી ઇન્દ્રજી કહે છે તેમ મુશ્કેલ છે, તેઓ જ કહે છે તેમ રાજનિધંદુકારે જાતે વનસ્પતિને જોઈને નામ લખ્યાં નથી. વળી રાજનિધંદુકાર કહે છે કે પોતે કર્ણાટી તથા મહારાષ્ટ્રી બાપામાં સ્પષ્ટતા કરી છે, પણ આન્ધ્ર, લાટાદિ બાપાનાં નામો તે તે દેશવાસીઓ પાસેથી જાણી લેવાં. આ જોતાં તેઓના વડવા કાં તો મહારાષ્ટ્ર કે કર્ણાટકથી કચ્છીર ગયા હોય અથવા પોતે લાંબો વખત આ દેશોમાં રહ્યા હોય એવી શંકા પડે છે.

પાકશાસ્ત્ર—પ્રાચીનોએ કૃતાન્ન—રઘિલા જુદી જુદી જાતના ખોરાકોનું પણ શકીધાન્ન, શમીધાન્ન વગેરે સાથે વર્ણન કર્યું છે (જુઓ ચરકસૂ. અ. ૨૭). પણ પાછળથી ધનવન્તરિ આદિ નિધંદુઓમાં શાસ્ત્રીય વર્ગીકરણની દૃષ્ટિથી આ વિષય છોડી દેવામાં આવ્યો, પણ જૂના વખતથી રાજાઓના ખોરાક ઉપર ધ્યાન ની વૈધની ફરજ ગણાતી એ પહેલાં કહ્યું જ છે. રાજાનું આરોગ્ય સચવાઈ રહે એ માટે ખોરાકની પચાપચ દૃષ્ટિથી ચૂંટણી

કરવાની તથા એરથી ખોરાકનું રક્ષણ કરવાની વૈધની ફરજ હતી. એ માટે રસોડાના ઉપરી તરીકે ઘણીવાર વૈધને રાખવામાં આવતો. વળી સામાન્ય દર્દીઓને પણ પચાપચની સૂચના આપવા માટે ખોરાકની વિવિધ વાનીઓની જનાવટ, ગુણદોષ વગેરે સંબંધી જ્ઞાન વૈધોમાં વિકાસ પામ્યું છે.

મહાભારતના નવાખ્યાનમાં નલરાજને પાકસાત્ત સિદ્ધ હતું એવી માન્યતા હોવાથી નલરાજને નામે ચટેલો નલપાકદર્પણ નામનો એક ગ્રંથ કાશીમાં ચૌખમ્મા સંસ્કૃત સીરીઝમાં છપાયો છે. ખીજો ગ્રંથ ક્ષેમકુતૂહલ નામનો વૈધવર શ્રી. ક્ષેમશર્માનો રચેલો, આયુર્વેદીય ગ્રંથમાળામાં વૈદ્ય જલવજી ત્રિકમજી આચાર્યે છપાવ્યો છે. આ ક્ષેમકુતૂહલ ગ્રંથ વિ. સં. ૧૬૦૫ માં રચ્યો છે એમ ગ્રંથકર્તાએ પોતે જ ગ્રંથાન્તે લખ્યું છે.

ક્ષેમકુતૂહલ ગ્રંથમાં કુદ્ધ બાર ઉત્સવો છે, જેમાં દ્રવ્ય-પાકની પરિભાષા, ભોજનગૃહ, રાંધવાનાં વાસણો, રસોડાને ઉપયોગી સાધનો, સવિષ અન્નની પરીક્ષા, રાત્રીએ કેવા વૈધને રસોડા ઉપર રાખવો, વૈદ્યે ભોજનની ખાખતમાં ગમ્મતી કેવી સંભાળ રાખવી, રસોડાની પ્રસાંસા, ઋતુબેદ અને તેને યોગ્ય ચર્ખાનું સામાન્ય કથન દિનચર્યા, ભોજનપ્રકાર, ખોરાક ઉપર નજર પડે નહિ તેની સંભાળ, ભુદાંભુદાં ધીના ગુણો, ખીચડી, કચોરી, મૂળા, પટોલ, આદુ, વગેરેના ગુણો, ભુદાંભુદાં માંસને રાંધવાની ક્રિયા, માછલાંના ખોરાકો, શાકના પ્રકારો, ખાવાની વસ્તુઓ જમડે નહિ તે રીતે તેમને રાખી મૂકવાની રીતો, પોળી, શીરો, ઘેવ, લાડુ, દૂધની જનાવટો, જલેબી, જૂણ લગાડનારી જનાવટો વગેરે ઘણી જનાવટોનું વર્ણન છે.

આ ક્ષેમ શર્માએ પોતાના વંશનું વર્ણન ગ્રંથારંભે આપ્યું છે, જેમાં એના પ્રપિતામહે દિલ્હી શકેશ્વર (સુવ્રતાન)ની સેવા કરીને ૧૧ ગામ મેળવેલાં હોવાનું કહ્યું છે. એની પોતાની માતા પોતાના પતિ પછવાડે ચલી થયેલી, ક્ષેમ શર્માએ પોતે વિક્રમસેન

રાજની સેવા કરીને મેળવેલા ગામમાં એક વાવ બંધાવી હતી
આ વિક્રમસેન કર્યાનો ગમ્મ હતો તે સમજાતું નથી

આ ક્ષેત્ર સર્માએ જે ગ્રન્થો જોયા હોવાનું લખેલું છે તેમાં
બીમનો ગ્રન્થ કયો અને ગવિનો સિદ્ધપાઠ ગ્રન્થ કયો તે જણવામાં
નથી. વળી તેણે નલપાઠનું નામ નથી લખ્યું એ પણ સ્પષ્ટ છે.
આ પછી ભોજનકુટૂંબ નામનો પણ એક ગ્રન્થ લખાયો છે પણ
વિ સ ની ગર્હ સદીના છેલ્લા ભાગમાં લખાયેલ સિદ્ધભેષજ-
મણિમાલામાં જે ખોરાકની બનાવટોનું વર્ણન છે તે તો વર્તમાન
કાળની પ્રચલિત બનાવટોનું જ છે એમ કહી શકાય.

આ ઉપરાંત કૈયદેવનો પથ્યાપથ્યવિભોધક ગ્રન્થ કે કૈયદેવ
નિધનું,^૧ શિવદત્તનો નિધનું^૨ રાજવલ્લભકૃત દ્રવ્યશુશ્રુષાગ્રંથ જે
ઈ. સ. ૧૭૬૦ માં રચાયો છે^૩ માધવકૃત દ્રવ્યાવલિ, રત્નમાલા,
રત્નાવલિ, ચન્દ્રનન્દનકૃત ગણનિધનું, શેષરાજનિધનું, મુદ્ગલકૃત
દ્રવ્યરત્નાકરનિધનું, વિશ્વનાથસેનકૃત પથ્યાપથ્યનિધનું, ત્રિમલ્લભકૃત
દ્રવ્યશુશ્રુષાતત્ત્વોક્તી,^૪ વગેરે નિધનુગ્રન્થો છે

રાજનિધનું પછીનો પ્રસિદ્ધ મોટો નિધનું તો ભાવપ્રકાશનો
છે, પણ ભાવપ્રકાશની નોંધ પાછળ આવવાની છે વૈદ્ય શ્રીનાથજી
ચન્દ્રજીએ ભાવપ્રકાશ પછીના શક ૧૬૦૩ (ઈ સ ૧૬૮૧) માં
અહમદનગરના માણિક્યભટ્ટના પુત્ર વૈદ્ય મોરેશ્વરે રચેલા વૈદ્યમૃત
ગ્રન્થની^૫ તથા કાશીમાં વૈદ્ય બલરામે રચેલા આત્મકિમિરભારકરની

૧ ભાષા ટીકા સહિત સંપાદિત કૈયદેવનિધનું મેદરચન્દ લક્ષ્મણસે
લાહોરથી ૧૮૨૮ માં પ્રકાશિત કર્યો છે

૨. શિવદત્તમાંથી રચનાયજી ઇન્દ્રજીના નિધનમાં ઉતારા કર્યા છે

૩ જુઓ વૈદ્યશાસ્ત્રસિન્ધુનું વિજ્ઞાપન, પૃ ૧૧૧-૦ જુઓ.

૪ આ નામો વિરજયશુ શુભે આપ્યા છે અને શ્રી આપાલાલ ગ-
નિધનુગ્રંથમાં ઉતાર્યા છે.

૫ વૈદ્યમૃત હખર્ષ ગયો છે.

નોંધ કરી છે. તેમાંથી છેલ્લો તો સો વર્ષ ઉપર રચાયેલો હોઈને આધુનિક ગણાય; જોકે એમાં આધુનિકતા ભલે ન હોય. અને તે પછીના તો આધુનિક કાળના અવલોકનમાં જ આવવા જોઈએ.

સમગ્ર રીતે નિધંદુમાહિત્યનું અવલોકન કરતાં એટલું ૨૫૪ દેખાય છે કે ધન્વન્તરિનિધંદુએ નિધંદુરચનાનો જે ચીલો પાક્યો તેમાં પાછળથી ફેરફાર કે સુધારો ભાગ્યે જ થયો છે. પાછળના નિધંદુકારોએ દ્રવ્યનામોનો સંગ્રહ સંપૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એને પોતાનું કર્તવ્ય માન્યું છે. દા. ત., મદનપાલ, રાજનિધંદુ વગેરેના ઉમેરા જુઓ. છેલ્લે, ઉપર કહેલા વૈદ્યામૃતકારે યુનાની-માંથી પ્રચારમાં આવેલું 'આયર્ષીજી' ઉમેર્યું તો આતંકતિમિરિ-ભારકરકારે ચાનો ઉમેરો કર્યો એ નોંધવું જોઈએ.

પણ દ્રવ્યોની સવિસ્તર ઓળખાણ આપવાનો કોઈએ પ્રયાસ કર્યો નથી. સિવદત્ત જેવા એકાદ નિધંદુમાં દર્શક પરિચય આપવાનો પ્રયાસ થયો છે; જોકે તેયે ઘણો અપર્યાપ્ત છે. તેનો તથા જૂની પરિચયસાપેક્ષ સંગ્રહો કે ટીકાકારોએ કવચિત્ત આપેલો પરિચય એનો આધાર લઈને હાલના શોધકોને સંદિગ્ધ વસ્તુરચિતિનિર્ણય માટે માર્ગ શોધવો પડે છે. અને અનેકધા પ્રયત્નો થયા છતાં હજી ઘણાં દ્રવ્યો સંદિગ્ધ છે. એ વસ્તુરચિતિ સમગ્ર નિધંદુ-સાહિત્યમાંથી પણ કંટલો ઝોલો પડિયય મળે છે એ દર્શાવવા માટે પૂરતી સ્પષ્ટ છે.

દ્રવ્યોના ગુણોના વર્ણનની જાગૃતતા પણ નિધંદુઓ સંતોષ-કારક નથી. તેમ જ એ વર્ણનની શૈલીમાં પાછળથી કરો ફેરફાર થયો નથી. અને ગુણાવગુણના કચનમાં કવચિત્ત અનુભવનો અંશ હશે તો એ એટલો અલ્પ છે કે સાપ્રદાયિક વર્ણનમાં દબાઈ જાય છે. અલગત, બહારથી—લોક કે અન્ય વૈદ્યકમાણી દાખલ થયેલાં નવાં દ્રવ્યોના વર્ણનમાં અનુભવનો પ્રકાર દેખાય છે ખરો.

ખંડ ૭

પાછલા સંગ્રહઅન્યે

નાડીવિદ્યા

શાર્દૂલધરસ દિતામા નાડીપરીક્ષાનું પ્રકરણ (પૂર્વખંડ, અ - , પ્રોત્ક ૮૩) છે એ જોના એના વખતમાં વેદો માટે નાડીચાત્ર આવશ્યક મનાવા લાગ્યું હતું આયુર્વેદના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં નાડીપરીક્ષાની વાત નથી, પણ દ્રાવિડ વૈદ્યકમ નાડીચાત્ર સંબંધી ગ્રંથો લખાયા હોવાનું પહેલા નોંધ્યું છે દક્ષિણ ભારતમાં જ કદાચ નાડીવિદ્યાનો ઉદ્ભવ થયો હશે સ્પર્શપરીક્ષાનો જ નાડી-પરીક્ષા વિસ્તાર હોવા છતાં એમાં નવા તરવો છે જ નાડીની ગતિ ધીમી કે ઉતાવળી હોવી, નાડી ભારે કે હળવી લાગવી, કંઠણ કે મૃદુ લાગવી વગેરે ઉપરથી સરીરની સ્થિતિનું અનુમાન કરવું એમાં સ્પર્શપરીક્ષાથી કાંઈક વિશેષ જરૂર છે અને એ વિશેષતા ધ્યાનમાં રાખીને નાડીવિદ્યાનો વિકાસ થયો છે શાર્દૂલધર સ દિતા પહેલા થોડાં વર્ષથી જ આ વિદ્યાનો વિકાસ થયો છે કારણ કે એ પહેલાના ગ્રંથોમાં એનો ઉલ્લેખ નથી

શાર્દૂલધર આવપ્રકાશ અથવા દક્ષિણ ભારતના મદસ શ્રવની, વૈદ્યશાસ્ત્ર, જૈનદ્યોગતરિણી જેવા ગ્રંથોમાં નાડીપરીક્ષાના પ્રકરણો હોવા ઉપરાંત એના સ્વતંત્ર ગ્રંથો પણ મળે છે, અને તેમાંના કેટલાક જેમ દક્ષિણ ભારતમાં તેમ કેટલાક ઉત્તરમાં લખાયા છે આમાંથી કણ્ઠાદ મુનિનું નાડીવિદ્યાન ધણુ પ્રસિદ્ધ છે એ મુદ્દામાં હિન્દી ભાષાના આથે તથા કલકત્તામાં કવિગજ ગાધગની

વ્યાખ્યા સાથે ઇપાઈ મળું છે. એક નાડીપરીક્ષા નામનો રાવણકૃત અન્ય મુંગઈમાં આયુર્વેદ અન્યમાળામાં ઇપાયો છે. ઉપરાંત નાડીપરીક્ષા નામના તથા અને મળતાં નામના નાના-મોટા લગભગ ૪૬ અન્યોનાં નામ મળે છે અને તેમાંથી ઘણાની કાચપ્રતો મળે છે. અને આ જૂના અન્યો ઉપરથી આધુનિક સમયમાં (૧) નાડીવિજ્ઞાન, (૨) નાડીજ્ઞાનતંત્ર, (૩) નાડીદર્પણ, (૪) નાડીજ્ઞાનતરંગિણી, (૫) નાડીજ્ઞાનશિક્ષા અને (૬) નાડીજ્ઞાનદીપિકા લખાયા છે. આમાંથી રઘુનાથપ્રસાદવિરચિત નાડીજ્ઞાનતરંગિણી ગુજરાતી ભાષાન્તર સાથે ઈ. સ. ૧૯૦૮માં મહાદેવ રામચન્દ્ર જાગૃષ્ટએ ઇપાવેલ છે. નાડીદર્પણ દિંદી ભાષાન્તર સાથે મુંગઈમાં ઇપાયેલ છે અને બાકીના ચાર કલકત્તામાં ઇપાયેલ છે.^૧

દ્રંઠમાં નાડીજ્ઞાનનો આ દેશના વૈદ્યોમાં સાતસો વર્ષથી લગભગ પ્રચાર છે. વેદ તો નાડી જોઈને રોગ પારખી શકે એવી માન્યતા લોકમાં બંધાઈ ગઈ છે—કટાય વૈદ્યોએ જ બધાવા દીધી છે. એટલું જ નહિ પણ બિલાડીને પણ દોરો બાંધ્યા હોય તો એ દોરો પકડીને પણ બિલાડીએ શુ ખાધુ છે એ કહી આપે એવા ચમત્કારની કંતકથાઓ પણ કોઈ કોઈ જૂના વૈદ્યો વિશે પ્રચલિત છે. આવી અતિશયોક્તિને બાદ કરતા, અભ્યાસથી કેટલાક જૂના વૈદ્યો નાડીપરીક્ષાથી સારું અનુમાન કરી શકતા, અને એ શક્તિ ટળવી શકાય છે એટલું કબૂલ કરવું જોઈએ.

૧ ઉપર કહેલા પ્રકાશિત તથા હસ્તલિખિત અન્યો ઉપરથી આ વિષયના આયુર્વેદિક સાહિત્ય ઉપર તથા નાડીવિદ્યા ઉપર એક સંવિસ્તર લેખ ડૉ. એકેન્દ્રનાથ ધોપ એમ. એલ. સી., એમ. III, તેઓએ જર્નલ ઓફ આયુર્વેદ, ૧૯૨૪ ના ઓક્ટોબરમાં તથા ૧૯૨૬ના ફેબ્રુઆરીમાં લખ્યો છે તે જિજ્ઞાસુએ જોવા જેવો છે. ઉપરની નોંધ એ લેખ ઉપરથી કરી છે. અને નાડીવિજ્ઞાનના હસ્તલિખિત અન્યોની સંપૂર્ણ યાદી ૧૯૨૪ ના ઓક્ટોબરના અંકમાં છે.

પાછલા કાળના રસયોગોવાળા સંગ્રહગ્રંથો

મંગ્રહગ્રંથોના પ્રકરણમાં ઈ સ ૧૨૦૦ સુધી પહોંચીને ગ્સ-વિદ્યાના વિકાસનું અવનોકન કરવા માટે અટકવું પડ્યું હતું કારણકે ઈ સ ૧૨૦૦ પછી ચિકિત્સામાં રસયોગોનું વિશિષ્ટ સ્થાન દેખાય છે રસવિદ્યા અને રસગ્રંથોના પ્રકરણમાં રસચિકિત્સાના પ્રાધાન્ય-વાળા ગ્રંથોની ૧૩માં ૧૪માં શતકમાં બહોળા પ્રમાણમાં રચના થઈ હતી એ પણ જોયું છે હવે ગ્સગ્રંથોની સામાન્ય વૈદ્યક ઉપર અસર થયા પછી જે ગ્રંથો લખાયા છે તેમાંથી ઐતિહાસિક વિશિષ્ટતાવાળા બેચાર ગ્રંથોનું દિગ્દર્શન કરવાથી ૧૩માંથી ૧૮માં શતક સુધીની આયુર્વેદની સ્થિતિની સ્પષ્ટતા થશે

આ કાળમાં જેમ મુરિલમ અસગ આ દેશની બીજી જ રચાયેલ ઉપર તેમ વૈદ્યક ઉપર પણ થઈ છે અરીજુનો વપરાશ એ મુરિલમ અસરનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ છે

શાર્કુંધરસહિતા—આ ગ્રંથ લખનાર શાર્કુંધરે પોતે દામોદરના પુત્ર છે એથી વિશેષ કશું કહ્યું નથી પણ સરૂત સાહિત્યમાં મુલાપિતોના સંગ્રહ તરીકે પ્રસિદ્ધ શાર્કુંધરપદ્ધતિના કર્તા કવિ શાર્કુંધર પણ દામોદરના પુત્ર હોવાથી અને એનો સમય તેના દાદા ગાંધવદેવના આશ્રયદાતા ગુણધોરના ચોદાણુરાજ હમ્મીર (ઈ સ ૧૨૮૨ થી ૧૩૦૧) ના સમય ઉપરથી ૧૪ માં શતકમાં નિશ્ચિત કરવાથી આ વૈદ્યનો સમય પણ ૧૪ માં શતકમાં થયો એ માન્યો. ■ ૧ પણ પદ્ધતિના કવિ પોતાને વૈદ્ય નહિ પણ કવિ જ મહે છે અને શાર્કુંધરસહિતાને પદ્ધતિમાં ઉદ્દેશ્ય કરતા નથી એટલું જ નહિ પણ ભાષા ધાર્મિક માન્યતા કવિવશક્તિ પદ્ધતિમાં વૈદ્યને લગતા ઉદ્દેશ્યો વગેરે બાબતોમાં એ ગ્રંથકર્તાઓના ઐક્યનું સ્પષ્ટ

કાંઈ નથી મળતું પણ ભેદનું સ્વયં પણ મળે છે.^૧ વળી શાર્કુંધર-સંહિતાનો હેમાદ્રિએ ઉલ્લેખ કર્યો છે^૨ એ જોતાં પદ્ધતિદાર પહેલાં લગભગ દોઢસો વર્ષે ૧૩મા શતકના આરંભમાં વૈદ્ય શાર્કુંધર યમા હોવા જોઈએ. શાર્કુંધરે અરીણ વાપર્યું છે એટલે ૧૨૦૦ પહેલાં ન હોઈ શકે.

શાર્કુંધરસંહિતામા ત્રણ ખંડ છે. તેમાંથી પહેલા ખંડમાં પરિભાષા, દવા લેવાનો વખત વગેરે, નાડીપરીક્ષા, દીપનપાચના-ધ્યાય, કથાદિકાધ્યાયન, સુષ્ટિક્રમ અને રોગચલુના એ રીતે સાત અધ્યાયો છે. બીજા મધ્યખંડમાં રવગ્રસ, કપાચ, ફાંટ, દિમ, કલક, ચૂર્ણ, ગુગ્ગુલ, અવલેહ, રોહ, આસવ, ધાતુઓનાં ગોધનમારણ્ય, રક્તગોધનમારણ્ય તથા રસયોગો એ રીતે બનાવટને અનુસરતા વિભાગો પાડી વૈદ્યક્રમા સામાન્ય રીતે પ્રચલિત બનાવટોનો સંગ્રહ કર્યો છે. ગુજરાતમાં શાર્કુંધરોક્ત યોગોનો બહુ પ્રચાર થયો છે. મહારાષ્ટ્રમાં જેવી યોગરત્નાકરની અને બંગાળામાં રસેન્દ્રસારસંગ્રહ કે કૈપલ્યરત્નાવલિની લોકપ્રિયતા છે તેવી ગુજરાતમાં શાર્કુંધરની છે. શાર્કુંધરના ત્રીજા ઉત્તર ખંડમાં સ્નેહપાનવિધિ, સ્વેદવિધિ, વમનવિધિ, વિરેચનાધ્યાય, બસ્તિ, નિરુદ્ધબસ્તિ, ઉત્તરબસ્તિ, નમ્બ, ગંડૂપકવલ, ધુમપાન, લેપ, અભ્યંગ, રક્તસ્નાપવિધિ અને નેત્રકર્મ-વિધિ એ રીતે પંચકર્માદિ ચિકિત્સાપ્રકારો વર્ણવ્યા છે.

અન્યકર્તા પોતે જ અન્યાસ્યે કહે છે કે આયુર્વેદ ઉપર જે વિવિધ સંહિતાઓ તેમાંથી થોડો ચાર લઈને અદ્યથુદિવાળા અપ્યાયુષી લોકો માટે આ ગ્રંથ રચ્યો છે. અને એણે કીક સાર એર્યો છે એમ કહેવું પડશે. એણે કવચિત્ત નવીન વસ્તુ પણ નોંધી છે. દા. ત, પ્રાણુવાયુ વિષ્ણુપદામૃત પીવા બહાર જાય છે

૧ જુઓ આ. પિ., પુ. ૨૨, પૃ. ૨૭૫ થી ૨૮૦.

૨ નિ. પ્રે., અ. હ.ની આ.માં હેમાદ્રિ ઉલ્લેખિત ગ્રંથસૂચિ.

એ કથન.^૧ શાર્ફધરસંહિતા ઉપર જે દીકરો જપાઈ છે: (૧) આદમસ્થવિગચિત દીપિકા જે આદમસ્થી તરીકે પ્રખ્યાત છે, અને (૨) પં. કાશીરામ વૈદ્યવિરચિત મૂદાર્થ દીપિકા.

આમાંથી આદમસ્થ હમીરપુરના શ્રીનાસ્તવ્ય કુલના વૈદ્ય ચક્ર-પાણિના પુત્ર ભાવસિંહના પુત્ર હોવાનું અને હસ્તીકાન્તિપુરીના રામ જૈતસિંહના ગન્યમાં દીકા સખી હોવાનું એ પોતે જ મન્યારને કહે છે. આ આદમસ્થના પૂર્વજ ચક્રપાણિ અને ચરકટીકાકાર ચક્રપાણિ એક જ એમ નિ. પ્રે. માં સટીક શાર્ફધરસંહિતાનું સંપાદન કરનાર પં. પશુરામ શાસ્ત્રીએ કહ્યું છે. તે તો ભ્રમ છે, કારણ કે ચરકટીકાકાર શ્રી વાસ્તવ્યકલોત્પન્ન નથી, લોમ્રવણી કલોત્પન્ન છે. વળી મન્યાન્તે શકાબ્દ એકાદશ એટલું સંજેકું મળે છે. પણ દશકનો આંકડો નથી. છતાં એમાં કાંઈ ભૂલ ન હોય તો શકાબ્દ ૧૧૯૯ એટલે ઈ. સ. ૧૨૭૭ પહેલાં આદમસ્થ થયા હોવા જોઈએ અને જેમજમીનો એક જૈતસી એ અરસામાં થઈ ગયો છે.^૨ અને જો કે હસ્તીકાન્તિપુરીનો પત્તો નથી, પણ ખીજ રીતે જોતાં શાર્ફધરના ટીકાકાર આદમસ્થનો સમય ઈ. સ. ૧૩મા સતકના પાછલા ભાગથી વહેલો ન હોઈ શકે.

શાર્ફધરના ખીજા ટીકાકાર કાશીરામ પોતે શાહ સલીમના ગન્યમાં દીકા સખી હોવાનું કહે છે; એટલે તેઓ ઈ. સ. ૧૬મા સતકમાં થઈ ગયા એ ચોક્કસ છે. આ કાશીરામ કૃષ્ણભક્ત હતો.

વચલા કાળમાં ધણુ કરી શાર્ફધર પછી વૈદ્યક મન્યોની જે મોટી સખ્યા રચાઈ છે, તેમાં અમુક એક જ વૈદ્યક અંજ ઉપર ચયેલી રચના ખાસ નોંધવી જોઈએ. માધવનિદાનથી આ પ્રકારની શરૂઆત થઈ એમ કહી શકાય. આ પ્રકારના થોડા મન્યોની નોંધ નીચે કરી છે ત્યારે બાકીનાનાં નામો પૃ. ૨૩૮ માં પાંદીમાં છે.

૧ જુઓ: પ્રત્યક્ષ શારીર, આ. ૩, ઉ. ૫. ૧૩.

૨ જુઓ: કુની કેનોલોજી, પૃ. ૨૬૦.

જનરસમુચ્ચય નામના એક પ્રાચીન આયુર્વેદીય ગ્રંથોનાં વચનોના સંગ્રહ^૧ ગ્રંથની તાડપત્ર ઉપર લખાયેલી આકસોથી વધારે વર્ષ જૂની હાથપ્રત નેપાળના શ્રી રાજમુક હેમરાજ સર્માના સંગ્રહમાં^૨ છે એ જોતાં વૈદ્યનાં એક એક અંગ સંબંધી ગ્રંથો જૂના કાળથી લખાવા માંડ્યા છે એમ નક્કી થાય છે.

હાલથી આમુંડનો જનરતિમિરભાસ્કર ઉપર નોંધેલા જનર-સમુચ્ચયની જ પાદ આપે છે. અલગત આમુંડનો ગ્રંથ પાછળનો હોવાથી એમાં સંનિપાત વર્ણન છે તે જૂના ગ્રંથમાં હોવાનો સંભવ નથી. જનરતિમિરભાસ્કરની જિકાનેરમાં ઈ. સ. ૧૪૮૯ ની હાથપ્રત છે.^૩ રસસંકેતકલિકા પણ આ જ આમુંડની લખેલી હોવી જોઈએ, કારણ કે એની એક હાથપ્રતમાં સં. ૧૫૩૧ (ઈ. સ. ૧૪૭૫)ની સાલ મળે છે.^૪

કર્મવિપાક—આયુર્વેદ પુનર્જન્મને તથા પૂર્વકર્મને જરૂર માને છે^૫ પણ જન્માંતરકૃત પાપોને ક્ષીણે શેગો થાય છે એ વાત જૂના ગ્રંથો માં નથી. પાછળથી એ ઉપર ભાર દેવાઈને ન્યોતિઃ-શાસ્ત્ર અને વૈદ્યના વિચારોના મિશ્રલુવણા કર્મવિપાકના ગ્રંથો લખાયા છે.

વીરસિંહાવલોક^૬ નામનો આ જાતનો ન્યોતિઃશાસ્ત્રના અભિપ્રાયથી જુદાજુદા શેગોનાં કારણો તથા ઉપાયો વર્ણવતો એક

૧ જુઓ કાર્યપદ્ધતિ-પરિશિષ્ટ, પૃ. ૨૩૪.

૨ લેડીનું મેડિસીન, પૃ ૪.

૩ આયુર્વેદ ગ્રંથમાળામાં રસસંકેતકલિકા લખાયેલ છે, તેની અમિઠાની દીપ જુઓ.

૪ જુઓ ચરક, સુ. અ. ૧૧.

૫ વીરસિંહાવલોક હેમરાજ શ્રીકૃષ્ણદાસે મુંબઈમાં વિ. સં. ૧૯૫૪માં લખાવેલ છે.

અન્ય તોમગ વસના વીગસિહનો ઈ. સ ૧૩૮૩મા લખાયેલો મળ્યો છે.^૧ અને બીજા સારમાહકકર્માવિષાક નામના અન્યની હાથપ્રત મળે છે.^૨ જે જોલી પ્રમાણે ઈ. સ ૧૩૮૪ મા લખાયેલ છે

ત્રિશતી—આ જ શતકમા કે કદાચ તે પછીના ૧૫મા શતકમા ત્રિશતી નામનો ત્રિદોષજ્વરનાં નિદાનચિકિત્સાનો એક અન્ય ગુજરાતના વૈદ્ય દેવરાજના પુત્ર શાર્ફધરનો ગ્યેનો મળે છે.^૩ બાવમિશ્રે જ્વરપ્રકરણમા આ અન્યમાથી ઉતારો કર્યો છે

મોમહનવિલાસ—શાર્ફધરના વખત પહેલા જ મુસલમાની અસર વૈદ્યક ઉપર થઈ હતી અને અપીણનો ઉપયોગ એ મુસ્લિમ અસરનો એક સચોટ દાખવો છે. પણ પત્રી મદમૂદસાહના વખતમા ઈ. સ ૧૪૮૧માં કાન્પીમા મોમહનવિલાસ નામનો મુસ્લિમ નામવાળો વાણકગણ તથા સ્ત્રીબાલકની ચિકિત્સાને લગતો એક અન્ય લખાયો છે.^૪

બાલચિકિત્સાના અન્યો—કૌમારભૂત્ય વિશે જીવકાદિ આચાર્યોના અન્યો જ્ઞહિતાકાગર્મા હતા એ પહેલા કહ્યું જ છે, પણ પાછલા કાળમાયે બાગકોની ચિકિત્સાને ઉદ્દેશીને અન્યો લખાયા છે શિશુરક્ષારત્ન નામનો એક અન્ય પૃથ્વીમહનો લખેલો મળ્યો છે તેમા મદનપાલનિધિનું ઉલ્લેખ છે અને એ ઉપરથી જોલી ઈ. સ ૧૪૦૦ પછીનો એને માને છે.^૫

બીજો આ ગતનો અન્ય વૈદ્ય કલ્યાણનો નાથતન્ત્ર નામનો ઈ. સ ૧૫૮૮ (વિ. સ ૧૬૪૪)મા કાશીમા રચાયો છે.^૬ જે કે

૧ જોની, મેડિસન, પૃ. ૫

૨ જોજન

૩ શાર્ફધર ત્રિશતી નિર્ણયસાગર ગ્રંથમા છપાયેલ છે

૪ જોની, મેડિસન, પૃ. ૫

૫ જોલી મેડિસન, પૃ. ૫. આ અન્યની હાથપ્રત ઇન્ડિયા ઓફિસ
૧ છે

૬ બાલતન્ત્ર મુખ્યમા હિન્દી ભાષાન્તર સાથે વિ. સ. ૧૯૭૦મા છપાયું છે પ્રકાશક હરિપ્રસાદ ભગીરથજી.

વૈદ્ય કલ્યાણ મૂળ ગુજરાતના પ્રમોદા બ્રાહ્મણ દ્વારા.^૧ ત્રીજો રાવણ-
કૃત પ્રમારતન્ત્ર છે જેના ચોક્કસ સમયની ખબર નથી.^૨

સ્ત્રીવિલાસ—સોળમા શતકના અન્તમાં કે સત્તરમા શતકમાં
ગુજરાતના જ શ્રીગોક ગાંધિના વૈદ્ય દેવેશ્વરે સ્ત્રીવિલાસ નામનો
સ્ત્રીરોગચિકિત્સાને લગતો ગ્રંથ લખ્યો છે.^૩

વિષયચિકિત્સાનો કાશ્યપસંહિતા નામનો એક ગ્રંથ મૈસૂરમાં
૧૯૩૩માં છપાયો છે. એ (પૃ. ૯૬) માં નોંધેલો જ ગ્રંથ છે કે
પાછળનો એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

ભાવપ્રકાશ—શર્કાધર પછી મોટો, વૈદ્યોમાં ખૂબ પ્રીતિપાત્ર
અને સર્વાંગસંપ્રદ તરીકે છેલ્લો ગ્રંથ ગણાય એવો ભાવપ્રકાશ ગ્રંથ
ગયાયો છે. લખુનવીમાં એનું રચાન જેતાં વૈદ્યકના પઠનપાઠનમાં
છેલ્લા સેકાઓમાં એનો સામાન્ય પ્રચાર હશે એ સમજી શકાય છે.
આ ભાવપ્રકાશના કર્તા ભાવમિશ્ર પોતાને શ્રીમિશ્રસ્ટકતનય કહે
છે. એથી વધારે પોતાનો કરો પરિચય એમણે આપ્યો નથી.
પણ આયુર્વેદવિજ્ઞાન, અ, ૧ ના કથનને અનુસરી જોલી એને
અનારસના ગણે છે,^૪ બ્યારે ગણનાય સેન એને કાન્યકુબ્જના
કહે છે. વળી ભાવપ્રકાશમાં દિરંગરોગનું વર્ણન અને દિરંગી
શીઓ સાથેના પ્રસંગથી એ રોગ થાય છે એમ લખ્યું છે, એ
જેતાં દિરંગીઓ—પોટુંગીઓ—આ દેશમાં આવીને વસ્યા તે પહેલાં
અર્થાત્ ૧૬ મા શતકના આરંભ પહેલાં રચાયો હોવાનો સંભવ
નથી એમ કહે [] તે મતાર્થ છે.^૫ દુબીન્નનમાં ઈ. સ.

૧ જુઓ 'ગુજરાતનું વૈદ્ય સાહિત્ય' નામનો મારો સુરતની સાહિત્ય
પરિષદમાં આપેલો નિબંધ, નૈવકલ્પતક, પુ. ૨૧.

૨ ભાષાટીકા સાથે જેમરાજ શ્રીકૃષ્ણદાસે આ ગ્રંથ છપાવ્યો છે.

૩ જુઓ ટિપ્પણી ૧ વાળો નિબંધ

૪ જોલી, મેડિસીન, પૃ. ૨

૫ પ્રત્યક્ષ સારીર, આ. ૩, ઉ., પૃ. ૫૭.

૧૫૫૮ ની હાથપ્રત છે;^૧ એટલે ભાવપ્રકાશ એથી મોડો તો નથી જ. કવિરાજ ગણનાથ મેન કહે છે તેમ શારીરવર્ણન સુશ્રુતાદિ ગ્રન્થોમારી ‘ગતાનુગતિક રીતે’ ભાવમિત્રે ઉતાર્યું છે અને ‘પ્રમાદસંકુલ’ છે. પણ એનો સમય જોતાં એ દાખ્ય છે અને ખીજી રીતે એ ગ્રન્થની કીમતને એથી કમો બાધ આવતો નથી. વાગ્બટ પછી આયુર્વેદનાં સર્વ અંગોનો જેમાં સમાવેશ દરવામાં આવ્યો હોય એવો ગ્રન્થ તો એક ભાવપ્રકાશ જ છે, એમ વિર-
 -ગ્નયરણ્ય મુખે કહ્યું છે;^૨ પણ રોદક પછી એમ ખરી રીતે કહેવું જોઈએ. વળી જે ચક્રમુશ્રુતોક્ત સમ્યક્ષાલાક્યાદિ વાતોનો પ્રચાર વૈદ્યોમાં આજે થઈ ગયો હતો તેનો ભાવપ્રકાશમાં ટૂંકો માર જ આપવામાં આવ્યો છે, જ્યારે જે અનેક નવા યોગો પ્રચારમાં આવ્યા હતા તેમાંથી પોતાને સારા લાગ્યા તે ભાવમિત્રે આપ્યા છે. વળી અરીણ્ય તો શાર્દૂલસદિમાંય છે, પણ ચોપ્પીનીનો ભાવમિત્રે જ પહેલો ઉપયોગ કર્યો છે. શિંગરોમનુ વર્ણન તથા મસૂરિકા રહેવા દધને પણ લોકપ્રસિદ્ધ શીતલાનું વર્ણન કર્યું છે એ ગ્રન્થકાગ્ની ભગવુકતા દર્શાવે છે.

ભાવમિત્રે પૂર્વખંડ, મધ્યખંડ અને ઉત્તરખંડ એ રીતે ત્રણ ખંડમાં ગ્રન્થ ગૂંચો છે; જોકે છેલ્લો ઉત્તરખંડ તો તદ્દન નાનો છે. વળી પૂર્વખંડ અને મધ્યખંડમાં પહેલો ભાગ, ખીજો ભાગ એ રીતે ભાગો પાડ્યા છે. પ્રથમ ખંડમાં અશ્વિનીકુમારની અને આયુર્વેદાચાર્યોની ઉત્પત્તિથી આરંભી સૃષ્ટિક્રમ, ગર્ભપ્રકરણ, દોષ અને ધાતુનું વર્ણન, દિનચર્યા, ઋતુચર્યા વગેરે વિષયો પછી વિસ્તારથી નિષંકુ આવ્યો છે, જેમાં અમુક દ્રવ્ય ન મળે તો એને

૧ જોશી, મેડિસન, પૃ. ૩.

૨ પ્રત્યક્ષ શારીર, ૭.. પૃ. ૬૩.

૩ જુઓ ‘વનોપધિદર્પણ’ની ઉપક્રમલિકા, પૃ. ૩૬.

બદલે કયું લેવું તે એટલે પ્રતિનિધિનિર્ણય પણ છે. નિર્ધારી પદ્ધતિ તો રાજનિર્ધાર આદિના જેવી જ છે. ગંધિલા ખોરાકનું વર્ણન પણ આ નિર્ધારમાં છે જ. પૂર્વખંડના જ દ્વિતીય ભાગમાં માનપરિભાષા, ધાતુ વગેરેના શોધનમારણનો વિધિ અને પંચકર્મ વિધિ એટલું છે. પછી ગ્રંથખંડમાં જરૂરિ રોગોની ચિકિત્સા કહી છે, અલખત, આ ચિકિત્સાવર્ણનમાં શોદ્ય પેડે શલ્યશાસ્ત્રાદિ અંગોના જુદા વિભાગો નથી પાડ્યા અને છેલ્લા ઉત્તરખંડમાં માત્ર વાજકરણ અધિકાર છે એટલે એ રીતે પણ પ્રાચીન પ્રણાલીનું અનુસરણ લાવમિત્રે નથી કર્યું. અલખત, એના સમયના વૈદ્યકનું એમાં સ્પષ્ટ પ્રતિનિધ છે. વળી ત્રણસો વર્ષથી મુસલમાનો અને તેઓમા પ્રચલિત યુનાની વૈદ્યક આયુર્વેદિક વૈદ્યો સમક્ષ હોવા છતાં એની વિશેષ અસર થઈ નથી એ ખાસ જોવા જેવું છે.

લાવમિત્રના જ રચેલા એક શુભરત્નગાથા નામના ગ્રંથની હાથપ્રત ઇડિયા ઓરિસ પુસ્તકાલયમાં હોવાનું જોવા કહે છે.^૧

૧૬મા સતકનો જ બીજો ગ્રંથ ટોડરાનંદ છે, જે અકબરના હિન્દુ સચિવ ટોડરમલ્લનો રચેલો છે.

આ જ સતકમાં કે કદાચ ૧૭મામાં જૈન હર્ષકીર્તિશ્રિનો ચોંમચિન્તામણિ નામનો ગ્રંથ રચાયો છે.^૨ એની ઈ. સ. ૧૬૬૬ની હાથપ્રત મળે છે.^૩ બીજી તરફથી એમાં ફિરંગનું વર્ણન છે જેને લાવપ્રકાશ પછી રચાયો હોવાનો સંભવ છે.

૧૭મા સતકમાં જ રચાયેલો દૂકો પણ એની કાવ્યચમત્કૃતિથી લોકપ્રિય થઈ ગયેલો ગ્રંથ લોહિજરાજનો 'વૈદ્યજીવન' છે. આ નાના ગ્રંથ ઉપર એક કરતાં વધારે ટીકાઓ થઈ છે તથા એનાં અનેક ભાષામાં

૧ ભેડી-મેડિસીન, પૃ. ૩.

૨ આ ગ્રંથ છપાઈ ગયો છે, ઈ. સ. ૧૮૬૨મા મુંબઈમાં.

૩ ભેડી, મેડિસીન, પૃ. ૩.

ભાષાન્તરો થયાં છે.^૧ આ વૈદ્યશ્વન ગ્રન્થ ઈ. સ. ૧૬૩૭માં રચાયે છે એમ મગડી ભાષાન્તરકારે લખેલા ચંત્રિ ઉપરથી ગોંડલ ઠાકોર-સાહેબે લખ્યું છે; પણ જોધી કહે છે કે ઈ. સ. ૧૬૦૮ની હાથપ્રત મળી છે.^૨ આ લોલિખરાજના પિતાનું નામ દિવાકર ભટ્ટ એણે પોતે જ લખ્યું છે, પણ એ જુનાગઢના ગઢેવાસી હતા અને લોલિખરાજને વૈદ્યવત્સ નામનો એક બીજો ગ્રન્થ લખ્યો છે એમ મગડી ભાષાન્તરકારે તેના શ્વનચંત્રિમાં લખ્યું છે.^૩

આ વૈદ્યશ્વન ઉપગંત ૧૭મી સદીમાં અનેક ગ્રન્થો લખાયા છે. દા. ત., જગન્નાથનો યોગસંગ્રહ ૧૬૧૬માં, સુખભોધ ૧૬૪૫-૪૬માં, કવિચન્દ્રનો ચિકિત્સાગ્નિધિ ઈ. સ. ૧૬૬૧માં, રઘુનાથ પંડિતનો વૈદ્યવિદ્યાસ ઈ. સ. ૧૬૯૭માં અને વિદ્યાપતિનો વૈદ્યઘટ્ય ૧૬૯૮માં રચાયેલ છે^૪ એમ જોધી(પૃ. ૨)એ નોંધ્યું છે.

વૈદ્યચિન્તામણિનો પ્રયોગામૃત અને નાગવજ્રનો વૈદ્યામૃત અઠારમી સદીમાં લખાયા છે એમ જોધી (પૃ. ૨) ધારે છે. વળી આ જ સદીમાં ઉપાધ્યાય માધવનો આયુર્વેદપ્રકાશ લખાયો છે.^૫ ભાવપ્રકાશનો માધવે ઉલ્લેખ કર્યો છે અને ઈ. સ. ૧૭૧૩ (વિ. સ. ૧૭૮૬)ની હાથપ્રત છંડિયા ઓફિસ પુસ્તકાલયમાં છે.^૬ આયુર્વેદપ્રકાશમાં રસશાસ્ત્રના બધા વિષયો બહુ સારી રીતે વર્ણવેલા છે આ માધવનો લખેલો પાઠાવલિ નામનો એક ગ્રન્થ

૧ હિંદી ભાષાન્તર સાથે શેઠ મજબલલ દરિપ્રસાદે છપાવેલ છે અને શુજરાતી ભાષાન્તર સાથે નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં છપાવેલ છે.

૨ જોધી-મેડિસીન, પૃ. ૨.

૩ જુઓ શુજરાતી પ્રેસમાં છપાવેલ વૈદ્યશ્વનમાં લોલિખરાજનો જ્ઞાન્ત. આ વૈદ્યવત્સ હિંદી ભાષાન્તર સાથે છપાઈ ગયો છે.

૪ વૈદ્યઘટ્ય છપાઈ ગયો છે.

૫ આયુર્વેદ ગ્રન્થમાળામાં આ ગ્રન્થ ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં છપાયો છે.

૬ જોધી, મેડિસીન, પૃ. ૨.

પણ ઇપાયો છે. ઈ. સ. ૧૭૬૪માં રચાયેલા જયરવિના જવર-પરાજન્યની નોંધ ગોંડલના ઇતિહાસમાં છે.

યોગરત્નાકર—વૈદ્યોમાં ખૂબ વપરાતો યોગરત્નાકર નામનો યોગસંગ્રહ ગ્રંથ ઘણું કરી ૧૮ માં શતકમાં રચાયો છે. યોગરત્નાકર આનંદાશ્રમ સંસ્કૃત ગ્રંથમાળામાં ઇપાયો છે. ગ્રંથકર્તાના નામની ખબર નથી, પણ એની એક હાથપ્રત શકે ૧૬૬૮ની આનંદાશ્રમ પાસે હતી એટલે ઈ. સ. ૧૭૪૬ થી પહેલાં ગ્રંથ રચાયો છે એટલું નક્કી.

તેરમાથી અઢારમા શતક સુધીમાં યદ્ય ગમેલા વૈદ્યકગ્રંથકારોની જે ટૂંકી નોંધ ઉપર કરી છે તે ઉપરથી એ હરસો વર્ષના ગાળામાં રચાયેલા વૈદ્યક ગ્રંથોના પ્રકારનો ખ્યાલ વાંચનારને જરૂર આવશે; એકે જથ્થાનો ખ્યાલ પૂરો નહિ આવે, કારણ કે એ અરસામાં થયેલી ગ્રંથરચનામાંથી પાછળથી જે તફાવત થઈ ગઈ તેને ન ગણવામાં આવે તોપણ જેની હાથપ્રત ક્યાંક પણ જળવાઈ ગઈ હોય તે સર્વની આ સંપૂર્ણ યાદી નથી. જુદાંજુદા પુસ્તકાલયોમાં સચવાઈ રહેલ હાથપ્રતોની લખ્યા સાલ વગેરે ઉપરથી જોઈ વગેરેએ જુદાજુદા સૈકાઓમાં થયેલી ગ્રંથરચના વિશે જે અનુમાનો કર્યા તે ઉપરથી અહીં નોંધ કરી છે. પણ લખ્યા સાલ વગરની હાથપ્રતો ઘણી છે. કેટલાક ઇપાયેલા ગ્રંથોનો પણ રચના સમય જણવાનું કંઈ સાધન નથી. એ સ્થિતિમાં નીચે જેના સમયની જરાબર ખબર નથી એવા તથા પહેલાં જોના ઉલ્લેખ નથી થયો તેવા પ્રકાશિત તથા અપ્રકાશિત ગ્રંથોની એક યાદી ઉતારી છે.

આ યાદી સંપૂર્ણ નથી. વિવિધ પુસ્તકાલયોના કેટલોગો કે કેટેલોગસ કેટેલોગમ ઉપરથી વધારે સંપૂર્ણ યાદી થઈ શકે, પણ નીચેની યાદી તો રસયોગસાગરમાં આપેલી યાદી, ગોંડલ દાકાર

સાહેબના ઇતિહાસમા આપેલી યાદી જેનું મૂળ કદાચ ઓક્ટે જ
દશે તથા વનોપધિદર્શનમા આપેલી યાદી ઉપરથી તૈયાર કરી છે
આ યાદીમાંના કેટલાક અન્યે ૧૮ માં સદી પછી એટલે આધુનિક
સમયમા રચાયા છે, પણ એનું સ્વરૂપ આધુનિક સમય પહેલાના
અન્યેને મળતું છે.

પ્રકીર્ણ અન્યોની યાદી

અશ્વકકદ્ધ—ગોડલના ઇતિહાસમા નામ છે.

અશ્વર્ણમૃત મંજરી—કાશીરાજકૃત નિધ દુર્ગ્ગનાકગ્ની ખીજ
આવૃત્તિમા પહેલા ભાગમા હપાઈ ગયેલ છે.

અનુપાનતરંગિણી—ગુજરાતી ભાષાન્તર સાથે મદાદેવ
રામચંદ્ર જગુષ્ટેએ હપાવ્યો છે

અનુપાનદર્પણ-ભાષા ટીકા સાથે વેકટેશ્વરમા હપાયો છે.

આયુર્વેદસુષેણસ હિતા ભાગ ટીકા સાથે વેકટેશ્વર પ્રેસમા
હપાયો છે

અર્કપ્રકાશ—રાવણકૃત ભાષા ટીકા સાથે વેકટેશ્વર પ્રેસમા
હપાઈ ગયો છે

આરોગ્યચિન્તામણિ—૫ દામોદરકૃત.

ઘડ્યાણકારક—ઉપાદિત્ય વિરચિત, ૧૯૪૦ માં સોલાપુરમા
હપાયો છે

કામરત્ન—કર્તાનું નામ નસયોગસાગરના નિર્માતાએ નથી
આપ્યું, પણ વેકટેશ્વરમા આ અન્ય હપાયો છે અને તેમા યોગેશ્વર
નિત્યનાથપ્રણીત કહેલ છે

કાલિજ્ઞાન—ભાષાટીકા સાથે વેકટેશ્વર પ્રેસમા અને ગુજરાતી
ભાષાન્તર સાથે જગુષ્ટેએ હપાવેલ છે

કૂટમુદ્ગર—માધવપ્રણીત—નાનો ચિકિત્સાનો અન્ય છે વે
પ્રેસમા ભાષા ટીકા સાથે હપાયો છે

ગોરક્ષસંહિતા—કર્તા ગોરખનાથ, અમુદ્રિત.

ગોરીકાંચલિકા—ચિકિત્સાત્ર્ય-જાપાએ છે વેંકટેશ્વર પ્રેસમાં,
જેમાં મંત્રતંત્ર, બોધતિય વગેરે સાથે ચિકિત્સા છે.

અમલદારચિંતામણિ—ગોવિંદરાજકૃત ગોહિલના ઇતિહાસમાં
નામ છે.

ચિકિત્સાક્રમકપવહસી—કાશીરામ ચણવેંદી મંદ્રિત વેંકટેશ્વર
પ્રેસમાં જાપાએ છે.

૧ ચિકિત્સાંજન—વિદ્યોપાધ્યાય કૃત અપ્રકાશિત.

* ચિકિત્સા રતનાભરણ—સદાનંદ દાધીયવિરચિત.

* ચિકિત્સારહસ્યમ્—દારીતમુનિવિરચિત.

ચિકિત્સાસાર—ગોપાળદાસકૃત જાપાએ છે.

દ્રવ્યગુણશતક—ત્રિમલ ભટ્ટકૃત વેંકટેશ્વર પ્રેસમાં જાપાએ છે.

ધાત્રીમંજરી—કર્તાના નામની ખબર નથી. ગોહિલના

ઇતિહાસમાં નામ છે.

નરપતિજયવર્ચા—સ. ૧૨૩૦માં મૂળ ધારાના આમદેવના
પુત્ર નરપતિ કપિએ અણહિલવાડમાં લખેલો સાકુનસાસ્ત્રનો અન્ય-૨
સ રકૃત ટીકા સાથે વેંકટેશ્વરમાં જાપાઈ ગયો છે.

નામસાગર—કેન્દ્રદેવે ગણેયો અપ્રકાશિત ચિકિત્સાત્ર્ય છે. ૩

નારાયણવિજ્ઞાન—નાગવલ્લભૂપતિવિરચિત.

પદ્યાપદ્ય—મહામહોપાધ્યાય વિશ્વનાથ કપિરાજકૃત. આ

આધુનિક અન્ય જાપા નીકા સાથે જાપાઈ ગયો છે

૧ વનોપધિપલ્લીની ઉપક્રમણિકામાં નામ છે.

* આ નિશાનીનાજા અન્યેની રસયોગસાગરમાં પ્રમાણરૂપે લીધેલા
અપ્રકાશિત અન્યેની ચાનીમાં નોંધ છે

૨ જુઓ મારો મુજરાતનો મ યકાનીત રાજપૂત ઇતિહાસ, વિ ૨,

પૃ ૩૩૪ અને ૬૬૫ની કોનોનોટ, પૃ ૧૬૧

૩ વનોપધિપલ્લીની ઉપક્રમણિકામાં નામ છે.

પથ્યાપથ્યનિઘંટુ—કવિ શ્રીમુખકૃત ગોડલના ઇતિહાસમાં નોધ છે.

પરિભાષાવૃત્તિપ્રદીપ—ગોવિંદસેનકૃત.

પારદ યોગશાસ્ત્ર—શિવરામ યોગીન્દ્રકૃત ઇપાઈ ગયો છે.

પ્રયોગ ચિન્તામણિ—રામભાણિકૃત સેન-વિરચિત કલકતામાં ઇપાયો છે, એમ શ્રી વિગ્નચરણુ ગુપ્ત કહે છે. ગોડલના ઇતિહાસમાં કતાંતુ નામ માધવ લખ્યું છે.

પ્રયોગસાર—ગોડલના ઇતિહાસમાં નામ છે કતાંતુ નામ નથી

૧ બાલચિકિત્સાપટલ—અન્યકાઁ અઘાત અન્ય અમુદ્રિત.

બાલબોધદય—શ્રી કાશીનાથ યુગવેદીવિગચિત ભાષાનુવાદ સાથે ઇપાયો છે

૧ બાલબોધ—વામાચાર્યકૃત. અમુદ્રિત.

*લૈપન્યસારામૃતસંહિતા—ઉપેન્દ્રનિરચિત

૨ મધુમતી—દ્રાવિડવામી નીચકાન્ત ભટ્ટના પુત્ર ગમકૃષ્ણ ભટ્ટના શિષ્ય નરસિંહ કવિરાજનો ગ્યેલો દ્રવ્યશુષ્ક તથા ચિકિત્સા સબધી અમુદ્રિત અન્ય.

*યોગચન્દ્રિકા—લક્ષ્મણવિરચિત ગોડલના ઇતિહાસમાં ઈ સ. ૧૬૩૩માં રચાયેલ છે એમ લખ્યું છે

*યોગદીપકા—ગુજરાતના નાગર રણકેશરીનો લખેલો ૩૯૦ શ્લોકનો દ્વંકો યોગસંગ્રહ અન્ય. અન્ય જૂનો છે હાથપ્રત વૈદ્ય જી ત્રિ આચાર્ય પાસે છે

*યોગમહાર્ણવ—રામનાથ વિક્રાને સમૃદ્ધિત

૧ વનોપધિર્ણની ઇપાઈમણિકા

૨ જુઓ 'ગુજરાતનું વૈદ્યક સાહિત્ય' નામનો માસો નિબંધ

૩ એજન

૧ યોગમહોદધિ—કર્તા અઘાત. અમુદ્રિત મળેલી હાથપ્રતમાં નિધંદુલાગ છે.

યોગરત્નમાલા—ગંગાધર યતીન્દ્રની ઈ. સ. ૧૫૭૪માં અમદાવાદમાં લખાયેલી હાથપ્રત છોડિયા ઓફિસ લાયબ્રેરીમાં છે.^૨

યોગરત્નાકર^૩—નયનશેખરનો ગુજરાતી ચોપાઈમાં ઈ. સ. ૧૬૮૦માં લખાયેલો ગ્રંથ.

૪ યોગશતક—શ્રીકંઠદાસરચિત. આના ઉપર વરરુચિની અભિધાનચિંતામણિ નામની ટીકા છે.

* યોગસંપ્રહ—કર્તા અઘાત. અપ્રકાશિત.

યોગસમુચ્ચય—ગુજરાતી શ્રીમેઠ બ્રાહ્મણ હરિરામના પુત્ર માધવનો લખેલો દ્વંદ્વો ગ્રંથ જેની હાથપ્રત સ્વ. તનસુખરામ મ. ત્રિપાઠીના સંપ્રદર્શમાં હતી.

યોગસમુચ્ચય—વ્યાસ ગણપત. રચિત—ગુજરાતી કાપાંતર સાથે રાજવૈદ્ય શુભગ કાલિદાસે છપાવ્યો છે.

* રત્નાકરૌપધયોગ—કર્તા અઘાત. અપ્રકાશિત.

* રસકંઠાદીય—કંઠાલયોગી વિરચિત. આ ગ્રંથ છપાયો છે.

* રસકંઠપદ્મતા—મન્નીરામવિરચિત.

રસકામધેનુ—વૈદ્યવર શ્રી ચૂડામણિ સંગૃહીત છપાયો છે. મુંબઈમાં આમુર્દેદીય ગ્રંથમાળા (પુષ્પ ૧૬મુ) માં.

* રસકિન્નર—કર્તા અઘાત.

* રસકૌમુદી—શક્તિવદ્ધામ વિરચિત.

રસકૌમુદી—ગાનથ દ્રવિરચિત. આ ગ્રંથ છપાઈ ગયો છે. લાહોરમાં.

૧ હાથપ્રત ને. જી. ત્રિ. આચાર્ય પાસે છે.

૨ જુઓ ગુજરાતનું વૈદક સાહિત્ય નામનો મારો નિમંત્ર.

૩ એજન

૪ પદ્મીપદ્મિદર્શનની ૭૫૩મણિકામાં તથા એકસાઈ ઉત્તિદાસમાં ગણ છે.

૧ રસકૌમુદી—માધવવિરચિત.

* રસજ્ઞાનમ્—જ્ઞાનજ્યોતિરવિરચિત.

રસચંડાંશુ—દત્તાત્રેયે સંગૃહીત. છપાયો છે.

રસચિન્તામણિ—અનન્તદેવવિરચિત ભાષાટીકા સાથે
વેંકટેશ્વર પ્રેસમાં છપાયો છે.

રસમતરંગમાલિકા—જનાદેવ બદ્ધ-કૃત.

રસપારિજાત—ગોઠલના ઇતિહાસમાં વૈદ્યશિરોમણિ-કૃત એમ
લખ્યું છે, ૨. સા. સં.માં નામ નથી.

* રસપ્રદીપ—પ્રાણનાથ વૈદ્યવિરચિત. ગોઠલના ઇતિહાસમાં
ઈ. સ. ૧૪૮૩માં વીરધદેવે લખેલો છે એમ લખ્યું છે. ભાષાટીકા
સાથે વેંકટેશ્વરમાં એક રસપ્રદીપ છપાયો છે.

રસખેદધ્યન્દ્રોદય—કર્તા અજ્ઞાત, અમુદ્રિત.

રસમુક્તાવલિ—કર્તા અજ્ઞાત, અમુદ્રિત.

રસમંજરી—રા લિનાથ વિરચિત. ભાષાટીકા સાથે વેંકટેશ્વરમાં
છપાયો છે.

રસરત્નકૌમુદી—કર્તા અજ્ઞાત, અમુદ્રિત.

રસરત્નપ્રદીપ—ગમગજવિરચિત, શ્રી. જ્ઞાનુદત વિદ્યલક્ષ્મી
લાહોગથી છપાવ્યો છે.

રસરત્નમણિમાલા—વૈદ્ય બાવાબાઈ અચળજી સંગૃહીત
અમુદ્રિત

* રસરાજશંકર—રામકૃષ્ણ વિરચિત.

* રસરાજશિરોમણિ—પરશુરામ વિરચિત.

રસરાજસુન્દર—દત્તરામ સંગૃહીત છપાયો છે.

૧ વનોપધિદર્પણી અનુક્રમણિકામાં નામ છે.

૨ ગોઠલના ઇતિહાસમાં નામ છે.

*રસસંમલ્લસિદ્ધાન્ત—ગોવિંદગમવિરચિત.

*રસસાગર—દોગાદિત્યવિગચિત.

*રસમારસંમલ્લ—કર્તા અજ્ઞાત, અમુદિત.

રમાધ્યાય—દારીસંસ્કૃત સીરીઝમાં ૧૯૩૦માં ૭૫મો છે.

રસામૃત—વૈષ્ણોન્દ્ર પડિત કૃત. ઈ. સ. ૧૪૬૫ માં રચાયે છે

એમ ગોડધના ઇતિહાસમાં છે.

રમાયનપરીક્ષા—કર્તા અજ્ઞાત, અમુદિત.

રસાલંકાર—ભદ્ર ગમેશ્વર વિગચિત, અમુદિત.

રસાવતાર—કર્તા અજ્ઞાત, અમુદિત.

રસાવતાર—માનિક્ષયચન્દ્ર વૈન વિરચિત. હાથપ્રત વૈષ્ણ મ.

ત્રિ. આચાર્ય પાસે છે.

૧ રમાયન પ્રકરણ—મેરુનું નામના જૈન સાધુનો ઈ. સ.

૧૭૮૭માં બનાવેલો મંથ

*રમેન્દ્રકૃપદ્રુમ—ગમકૃષ્ણ ભદ્રવિગચિત.

*રમેન્દ્રરત્નકોપ—દેવેન્દ્ર ઉપાધ્યાયવિગચિત

૩ રામચિનોદ—પદ્યર મકૃત-રસમંથ.

૩ દોગાનિધાન—ધન્વન્તરિકૃત, અમુદિત.

લોહપદ્ધતિ—સુરેશ્વર વિરચિત, આશુવેદ મંથમાળામાં

૭૫મો છે.

વ્યાજ્ઞીકરી—વાણીકવિકૃત.

વિવિધોદાર—અન્યકાગ અજ્ઞાત, અમુદિત, વિવિધ વિષ-

વિષયક મંથ

૧ ગોડધના ઇતિહાસમાં આ મંથનું નામ છે.

૨ ગોડધના ઇતિહાસમાં નામ છે.

૩ વનીપરિવેષણી ૩૫૪મણિકામાં નામ છે.

૧વૈદ્યકદૃષ્ટાન્ત્રમ—રઘુનાથપ્રસાદકૃત ડાખાયો છે.

વૈદ્યકૈરુલ—શ્રીમેવારામવિરચિત, ૧૬૨૮મા ડાખાયો છે.

૧વૈદ્યચિંતામણિ—કર્તા અજ્ઞાત

*વૈદ્યચિંતામણિ—કર્તા અજ્ઞાત.

” (લઘુ) ”

વૈદ્યદર્પણ—અમુદ્રિત, કર્તા કલ્યાણુ ભટ્ટના પુત્ર, પ્રાણનાથ વૈદ્ય.

વૈદ્યરત્ન—કેદાર ભટ્ટ સંગૃહીત. વેંકટેશ્વરમા ડાખાયો છે.

વૈદ્યવલ્લભ—હરિતરુચિકૃત ભાષાટીકા સાથે વેંકટેશ્વરમા ડાખાયો છે. આ ગ્રન્થ ઈ. સ. ૧૬૭૦મા ગયાયો છે એમ ગોડલના ઇતિહાસમા લખ્યું છે. કર્તાનું નામ હરિતરુચિને બદલે હરિતસરિ લખ્યું છે.

વૈદ્યવૃન્દ—નારાયણકૃત, અમુદ્રિત

વૈદ્યોત્તમ—શ્રી રાજસુન્દર વૈદ્યવિરચિત. સિયોનમા ડાખાયો છે.

શતયોગ—કર્તા અજ્ઞાત, ગોડલના ઇતિહાસમા નામ છે.

સર્વવિજયીતંત્ર—કર્તા અજ્ઞાત. ગોડલના ઇતિહાસમા નામ છે.

સિદ્ધાન્તમંજરી—બોપજીકૃત છે એમ વનૌષધિદર્પણની ઉપક્રમણિકામા લખ્યું છે. અમુદ્રિત.

*સૂત્રપ્રદીપિકા—કર્તા અજ્ઞાત.

૧હરિતાલ કલ્પ—

હસરાજાનંદાન—હસરાજકૃત ભાષાટીકા સહિત. વેંકટેશ્વરમા ડાખાયો છે.

હિતોપદેશ—જૈનાચાર્ય શ્રીક ઠસરિવિરચિત. વેંકટેશ્વરમા ડાખાયો છે.

હિતોપદેશ-પરમશૈવાચાર્ય શ્રીકંઠ સિવપ કિતવિરચિત. અમુદ્રિત.

૧ ગોડલના ઇતિહાસમા નામ છે.

આધુનિક સમય

આધુનિક સમયનો આરંભ કયા વર્ષથી ગણવો એ મોટો પ્રશ્ન છે. રાજકીય ઇતિહાસમાં બ્રિટિશોની રાજ્યસત્તા જે સાલમાં આ દેશમાં સ્થિર થઈ તે ઈ. સ. ૧૭૫૭ થી બ્રિટિશ અથવા આધુનિક સમયનો આરંભ ગણવામાં આવે તે ધમ્માં કારણથી બહે ચોખ્ખું હો, પણ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં એ તારીખ કદાચ મહત્વની નથી. માગ મતે તો આયુર્વેદના ઇતિહાસમાં આધુનિક સમયનો આરંભ ઈ. સ. ૧૮૩૫-૩૬ થી ગણવો જોઈએ, કારણ નવી રચનાપેશી મેડિકલ કોલેજ ઓફ બેંગાલમાં ઈ. સ. ૧૮૩૫ માં એક બંગાળી બ્રાહ્મણ પં. મધુસૂદન ગુપ્તે મહદું ચીરીને સારીર કીમવવાનો આરંભ કર્યો અને એ જ મધુસૂદન ગુપ્ત કલકત્તામાં તરતમાં રચનાપેશ સંસ્કૃત કોલેજનો અધ્યાપક થયો અને તેણે જ ઈ. સ. ૧૮૩૬ માં સુશ્રુતને પહેલીવાર જાણ્યો. આ બે બનાવ— આયુર્વેદના અધ્યાપન સાથે આધુનિક વિજ્ઞાનનો સંસર્ગ અને આયુર્વેદિક ગ્રંથનું પ્રથમ મુદ્રણ એનાથી આયુર્વેદના ઇતિહાસના આધુનિક સમયનો હું આરંભ ગણું છું.

આયુર્વેદનો આ ઇતિહાસ વાંચનારને ચઠકસુશ્રુતની સહિતાએના કાળમાં આયુર્વેદીય વિજ્ઞાનની પરમ ઉન્નતિ થઈ હતી એ કહેવાની જરૂર નથી. સંહિતા પછીના કાળમાં મનુષ્યશરીરને થતા રોગો અને તેની ચિકિત્સા સંબંધમાં નવું કહેવાય એવું ભાગ્યે જ શોધાયું છે એ પણ જોયું. શારીર આદિ ઉપગિા તો પાછળથી ખેડાતાં બંધ થઈ ગયાં અને ધીમેધીમે એનું જ્ઞાન ક્ષીણ થઈ ગયું; છતાં

૧ મધુસૂદન ગુપ્તની આ દિવસ માટે ધન્યવાદ આપવા અર્થે કલકત્તામાં ફોર્ટ વિલિયમ હોસ્પિટલ એ દિવસે તોપ ફાડવામાં આવી હતી. (નુઓ બાનુમની, વ્યાખ્યાસહિત સુશ્રુત સૂત્રસ્થાન (૧૯૩૯ નિ. પ્રે.)નો ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૧૩)

પ્રાચીન ગ્રન્થો સમજવાનો તથા એમણી મળતા રાત્ર વડે વૈદક વ્યવહાર કરવાનો માર્ગ ચાલુ રહ્યો જૂના ગ્રન્થો-માથી વીણેલા થોડા સઘડકા ગણાતા યોગો વડે વૈદક કરી ખાનારા ઓધુ ભણેલા વૈદો જોકે મધ્યકાળમા વધારે હતા, પણ જૂના ગ્રન્થોમાં તલસ્પર્શી અવગાહન માટે પ્રયત્ન કરનારા વિદ્વાન વૈદો પણ કોઈ કોઈ થઈ ગયા છે વળી શસ્ત્રચિકિત્સા જેવાં કેટલાંક કર્મો વૈદોમાથી નીકળી ગયા પણ રસવિદ્યાના વિકાસ સાથે તથા મુરિવમો આવવા સાથે કેટલાંક નવા ઔષધોનો વૈદોને લાભ મળ્યો અહીં ઠહેલું જોઈએ કે પ્રસૂતિકર્મ, અમ્નિકર્મ, શસ્ત્રકર્મ, જળો મૂકવી વગેરે વૈદોમાથી નીકળી ગયા પણ એ કર્મો પોતે લોકમા રહ્યા હતા જેમ મુલાવડ કરાવનારી દાઈઓ કે કે મુલાણીઓનો વર્ગ થયો, તેમ પાટાપોડી કરનારનો પણ એક વર્ગ નીકળ્યો મધ્યકાળની લકાઈઓમા આ વર્ગનો ઉપયોગ જરૂર થતો પણ તે તે કર્મ સાથે વિદ્યાનનો યોગ જે પ્રાચીન કાળમા હતો તે નીકળી ગયો, એટલું જ નહિ પણ ધણીવાર અવનતિ પણ થઈ.

ભાગતના સામાન્ય સારકૃતિક ઇતિહાસ ઉપર દષ્ટિ નાખતાં શુભયુગને મધ્યમા નાખીને ઈ સ બીજાત્રીજા શતકથી સાતમા આઠમા શતક સુધી આ દેશ સ્વરૂતિના શિખર ઉપર હતો એમ કહી શકાય આયુર્વેદની બાગતમાં આ યુગના આરભમા સહિતાઓ રચાઈ ત્યારે શિખર આવી ગયેલું ઈ સ સાતમાઆઠમા શતક પછી આ દેશમાં વિદ્યાકલાની અવનતિ શરૂ થઈ છે અલગત બધી વિદ્યાકલાઓ એકસાથે અવનતિને પથે પડે એ સભવિત નથી પણ ધીમેધીમે પ્રત્યેકમા અવનતિના ચિહ્ન જોઈ શકાય છે આયુર્વેદની બાગતમા સહિતાકાળ પછી ઉપગ્રસ્ત છે તેમ વૈદ્યાનિક શુદ્ધિની અવનતિ શરૂ થઈ ખરી, હતાં કેટલાંક ઠાળ સુધી વિદ્યા રહી હતી પરંતુ છેલ્લા સત્તરમાઅઠારમા સૈકાઓમાં તે

વિદ્યા પણ ધણી ફાળી યઈ ગઈ. સામાન્ય રીતે આ દેશની ભુદિસક્તિ છેક નીચલે પગથિયે અદારમાં ચતકમાં પહોંચી ગઈ હતી એમ મને આ દેશનો ઇનિદાસ જોતાં લાગે છે. યુરોપમાં જે સંસ્કારોમાં આધુનિક વિજ્ઞાનનો ભારે વિકાસ થયો હતો તે સંસ્કારોમાં જ આપણે ત્યાં ગાદ અધકાર જામ્યો હતો.

બ્રિટિશ સાથેના સંસર્ગ પછી આપણા લોકોના ચિત્તને જે પહેલો ધક્કો લાગ્યો તે ધક્કાથી જેની પહેલી આંખ ઊઘડી તે, બંગાળના રાજા રામમોહન રાયથી ગુજરાતના કવીન્દ્ર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ અને કવિ નર્મદ સુધીના સર્વને આ દેશ વહેમ અને અજ્ઞાનના અંધારા ખાડમાં પડેલો લાગ્યો હતો.

આધુર્વેદની જાગૃતમાં પણ આધુનિક યુગના આરંભ પહેલાંના સંસ્કારો રિયતિ છેક નીચલે પગથિયે પહોંચી ગઈ હતી. જૂના મન્યો-માંના શારદા, શસ્ત્રકર્મ જેવા લાગે તે ધણા વખતથી સમજાતા મટી ગયા હતા, પણ મોટા ભાગના વૈદ્યોમાં ખાસ કરીને ગુજરાતમાં તે ચરકસુશ્રુતનું અધ્યયન અધ્યાપન પણ વિરલ યઈ ગયું હતું. દવા તરીકે વપરાતી વનસ્પતિઓને ઓળખનારા વૈદ્યોને શોધવા મુશ્કેલ હતા. ગાંધીઓને ત્યાંથી જે મુળિકાં, લાકડાં વગેરે મળે તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખવામાં આવતો. મહારસો, ધાતુઓ, ઉપરસો વગેરેમાં પણ ધણી સંદિગ્ધતા પેસી ગઈ હતી. રસવિદ્યાની ક્રિયાઓ થોડી જ વ્યવહારમાં જળવાઈ રહી હતી. નાના નાના યોગસંમહો-માંથી ગોગો ચૂંટીને ધણાખરા અને કેટલાક તે પોતાના કુટુંબમાં વડવાઓએ લખી રાખેલ યાદી ઉપરથી જ વૈદ્યક કળા. હલુતથીનું ઠીક અધ્યયન કર્યું હોય એ સારું લાગેલો વૈદ્ય ગણાય. એ રિયતિ પચાસ-સાઠ વર્ષ ઉપરના વૈદ્યોએ ગુજરાતમાં જાતે જોયેલી. જંતુ-ન જાણનાર વૈદ્યક ન કરી શકે એવું તે હતું જ નહિ; ડોશીઓ પણ દવા જતાંની શકેલી અને દેશી ભાષાના સાહિત્યના વિકાસ

સાથે છેલ્લાં ત્રણસો-ચારસો વર્ષમાં દેશી ભાષામાં વૈદક ગ્રંથો લખાયા છે. ગુજરાતમાં ખાસ કરીને જૈનોને હાથે આ દેશી ભાષાના ગ્રંથો વાંચીને પણ વૈદક ધર્મો કરનારા ઘણા હતા. દૂંઝામાં વૈદકના સિદ્ધાન્તો લગભગ શુદ્ધાઈને મેળો અને નુસખાઓ ઉપર વૈદક આવી ગયું હતું. હજી એ અધિકારગુણી અસગ છે, પણ જેને બ્રિટિશ અમલનો પહેલો ધડકો લાગ્યો તે બંગાળમાં પહેલાં અને પછી ધીમેધીમે બધે સૌ વર્ષથી આધુનિક યુગનો સૂર્યોદય થયો છે.

આ સૂર્યોદય સાથે આયુર્વેદનું અધ્યાયન, પાશ્ચાત્ય વૈદકોના સંસર્ગ, ગ્રંથપ્રકાશન વગેરે જે પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ થઈ તેમાથી કેટલીકનું નમૂના તરીકે અવલોકન કરવાથી આધુનિક સમયની આયુર્વેદિક સ્થિતિનો સામાન્ય ખ્યાલ આવી જશે.

ગ્રંથપ્રકાશન—ઈ. સ. ૧૮૩૬ માં ઉપર કહ્યું છે તેમ સુશ્રુતસંહિતા પહેલીવાર કલકત્તામાં છપાઈ પછી તો ચરકસંહિતા આદિ આયુર્વેદના ગ્રંથો કલકત્તામાં, પૂનામાં, મુંબઈમાં, લાહોરમાં એમ કપાટાબંધ મૂળ તથા સરીક પણ છપાવા માંડ્યા. કેટલાક ગ્રંથોની તો અત્યારે અનેક આવૃત્તિઓ મળે છે પહેલાં કલકત્તામાં બંગાળી લિપિમાં કેટલાક ગ્રંથો છપાયેલા, પણ પાછળથી તે દેવનાગરીમાં છપાવા માંડ્યા છે. વળી શરૂઆતમાં ગ્રંથો છાપી નાખવા એટલું જ પ્રકાશકોનું લક્ષ્ય હતું. પણ પછી અનેક હાથપ્રતો મેળવી સાચો પાઠ શુદ્ધ રૂપમાં છાપવાનો આદર્શ લક્ષ્યમાં રાખીને ઘણા ગ્રંથો છપાયા છે. નિર્ણયસાગર ત્રેસમાથી તથા આ. મા. નાદવજી ત્રિકમજી આચાર્યને હાથે સંપાદિત થયેલા ગ્રંથો એ આયુર્વેદિક સાહિત્યના ઉત્તમ પ્રકાશનના નમૂના છે એમ ખુશીથી કહી શકાય.

૧ ઉપર આપેલી માદીમાં ચોતરનાકર નામના એક ગુજરાતી ગ્રંથની ખાસ નોંધ લીધી છે.

આયુર્વેદિક અન્યોના પ્રકાશન સાથે ઓણું સંસ્કૃતજ્ઞાન ધરાવનાર માટે અન્યોનાં દેશી ભાષામાં ભાષાન્તરો હોવાની જરૂર લાગી હતી અને બંગાળી, હિંદી, મરાઠી, ગુજરાતી વગેરે ભાષામાં ભાષાન્તરો થઈને છપાયાં અને ખપ્યાં પણ ખર્ગાં. સંસ્કૃત પુસ્તક કરતાં ભાષાન્તરવાળાં પુસ્તકો વધારે ખપતાં હોવાથી પ્રકાશકો અને છુક-સેલરોનું એ તરફ વધારે આકર્ષણ થયું. બંગાળી વિશે મને ખબર નથી, પરંતુ હિંદી, મરાઠી અને ગુજરાતીમાં થયેલાં ભાષાન્તરોમાં ધણું અતિ અશુદ્ધ છે. શુદ્ધ અને સારાં ભાષાન્તરો વિગ્ધ છે, એમ દલીલકામ. છતાં હેતુમાં વર્ષોમાં શુદ્ધિનો આગ્રહ વધ્યો છે ખરો, વળી ભાષાન્તરો—ખાસ કરીને હિંદી ભાષાન્તરોની મોટી સંખ્યા હોવા છતાં બધાં શિષ્ટ અન્યોના પાઠ્યપુસ્તક તરીકે વાપરી શકાય એવા અનુવાદો હિંદીમાં પણ ધમા નથી એ સખેદ સ્વીકારવું પડે છે. અને ગુજરાતી ભાષામાં તેા હિંદી અને મરાઠી કરતાં અનુવાદો ધમા જ છે ઓછા.

પ્રાચીન અન્યોની અર્વાચીન સંસ્કૃત ટીકાઓ

ઉપર કહ્યું તેમ દેશી ભાષામાં ભાષાન્તરો ચલા માંડ્યા છતાં એનો ઉપયોગ અસ્પષ્ટો માટે છે એવી ભાવના વિદ્વાન વૈદ્યોમાં રહી છે અને અર્વાચીન કાળમાં સંસ્કૃતમાં સારી ટીકાઓ લખાઈ છે. આ જમાનામાં સંસ્કૃતમાં ટીકાઓ લખવાનું માન મુખ્યત્વે બંગાળાને ફાળે જાય છે. બંગાળામાં વૈદ્યશાસ્ત્ર હોવાથી કે ગમે તે કારણથી ત્યાંના વૈદ્યોમાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ વધારે જળવાઈ રહ્યો હતો અને એ કારણથી પુનરુત્થાન પણ ત્યાં જ રાર થયું.

ચરકની જટપટ્ટપાતર ટીકા—મુર્ચિદાસાદના કવિરાજ ગંગાધરજી^૧ ઈ. સ. ૧૭૯૮ માં જન્મ્યા હતા, અને જૂની રીતે

૧ કવિરાજ ગંગાધરજી જીવનચરિત્ર માટે જુઓ આયુર્વેદ મહા-અંડળનો રજત જર્વાલી અન્ન, દ્વિતીય ભાગ, પૃ. ૧૨૨.

અધ્યયન કર્યા પછી ૨૧ વર્ષની ઉંમરે ચિકિત્સા શરૂ કરી. એ વખતના તેઓ પ્રથમ પંક્તિના વૈદ્ય ગણાતા હતા, એટલું જ નહિ પણ સર્વશાસ્ત્રજ્ઞ ગણાતા હતા.

આ કવિરાજ ગંગાધરજીએ વૈદ્યકેતર વિષયો ઉપર પણ બીજા ક્રમથી લખ્યા છે અને વૈદ્યક વિષયો ઉપર ઘણા ક્રમથી લખ્યા છે, પણ અહીં જે પ્રસ્તુત છે તે તો ચરક ઉપરની એમણે લખેલી પાંડિત્યપૂર્ણ જલ્પકલ્પતરુ દીકા છે.^૧ કવિરાજ ગંગાધરજી ૮૬ વર્ષની ઉંમરે ઈ. સ. ૧૮૮૪માં સ્વર્ગવાસી થયા.

કવિરાજ ગંગાધરના શિષ્યો અને પ્રશિષ્યો. મોટા વિદ્વાન અને ભારતવિખ્યાત થયા છે. અને એમના એક શિષ્ય કવિરાજ દારાણ્ડચન્દ્ર ચક્રવર્તી^૨ (ઈ. સ. ૧૮૪૯ થી ૧૯૩૫) પ્રખ્યાત વૈદ્ય થઈ ગયા. તેઓએ સુશ્રુત ઉપર, સુશ્રુતાર્થસંદીપન નામનું ભાષ્ય લખ્યું છે.^૩

કવિરાજ ગંગાધરજીના બીજા શિષ્ય મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ દારકાનાથ સેન (ઈ. સ. ૧૮૪૩ થી ઈ. સ. ૧૯૦૯) પણ કલકત્તાના બહુ પ્રખ્યાત વૈદ્ય થઈ ગયા.^૪ એમના પુત્ર અને શિષ્ય કવિરાજ મોગીન્દ્રનાથસેન વૈદ્યરત્ન એમ. એ. (ઈ. સ. ૧૮૭૨ થી ૧૯૩૧) પણ કલકત્તાના પ્રખ્યાત વૈદ્ય હતા અને નિ. ભા. વૈદ્યસંમેલનના એ વાર પ્રમુખ થયા હતા. એમણે ચરક ઉપર ચરકોપરકાર નામની દીકા લખી છે.^૫

૧ આ દીકા બરહમપોરમાં ઈ. સ. ૧૮૭૯માં પહેલીવાર છપાયેલ છે.

૨ દારાણ્ડચન્દ્ર ચક્રવર્તીનું ચરિત્ર રજત જ્યન્તી ગ્રંથ, દ્વિતીય ભાગ, પૃ. ૭૬ માં છપાયું છે.

૩ સુશ્રુતાર્થસંદીપનભાષ્ય. સ.ક ૧૮૨૭ માં કલકત્તામાં છપાયું છે.

૪ રજત જ્યન્તી ગ્રંથ, પૃ. ૪૮૪ ઉપર, દારકાનાથ સેનનું ચરિત્ર ૩૦ છે.

૫ એજન, પૃ. ૪૯૨ ઉપર, ચરિત્ર છપાયું છે.

૬ ગ્રંથકર્તાએ પોતે ઈ. સ. ૧૯૨૦ માં કલકત્તામાં છપાવેલ છે.

યોગસંપ્રદાય—યોગસંપ્રદાના જેવા મન્થો ઉદ્ધા સેંકડો વર્ષથી રચાતા હતા તેવા અનેક મન્થો ઉદ્ધા સો વર્ષમાં પણ રચાયા છે.^૧ પણ એમાના કેટલાક ખાસ નોંધપાત્ર છે.

લૈપન્યરતનાવસિ—જંગાળના ઠવિગજ શ્રી વિનોદલાલ સેનને પોતાના ધરમા મહામહોપાધ્યાય ગોવિંદલાલની રચેલા એક જીર્ણ શીર્ષ યોગસંપ્રદાની પુસ્તિકા મળી આવતાં એમા અનેક મન્થો-માથી પોતાને ગમ્યા તેવા ઉમેગ કરી એ પુસ્તિકાને હષ્ટપ્રહ બનાવી લૈપન્યરતનાવસિ નામથી છપાવી છે. આ મન્થના યોગો વૈદ્યોમા-વિશેષ કરીને જંગાળના વૈદ્યોમા ખૂબ પ્રચલિત છે. એમાં ઔષધગિરમેહ અને શીર્ષાંશુ જેવા નવા રોગોનું દાકતરી વૈદ્યકમાથી લઈને વર્ણન પણ લખ્યું છે.

આ ઠવિગજ વિનોદલાલ સેને આયુર્વેદવિજ્ઞાન નામનો સૂત્ર, શારીર, દ્રવ્યસ્થાન, નિદાન, ચિકિત્સન એ રીતે પાંચ સ્થાનોમાં આયુર્વેદના શારીર, નિધ ક, યંત્રશાસ્ત્રોનું વર્ણન વગેરે સર્વ અંગોનાં વર્ણનવાળો એક મન્થ છપાવ્યો છે આ મન્થમા ઉપર કહેલા નવા રોગોનું પણ વર્ણન છે.

નિઘંટુરતનાકર—બ્રિટિશ દૂતમત સ્થપાઈ અને હાપખાના આવ્યા તે પછી વૈદ્યકના ઉદ્ધારની જે વાસના આ દેશમા જાગી અને હાપખાનાની સગવડથી મોટા મન્થો -ગી છપાવી શકવાની જે સગવડ મળી તેને પરિણામે નિઘંટુરતનાકર જેવા મોટા મન્થો રચાયા છે એવું માનવામાં વાધો નથી.

૧ ઉપર (પૃ. ૨૪૨ માં) નોંધેલ રસરતનમણિમાલા સંસ્કૃતમા યથેથી માત્ર યોગોના સમક્રમી અમુદ્રિત રચનાનો સરસ દાખલો છે જ્યારે શ્રી રઘુનાથ રાણી દાદે અને કૃષ્ણરાણી બાદવડેકર એ બેએ તૈયાર કરી છપાવેલો મરાઠી વૈદ્યસાર સમઢ (જેવું ગુજરાતી બાષાન્તર પણ છપાયું છે) મુદ્રિત રચનાનો સારો દાખલો છે.

૧. ઈ. સ. ૧૮૬૭ માં વૈદ્યવર્ધ વિષ્ણુ વાસુદેવ ગોડબોલેએ વૈદ્યવર્ધ ગણેશ રામચંદ્ર શાસ્ત્રી દ્વારા આદિ દક્ષિણી વૈદ્યો પાસે તૈયારી કરાવી ગ્રંથ હસ્તરાજ કમ્પીલી ગણુમત્ત જેવા ગુજરાતી શૈલિયાએ આપેલા મોટા આશ્રયથી મરાઠી ભાષાન્તર સાથે નિધંદુરતાકર પણ ભાગમાં હાથે લેતો.^૧ આ ગ્રંથ આયુર્વેદના ગ્રંથોમાંથી મૂળવચનો જ ઉતારીને તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. ઔષધિગુણકોષ, પરિભાષા, પચક્રાચ, સુશ્રુત શારીર, અષ્ટવિધ પરીક્ષા, ધાતુશોધન-મારણ વગેરે, પારદ, મહારસ, ઉપાસ, ગ્લો, અકંપ્રકાશ, અશ્વર્ણ-મંજરી, વૈદ્યકશાસ્ત્રીય પાત્રિભાષિક કોષ, રોગવિજ્ઞાન અને ચિકિત્સા એ રીતે વિભાગો પાડીને સમજાવવામાં આવ્યો છે.

બૃહન્નિધંદુરતાકર—ઉપર નોંધેલા નિધંદુરતાકરથી પણ બૃહતકાચ આ ગ્રંથ ૫^{મું}. દત્તરામ ચૌભેએ સંકલિત તથા ભાષા દીકા સહિત ૭ ભાગમાં વેકટેમ્બરમાં હાથે લેતો. આ બૃહન્નિધંદુરતાકરના સાતમાં આઠમાં ભાગ તરીકે લાલ શાલમામ-સંકલિત શાલમામનિધંદુરતાકરના બે ભાગની યોજના કરી છે આ સાતમાં આઠમાં ભાગમાં સસ્કૃત, હિંદી, બંગલા, મરાઠી, ગુજરાતી, દ્રાવિડી વગેરે ભાષાના નામો સાથે ઔષધોનું ગુણવર્ણન છે.

બૃહન્નિધંદુરતાકર વિશે મને વિશેષ ખબર નથી એની શુદ્ધિ વિશે હું સંશયક છું, પણ નિધંદુરતાકરનો તે એ હાથે ૫ઠી અને રસયોગસાગર હાથે ૫ઠેલા દક્ષિણી અને ગુજરાતી વૈદ્યોમાં ધણો ઉપયોગ થતો જોયો છે પણ ભારે કદના આવા સર્વગ્રંથદાતમક ગ્રંથો કરતા ચૂટેલા પાઠોવાળા અને બનાવટમાં તથા યોગની પસંદગીમાં પોતાના અનુભવનો દાવો પણ

૧. ઈ. સ. ૧૯૩૬ માં આ મોટા ગ્રંથની આવૃત્તિ બીજી, બે ભાગમાં, હાથે, કામળ વગેરે સુંદર બહિરવમાં તેમજ મરાઠી ભાષાન્તર અને મૂળ વચનોની શુદ્ધિની જાળવવા તથા ગ્રંથવલ્લમાં ધણું જ ઈષ્ટ સુધારા સાથે નિ. પ્રે. તરફથી હાથે લેતો છે.

કરવામાં આવ્યો હોય એવા અન્યો તરફ વિશેષ આકર્ષણ દેખાતાં હાલમાં રયામસુંદરાચાર્યવિરચિત (રયામસુંદર રસાયનસાલા ગામઘાટ, કાશીમાં ૭૫૫૯૬ તૃતીયાવૃત્તિ ૧૯૩૫) રસાયનસાર તથા દાકર નાયુસિંહ વર્માનો (કાલેડા-બોમલા, પો. કેકડી, જિલ્લા અબરમેર, દ્વિતીયાવૃત્તિ ૧૯૩૮) રસતન્ત્રસાર અને સિદ્ધપ્રયોગસંગ્રહ એક દિંદી ભાષા દીકાવાળા અન્યો, ખાસ ઉદાહરણરૂપ મળ્યાં એવા અન્યો છે.

પણ જૂની વસ્તુના સંગ્રહ સાથે સ્વાનુભવની ઝળક જેમાં પહે પહે દેખાઈ આવતી હોય એવો અન્ય તો સિદ્ધભોજમણિમાલા છે. મૂળ અમદાવાદ (ગુજરાત)ના પણ જમણુરમાં ચાર પેઢીથી વસેલા ભટ્ટ મેવાડા સાતિના થી. કૃષ્ણગમ વ્યાસનો રચેલો આ ગ્રંથ છે.^૧ એમના પિતા કુન્દનજીએ પણ ' દિકમન્-મન્દારખન્ધ ' નામનો ગ્રંથ લખેલો. સિદ્ધભોજમણિમાલામાં જૂના અન્યોનાં વચનોનો સંગ્રહ નથી પણ જૂના અન્યોમાથી, યુનાની વૈજ્ઞકમાથી તથા વ્યવહારમાંથી વસ્તુ લઈને અન્યકર્તાએ સ્વતંત્ર રચના કરી છે, અને એ કારણથી આસુર્વેદિક સાહિત્યમાં એ ગ્રંથનું ખાસ સ્થાન છે.

રસયોગસાગર—ઉપર નિધ કુત્તલાકર અને બૃહલિખંદુરત્નાકર એ બે મોટા મંગ્રહગ્રંથોની વાત કરી છે. એથી કંઈક છુદ્દ ધોરણ ઉપર રસયોગસાગરમાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રકાશિત તથા અપ્રકાશિત—અપ્રકાશિતમાં તો કેટલાક દુર્મિલ ગ્રંથોને બારે પ્રયત્નથી મેળવીને ચાવડુપલબ્ધ અન્યોમાથી જેમાં કેવળ રસ-યોગોનો દિંદી ભાષાતર સાથે ઉલ્લેખપૂર્વક સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો.

૧ સિદ્ધભોજમણિમાલા, ગ્રંથકર્તાના શિષ્ય અને ભારતપ્રસિદ્ધ લક્ષ્મીરામ સ્વામીની દિપ્પણીઓ સાથે કર્તાના પુત્રે સં. ૧૯૫૬ માં વેંકટેશ્વર, પ્રેસમાં છપાવ્યા છે. આ ગ્રંથનો થી. બા. ગ. વેલ્લે કરેલો સરસ ગુજરાતી અનુવાદ આ. વિ. ના છેલ્લા અંકમાં કટકે કટકે છપાતો હતો.

છે. એ પ્રકારનો એ પહેલો નિધંદુ છે.^૧ બીજો જંગાળના કવિરાજ વિરગયરણ્ય ગુપ્તનો વનોપધિદર્પણ^૨ છે અને ત્રીજો જામ તાપાલાલ ગ. વૈદ્યનો નિધંદુઆદર્શ છે.^૩ આ વિષયના આ ત્રણ ગ્રંથોની જ નોંધ નમૂના તરીકે પૂરતી છે.^૪ વળી અહીં સંસ્કૃત અથવા ગુજરાતી ગ્રંથોની જ નોંધ હર્ષ સમાય એમ છે. મરાઠી, દિંદી આદિ ભાષાના ગ્રંથોની નોંધ સ્થગ્ય નથી.

રસસાહ્યનો આ પ્રકારનો ગ્રંથ ૫^મ સદ્દાનન્દ સર્માએ સંસ્કૃત પદ્યમાં રચેલો અને સં. ૧૯૮૧ માં કવિરાજ નરેન્દ્રનાથ મિત્રે લાદોરથી છપાવેલો રસતરંગિણી નામનો છે જે વૈદ્યોમાં ધણો વપરાય છે.

આધુનિક દાકતરી વૈદ્યક જાણવા પછી એ જ્ઞાનનો લાભ દેશીવૈદ્યકના વિદ્યાર્થીને આપવાની ઈચ્છાથી દેશી દાકતરોને દ્વારે લખાપેક્ષા ગુજરાતી ગ્રંથોમાં સૌથી જૂનો ડૉ. ત્રિભુવનદાસનો ચારીર અને વૈદ્યક છે. એ ગ્રંથોમાં અતિ દૂંઠામાં આપેલા ચારીરજ્ઞાનનો અને અંધશ્રુ રાગ-વિજ્ઞાનનો ગુજરાતના આળીશ વર્ગ પહેલાં તથા યતા વૈદ્યોએ ધણો લાભ લીધો છે. એ પછી એ દરતા રહેલો અને યોગેના મોટા સંમંદરાણો અન્ય વૈદ્ય જટાશંકર લીલાધરનો 'ધરવૈદ્ય' છે (પહેલી આ. લગભગ ઈ. સ. ૧૯૦૦). એ ગ્રંથ પણ ઓછું સંસ્કૃત જાણનાર વૈદ્યકગિજ્ઞાસુને ધણો ઉપયોગી થયો છે.

૧ આ નિધંદુ સમકક્ષર્ત્થએ જ ન્યૂનાવકમાં ઈ. સ. ૧૮૬૩ માં છપાવેલો હતો.

૨ વનોપધિદર્પણ કલકત્તામાં ૧૯૦૮ માં છપાવેલ છે.

૩ નિવંદુઆદર્શ કર્તાએ બે ભાગમાં ઈ. સ. ૧૮૨૦ માં છપાવેલ છે.

૪ ગુજરાતીમાં સ્વતંત્ર વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથ તરીકે જે અસ્તિત્વ છે તે જગદ્ગુણ ઈન્દ્રજના ગ્રંથોને કેવળ વનરખનિરાસના ગણીને તથા ડૉ. દેસાઈનો અન્ય મરાઠીમાં હોવાથી અને છકિવન મેડિસિનલ પ્લેન્ટ્સ ગ્રંથોમાં હોવાથી એને નથી નોંધ્યો.

દાકતરી વૈદ્યકના અન્થોના ગુજરાતી કેમગડી હિંદીમાં મીઠા ભાષાન્તરો કે સારાશો લોકમાં જ્ઞાપ્રચારના હેતુથી લખાયા છે, તેને તો અહો નોંધવાની જરૂર નથી, પણ આધુનિક વિજ્ઞાનની અસરથી થયેલી આયુર્વેદિક સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓમાં શ્રેષ્ઠ તે વળી આયુર્વેદના નવા શિક્ષણક્રમને ધ્યાનમાં રાખીને પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે જે થોડા અન્થો ગયાયા છે તે છે અને તેમાંથી નમૂનાના બે અન્થોની નોંધ નીચે લીધી છે.

પ્રત્યક્ષ શારીર—આયુર્વેદિક શિક્ષણક્રમમાં શારીરના પાઠ્ય અન્થ તરીકે પ્રાચીન પરિભાષા સૈધી ધ્યાનમાં ગળીને શારીર જેવા ફેટ વિષયની નવો પરિભાષા રચીને સંસ્કૃતમાં પ્રત્યક્ષ શારીરની રચના કરનાર અખિલ ભારતના પરમ વિદ્વાન ઉભયચંદ્ર મહામહોપાધ્યાય ઠવિરાજ ગણનાથ સેને ઈ. સ. ૧૯૧૩માં પ્રત્યક્ષ શારીરનો પ્રથમ ખંડ બહાર પાડ્યો અને ઈ. સ. ૧૯૩૬માં ત્રીજો ખંડ બહાર પાડી અન્થ પૂરો કર્યો.^૧ આ પ્રત્યક્ષ શારીર અન્થને આયુર્વેદના સારા પડિતો આયુર્વેદીય વિદ્યાર્થીઓ માટેના નવીન જ્ઞાનના સમૃદ્ધવાળા પાઠ્યપુસ્તક તરીકે આદર્શભૂત ગણે છે. ઠવિરાજ ગણનાથ સેને જ સિદ્ધાન્તનિદાન નામના સંસ્કૃત અન્થનો પણ એક ખંડ ઈ. સ. ૧૯૨૨માં બહાર પાડ્યો છે બાકીના ખંડો તૈયાર થાય છે એમ સાબળ્યું છે.

પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ઉપયોગી થાય એ હેતુથી શારીર, પ્રસૂતિ-તત્ત્વ, રોગવિજ્ઞાન, કીટાણુશાસ્ત્ર, વિષવૈદ્યક, નેત્રવૈદ્યક વગેરે વિષયોના નાનામોટા હિંદી, મગડી, ગુજરાતી ભાષામાં અનેક અન્થો લખાયા છે. દા. ત., ડૉ. જલદવજી હંસરાજનું નેત્રવૈદ્ય, ડૉ. મુજેન્દ્ર નેત્રચિકિત્સા નામનું સંસ્કૃત પુસ્તક અને ડૉ. બાલકૃષ્ણ અ. પાઠકનું ગુ. વ. સો.એ ૧૯૨૯માં પ્રકટ કરેલું જન્તુશાસ્ત્રપ્રવેશિકા જુદી જુદી દૃષ્ટિથી લખાયેલા સારા અન્થો છે.

૧ 'પ્રત્યક્ષ શારીર'નો ડૉ. આ. અ. પાઠકે કરેલો ગુજરાતી અનુવાદ ૫૫૭ બપોયો છે.

પણ હજી પ્રસિદ્ધચારીર પેઠે બહુમાન્ય કામકે જ થયા છે પણ
ધીમે ધીમે ચળાઈને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓને
ખરેખર ઉપમાન થાય એવા સારા ગ્રંથો જરૂર પ્રગટ થશે

હતર પ્રવૃત્તિઓ—નવા જમાનામાં દેશી વૈદ્યોમાં જાગૃતિ
આવીને આયુર્વેદના ઉદ્ધારને લક્ષીને જે જે પ્રવૃત્તિઓ ઉદ્ધારે
વર્ષ દરમિયાન ચર્ચ તેમથી આયુર્વેદિક સાહિત્યને લગતી પ્રવૃત્તિઓનું
દૂકામાં અવલોકન કર્યું. હવે સાહિત્યેતર પ્રવૃત્તિઓ તરફ નજર
નાખીએ વૈદ્યો પોતાના ઔષ્ધો પોતે બનાવી લે એ પ્રથા જૂના
કાળમાં હતી પણ રસવૈદ્યોએ ગ્રંથશાળાની સ્થાપનાનું ધારણુ દાખલ
કર્યું પણ એમાં રસવૈદ્યો રસ ઉપરસ વગેરેના શોધનમારણુ કરીને
જે ઔષ્ધો તેમાર કરતા તે પોતાના ઉપયોગ માટે કરતા, પણ
ગુજરાતમાં જામનગરની - સશાળા સ ૧૮૭૦ માં સ્થપાઈ ત્યાંથી
આજ જાણતા પોણો સો વર્ષથી વેપાર અર્થે ઔષ્ધો તેમાર
કરવાનો પ્રવાહ ચાલ્યો છે અને ધીમે ધીમે આયુર્વેદિક દવાઓ
બનાવનાર ધણી સંખ્યાઓ નીકળી છે, પણ એ બધાનાં નામ કે
તેઓનો અનુક્રમ નોંધવાની અહીં જરૂર નથી.

ધર્માદા દવાખાના અને ઇસ્પિતાલો—છેક ચન્દ્રસુત્રના
વખતથી દર્દીઓને દવા આપતા અર્થનો વિચાર ન કરવો એ
સદ્દેશનો આદર્શ હતો ? એટલે પ્રત્યેક વૈદ્ય પોતાની શક્તિ પ્રમાણે
ધર્માદા દવાખાનું ચલાવતો એમ કહી શકાય પણ જમાને
બદલાયો છે અને વૈદ્યોની દષ્ટિ અર્થ તરફ વધારે વળી છે તો
બીજી તરફથી શ્રીમન્તો, સ્થાનિક ગરયાઓ, ધર્માદા ટ્રસ્ટો
અને ગૃહ્ય એ સર્વને આયુર્વેદિક ધર્માર્થ દવાખાનાઓ
સ્થાપવા તરફ વૈદ્યો વાળી શકવા છે ખરા પરિણામે છેલ્લા થોડા
વર્ષોમાં દેશભરમાં ધણી ધર્માર્થ દવાખાનાઓ નીકળ્યા છે અને

કલકત્તામાં, કાશીમાં, પૂનામાં અને બીજે પણ કેટલેક સ્થળે નાની મોટી ધર્મપતાલો પણ નીકળી છે પણ એ દિશામાં હજી ઘણા વિસ્તારને અવકાશ છે

સંમેલનો—સંઘે શક્તિ કલ્પે યુગે એ સત્યની પિછાનથી તથા નેશનલ કેબ્રિસ, પ્રાચ્ય વિદ્યા પરિષદો, સાહિત્ય પરિષદો વગેરેના મેળાવડાઓ બ્લેધને વૈદ્યોના પણ મેળાવડા થાય તો એમાં ભુદા-ભુદા પ્રદેશના વૈદ્યોના સહકારથી વૈદ્યક વિદ્યાની અને વૈદ્યક ધર્મોની ઉન્નતિનો વિચાર તથા પ્રગતિમાં તેમજ ગત્યમાન દિશા પર વિચારોનો પ્રચાર જેમ થઈ શકે એ હક્કથી સ્વ સહ દાજી શાસ્ત્રીપટે^૧ (૫ ૧૯૨૩ થી ૧૯૬૫)ને હાથે વૈદ્ય સંમેલનો^૨ સ ૧૯૪ માં આગલ થયો અને પછી તો એ સંસ્થા નિયમજનક થઈને નિષ્પિદ ભારતવર્ષીય અને પ્રાંતીય એમ બે રૂપમાં આજ સુધી આવે છે

આ સંમેલનોમાં કાશીમાંથી કન્યાકુમારી-સિયોન અને કલકત્તાથી હારમ સુધીના વૈદ્યો ભાગ લે છે વૈદ્યોમાં આ વૃત્તિથી નવું સંગઠિત જીવન આવ્યું છે અને સમાજમાં તથા મંડળમાં આયુર્વેદને વિશિષ્ટ સ્થાન મળ્યું છે પ્રચારકાર્ય ઉપરાંત સ્વમીય ઉન્નતિ માટે પણ સંમેલનદ્વારા ઘણા પ્રયાસો થયા છે આયુર્વેદના ભાવિ જીવનનો સાચો આધાર વિદ્યાવિષયક ઉન્નતિ ■ એ તો વિદ્વાન વૈદ્યોના ધ્યાનમાં તરત આવે એવું સત્ય છે વૈદ્ય સંમેલનો આરંભ કરનાર શ્રી કલકત્તા શાસ્ત્રીપટેએ જ સ ૧૯૬૩માં આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી હતી અને પછી મ મ ગણુનાથસેન આ માં ગદવજી ત્રિ આચાર્ય, પ હક્કમીરામ સ્વામી, વગેરે ભાગત-ભરના ભારતીય પ્રતિષ્ઠાવાળા અગ્રમણ્ય વિદ્વાન વૈદ્યોએ વૈદ્યકની

૧ શ્રી કલકત્તા શાસ્ત્રીપટેના જીવનચરિત્ર માટે જુઓ રજત જયન્તી અન્ય, દ્વિતીય ભાગ, પૃ. ૪૦૬

૨ વૈદ્ય સંમેલનો આરંભથી આજ સુધીના વૃત્તાન્ત અલગ માટે જુઓ રજત જયન્તી અન્યના જેમ માગો

પ્રાચીન તથા આધુનિક રિથિતિનો વિચાર કરીને નવો પાઠ્યક્રમ તૈયાર કર્યો અને તેને અનુસરતી પરીક્ષા શ્રેણીઓ તૈયાર કરી, વિદ્યાર્થી પરીક્ષાઓ લઈ પદવીઓ આપે એવું ધોરણ પાઠ્યુ અને વિદ્યાર્થીને પરીક્ષક સંસ્થા તરીકે ભારતીય પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થતાં વૈદ્યસંમેલનની લોકપ્રિયતા વધવા સાથે વિદ્યાર્થીની આ પરીક્ષાઓ પણ ધીમે ધીમે બહાર લોકપ્રિય થઈ. પ્રતિવર્ષ એ પરીક્ષાઓમાં વિદ્યાર્થીની સંખ્યા વધતી ગઈ અને ઇ. સ. ૧૯૩૬ની પરીક્ષાઓમાં આખા ભારતવર્ષમાં જુદા જુદા ભાગમાં આવેલાં ૨૮ કેન્દ્રોમાં કુલ ૨૮૦૦ જેટલી મોટી સંખ્યામાં પરીક્ષાર્થીઓ બેઠા હતા. આ પરીક્ષાર્થીઓમાં સ્ત્રીઓ પણ હોય છે. હાલમાં આ વિદ્યાર્થી પાસે સંબંધ સંસ્થાઓ પચ્ચીસ છે.

તે કે વિદ્યાર્થીને પોતાનું મહાવિદ્યાલય હોય એ બાબત જાણવું છે એટલું તો વૈદ્ય સંમેલનના પ્રધાન કાર્યકર્તાઓને સંમેલનના આરંભ સાથેજ લાગ્યું હતું અને એ માટે પુષ્કળ પ્રયત્નો થયા છે—જયે વર્ષે પણ પ્રધાન થયો છે, છતાં હજી મહાવિદ્યાલય સ્થપાયું નથી, પણ અનેક નાનાં મોટાં વિદ્યાલયોએ વિદ્યાર્થીની પરીક્ષાઓને સ્વીકારી છે. છતાં અનેક આયુર્વેદ વિદ્યાલયો એવા છે કે જે પોતાના સ્વતંત્ર પાઠ્યક્રમ પ્રમાણે શિક્ષણ આપે છે તથા પરીક્ષાઓ લઈ પદવીઓ આપે છે. કોઈ કોઈ દેશી રાજ્યોમાં તથા કોઈ કોઈ બ્રિટિશ પ્રાન્તમાં રાજ્યમાન્ય આયુર્વેદની શિક્ષણ સંસ્થાઓ છે તેઓ તેમ કેટલીક ખાનગી સંસ્થાઓ પણ પોતાનું ધોરણ વિદ્યાર્થીની સ્વતંત્ર રાખે છે. હવે હવે વર્ષોમાં તો કેટલાક પ્રાન્તોમાં વલ્લભીભાઈ રાજેન્દ્રેશનનો કાયદો પસાર થયો છે, એટલે એ પ્રમાણે તો સરકારે માન્ય કરેલ પાઠ્યક્રમ અને પરીક્ષાઓ રાજેન્દ્રેશનની યોગ્યતા આપશે.

આયુર્વેદિક વિદ્યાલયો—પ્રાચીન ઠાળથી સારા વૈદ્ય અભ્યાસને પોતાનું કર્તવ્ય માનના હતા. અને જેમ બીજી પ્રાચીન

વિદ્યાઓ ગુરુને ઘેર રહીને શિખાતી તેમ આયુર્વેદ પણ ગુરુને ઘેર ગ્રહીને શીખવાનું ચરક સુશ્રુતના કાળથી ચાલ્યું આવતું ધોરણુ પચાસ વર્ષ પહેલા આદ્યમા સામાન્ય હતું. બગાળમા એને 'ટોલ' પદ્ધતિ કહે છે પણ ભારતમા સર્વત્ર એ પદ્ધતિ ચાલુ હતી, એ પદ્ધતિ પ્રમાણે વૈદ્યક ભણેલા વૈદ્યો હાલમા પણ ગુજરાતમા છે, એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતના પ્રથમ પક્તિના વૈદ્યોમા ગણાય છે આ પ્રાચીન શિક્ષણ પદ્ધતિ એજ ગુરુ અને ઉત્તમ શિષ્યનો યોગ હોય તો ઉત્તમ પરિણામ ઉપજતી રહે છે, પણ શિક્ષણના સામાન્ય પ્રચાર માટે આ પદ્ધતિ નિષ્પ્રયોગી છે વળી જ્યારે જૂની અને નવી સર્વ વિદ્યાઓનું શિક્ષણ શાળા પાઠશાળાઓ માગ્દત અપાય છે ત્યારે એ આયુર્વેદનું જ શિક્ષણ એથી જુદી રીતે અપાય એ કેમ આવી રી ? આ વિચાર સગળીને પરિણામે સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ સાથે નયા એથી સ્વતંત્ર રીતે પણ આયુર્વેદની શાળાઓ પહેલા વ્યક્તિગત પ્રયત્નથી અને પાછળથી સમૂહગત પ્રયત્નથી આધુનિક સમયના આરભથી ચાલુ થઈ છે આયુર્વેદની આ શાળા પાઠશાળાઓનો અભ્યાસ કેમ શો રાખવો એને નિર્ણય પહેલા તો તે તે સંસ્થાના અધ્યાપકો જ ક્રમતા ઠાઈ જાતન સામાન્ય ધોરણ ન હતું પણ દાકતરી વિદ્યાના બહોળા પ્રચાર સાથે વૈદ્યોને દાકતરો સાથે હરીફાઈ ઉત્પન્ન થતા શારીર આદિ દાકતરી વિદ્યાના કેટલાક અંગોનું જ્ઞાન પણ આયુર્વેદના જ્ઞાન સાથે જોડતું એ 'ટલા' ઉભય વિદ્યાના સંસ્કારવાળા વૈદ્ય દાકતરોને આવશ્યક લાગ્યું મુખર્ષમા આ હેતુથી ઈ સ ૧૮૮૬ માં એ વખતના સારા વૈદ્ય અને દાકતરોના સહમતથી વૈદ્ય પ્રજાગમ જીવનરામે આયુર્વેદ વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી જેને કેટલાક વિરોધીઓ મિશ્ર શિક્ષણ કહે તેનું શિક્ષણ આપનારી કદાચ આ પહેલી સંસ્થા હશે એ પછી અન્ના આયુર્વેદ મહામંડળે પોતે સ્થાપેલ વિદ્યાપીઠ માટે પણ આયુર્વેદના સંપૂર્ણ જ્ઞાન સાથે શારીર, પ્રકૃતિ જ્ઞાન, સ્વસ્થત

વગેરે, ઉપદ્યબ્ધ આયુર્વેદિક શાસ્ત્રિયમાં સવિસ્તર ન મળતા છતાં આવશ્યક વિષયો જહારથી ધર્ષને પણ અભ્યાસ ક્રમમાં દાખલ કરવાનું ધોરણુ ઓળખાણું અને દાલમાં ખ્યાનગી તેમ જ દેશી ગત્યો તરફથી તથા સરકાર અને મુનિવર્સિટી તરફથી આલની આયુર્વેદિક શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં વીગતમાં ફેરફાર હોવા છતાં મિશ્ર ધોરણુ જ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. અને છેવટ રજિસ્ટ્રેશનના કાયદાએ એ ધોરણને જ સરકારમાન્ય કરવાથી અને અનિવાર્ય કરી દીધું છે.

વર્તમાનમાં આયુર્વેદના ઇતિહાસની ગતિ ઠીક દિશામાં છે તેનો ખ્યાલ વર્તમાનકાળના આ દ્રંદા અને સામાન્ય અવસોદનથી આવશે. બાકી વીગતવાર અવસોદન કરવા જતાં તો એક મોટું પુસ્તક થાય એટલી સામગ્રી છે.

ઉપસંહાર

વેદકાળથી આરંભી વર્તમાન મુધીના આયુર્વેદના ઇતિહાસનું દ્રંદામાં અવસોદન કર્યું. આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ જેમ ઉત્સાહજનક છે તેમ અવનતિ હૃદયાવસાદક છે. પણ આયુર્વેદમાં અદ્યુતન હવન-શક્તિ છે. એ હજાર વર્ષ જેટલું લાંબું આયુષ એ સાધારણ વાત નથી, વળી ખ્યાસ વર્ષ પહેલાં જ્યારે આયુર્વેદ અવનતિની ખીણમાંથી જહાર નહોતો આવ્યો અને પાશ્ચાત્ય વેદક આધુનિક વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓના બળથી ઉત્પત્તિના સિખર મુધી પહોંચી ગયું હતું ત્યારે પણ હિતમ કાટિના દેશી વૈદ્યો દાકતરોની હરીફાઈમાં ઠીક જીતી ગઈ ચકતા. એ વખતના શ્રેષ્ઠ વૈદ્યોમાં આયુર્વેદ ઉપર પૂરો વિશ્વાસ જોવામાં આવતો. આ વિધાનને દાખલાઓથી સાબિત કરવાની જરૂર મને નથી લાગતી.

હેલ્થ પચાસ વર્ષોમાં વૈદ્યોએ વ્યક્તિગત તથા સાથે મળીને ચોતાની ઉત્પત્તિ માટે પુષ્કળ પ્રયાસ કર્યો છે જેની સંક્ષિપ્ત દિગ્દર્શક નોંધ ઉપર કરી જ છે, છતાં દાકતરી વૈદ્યકત્વ પ્રજા ઉપરનું વર્ચસ્વ

એ અગ્નિમા જે પ્રમાણમા વધુ છે તે પ્રમાણમા દેશી વૈદ્યનું વધુ નથી, દેશી વૈદ્ય છેત્વા પચાસ વર્ષમાં આગળ આવવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં કાર્કા પાછળ પડ્યું. એમ મને લાગે છે, અને આ સ્થિતિના કારણે કેવળ બાહ્ય ગૃહીય સાહાય્ય વગેરે છે એમ મને નથી લાગતું વિદ્યા અને કલામા પાશ્ચાત્ય વૈદ્યવિદ્યાને જે અસખ્ય વિશેષતાઓ ઉમેરી છે તેની સાથે સરખાવી શકાય એવું કશું દેશી વૈદ્યોએ કંઈ નથી. પાશ્ચાત્ય વૈદ્યની આવી સિદ્ધિઓના કારણેનો વિચાર અહીં અપ્રસ્તુત છે પણ આયુર્વેદના પાઠ્યક્રમમા પાશ્ચાત્ય વૈદ્યક્રમથી અમુક વિષયો દાખલ થયા છે એ હકીકતનો તથા ભવિષ્યમા પાશ્ચાત્ય વૈદ્યની અસર વધવાના સંભવનો વિચાર કરીને આયુર્વેદનું ભાવિ કરવા જતાં એનું ગ્વત્ર વ્યક્તિત્વ મને તો ઘણું જોખમમા લાગે છે.

ઈતિહાસકાર જ્યોતિષી નથી ભાવિમા નજર નાખવાનો એનો દાવો નથી, છતાં આયુર્વેદન સમગ્ર ઇતિહાસ ઉપર દ્રષ્ટિ નાખતાં એમ લાગે છે કે અગ્નિશ્રુતનો મુગ ફરી આવવાનો સંભવ નથી. ભવિષ્યનો આયુર્વેદિ વૈદ્ય કેવો હશે અને ચરકશ્રુતે આપેલા કીમતી વારસામાંથી ભવિષ્યની પ્રજાના કે માણુમા કેટલાનો ઉપયોગ થશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે છતાં જુનર્વસુ અને ધન્વન્તરિનો આત્મા આ દેશના ભાવિ વૈદ્યમા ગમે તે રૂપમાં પણ પ્રકાશ આપ્યા કરશે એવી આશા છે.

शब्दसूचि

अ

अकणः—१७०, २०८, २३५
 अकंप्रकारः—२३८
 अक्षिपुशः—८०, ८०, १०६
 अक्षिपेशः—५४, ५७, ५८, ६१, ६८,
 ७३, ८६, ८७, १०५
 अक्षिपेशादिः—१०५
 अक्षिपेशादितः—५६, ६८, ७०-७२,
 ७४, ७५, ८५, ८५
 अमरत्वः—२१०
 अमरत्वसंज्ञिताः—८५
 अमरत्वसंप्रदायः—२०६, २१०
 अमरत्वः—५, ४१, ४७, ६६, १०२,
 १४८-१५०, २१२
 अमरता (अपामार्गः)—२३
 अमरगहिकाः—१४५
 अमरगहिकाभूतमंजरीः—२३८
 अमरसंज्ञिता—८५
 अमरवैदः—१५-१८, २०, २४, २६-
 ३४, ३७-४०, ४२-४८, ५०, ५२,
 ५३, ५८, ६६
 अमरवैमर्त्राः—१६, २१
 अमरशास्त्रः—५६, १००-१०३
 अमरसूचि—६४
 अमरसूचिः—१८१
 अमरसूचिः—२४२
 अनुपानतरंगिणीः—२३८
 अनुपानतरंगिणीः—२३८

अमरः—३७
 अमर्यः—३६, ३७, ४५
 अमर्यासीद अमर्याः—११४, १७८
 अमर्य मन्त्रः—११४
 अमर्यः—४०
 अमर्यसूचिः—२३८
 अमर्यवन्द्य—२१४
 अमर्यानरत्नमाला—२१६, २१८
 अमर्यानमृतमाला—२१६, २२१
 अमर्यानयन्त्रमाला—२४१
 अ. वा. अमर्यवैदिक मर्यादः—२६०
 अमृतोत्पत्तिः—२२१
 अमरः—२१८
 अमर्यसूचिः—२१८, २२२
 अमर्यवैदः—७७
 अमर्यवैद (अमर्या Amara)—४४
 अमर्यवैदः—४१
 अमर्यः—३६
 अमर्यानिदान—१५५
 अमर्या दिव्यरी शोभं छन्दः—१०२
 अमर्यवैदः—११४
 अमर्यः—११३, ११४
 अमर्यवैदः—१६२, १७०, १७१
 अमर्यावैदः—८६
 अमर्यः—४७
 अमर्यावैद मर्यादः—१७२
 अमर्यावैदः—१६८
 अमर्यावैदिकमाला—१५२

અવન્તીવર્મા:—૭૮

અવસ્તા:—૧૭

અ. શ્રી. સ્વામીનારાયણ:—૪

અરમરીની સસચિકિત્સા:—૪૬

અસચિકિત્સા:—૯૦, ૯૧

અસવેદ:—૨૧૪

અસવેદક:—૮૦, ૮૬, ૯૧

અસાધુવેદ:—૯૦

અસિદેવો:—૧૨-૧૪, ૧૮-૨૦, ૩૦,
'૫૮, ૨૩૪

અષ્ટાંગહૃદય:—૬, ૧૫૪-૧૬૦, ૧૬૨,

૧૬૮-૧૭૧, ૧૭૩, ૧૮૨, ૧૮૭,

૧૮૬, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૨૯

અષ્ટાંગસંયમ:—૧૫૪-૧૫૭-૧૫૯,

૧૬૦-૧૬૨, ૧૬૪, ૧૬૮, ૧૮૭,

૧૮૬, ૨૦૪

અષ્ટાંગનિષદ્ધ:—૧૬૨

અષ્ટાંગહૃદયનિષદ્ધ:—૨૧૬

અષ્ટાંગઆધુવેદ:—૪૭, ૨૧૨

અષ્ટાંગાવતાર:—૧૬૨

અસીક:—૬૩, ૧૧૬, ૧૨૨

અઘમદનમ:—૨૨૪

અક્ષાતપદ્મા:—૩૫, ૫૦

અંતરેશ:—૬૨

અંગિરા:—૬૧

અંગનનિદાન:—૬૮

આ

ધુન:ચીપ:—૩૪

આદ્યલ્લહ:—૨૩૦

આદ્યલ્લહી:—૨૩૦

આત્રેય:—૨૪, ૫૪, ૫૭-૫૯, ૬૪-
૬૭, ૭૬, ૮૪, ૧૦૪, ૨૦૯

આત્રેય ભદ્રકાપીય:—૬૬

આત્રેયોક્ત અદિયસંખ્યા:—૭૬

આતુરલ્લહ:—૧૧૮-૧૨૦

આતંકદર્પણીકા:—૧૭૧, ૧૭૮

આતંકતિમિરભારત:—૨૭૪, ૨૨૫

આયર્લેન્ડનિષદ્ધ:—૫૧

આયર્લેન્ડનિષદ્ધ:—૫૧, ૫૨

આયર્લેન્ડવેદ:—૨૨, ૩૨-૩૪, ૪૮,
૫૦, ૫૩

આયર્લેન્ડધીય:—૧૬, ૨૦

આયર્લેન્ડનિષદ્ધ:—૪૮

આયર્લેન્ડનિષદ્ધ:—૬૨

આદિમ:—૧૬૧

આ. ધ. સ્:—૧૮

આધુનિક વિજ્ઞાન:—૨૪૭

આધુનિક પાશ્ચાત્ય વેદક:—૧૦૮

આન્નવંશ:—૮૨

આન્ન દેશનું વેદક:—૨૧૪

આનંદાશ્રમ ભંયમાળા, પૃના:—

૬૨, ૧૮૦, ૨૧૬, ૨૧૬, ૨૩૭

આનંદકંઠ:—૨૧૧

આભિચારિક આયર્લેન્ડ મંત્રો:—૧૧

આમરેશ:—૨૩૬

આધુવેદ:—૪, ૧૨-૧૫, ૨૦, ૩૦-

૩૩, ૩૬-૪૧, ૪૭, ૪૮, ૫૭-૫૪,

૫૭, ૬૬, ૭૨, ૭૭, ૮૧, ૯૭,

૯૮, ૧૦૦, ૧૦૨-૧૦૬, ૧૦૮,
૧૧૧, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૭, ૧૨૨,
૧૨૩, ૧૨૬-૧૩૦, ૧૩૪, ૧૪૨,
૧૪૮, ૧૭૫, ૧૭૮

આયુર્વેદના આચાર્યો:—૫, ૨૫, ૪૮,
૬૪, ૧૩૪-૧૩૯, ૧૪૯, ૨૩૪

આયુર્વેદ અને અર્ધશાસ્ત્ર:—૧૦૦,
૧૦૩

આયુર્વેદીય અસ્થિમજ્જના:—૧૧૨

આયુર્વેદનો ઇતિહાસ:—૩, ૫, ૮-
૧૧, ૧૪, ૧૭૬, ૨૪૫, ૨૬૧

આયુર્વેદના ઇતિહાસમાં આયુર્નિક
સમય:—૨૪૫

આયુર્વેદિક ગ્રંથો:—૫, ૨૨, ૧૬૮

આયુર્વેદ ગ્રંથમાળા:—૧૮૦, ૨૦૦,
૨૦૨, ૨૦૮, ૨૨૭, ૨૩૧, ૨૩૬,
૨૪૧, ૨૪૩

આયુર્વેદનાં ઈર્ષાનિક તથા સંસ્કૃત
સંજ્ઞાની પ્રકરણોનો અભ્યાસ:—
૮૨, ૧૦૬, ૧૫૬

આયુર્વેદીપિકા:—૧૬૪, ૧૬૫

આયુર્વેદપ્રકાશ:—૨૦૮, ૨૭૬

આયુર્વેદપ્રેમી:—૯

આયુર્વેદનું કાવિ:—૨૬૨

આયુર્વેદ મહોદધિ:—૨૧૬

આયુર્વેદ મહામંડળ મજલ જામતી
ગ્રંથ:—૨૪૬, ૨૫૦, ૨૫૮

આયુર્વેદ રસાયન રીક્ષ:—૧૭૨, ૧૭૩

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન:—૧૦, ૧૪, ૨૩,
૨૪, ૨૬, ૨૭, ૩૨, ૩૬, ૪૧-

૪૪, ૬૦, ૬૭, ૭૩-૭૬, ૧૦૫,
૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૫, ૧૨૮, ૧૨૯-
૧૩૧, ૧૪૬, ૧૪૯, ૧૫૨, ૧૫૬,
૧૫૮, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૭૪, ૧૮૩,
૧૮૮, ૧૯૯, ૨૦૧, ૨૦૬, ૨૨૬,
૨૩૩, ૨૫૧, ૨૫૩

આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠ:—૨૫૮, ૨૫૯

આયુર્વેદ વિદ્યાલયો:—૨૫૯, ૨૬૦

આયુર્વેદિક વૈદ્ય:—૨૨

આયુર્વેદીય યારીશ્ત્ર:—૧૨૭

આયુર્વેદનું શિક્ષણ:—૨૬૦

આયુર્વેદિક સાહિત્ય:—૪, ૧૦, ૧૧,
૧૬, ૧૭, ૨૦, ૨૧, ૨૪, ૨૮,
૨૯, ૩૫, ૫૮, ૧૫૪, ૨૫૩

આયુર્વેદ સુપેક્ષુસ દ્વિતા:—૨૩૮

આયુર્વેદસૂત્ર:—૨૧૫

આયુર્વેદની સંદિવાઓ:—૫૫, ૮૭

આયુર્વેદસંદેશ:—૧૪

આયુર્વેદમંત્રો:—૧૬

આર્થ તારી:—૧૬૦

આર્થવિદ્યાગ્રાંથાનુમાળા:—૪,

આર્થ વૈદ્યો:—૨૦

આર્થાવલોકિત:—૧૬૦

આર્થો:—૩, ૫, ૧૭, ૮૮, ૧૧૪, ૧૬૦

આરોગ્યકલ્પદ્રુમ:—૨૧૪

આરોગ્યચિંતામણિ:—૨૩૮

આરોગ્યમંજરી:—૯૭

આરોગ્યસાગ્રા:—૧૨૨

આર્થશાસ્ત્રમાળા:—૧૬૪

આરોગ્ય:—૧૬૯

આર. મુલક પરીક્ષા:—૧૦૧

આસ્ત્રાવ:—૩૪

ઙ

ઙ્ગિષ્ઠ:—૧૦૮

ઇત્યાહ મગવાનામેય:—૦૫

ઈર્ષ્યાગ્નિ:—૭૩, ૧૦૮, ૧૫૬

ઈતિ ચરકે પતંજલિ:—૬૯

Indian Antiquary.—૭૧

Indian Culture:—૭૫

Indian Medical Record:—
૧૪૧

Indian Medicine.—૧૫૫, ૧૭૮,

Indian Medical Plants:—
૧૫૫

India Office Library:—૮૯,
૧૭૧, ૨૨૨-૨૩૬, ૨૪૧

ઈન્દ્ર:—૧૩, ૧૪, ૫૭, ૫૮

ઈન્દ્રકૃત:—૧૭૮

ઈન્દ્ર વ્યાખ્યા:—૧૧૪, ૧૧૮, ૧૭૮,
૨૧૨, ૨૧૩

ઈન્દ્રકૃપાન યોગ્ અરિષ્ટક:—૬૩, ૧૧૯

ઈન્દ્રિયસ એન્દ્રિયર યોગ્ ઇન્દ્રિયા:—૧
Immunity.—૧૩૬

ઈરાન:—૧૧૪

ઈરાની આયુ:—૧૧૪

ઈરાની રાજ દારાપસ:—૧૭

ઈસ્તીર ટ્રેટાસ:—૧૧૧

. ૭૩

. , ૧૨૦, ૧૨૨

ઝ

ઞાદિત્યાચાર્ય:—૨૧૪, ૨૩૮

ઞતરવંત:—૬૧, ૬૨

ઞતરસ્થાન:—૯૨

ઞદ્યોગપર્વ:—૧૦૫

ઞદ્યોત:—૧૬૯

ઞદ્યચિકિત્સિત:—૧૩૮

ઞદ્યપર્વ:—૪૯

ઞપચિત્:—૩૬

ઞપનિષદો:—૩૧, ૩૨, ૫૮, ૭૭

ઞપનનિનોદ:—૯૪

ઞપાધ્યાય માધવ:—૨૩૧

ઞપેન્દ્ર:—૨૪૦

ઞમામહેશ્વરસંવાદ:—૨૧૬

ઞયાન:સંહિતા.—૯૬

ઞ

ઞાતિ આધુરોદિક શામ્ભેસી:—૨૫૪

ઞ

ઞાત્યેત:—૧૩, ૧૪, ૧૬-૧૯, ૩૦,

૩૫, ૩૬, ૪૦, ૧૧, ૭૭

ઞાત્યેત:—૮૩

ઞાત્યસૃગ્ન:—૯૨

ઞ

ઞેષન્દ્રવી:—૨૧૦

ઞેકેન્દ્રનાથ શેષ—૨૩, ૧૧૦

ઞેન્સાધકગોપીદિવા યોગ્ ઇન્દ્રો

આચન રીસચ:—૧૦, ૧૭

ઞેન્દ્રવીની:—૮૨, ૯૩, ૧૦૮

ઞેન્દ્રગાન્ધીયા:—૧૧૧

ओ रॉट डिस्टरी ओरु आरुन
मेडिकल साधनः—६

ऐ

ऐतिहासिकः—१३

ऐतरेय आरण्यकः—२५,

ऐतरेय ब्राह्मणः—५०, ५७, ८४

औ

औरंगजेब फिरोजस कटलोगरमः—

१९६

औरः—४९

औरियेन्डल डोन्डन, कलकत्ताः—

१७७

औरियेन्डल लायबेरी मद्रासः—

१९२, १९८

औ

औपवेनवः—५८, ९३

औपधेनव तन्त्रः—६५

औपनिषद्साहित्यः—३१, ९६

औरकः—९३

औरुश तन्त्रः—६५

औपयोधवारः—२४

क

कयोशेइर्मः—१४१

कटः—१२१

क (कुष्ठ)ः—२३, ३३, ३९

कठचरकालुकः—६८

कडराजः—९६

कल्याण मुनिः—२२६

कनिष्कः—७३

कनिष्कमः—६२, १६६

कनैयालात वैद्यः—३५

कपिलतन्त्रः—६६

कञ्जोळः—११३

कल्याणः—१६६

कल्याणको आयुर्वेदः—२१४

कर्माविधाकः—१३१

करीयतन्त्रः—६६

करीष तन्त्रः—६६

कटपस्थानः—१९०

कटपसिद्धिस्थानः—१७२

कटपराजोः—५४

कल्याणः—६०

कल्याणकान्तः—२३८

कल्याण कटः—२४४

कलकत्ता युनिवर्सिटीः—७४, १४१

कलोमः—२६

कवियन्त्रः—२३९

कनि नर्मदः—२४७

कवि दर्पः—५५

कविराज भूभाधरः—२२१, २४६,

२५०, २५४

कविराज दो गिरिन्द्रनाथ मुष्ठापा-

ध्यायः—६, ११, ३९, ४३, ४४,

६४, १०८, १४१

कविराज नरेन्द्रनाथ मित्रः—२५४

कविराज योगीन्द्रसेन नेधरतः—२५०

कविराज श्री कमेरायन्त्र ग्रन्थः—६

कविराज श्री कमेरायन्त्र इतः—६०, ६१

कविराज श्री नयोतिथयन्त्र सेनः—

१७३, १८१

कविराज श्री विनोदबाल सेनः—२५१
 कविराज श्री विनोदबाल सेनः—१०,
 २५५
 कविराज दाराशुक्ल चरित्रः—२५०
 कविराज रवीन्द्रनाथ ठाकुरः—३
 कवि चैव निरुक्त शब्दः—२५४
 कवि श्रीमुनि—२४०
 कवीश्वर हलधरदास—२५७
 कश्यपः—८३
 कक्षपुत्रः—८१
 कक्षायोगी—२४१
 Conching:—१४४
 कक्षाधीन शाली उद्भवा—१२१
 कान्तिप्रदायकः—१८२
 कान्तिपिक प्रकाश—७३
 कामदेव—१८६
 कामरूप—२३८
 कामराजः—५६, १०३, १८०
 कामचिन्तितः—४८, ४९
 कामचिन्तित—५, ४०, ५६, ९१,
 ९५, १९१, १०६
 कामचिन्तितशास्त्र—१३७, १५०
 कामरूप आमुक्त—२३१
 कान्ति—१९०
 कान्ति कृतः—१९७
 कान्तिनाथ—२०४, २३८
 कान्ति—७२
 कामरूपः—१२, ६५, ११४
 कामरूप तन्त्र—८४, ८६

कामरूपसंहिता—११, ३५, ५५,
 ६२, ७१, ७६, ७८-८१, ८३,
 ८४, ८६, ८८, १४५, १४६,
 १५३, २३१, २३३
 कामरूपानां भूतिः—१७४
 कामिकाष्टकः—१०७, १०८
 कामि—६५, १३१, २२४
 कामिनाथ चतुर्वेदी—२३६, २४०
 कामिनाथः—५४, ७६, २३८
 कामि संहिता सिद्धिः—२४३
 कामिपत्र—१६, ११४
 कामिपत्र तन्त्र—८६
 कामिपत्र—१८
 कामिपत्र वल चैवः—८६
 कामिपत्र—१८५, १८६
 कामिपत्र—३६
 कामिपत्र भेदिक वल, उद्भवा—
 १३८
 कामिपत्र आमुक्त—२१४
 कामिपत्र तन्त्र—८७
 कामिपत्र तन्त्र—१५०
 कामिपत्र—२५३
 कामिपत्र—१७
 कामिपत्र वल—८६
 कामिपत्र तन्त्र—१८२
 कामिपत्र—८४
 कामिपत्र—२३३
 कामिपत्र तन्त्र—८४
 कामिपत्र तन्त्र—५६

कुमारगारोः—११८
 कुशिलिः—१२०, १२१ .
 कुसुमावली टीकाः—१७८, १८०
 कुलवास विपश्चलः—१४७
 कुटुम्बुअरः—२३८
 कुतयुगः—८५
 कुमिः—४१-४४, १३५
 कुमिविज्ञानः—४२
 कुम्भानेया—६४, ६५, १०४
 कुम्भानेयतन्त्रः—६६
 कुम्भ शास्त्री व्याख्येयः—२५१
 कुट्टेलोगस कुट्टेलोगः—१२७, १६६
 Catalogue—१४२
 कुट्टार अष्टः—२४४
 कुट्टरदेवः—२३६,
 कुट्टरीः—१६६
 कुट्टलना वेद्योः—१९८
 कुट्टल प्रान्तर्भा आयुर्वेदः—२१२, २१३
 कुट्टसः—११२
 कुट्टवः—५०
 कुट्टयः—७०, १६४
 कुट्टदेव—२२४
 कुट्टदेव निधुः—२२४
 कुट्टावियाः—११६
 कुट्टर शमायत्तवाम अष्टारः—१२०
 कुमारभृत्यः—५, ४८, ६५, ८५,
 ६८, १४५, १४६
 कुमारभृत्यतन्त्रः—६६

सू

१ अनेन्द्रभक्त्युपदेशः—२१४

पञ्चोक्तः—४
 अरनादः—१७६
 अरनादसंहिताः—१७६
 ग
 गान्धर्वशास्त्रः—२४८
 गान्धर्वतन्त्रः—१७६
 गान्धर्वतन्त्रः—८६
 गान्धर्वतन्त्रः—४
 गान्धर्वतन्त्रः—२२६
 गान्धर्वतन्त्रः—१७६
 गान्धर्वतन्त्रः—२१६
 गान्धर्वतन्त्रः—१७३, १८२
 गान्धर्वतन्त्रः—१६५-१६८
 गान्धर्वतन्त्रः—१८३, १८४
 गान्धर्वतन्त्र व्याख्येयः—१४६, १४७
 Government Oriental Manu-
 script's Library, Madras—
 ६०
 गान्धर्वतन्त्रः—२६, ३०, १२६
 गान्धर्वतन्त्रः—४४
 गान्धर्वतन्त्र व्याख्येयः—२४१
 गान्धर्वतन्त्र शास्त्रीः—१२८
 'गान्धर्व' व्याख्येयः—५०
 गान्धर्वतन्त्रः—३७
 गान्धर्वतन्त्रः—१०८-११२
 गान्धर्वतन्त्रः—६६
 गान्धर्वतन्त्रः—६६
 गान्धर्वतन्त्र शास्त्रः—१७, १८
 गान्धर्वतन्त्रः—६१

ગુ. ઐ. લે. બા. ૨:—૧૮૩
 ગુજરાત:—૨૪૭, ૨૪૫
 ગુજરાતનું વૈદ્ય સાહિત્ય:—૨૩૩,
 ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૪૪
 ગુજરાત વનોખુલર સોસાયટી:—૨૪૬
 ગુજ. મધ્ય. રાજ. ઇતિહાસ:—
 ૬૨, ૨૩૯
 ગુજરાતી સાહિત્ય ઐતિહાસ, ૧૯૨૩:—
 ૬૦, ૧૮૩
 ગુજરાતી પ્રેસ:—૨૩૬
 હાલનિર્ધાર:—૨૨૪
 ગુજરાતભાષા:—૨૩૫
 ગુજસ્ત્રી:—૧૮૩
 ગુજરાતી:—૧૭૧
 ગુજરાતી—૨૪૬
 ગુરુ:—૧૨૩
 ગુરુકુલ:—૨૦૪
 ગુરુજી (ગુરુજી):—૨૩
 ગુરુજી ભંજી બાપ્પા:—૧૧૭
 ગુરુજીદીપિકા:—૨૩૦
 ગુરુ સુત્ર:—૪૭
 ગુરુ:—૩૮
 ગુપ્તાલસ:—૨૩૯
 ગુપ્તાલમંડ:—૨૦૧
 ગુપ્તમોહન કવિરાજ:—૧૦૮
 ગુપ્તરાક્ષિત વંશ:—૬૬
 ગુપ્તરાજ્ય:—૨૩૯
 ગુપ્ત સંહિતા:—૨૩૯
 ગુપ્તસંસ્કૃત:—૧૩
 ગુપ્તવંશ રામ્ય:—૧૩૦

ગોવિંદરાજ:—૨૩૯
 ગોવિંદરામ:—૨૪૩
 ગોવિંદસેન:—૨૪૦
 ગોવિંદાચાર્ય:—૨૦૧
 ગોંડલ:—૧૯૩
 ગોંડલના ઠાકોર સાહેબ સર ભગવત
 સિંઘજી:—૯, ૨૧૬, ૨૩૫, ૨૩
 ગોંડલનો ઇતિહાસ:—૨૩૭-૨૪૪
 ગોડાધિનાય:—૧૦૨
 ગોડ દેરા:—૧૮૧
 ગોવંદ વંશ:—૬૬
 ગ. ઇ. સુ.:—૧૮
 ગોરી કાંચલિકા:—૨૩૬

ઘ

ધર્મકુંડ:—૨૪૫
 ધાર આયર્લેન્ડના:—૧૬

ચ

ચાવન:—૧૬, ૨૦
 ચાંદલ:—૮૧, ૧૭૧, ૧૭૯, ૧૮૧,
 ૧૮૨, ૧૮૪, ૧૮૭, ૧૯૦, ૨૧૮,
 ૨૧૯,
 ચાંદલા:—૧૮, ૧૯, ૭૬, ૮૪,
 ૧૬૩, ૧૬૮, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩,
 ૨૩૦
 ચાંદલા દત્ત:—૧૯, ૭૨, ૮૧, ૧૦૨,
 ૧૫૭, ૧૬૪-૧૬૭, ૧૮૦, ૧૮૨,
 ૧૯૫, ૨૧૮
 ચાંદલ:—૧૬૫, ૧૮૧, ૧૮૨,
 ૧૮૪
 ચાંદલનાચિન્તામણિ:—૧૦૨

अर्धः—२०४, २०५
 अर्धशतं जीतोः—१९३
 अर्धशतः—६३, १७५-१७५
 अर्धशतानां—१९६, २२४
 अर्धशतानां—१८
 अर्धशतानां—२१४
 अर्धशतानां—१६१
 अर्धशतानां विन्ताभक्षिः—२३६
 अर्धशतानां—७, १५, १६, २४, ३०, ७३,
 ३५, ४१, ४३, ४४, ४८, ५१, ५६,
 ५७, ५८, ६४-७२, ७५, ८२, ८३,
 ८५, ८६, १०२, १०६, ११६-
 ११८, १२२-१२४, १२६-१२८,
 १३३-१३६, १४५-१४३, १६१,
 १६४-१६७, १७३, १७४, १७६,
 १७७, १७८, १८०, १८६-१८८,
 २१६-२१८, २३१, २४८-२५०
 अर्धशतानां—१६३
 अर्धशतानां सम्यक्—६८
 अर्धशतानां—१००
 अर्धशतानां—१६८
 अर्धशतानां—५६, ७५, ८३, ८७,
 ८८, ८९, १०१, १०३-१०५,
 १११, ११४, ११६, १२६, १३३,
 १३८, १५४, १५५, १५६, १६०,
 १६६, १७४, १८०-१८२, २१७,
 २१८, २२०, २२२, २३४, २४५,
 २४७, २५७, २६०
 अर्धशतानां-अर्धशतं भीर्वाणः—८५,
 १०७

अर्धशतानां—५२-५५, ५६, ६०,
 ६४-६८, ७०, ७२-७६, ७८, ८३,
 ८६-८८, ८४, ८५, ८७, १०३,
 १०७, ११४, ११५, १५८, १६३,
 १७५, १८१, १८६
 अर्धशतानां—२५०
 अर्धशतानां—६६
 अर्धशतानां—६६
 अर्धशतानां—१००
 अर्धशतानां (-वि):—६७
 अर्धशतानां—११७
 अर्धशतानां अर्धशतानां—२३६
 अर्धशतानां अर्धशतानां—१७४-१७६, १७८
 अर्धशतानां अर्धशतानां—२१४
 अर्धशतानां अर्धशतानां—२३६
 अर्धशतानां अर्धशतानां—२३६
 अर्धशतानां अर्धशतानां—२३८
 अर्धशतानां अर्धशतानां—१८२, २३६
 अर्धशतानां अर्धशतानां—२३६
 अर्धशतानां अर्धशतानां—२१४
 अर्धशतानां—१०८
 अर्धशतानां—१२०
 अर्धशतानां—६८
 अर्धशतानां अर्धशतानां—१२३
 अर्धशतानां—१२०

छ

अर्धशतानां—३०, ३१, ३८,
 ४२, १३०

જ

- જ્યોતિષ.—૪
 જ્વરતિમિરમાસ્કર —૨૩૧
 જ્વરપરાજય —૨૩૭
 જ્વરસમુચ્ચય.—૨૩૧
 જમનાય.—૨૩૬
 જમનાયસુરિ.—૨૧૫, ૨૩૬
 જગદ્ભૂ —૫૭, ૬૮
 જગદ્ભૂંસ દિતા —૬૫
 જન્મદાત્રિપ્રવેશિકા.—૨૫૬
 જનરથ સર પાર્વિલ્યુગીસ —૧૩૮
 જમ્મ —૩૭
 જમ્મિ.—૬૬
 જયકૃત્તુ ઇન્દ્રિય —૨૫૪
 જયદત્તસુરિ.—૬૦, ૬૧
 જયદત્તસુરિજીત અધિવેશ —૦૦
 જયરેવ —૮૧
 જયાવિ —૨૩૭
 જયરામ રતુનાથ —૬૦, ૬૧
 જયાદિત્ય.—૭૦
 જનૈઃ ઓફ આધુર્વે —૪૩, ૧૭૭,
 ૧૨૭
 Journal of the A. O. S. —
 ૭૦
 Journal of the I. M. A. —
 ૧૪૩, ૧૪૬
 Journal of B. B. R. A. S. —
 ૧૪૪
 જમીન પ્રાપ્તિ વલિદિ —૭

- જલપકલ્પતરુગીઃ —૨૪૬, ૨૫૦
 જલાય —૭૧
 જળો —૪૯
 જલોદર —૩૩, ૩૪, ૪૬
 જળોપચારશાસ્ત્ર —૧૧
 જર્મલ્સ —૧૧૯
 જમનગરની રસધાના —૨૫૭
 જયાન્ય —૩૫, ૩૬
 જયાવ (Gazal) —૧૩૮
 જહેર આચેચશાસ્ત્ર —૧૩૪
 જગલિવિદ્ —૧૦૨
 છવઃ — ૬૨, ૬૫, ૮૩, ૮૪, ૯૮
 છવઃકુમાર લખ્ય —૯૮
 છવઃતત્ત્વ —૬૬
 છવિતામિસદ્ —૧૧૬
 જેઠ્ઠા —૬૩, ૧૧૩-૧૧૮, ૧૭૬,
 ૨૧૩
 જેસલમીર —૨૩૦
 જેતસી.—૨૩૦
 જેનસાદિત્ય —૬૬
 જેનાચાર્મશ્રીઃ સુરિ.—૨૪૪
 જેની (જે. જલિલસ જેની):—૧૦,
 ૬૧, ૯૩, ૧૦૮-૧૧૦, ૧૧૪, ૧૧૫,
 ૧૨૮, ૧૭૮, ૨૧૬, ૨૩૨, ૨૩૩,
 ૨૭૫, ૨૩૬

ઙ

- ઙકુ ભકલ્લુ વરિત —૧૫૨
 ઙમિદ્ —૩૬

ટ

ટયુટેનિક નદી:—૧૭

Tartar:—૧૪૪

ટિપ્પનકાર માધવ:—૧૬૭

ટીકાકાર કારીસમ:—૨૩૦

ટીસિંયાસ:—૧૧૧

ટેલપ્રાઇ:—૧૧૨,

Trophining—૧૪૨

ટોડરમશી:—૨૩૫

ટોડરાનદા:—૨૩૫

'ટોલ'પ્રજાતિ:—૨૬૦

ઠ

ઠાકુર નાથસિંહ વર્મા:—૨૫૩

ઢ

ઢકની કોનોલોજી:—૧૮૨, ૧૯૬,
૨૨૧, ૨૩૦, ૨૩૯

ઢીન:—૬૩, ૮૦, ૮૭, ૯૫, ૯૮,
૧૬૪-૧૯૯

ઢહહાયાઈ:—૧૬૬

ઢીઓરકોર્ડીસ:—૧૦૯

ડો અત્રામોરેશ્વર કુનો:—૯

ડો. એકેન્દ્રનાથ ધોળ:—૨૨૭

ડો. એમ આર. બેટ્ટ:—૨૧૩

ડો. ઓર્ફેટ:—૧૨૭, ૧૬૯, ૧૭૫,
૨૦૧, ૨૩૮

ડો. કે. એસ. મહસારા:—૧૪૩,
૧૪૬, ૧૪૯

ડો. જમશેદજી જવણજી મોદી:—૧૪૪

ડો. જાદવજી હંસરાજ:—૨૫૬

ડો. ત્રિભુવનદાસ:—૨૫૫

ડો. પી. સી. રાય:—૧૦, ૧૫૫, ૧૮૭-
૧૯૦, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૭-૨૦૫,

ડો. બાલકૃષ્ણ ચ. માઠક:—૨૫૬

ડો. ભાંડારકર:—૨૨૧

ડો. મુને:—૨૫૬

ડો. રામેન્દ્રલાલ મિત્ર:—૨૨૧

ડો. વામન મણેસ દેસાઈ:—૨૦૩,
૨૫૫

ઢ

ઢુંઢુંનાથ:—૨૦૪

ત

તકમન:—૧૭, ૩૩

તત્ત્વચન્દ્રિકા:—૧૧૫

તત્ત્વચન્દ્રિકા ટીકા:—૧૮૧

તત્ત્વકોશ:—૬૮

તત્ત્વપ્રતિભા:—૧૦૨

તત્ત્વપ્રતિભાસ:—૧૬૮, ૨૧૩

તક્ષશિલા:—૬૫, ૯૮

તાલુવમ્:—૪૭

તાવ:—૩૩

તાંબેર:—૭૪

તિમેટ:—૧૧૨-૧૧૪, ૧૯૧

તિરુમહાલ:—૧૨૦

ત્રિદોષવાદ:—૩૦, ૩૧, ૧૩૦, ૧૩૫

ત્રિધાતુવાદ:—૪૦, ૧૧૦

ત્રિધાતુ સર્મ:—૩૦,

ત્રિધાતુસિદ્ધાન્ત:—૧૧૨

ત્રિપિટક —૬૫, ૯૭
ત્રિમલ્લ બહુ —૨૧૬, ૨૨૪, ૨૩૯
ત્રિવૃત્તપાત્ર —૪૦, ૧૧૦
ત્રિવેન્દ્રમ સ રૂપ સિરીઝ —૬૪, ૨૧૩
ત્રિશાળી —૨૩૨
તીસટ —૧૭૫-૧૭૭
તુકેસ્તાન —૭૨, ૧૭૪
તેન સ પ્રદાય —૨૧૦
તેરહમર —૨૧૦
તેતરેય બ્રાહ્મણ —૨૨, ૨૮, ૩૬
તેતરેય સ હિતા —૧૨, ૧૮, ૩૫, ૩૬
તેતરેયોપનિષદ —૧૨૬

થ

થર્ગોમીટર —૧૩૭
થેરેરકોપ —૧૩૭

દ

દત્તશામ —૨૪૨
દત્તાત્રેય —૨૪૨
દશાય —૬૨
દક્ષ પ્રભાવનિ —૧૪,
દક્ષિણ ભારતમા આયુર્વેદવિદ્યાનો
પ્રચાર —૧૦૬, ૧૨૧
દક્ષિણ માર્ગી તાત્રિકો —૨૦૪
દક્ષિણ માર્ગીય જ્ઞાનયોગવાદ —૧૬૭
દ્રવ્યગુણચતુષ્ટયોગી —૨૧૬
દ્રવ્યગુણચતુષ્ટયોગી —૨૨૪, ૨૩૯
દ્રવ્યગુણશાસ્ત્ર —૫
દ્રવ્યગુણ સમદ —૧૬૫, ૧૮૧,
૨૧૮, ૨૨૪

દ્રવ્યાવલિ —૨૨૪
દાક્તરી વેદક —૨૫૧, ૨૬૨
દામોદર —૧૭૦, ૨૨૮, ૨૩૮
દ્રાવિડ વેદક —૧૨,
દ્રાવિડ લોકો —૧૨,
દ્રાવિડી —૧૬૬
દિલ્લી રોકેથર (મુલતાન) —૨૨૩
દિવાકર બહુ —૨૩૬
દિવોદાસ —૭૭
દીપકર —૬૦
દીર્ઘનિશાથ —૭૫,
દુર્ગામન —૪૨
દુરુપાદ —૮૪

દુરંદસ ક યન્ત્ર —૪

દુટબલ —૭૨-૭૪, ૭૧, ૮૬, ૧
૧૫૭, ૧૫૮, ૧૬૭, ૧૭૪, ૧૮

દુટબલનો સમય —૭૨

દેવગિરિ —૧૭૨

દેવગિરિના યાદવરાજા મહાદેવ —૨૧

દેવગિરિના યાદવરાજા રામચંદ્ર —૨૨

દેવેન્દ્ર કપાધ્યાય —૨૪૩

દેવેન્દ્ર મુનિ —૨૧૪

દેશી રાજ્યો —૨૬૨

દેશી વેદક —૧૩૬, ૨૬૨

દેવચપાશ્વમેયજ —૫૧, ૧૧૫

દેવચપાશ્વમેયક —૧૧૫

દંડી —૨૦૦

घ

धन्वन्तरिः—४८, ५६, ५८, ६०, ६३,
७६-८०, ८६, २१०, २१८,
२१६, २६२

धन्वन्तरि अने सुधुतनो समयः—
७६, ७८

धन्वन्तरिनिधुः—१३३, २१८, २२०,
२२२, २२४

धन्वन्तरिबिलासः—२१६

धन्वन्तरिसंक्रायाः—७८, ८६

धन्वन्तरिसारनिधिः—२१६

धमनीः—३२

धर्मशूत्रोः—५४

धर्माहा इषाभावाः—२५७

धार्मीभोजरीः—२३६

धातुक्रियाः—२०१

धान्यन्तर वेद्योः—१११

धाशकपः—२१३

धाशनगरीः—१५७

च

च्योपचन्द्रिकाः—१६५

च्योपशानः—६६, १०७

च्योपशूत्रः—१०१

च्यु भर्त्रः—७, ८

चक्रा—६०, ६१

चमत्त्रिद शालः—६७, ८४

चक्रले (Globe) :—३६

चंद्रेश शास्त्रीः—१६६

चर्पुसकताः—१५२

चन्द्रषांशः—१००

चन्दीः—२००

चन्दीधरः—२१०

चन्द्रश्री व्यासभूः—२१२

चयपाव देवः—१६४

चयरोधरः—२४१

चरत वेद्योः—१६४

चरपति ऋषिः—२३८

चरपति कलत्रार्था—२३६

चरसिंहः—२१२, २१३

चरसिंहकृत वाग्ध्याः—२१२

चरदरिः—२२१

चयपाकहर्षः—२२३

चलाभ्यासः—२२३

चक्षुः—४६

चागर शङ्खेशरीः—२४०

चागालुनः—६३, ८०, ८२, ८७, १६१,
१६४, २००, २१४

चागालुनासः—८१

चागालुनेः—२१३

चागेश अक्षुः—६६

चाडीः—१२०, १२१

चाडीचक्रः—३१

चाडीतत्त्वविधिः—६४

चाडीचक्र—१११, १२०, १२१

चाडीहर्षः—२२७

चाडीनक्षत्रमावाः—११६

चाडीविद्याः—२२६

चाडीविज्ञानः—२२७

चाडीज्ञानः—२१६

नाडीज्ञानतन्त्र — २२७
 नाडीज्ञान-तन्त्र गिष्ठी — २२७
 नाडीज्ञानदीपिका — २२७
 नाडीज्ञान विनिर्मुक्त धर्माविधानाडी
 तन्त्र — २२६
 नाडीज्ञानशिक्षा — २२७
 नामसागर — २३६
 नाशायत्तु — ८४, १६४, १८७, २३६,
 २४४
 नाशायत्तुभूषति — २३६
 नाशायत्तुविद्यास — २३६
 नासन्दा — १५६
 नासनीता — १०, ७४, ७६, ८५, ८६,
 ८८, १५४, १७४, १८६
 निधु — १३३, १८३, १८४, २१७,
 २२१
 निधुदुआ — २१७
 निधुदुआर्य — २२१, २२४, २५५
 निधुदुआर — २२१
 निधुदुआलाङ्ग — २३८, २५१-२५३
 निधुदुआल — २२१
 निधुदुस मङ्ग — २१६, २२०, २५४
 नित्यनाथ — २१५
 नित्यनाथ सिद्ध — २०१
 निहान — ४०
 निजनाथ मङ्गरीका — १९७, १९८
 नि. आ. वैद्य स मेहन — ३४, १२१,
 १२१, १३२, १३५, १३७, १३८,
 १४६, २०६, २२१, २५०
 निर्मिततन्त्र — २१

निर्मुक्तसागर प्रेस — ५५, ८३, १६०,
 १६२, १६५, १७२, १७, १७५,
 १७८, १८२, २०५, २३०, २३६,
 २४५, २४८, २५२

निरन्तरपद व्याख्या — १६४
 निरुक्त — १३-१५
 निरुक्तसार — १३
 नीलकान्त भट्ट — २४०
 नीलमेघ वैद्य — २१३
 नुसभाओ — २४८
 नूपतुम — २१४
 नृसिद्ध कविसम्प — १७०, २४०
 नेत्रचिकित्सा — २५६
 नेत्रवेद्य — २५६
 नेषण — १७७
 नेषणतु कटलोम — ६०
 नेषणतु काल्मेय, छट्तिवा — २५८
 नेषणपरिण — ५१
 नेटिरीय ओर स २३३ मित्युक्तिभूषण
 २२१

प

Pteridium — १४४
 प्रवृत्ति — ५८
 प्रवृत्ति सारीर — १०, २६, १३, १४,
 १८, ७३, ७८, ७९, ८१, ८५,
 ८७, १२१-१२७, १३०, १५१,
 १५८, १७८, १७९, १८१, २०४,
 २२८, २३०, २३३, २३४, २५५,
 २५७

प्रद्योतनाः—६५
 प्रजम्भयित्वाभक्षिः—६२, ८२, १५७
 प्रमोहः—१७१
 प्रपीडयित्वाभक्षिः—२४०
 प्रपिभक्षः—२६७
 प्रथमाभ्युदः—२३६
 प्रभोतस्त्रलभावाः—२१६
 प्रभोपनिषाः—३१, ३२
 प्रसूतित्वः—५, ४६, १४१, १४७,
 १५३
 प्रसूतिदाजायोः—११८, १२१
 प्राकृत शरीरधातः—३०
 प्राच्यविद्याः—८
 प्राच्यविद्यापरिचयोः—२५८
 प्राच्यवेद्यः—७
 प्राचीन आपुर्वेदः—१२८
 प्राचीन आपुर्वेदभां छेदयः—१२५
 प्राचीन आर्याः—११४
 प्राचीन आचार्याः—१३३
 प्राचीन शस्त्रवेद्यः—१४२, १४३
 प्राच्यवेद्य वेद्य—२४२, २४३
 प्रो. गीयः—३६, ३७, ३८, ७१, ७२,
 ८०, ८४, १०१, १०८, ११०
 प्रो. ग. स. इतिहासः—१२६, १३१
 प्रो. सीधवे लेखीः—७१
 प्रेक्षः—८
 प्रतंगतिः—६६-७१, ८७
 प्रथ्यापथ्यः—२३६
 प्रथ्यापथ्यनिषेद्धः—२४०

प्रथ्यापथ्यविशेषः—२२४
 प्रथ्यापथ्यः—२००
 प्रथ्यापथ्यः—२४३
 प्रथ्यापथ्यनिरुद्धः—१६६, २१६
 प्रनेत्रनोरः—७२
 प्रनेत्रनोर वे. भेदः—१०
 प्रथम श्रेष्ठयापथ्य मीमांसा पंडितः—
 २१६, २४४
 प्रथमद्वय पश्चिमनिष्ठायापथ्य गोविंद
 जगत्प्रादः—१६५
 प्रथममावताः—२६२, २४२
 प्रथमद्वयसंदिग्धाः—२१५
 प्रथ्यापथ्यः—५७, ९८, ९९, १७५, १७६,
 प्रथ्यापथ्यसंदिग्धाः—६५
 प्रथ्यापथ्यापिषाः—२२५
 प्रथ्यापथ्यः—१२०, १२१
 प्रथ्यापथ्यापिषाः—२४०
 प्रथ्यापथ्यवेदः—५
 प्रथ्यापथ्यः—१३६
 प्रथ्यापथ्यः—६१
 प्रथ्यापथ्यः—७२
 प्रथ्यापथ्यापिषाः—२१, ३६
 प्रथ्यापथ्यः—१५, ५७, ७२
 प्रथ्यापथ्य (मीमांसा)—१६५
 प्रथ्यापथ्यापिषाः—१६७
 पंडित कश्मीरम वेद्य—२३०
 ,, कश्मीरम वेद्यः—२५२
 ,, प्रथ्यापथ्य शास्त्रीः—२३०
 ,, अध्यापन ग्रंथ—२४५
 ,, अस्तित्वम शास्त्रीः—१६३
 ,, अष्टमद्वयप्राध्याय गौरीशंकर द्वि

ओजाः—२३, ७१
 पंडित भावरीयः—१५२
 „ लक्ष्मीराम स्वामीः—२५८
 „ श्री राजगुरुः होमराज शर्माः—
 ११, ७१, ८१-८४, २३१
 „ सदानन्द शर्माः—२५५
 „ छलरीवास शुक्लः—२०५
 „ छरिप्रपन्नः—११, २४-२६,
 २८, ३५, ३६, ४१, ४५, ४६,
 ६०, ८६, ८७, १५८, २५४
 पाकशास्त्रः—२२२
 पाशावलिः—२३६
 पाशाङ्गः—३६, ३७
 पाटलीपुत्रः—११०
 पाठ्यादीनाः—१७०
 पाणिन्यादिभिः—११२
 पाणिनिः—५६, ७८
 पाणिनिसूत्रः—७८
 पार्श्ववस्त्रः—६७
 पार्श्ववस्त्रातिः—६६
 पायश्याटः—६२
 पामनः—१७
 पाभाः—३८
 पार्वतः—६२
 पार्वतक वस्त्रः—६६
 पार्वतीः—२१०
 पार्वतीपरमेश्वरः—२१३
 „ तीपुत्रः—२०१
 „ पीतशास्त्रः—२४०
 पारसी, यवानीः—११३

पारिक्षी भौद्देयः—६५
 पाषाणभ्यः—६२, ६४, २१४
 पावसान्नयोः—१६६
 पाश्चात्य विज्ञानः—२४८, २६२
 पाश्चात्य वैद्यशास्त्रः—४, २०, १३६,
 २६२
 पांडवोः—६०
 पी. डे. गोडेः—१९६
 पीटर्सनः—१९६, १६४
 पीटर्सनो विपीटः—१७१
 पीतवज्रोक्त शुक्ला वेषाः—११८
 पीपर (पिप्पली)ः—२३
 पुनर्वसुः—६७, ७६, २६२
 पुनर्वसु आश्विनः—४८, ५६, ५७-५९,
 ६४, ६५-६७, ७६, ८३, ८४, ८६
 पुराणिः—१६
 पुराणविवेचनः—१०५
 पुराणैः—२०, ७१, ७८, ८०, १०४,
 १०५
 पुराणवर्माहः—४
 पुरीततः—२६
 पुत्रभेदः—२२
 पूज्यपादः—२१४
 पूज्यपादीयः—२१४, २१५
 पूज्य दक्षिणः—१७४
 पूज्यमहः—२३२
 Paracentosis—१४२
 पेशिसेससः—१८८
 पेशिसेस इत्यनेन—६४

પૌષ્ઠલાવતઃ—૧૩

પૌષ્ઠલાવતત્ત્વઃ—૯૫

ફ

ફલરોગઃ—૧૪૬

ફળજ્ઞપ્રાપ્તિઃ—૪

ફાઇબ્રસ ટિસ્ચુઃ—૧૨૬

ફાર્બસ ગુજરાતી સમાઃ—૧૫૭

ફારસી અને અરબીઃ—૧૧૩, ૧૧૪

ફારસી વેદકઃ—૧૧૪

ફાઇલાનઃ—૧૧૬, ૧૨૦

ફોટો વિસિયમઃ—૨૪૫

ફોટોઃ—૪૯

ફિરંગ રોગઃ—૩૫, ૩૬, ૨૩૩-૨૩૫

Physiology:—૧૨૭

ચ

અક્ષાન્નપ્રાપ્તિઃ—૨૦૦

અક્ષરસૂત્રોઃ—૧૫૦

અક્ષાઃ—૫૭, ૫૮

અક્ષાંડપુરાણઃ—૭૬

અક્ષરોઃ—૧૬, ૨૮, ૪૧, ૪૭

અંતિરિયાઃ—૧૨૨

અંતિરોત્તી રાજસભાઃ—૨૪૫, ૨૫૧

અભુમશીઃ—૧૭, ૩૬-૩૮, ૪૯

અંડિયાઃ—૫૬, ૬૬

અન્યકલત્ત્વઃ—૯૬

અર્ધઃ—૧૧૩, ૧૧૪

અરહામપોતઃ—૨૫૦

ઘણસઃ—૨૮, ૩૬, ૩૭

ઘસવઃ—૨૧૫

ઘસવરાજયમ્—૨૧૪, ૨૧૫

બંગાલેઃ—૧૮૨, ૧૮૪

બંગાલઃ—૧૬૬

બંગાલ રોયલ એસિયાટીક સોસાયટીઃ—

૯૦

બાપ્તિસ્ટ ગ. વેદઃ—૧૪૯, ૨૨૪,

૨૫૩, ૨૫૫

બાબ્તકસાદઃ—૧૮૧, ૧૮૨

બાદ્લીકસિયક કાંકાપનઃ—૫૬, ૧૧૧૪

બાલમદચિકિત્સાઃ—૨૧૪

બાલચિકિત્સાપદ્ધતઃ—૨૪૦

બાલતત્ત્વઃ—૨૩૨

બાલબોધઃ—૨૪૦

બાલબોધોદયઃ—૨૪૦

બાલમૂળશાસ્ત્રઃ—૬૨

બાલસાષ (Rickets) —૧૪૫

બિબ્લિયોગ્રાફી યોફ વર્કસ ઓન

ઇડિયન મેડિસીનઃ—૯

બિબ્લિયોગ્રાફી ઇન્ડિયાઃ—૬૦, ૬૧

બિંગિસારઃ—૬૫

બી. ઈ. સિરીય કલકત્તાઃ—૧૯૮

બીલ્સ ગુલિરક વેકડંડઃ—૧૨૦

બીસેન (Bioses) —૧૭

બુદ્ધઃ—૬૫

બુદ્ધાસ શાનઃ—૯૩

બુદ્ધદાર્શનક લખનિયદ્ધઃ—૨૦

બુદ્ધત્સંહિતાઃ—૧૫૬

બુદ્ધ યોગવર્ણજિણીઃ—૨૧૬, ૨૨૬

બુદ્ધનિધંદુરનાકાઃ—૨૫૨, ૨૫૩

બેબિલોનિયાઃ—૧૦૮

બેડલિયન લાયબ્રેરીઃ—૧૬૬

- गोविन्दराय नागाशुन — ८१
 गोपदेव — २२०, २४४
 गोर्क्ष नेतको — ६५
 गोर्क्ष धर्म — ११३, १८१
 गोर्क्ष शून्यवाद — ७०, ८१, १८१
 गोर्क्ष साहित्य — १६, ६७
 गोर्क्षो — २०१, २०६
 ग
 गङ्गा नरहरि — १७०
 गङ्गा रामेश्वर — १४३
 गङ्गा शिवदेव — १७०
 गङ्गादेव हरिमन्दिर — ७०, १६३, १६४, १६६
 गङ्गा काव्य — ५६, ६६
 गङ्गा शीतल — ५६
 गङ्गा नारायण — २१२
 गङ्गादेव — ७०
 गङ्गातपाव — १६६, २२१
 गङ्गाजी — १३, ५७, ५८
 गङ्गाधर — ७६
 गङ्गाजी — १६६
 गङ्गाजीनारायण — १६६
 गङ्गा हरि — १६४
 गङ्गाभती दीक्षा — ६०, ६३, ७६, ७७, ८०, ८१, १६४, १६६, २४५, २४६
 गङ्गाभती संहिता सुश्रुत सूत्रस्थान — ७६, ७७, ८०, ८१
 गङ्गाधर निमेषराम — १३१
 गङ्गासुभराम निशुभराम भद्रेश — ६
 गङ्गाधर — १८०

- भारत के प्राचीन राजवंश — २२१
 भारतवर्ष सांस्कृतिक धर्मादाय — २४५, २४६
 भारतवर्षीय रत्नाकर — २५४
 भारतीय इतिहासकी रूपरेखा — १०१
 भारतीय न्यायशास्त्र — ४, ८८
 भारतीय रसशास्त्र — २०७
 भाषाङ्कि तन्त्र — ६६
 भाषाङ्करी — ३६, ३६, २०१, २०८, २१४, २१६, २२६, २३३, २३६, २४५
 भाषा मिश्र — ६६, ७०, १८३, २३२-२३५
 भाषासिद्ध — २३०
 भाषाङ्करी औपधावय — २५४
 भाषाङ्करी गङ्गा — १२७, १६७
 भाषाङ्करी प्राच्यविद्या भद्रेश — १७५
 भाषाङ्करी सस्कृत विद्या — २२१, २२२
 भाषाङ्करी — १४, १८, १९, ३२, ४१, ५२
 भाषाङ्करी वैदिक स्वरूप — १४
 भाषाङ्करी — १४, १६
 भाषाङ्करी वि. उद्देश्य — १३१
 भाषाङ्करी — ६४, ६६
 भाषाङ्करी — २२४
 भाषाङ्करी जीले — १८३
 भाषाङ्करी — ६२
 भाषाङ्करी — १०५
 भाषाङ्करी — ४२, १४५
 भाषाङ्करी — ४८

लेखः—५५, ५७, ६१, ६४, ६८,
७५, ७९, ८४-८७, ८५, १०६,
११४, १२८, १२९, १५३,
१७४, १७६

लेखसंहिताः—५५, ६२, ६७, ६८,
७४, ८३, ८६, १०६, १३०

लेखः—१६, १७, ८४

लेख व्यापकं मन्त्रः—१६

लेखकः—२११

लेखकमन्त्रः—२११

लेखकसंस्कृतः—२१६

लेखीः—१६

लेखः—१८८

लेखनसंस्कृतसंहिताः—२४०

लेखनमन्त्रः—१६, १७

लेखनसंस्कृतः—२२८, २५१

लेखनसंस्कृतः—८८

लेखः—६६, ६०, १५७, १७५, १८०

लेखनः—६६

लेखनसंस्कृतः—१२४

लेखनसंस्कृतः—८५, १४२

लेखन शास्त्रः—५, ७

म

मन्त्रः—२४१

मन्त्रः—६३, १००

मन्त्रः—२८

मन्त्रसिंहः—२०४

मन्त्रः—११६

मन्त्रसंस्कृतः—१३१

मन्त्रपाठः—२२०-२२२, २२५

मन्त्रपाठनियमः—२३२

मन्त्रविनोदनियमः—२२०, २२१

मन्त्रः—६४

मन्त्रः—११४, १०१

मन्त्रोक्तं ज्ञानोक्तिस्तम्—७२

मन्त्रोक्तं धीमाः—१७१, १७८

मन्त्रोक्तः—२०

मन्त्रोक्तः—२४०

मन्त्रोक्तः—२११

मन्त्रोक्तः—१०७

मन्त्रोक्तः—१६४

मन्त्रोक्तं निधुः—२११

मन्त्रोक्तं चैव सारसंस्कृतः—२५१

मन्त्रोक्तः—१४

मन्त्रोक्तं चैव सारसंस्कृतः—१२१

मन्त्रोक्तः—१४५

मन्त्रोक्तः—१७१

मन्त्रोक्तं चैव सारसंस्कृतः—१७२

मन्त्रोक्तं चैव सारसंस्कृतः—१७२

मन्त्रोक्तं चैव सारसंस्कृतः—२१०

मन्त्रोक्तः—२०८, २१०

मन्त्रोक्तं चैव सारसंस्कृतः—२२७, २३८

मन्त्रोक्तं चैव सारसंस्कृतः—६८

मन्त्रोक्तं चैव सारसंस्कृतः—६४, ६६, ७६-७८, ८०,

८८, ८२, १०४, १०५, १२३

मन्त्रोक्तं चैव सारसंस्कृतः—७८

मन्त्रोक्तं चैव सारसंस्कृतः—६६, ७०, ७८

મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ ગુણનાથ
સેન —૧૦, ૨૬, ૨૯, ૩૧, ૬૦,
૬૨, ૬૪, ૬૮, ૬૯, ૭૩, ૭૪,
૭૬-૭૮, ૮૦-૮૨, ૮૬, ૯૫-૯૭,
૧૨૬, ૧૨૭, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૬,
૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૪, ૧૫૬, ૧૫૭,
૧૬૫-૧૬૭, ૧૭૦, ૧૭૬, ૧૭૮,
૧૭૯, ૧૮૨, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૫૬,
૨૫૮

મહા' હોપાધ્યાય કવિરાજ દ્વારકાનાથ
સેન —૨૫૦

” ” ગોવિંદદાસ —૨૫૧

” ” મધુરાપ્રસાદ દીક્ષિત —૯૭

” ” વિશ્વનાથ કવિરાજ —૨૪૦

મહાધાન બીજો —૨૦૬

મહાધાન મત —૧૯૨, ૧૯૭, ૨૦૬

મહારાગરથાન —૯૨

મહાવગ્ગ —૮૪, ૯૭

મહાવ રા —૧૧૩

મહા સામ વ —૯૧

મહીપાલ —૧૬૬

મહેશ્વર લક્ષ્મણદાસ —૨૨૪

મહેશ્વર —૧૬૩

મ મયોદય પ્રેસ, ત્રિગુર —૧૬૮

મ મળગિરિ —૨૧૫

મ મળરાજ —૨૧૪

મ મ્લયા —૬૯

મ બીસેન (Manthra Basesa) —

૧૭

નાલિંક્યચન્દ્ર જીન —૨૪૩

નાલિંક્ય લક્ષ્મણ —૨૨૪

નાત ગાંધીલા —૯૪

નાથમક દત્તિ —૮૧, ૮૨, ૧૯૧

નાથવ —૭, ૬૮, ૭૩, ૧૬૭, ૧૭૩,

૧૭૮, ૧૮૨, ૧૯૫, ૧૯૮, ૨૩૬,

૨૩૮, ૨૪૦-૨૪૨, ૨૪૪

નાથવહર —૧૭૭, ૧૭૮

નાથવનિધાન —૭૩, ૧૫૫, ૧૭૧,

૧૭૩, ૧૭૭, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૪,

૨૩૦

નાથવચ્ચ —૧૮૫

નાયુ —૨૮

નારીચ કરમપ —૮૩, ૮૪

નારીચિ —૫૬

નારીચિકરમપ —૫૬

નાલ ચિત્રા ગામ —૧૮૧

નાલવ્ય —૧૯૧

નાલવ્ય વાજ —૯૭

નાત્રિક વેદ —૧૧૫

નાલિન્દ પ્રમ —૭૮

નાગસામુદ્ર —૫૬

નુસ્તાવતી —૧૭૮

નુજલ —૩૧

નુબીન્દ્ર નાગજીવન —૮૧

નુસ્તિમકાળ —૧૧૪

નુજસાલ —૨૧૮

નુદ રત્ન —૧૪૭, ૧૪૮

નુજવદ —૨૯

નુજશીર્ષ —૧૬

भृगोऽङ्गः—१७०

भृगुपरीक्षाः—१०१

भेदोपपत्तिः—१, ७, ३६, ३७, ३८,
१०३, २१८

भेदोपपत्तिः—६३, ११०

भेदोपपत्तिः—२१०

भेदोपपत्तिः—२४४

भेदोपपत्तिः—१०, ३६, ६३, ६३, १०८,

११४, १२८, १५५, १५७, १५८,

१६७, २३१-२३६

भेदोपपत्तिः—१०, ७६, १०८, ११०, १११

भेदोपपत्तिः—१५७, २४३

भेदोपपत्तिः—२१३

भेदोपपत्तिः—१२६

भेदोपपत्तिः—२१५

भेदोपपत्तिः—२१५

भेदोपपत्तिः—१२, १८, २८, ३५

भेदोपपत्तिः—१६६

भेदोपपत्तिः—२३२

भेदोपपत्तिः—१२

भेदोपपत्तिः—१२

भेदोपपत्तिः—११७

भेदोपपत्तिः—१००

य

यन्त्रोपपत्तिः—६६

यन्त्रोपपत्तिः—१४, १८-२०, २५, २७,

३१, ३५, ६६, १२६

यन्त्रोपपत्तिः—१२६

यन्त्रोपपत्तिः—१४०

यन्त्रोपपत्तिः—११७

यन्त्रोपपत्तिः—२००

यन्त्रोपपत्तिः—२००

यन्त्रोपपत्तिः—३४, ३५, ३८, ४७, ५०

यन्त्रोपपत्तिः—७०

यन्त्रोपपत्तिः—१७२

यन्त्रोपपत्तिः—१०५, १०६

यन्त्रोपपत्तिः—५१

यन्त्रोपपत्तिः—१०८, २३५, २५३

यन्त्रोपपत्तिः—२६१

यन्त्रोपपत्तिः—२४७

यन्त्रोपपत्तिः—३

यन्त्रोपपत्तिः—६

यन्त्रोपपत्तिः—८२, १२०

यन्त्रोपपत्तिः—२४०

यन्त्रोपपत्तिः—२३५

यन्त्रोपपत्तिः—२४०

यन्त्रोपपत्तिः—२४०

यन्त्रोपपत्तिः—२४१

यन्त्रोपपत्तिः—६०

यन्त्रोपपत्तिः—१७१, २४१

यन्त्रोपपत्तिः—१७५, १७६

यन्त्रोपपत्तिः—२१२, २२६, २३७,

२४१, २४८

यन्त्रोपपत्तिः—२१६

यन्त्रोपपत्तिः—६६

यन्त्रोपपत्तिः—८०

यन्त्रोपपत्तिः—१७५

यन्त्रोपपत्तिः—८१, २११, २१६, २४१

यन्त्रोपपत्तिः—२४१

यन्त्रोपपत्तिः—२३६, २४१

योगसंभवेः—२४७, २५७

योगसूत्रः—६६, ७०

योगास्तुतः—११३

योगेश्वर नित्यनाथः—२३८

व्यापकः—१४६

र

रघुनाथप्रसादः—२२७, २४४

रघुनाथ पंडितः—२३६

रघुनाथ शास्त्री दातयेः—२५१

रघुवंशः—११८

रघुवंश जयंती भवन (नि. भा. वेद
सं. मे. व.)—१२६, १२७

रत्नयोगः—१६१

रत्नप्रभा टीकाः—१८१

रत्नपाठः—२२१

रत्नभाषाः—१७८, २२४

रत्नाकरौषधयोगः—२४१

रत्नावलि—२२४

रविः—२२४

रविभूतः—१७७

रसकल्पः—२०१

रसकल्पवृत्ता—२४१

रसकलापीयः—२४३

रसकामपेयः—२०८, २४१

रसकिलासः—२४१

रसक्रीमुदीः—२४१, २४२

रसमन्त्रः—१८६

रसचिन्तामणिः—२४२

॥ रूपांशु—२४२

॥ रत्नसारः—२५३

॥ रत्नभाषिकाः—२४२

रसतरंगिणीः—२५५

॥ रत्नवर्माशिकाः—२०४

॥ रसप्रकाश सुधारकः—२००, २०१

॥ प्रदीपः—२४२

॥ प्रदीपिकाः—२१५

॥ पद्धतिः—२०८

रसपाश्चात्यः—२४२

॥ योगसंश्लेषः—२४२

रसमहोदधिः—२१३

रसमंजरीः—२४२

रसमुद्रावलिः—२४२

रसयोगसंग्रहः—११, २४-२८, ४१,

४६, ६०, ८६, १५८, २३७-

२३८, २५२-२५४

रसरत्नक्रीमुदी—२४२

रसरत्नप्रदीपः—१६, २४२

॥ ॥ मणिभाषाः—२४२, २५१

॥ ॥ समुच्चयः—१५८, १६१,

१६५, १६६-२०१, २०४-२०८,

२११

रसरत्नाकरः—१६२, १६३, १६५,

२०१

रसराजवर्णमाला—२०४, २०८

रसराज संज्ञाः—२४२

रसराजसिंहासनि—२४२

रसराजसुन्दरः—२४२

रसविद्या—१८६, २४१, २४७

रसवैद्य लवणम भाषिकाः—१६३,

२४१

॥ वेद्यः—२०८

रसवैरोषिक सूत्रः—२१२, २१३

॥ शास्त्रः—५

रससंमेलसिद्धान्तः—२४३

॥ संकेतविद्याः—२३१

॥ सागरः—२४३

॥ सारः—२०१

रससारसंमेलः—२४३

रससुधायः—१६५-१४०, २१३

रससुधायतंत्रः—१६४

रसाध्यायः—२४३

रसामृतः—२४३

रसायनः—४७, ४८, १५३, १५२

रसायन तन्त्रोः—६७, १५०, १५२

रसायन प्रकरणसूत्रः—२४३

रसायन परीक्षाः—२४३

रसायनसारः—२५३

रसाधुर्विः—१६८, १६९, २०८, २१०

रसाल कालः—२४३

रसावतारः—२४३

रसेन्द्रकल्पसूत्रः—२४३

रसेन्द्रविन्तामणिः—२०४, २१६

रसयुग्ममणिः—१६६

॥ भगवतः—१६१-१६५

॥ रत्नदीपः—२४३

रससारसंमेलः—२०१, २२६, २४२

रसेन्द्रसिद्धान्तः—१६७

रसोदाः—४१

राधपदेवः—२२८

राधव अष्टः—६४

राजतरंगिणीः—७२, ८२

राजनिषिद्धः—१३३, २२१, २२४, .

२२५, २३५

राजनिषिद्धाक्षः—२२२

राजपूतानेका इतिहासः—७१

राजभारतः—१८०

राजभृताक्षः—२१६

राजधर्मः—३५

राजपद्धतः—२२४

राजसुन्दरः—२४४

राज गैत्रसिद्धः—२३०

राजद्वैतः—११८

राज रासमोक्षनरायः—२४७

राजेन्द्र देवः—१२०

राजेन्द्रपाल मित्रः—२२१

राजीः—११४

रासभूषण अष्टः—२४०, २४२, २४३

रासभयन्द्रः—८०, १७२, २०४, २१४

रासनाथ विद्वांसः—१७०, २४०

रासभालिहृषसेनः—२४०

रासराजः—२४२

रासविनोदः—२४३

रासायणः—८०

रायसुहृत् कुमारवन्तः—२३३

रायसुनी नाडीपरिक्षाः—२२७

रायणपिंडीः—१६७

राहुव साधुनायकः—६८

रत्नरत्नः—१६

रत्न—१२, १४, १६, २०, ४२

रत्नोदये अष्टादश शुद्धिस्तु प्रेक्षीतः—१५६.

રોહિણી એફ. ઇ. મૂલ્ય:—૩૨, ૮૭,
૧૨૮

Rockhill's Life of Buddha:—
૬૫

રોય:—૩૬

રોયલ:—૮

રોયલ એસિયાટિક સોસાયટી જર્નલ:—
૮૭

” ” ” પુસ્તકાલય
અંબ:—૧૫૫

” ” ” મુબ:—૧૯૪

રોમનિશ્ઠાન:—૨૪૩

રોમનિશ્ઠાન:—૧૭૭

રોમનિશ્ઠાન:—૫, ૩૨, ૧૩૫

રોમનિશ્ઠાન:—૬૨

લ

લખનુ:—૨૩૩, ૨૪૭

લખુ વાળા:—૬૨

” ” દીક્ષા:—૧૮૧, ૧૮૨

લક્ષ્મી:—૧૬૭, ૨૪૦

લક્ષ્મીરામ દ્રુપદ:—૧૭૩

લક્ષ્મીરામ સ્વામી:—૨૫૩

લાદ્યાયન:—૬૬

લાલા લાલભાઈ:—૨૫૨

લિંગપૂર્ણ:—૧૨

લીંગમોટ:—૧૨૬

Laparotomy:—૧૪૨

લેફ્ટનન્ટ લોન્ડન:—૧૭૪

લેસેન:—૮

લોહપદ્ધતિ:—૨૪૩

લોહમાત્ર તિલક:—૬૬

લોહવર્ણીકલ:—૨૩૦

લોહપાદ:—૬૨

લોહિંગરાજ:—૨૩૫, ૨૩૬

લોહસાત્ર:—૮૧

વ

વ્યવહાર વેદ:—૧૦૧

વ્યાસરથ:—૧૫

વ્યાસિત્ત:—૬૭

વ્યાસ વાલુ:—૩૨

વ્યાસ રથપત:—૨૪૧

વ્યાસ લાભ:—૬૬

વહીની:—૩૬, ૩૮

વદ સંપ્રદાય:—૨૧૦

વનસ્પતિશાસ્ત્ર:—૧૩૩

વનિષ્ઠ:—૨૮

વનોપચિદ્ધિ:—૧૦, ૨૪૪, ૨૪૮

૨૪૪, ૨૪૫

વમન:—૧૧૮

વર્ધમાન:—૬૦

વરકથિ:—૨૪૧

વરાહમિહિર:—૭૩, ૧૫૬

વરુણ:—૧૪, ૧૬, ૫૦

વરુણ નિધાન:—૨૧૪

વરુણ:—૬૬

વરુણ તંત્ર:—૬૭

વાહન:—૮

वाञ्छाः—७, ५५, ७०, ७३, १०३,
१२८, १२९, १५४-१६४, १६८-
१७०, १७५-१७७, १७९, १८२,
१८७, १८९, २०४, २०५, २१४,
२१६, २१७, २१९, २३४,

वाञ्छा अङ्गल अङ्गल शीतः—१७०

वाञ्छाविमर्शः—१५८, १६०, १६२,
१६८, १७०, १७२, १७३, २०५

वायस्पतिः—१७१, १७२

वायुसमेधो संहिताः—१८, ३९, २२,
२५, २७, २८, ३५-३७, ३९, ४२

वायुशब्दः—४७, ४८, ९७, १५२

“ तन्त्रः—९७

“ योगः—१०४

वायुसेतु संहिता अङ्गमाणाः—१६,
१६८, २१३

वायु शरीर—२४३

वायु शब्द—२४३

वास्तवः—८३, ८५

वास्तविकता—१०३, १०४

वास्तविकता—६६

वास्तव पदः—१५०

वास्तवः—७८

वास्तविकता—७८, ४०

वास्तविकता—१८

वास्तविकता—१०३

वास्तविकता मार्गः—१६६

वास्तवः—७०

वास्तविकता—२४०

वायुशब्दः—१०५, १०६

वायुविमर्श आश्रयः—८४

वायु—१६२, २१३

वायुशब्दः—१११

वायुसेतुः—२२३, २२४

वायुशब्दः—१६३

वायुशब्दः—७८

वायुशब्दः—६१

वायुशब्दः—६०, ६२, ६८, ७२,
७६ १७१-१७३, १७८

वायु (Vidal):—१३८

वायुशब्दः—२३६

वायुशब्दः—२३९

वायुशब्दः—६६, १७६

वायुशब्दः—११, १७६

वायुशब्दः—१००

वायुशब्दः—१०१, ११६

वायुशब्दः—६७, ६८, १००

वायुशब्दः—२२

वायुशब्दः (अश्वः)—१२२

वायुशब्दः शुभः—२२४, २३४, २४०

वायुशब्दः (महाशक्तिः)—६०

वायुशब्दः—१२८

वायुशब्दः—८

वायुशब्दः शरीरः—१६३, २२२

वायुशब्दः—२१

वायुशब्दः—८०

वायुशब्दः (वायु शब्दः)—८०

वायुशब्दः—६५

वायुशब्दः—१२१, १२२

विश्वेश्वरनाथ शैल—२२१
 विराटः—३८
 विष्णु—१८, ६४
 विष्णुदेवः—२०४
 विष्णु पुराणः—७६
 विष्णुभूति—१०७
 विरहाः—१६
 विष्णु—३४
 विधाधारः—२४३
 विस्फोटः—३८
 विज्ञानमिश्रः—६६
 विज्ञानवाङ्मयः—७०
 वीर चोरेश्वर आतुरावधः—१२०
 वीरभद्रः—२१४
 वीरसिंहः—२३२
 वीरसिंहावधोक्तः—२३१
 वीरवधैवः—२४२
 वृद्धः—७०
 वृद्धः—२६
 वृद्ध अवधः—८४, ८५
 वृद्ध अवध वंशः—८३, ८६
 वृद्धवधः—१५४, १६३, २११, २१२, २१७
 वृद्ध वाग्मयः—६२, ६३, ७३, ७४, ८७, १४२, १५६
 वृद्ध सुश्रुतः—६२
 वृद्ध सुश्रुत वंशः—६५
 वृद्ध—६५, ८१, १७३, १७८-१८२, १८४, १८७, १८९, १९३, २१६

वृद्ध भाष्य—१७३
 वृद्धोक्तानिदानः—१७८
 वृद्धाधुनेष्टः—६४
 वेदः—१५, १६, १८, २७, २८, ४०, ४१-४४, ४८, ४९
 वेदिक धर्मोक्तः—३५, ३७, ३९
 वेदः—३७, ३८
 वेदधारी वेदः—११६
 वेदोक्तः प्रियः—१८, १००, २३८, २३९, २४२, २४४, २५२, २५३
 वेदोक्तः भक्ति—१२०
 वेदवध वंशः—६५
 वेदः—१६, ४१
 वेदः—५, १२, २३, ५६
 ,, धर्मः—१३, १८
 ,, विद्याः—५-७, २०, ५१, १२३
 ,, शास्त्र—१९३
 ,, संस्कृत भविः—११२
 वेदकल्पवृक्षः—२३३
 ,, कल्पवृक्षः—२४३
 ,, कल्याणः—२३२, २३३
 ,, कृष्ण शास्त्री कवयः—२७
 ,, केन्द्र पंडितः—२४३
 ,, कौस्तुभः—२४४
 ,, गोपीनाथ सुतः—२५४
 ,, चिन्तामणिः—२३६, २४४
 ,, ज्ञानाकर वीरवधः—२५५
 ,, अवध—२३५, २३६
 ,, दी. उद्ग. पारवध—१६८

- वैद्यः पञ्चः—२४४
 ,, देवराजः—२३२
 ,, देवेशः—२३३
 वैद्य धीरजबाबु काशीशम पाठकः—१८३
 वैद्यनन्दनः—१८३
 ,, नाथः—२१३
 ,, नीलमेधः—१९८
 ,, प्रसन्नम लखनशमः—२६०
 ,, पञ्चानन श्री कवटे शास्त्रीः—२६
 ,, पंडित भस्मिभर्माः—२०४
 ,, पंडित रामगोपाब शास्त्रीः—३२
 ,, पंडित रामचंद्र शास्त्री दिग्ग-
 नठेशः—१५५
 ,, जलशमः—२२४
 ,, बाबाबाबु अच्युतः—२४२
 ,, भनोदभाः—२१३
 ,, भोदेशः—२२४
 ,, रत्नः—२४४
 ,, रत्नस्यः—२३६
 वैद्यराज देशवः—२२०
 वैद्यराज लक्ष्मण त्रि. आचार्यः—
 ५५, ९७, ७०, ७१, ७५, ८३,
 ८८, ६०, १५८, ११३-६५, १७०,
 १७५, १८०, १८४, २०१, २०२,
 २०८, २२३, २४०, २४१, २४३,
 २३८, २५८
 वैद्य इमनाथ उद्देशः—२१६, २२०,
 २२२, २२४, २५४
 वैद्यवर्ध गजुरा रामचंद्र हाताः—
 २५२

- वैद्यवर्ध निष्ठासुदेव गोडभावेः—२५२
 वैद्यवर कालिदासः—२१३
 ,, श्री युद्धभस्मिः—२३६, २४४
 वैद्यवृद्धः—२४४
 वैद्यविद्यासः—२३६
 वैद्यवृद्धः—२४४
 वैद्यसाधुः—२२६
 वैद्यसिरोभस्मिः—२४२
 वैद्य सभिनोः—१३१, १७३, २५८
 वैद्य सारस्वत व्यासः—७८
 वैद्य वृद्धिभक्तुं शक्तिशेखरः—२५६
 वैद्य ह्यतिः—२४६
 वैद्याभूतः—२२४, २३६
 वैद्याभूतशरः—२२५
 वैद्यावतंसः—२३६
 वैद्योत्तंसः—२४४
 वैदिक आर्याः—१३
 ,, ऋषिभोः—१५, २१, २३, २५,
 २६, ४३
 ,, भद्रोः—१७
 ,, वैद्यः—२२, ४४, ५३, १३६,
 १३५
 ,, शम्भुसिद्धिः—६, २०१, २२४
 ,, शारीरः—२४
 ,, समर्थः—१२, २०-२३-३०,
 ५२, २६१
 ,, समानः—१५
 ,, साहित्यः—१४, २३, २४, २८,
 २८, २६, ६६

વૈદિક સાહિત્યોદ્દિષ્ટે કથા:—૧૩

વેદ:—૪, ૧૬

વેદે જનક:—૫૬

વેદે નિર્મિ:—૫૬

વેદોપિ:—૬૯, ૭૧

વેદોપિ સૂત્રો:—૧૮૭

વેદ્યુષ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ:—

૭૮, ૨૧૦, ૨૨૦

વેદ્યુષી શક્તિ:—૧૩૬

શ્રી

સ્વામસ્તુતિ:—૨૫૩

સ્વામસ્તુતિ રેસાખનશાલા, ગ્રામઘાટ,

કાશી:—૨૫૩

શ્રીકંક—૬૮, ૧૭૮, ૨૧૬, ૨૪૧,

૨૪૪

શ્રીકંક દાસ:—૬૪, ૬૮, ૧૭૧-૭૨,

૧૭૮, ૧૮૦

શ્રીકંક દાસ:—૨૪૧

શ્રીકંકનિર્દેશ:—૨૧૬

શ્રીકૃષ્ણરામ વ્યાસ:—૨૫૩

શ્રીગોઠ બ્રહ્મણ્ય હરિદાસ:—૨૪૧

શ્રી જગદરામ કાલિદાસ:—૨૦૧

શ્રી વ્યંબક સુરનાથ કાર્જી:—૧૯૫,

૧૯૫

શ્રી નાથ પંડિત:—૨૧૬

શ્રી પી. કે. ગોરે:—૧૭૦, ૧૭૨

શ્રી બાનુદત્ત વિદ્યાલક્ષ્મી:—૨૪૨

શ્રી ભુવનચંદ્ર વસંત:—૨૦૧

મદન:—૧૯૫, ૧૯૬

શ્રી મિશ્રવટા:—૨૩૩

શ્રીમુખ:—૧૨૭

શ્રી ગોરનાથ વૈદ્ય:—૨૨૦

શ્રી વાયસ્પતિ વૈદ્ય—૧૭૮

શ્રી વારતાચ કૃષ્ણ:—૨૩૦

શ્રી ચંકર મેનોન:—૨૧૨, ૨૧૩

ચેડા:—૮

શ્રીન સૂત્રો:—૪૭

સ્ત્રોત:—૩૬

ચિત્ર:—૩૬

સ્વેર્ગાગર સાધુ ગુણીકર:—૧૯૪

સાક્ષિવર્ણન:—૨૪૧

સતપથ બ્રહ્મણ્ય:—૧૨, ૧૮, ૨૪, ૨૮,

૩૧, ૩૫, ૩૭, ૫૨, ૫૩, ૧૬,

૧૭, ૭૬, ૮૪, ૮૭

સતપથાદિ બ્રહ્મણ્ય:—૮૭

સતપથ:—૨૪૪

સતસ્તોત્રી ચંદ્રકળા:—૨૨૭

સાગરચંદ્ર:—૧૧૧, ૧૨૫

સાગરબાબ્, —૧૫૧

સામસ્તવામી:—૧૫૧

સાથ અને સાલાચ વંશ:—૫, ૧૫,

૨૦

સાથ વંશ:—૫, ૧૫, ૨૦, ૪૪, ૪૫,

૬૦, ૭૭, ૯૫, ૧૩૬, ૧૫૩, ૧૭૬

સાથસ્થાન:—૯૨

સાથહર વૈદ્ય:—૪૮, ૪૯

સાથિયોગ:—૧૬૮

સાથક્રિયા:—૪૫

સાથચિત્તિ:—૨૦, ૨૧, ૫૬

સાથવિદ્યા:—૬

શસ્ત્રાઃ—૧૪૦

શંકર બાલકૃષ્ણ દીક્ષિતઃ—૪, ૮૮

શંકરાચાર્યઃ—૧૯૫, ૨૧૩

શંભુઃ—૨૦૦

શાહી ઈન્જિનોઃ—૨૦૬

શાકુન શાસ્ત્રઃ—૨૩૯

શાતવાહન ચરિતઃ—૮૧

શાતવાહન શાસનઃ—૮૧, ૮૨, ૧૯૨

શાન્ત આયર્વેદ્યઃ—૧૧૬

શાન્તિપત્ર (મહાભારત)ઃ—૧૦૪

શાહગંધર્વઃ—૭, ૧૮૩, ૧૮૪, ૨૧૬,
૨૨૮-૩૦, ૨૩૨-૩૪

શાહગંધર્વ પદ્ધતિઃ—૯૧, ૯૪

શાહગંધર્વસંહિતાઃ—૨૨૬, ૨૨૮-૩૦

શારી—૫, ૩૦, ૧૧૨, ૧૨૬, ૧૨૭

શારીર અને વૈદ્યઃ—૨૫૫

શારીર અવધનોઃ—૨૬

શારીર પદ્ધતિઃ—૧૨૭

શારીર વૈદ્યઃ—૧૨૭

શારીર શાસ્ત્રઃ—૧૨૭

શારીરશાસ્ત્રઃ—૧૪૧

શાસત્રામ નિમણ્ટ્ર ભૂષણઃ—૨૫૨

શાશ્વત્કથાચિકિત્સકઃ—૪૮

શાશ્વત્કથા ઈતઃ—૫, ૧૫, ૨૦, ૪૭,
૪૮, ૬૧, ૬૨, ૬૪, ૯૬, ૧૪૩,
૧૫૩

શાસિનાથઃ—૨૪૨

શાલિહોત્ર ગ્રંથઃ—૯૦

શાલિહોત્ર મુનિઃ—૮૦, ૮૯, ૯૧

શાલિહોત્ર સંહિતાઃ—૮૦, ૮૯

શાલિહોત્ર સારસમુચ્ચયઃ—૯૦

શાલિહોત્રીય અથશાસનઃ—૯૦, ૯૧

શાહજહાનઃ—૮૯

શાહસલીમઃ—૨૩૦

શાંકરભાષ્યઃ—૧૫૦

શિવતત્ત્વશતકઃ—૨૧૫

શિવદત્તઃ—૨૨૪, ૨૨૫

શિવદાસસેનઃ—૬૪, ૧૬૪, ૧૬૫,
૧૭૩, ૧૭૬, ૧૮૧, ૧૮૨, ૨૧૮

શિવરામ યોગીન્દ્રઃ—૨૪૦

શિલાલત્વપદિ રસાયનયોગઃ—૧૮૬

શિલામીસનઃ—૧૧૯

શિશુરક્ષાશત્કઃ—૨૩૩

શિષ્યઃ—૧૨૭

શીખઃ—૩૯

શીખીઃ—૩૯

શીખીજિતઃ—૩૯

શીર્ષામયઃ—૪૯

શુભઃ—૪૦

શોક પ્રજ્વલણ હરિમયાદઃ—૨૩૬

શોક હંસરાજ કશ્મરી શ્લોકઃ—૨૫૨

શેષરાજ નિર્ધારઃ—૨૨૪

શેષતાન્ત્રિકોઃ—૨૦૬

શેષમુખનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસઃ—૧૪

શૌનકવંશઃ—૬૧

ષ

ષડ્વિંશતી સત્કથાઃ—૨૧૭

સ

સ્ટીલ ઇન ધ મેડીસીન ઓફ એન્થ્રે
ઇડિયા:—૨૪, ૬૩, ૭૩, ૭૪,
૮૨, ૧૦૭, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૫૭,
૧૭૬

સ્ટીલ ઇન વાત્સ્યાન કામસૂત્ર:—
૧૦૩

સ્ટેન્બ્રુક:—૮

શ્રીવિલાસ:—૨૨૩

સ્વર્ણિય:—૪

સ્વ. ઝંઙુ મહાજી:—૧૫૨

સ્વ. તનમુખરામ મ. વિરેલી:—૧૯૩,
૨૪૧

સ્વ. પંડિત શ્રી. ગોપાલાચાર્ય:—૧૨૧,
૨૧૧, ૨૧૫, ૨૧૬

સ્વ. મણિલાલ બકારશાઈ વ્યાસ:—
૧૮૩

સ્વ. શંકરજી ચાત્રીપર:—૨૫૮

સ્વસ્તિવાચન:—૧૪૭

સ્વસ્થવૃત્ત:—૫, ૧૩૪

સતરાજા:—૧૨૨

સદ્ગુણ:—૧૭૪

સદાનંદ દાધીય:—૨૩૯

સનકતત્ત્વ:—૬૬

સપાટલક્ષ:—૧૬૬

સમાપર્ષ:—૧૦૪

સમાધ્ય રસવૈદિક સૂત્ર:—૨૧૨

સમુદ્રમન્થન:—૭૬

સર્વિક્ષ ઇન્ડુએન્ડ્રસ ઓફ હિન્દુઃ—
૧૦૮, ૧૪૧

સર્વદંશ:—૧૪૯

સર્વદશનસંગ્રહ:—૧૬૫, ૧૯૭, ૧૯૮

સર્વરોગચિકિત્સાશત્ત્વ:—૨૧૪

સર્વવિજયી તન્ત્ર:—૨૪૪

સર્વાંગસુન્દર લીલા:—૧૭૦, ૧૭૭

સરકાર:—૨૬૧

સરકારી પ્રાચ્ય પુસ્તકાલય, મદ્રાસ:—
૧૬૩, ૧૬૪

સરસ્વતી:—૧૪

સસાનીકાળ:—૧૧૪

સદગુણ:—૨૨૧

સદવાલ:—૧૬૬

સદસયોગ:—૨૧૩

સંકેતમંજરી:—૧૭૦

સંવદ્યાણુ:—૧૮૩

સંસ્કૃત કોષ્ટક:—૨૪૫

સંસ્કૃત લીલાઓ:—૨૪૬

સંસ્કૃત પાકતાળાઓ:—૨૬૦

‘સંસ્કૃત ચિંતકેય’:—૧૦૬

સંસ્કૃત સાહિત્ય:—, ૧૧, ૧૫

સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ:—૬,
૨૧૮

સંહિતાઓ:—૧૧૫, ૧૧૬, ૧૨૭,
૧૫૪, ૨૪૬

સંદિનાકાલીન લેખ:—૧૧૫, ૧૩૩

સંદિતાકાળ:—૧૨૨, ૨૩૨, ૨૪૫, ૨૪૬

સંદિતામન્થ:—૧૫૪

સનિપાતચંદ્રિદા:—૨૧૬

સાત્યકીતન્ત્ર:—૬૬

સાધારણ:—૨૨૧

साम गायनाभ्यः—६२
 सामध्यायाभ्यः—३०, ३२, ३५-३८, ४०
 सारमाहक कर्मविधाः—२३२
 सारसंमदः—११३
 सारसंमदः—१७७, २१९
 सारार्थसंमदः—२११
 सादसाक सलः—१९३
 साहित्य परिषतोः—२५८
 साहित्य विहितः—१८
 सांध्यकारिका—८५, १०७
 सांध्य शुद्धनयनाः—११०
 सांध्यदशिनः—९६, १००
 सांध्यशेषः—९६
 सांध्यशास्त्राः—९६
 सांध्यप्रकारः—८२
 सांध्यसाहित्य—३१
 सांध्यार्थ दशिनोः—८२, १३०
 सांध्यपन आशुयुक्तः—२५
 सिद्धः—८६
 सिद्धमलः—३६
 सिद्ध प्रयोगम यदः—२५३
 सिद्धपाठ—२२४
 सिद्धमेव मल्लिमावाः—२२४, २५३
 सिद्धमंत्र—२००
 सिद्धयोगः—११४, १७८-१८२
 सिद्धयोगी टीका—६४
 सिद्धसारसंहिता—१७०
 सिद्धान्तनिदानः—१३२, २५६
 सिद्धान्तमन्त्री—२४४
 सिन्धुदेश—९७

सिन्धु संस्कृतिः—१२, ९७
 सिन्धुतः—११३, ११४
 सिन्धु सलः—२०४
 सिद्धयुक्तः—१५९, १५७, २०४
 सिद्धयुक्तः—१५८
 सिद्धयी भाषाः—११३
 सीक्विस (Syphilis):—३५, ३६
 सुधीरः—१९७
 सुधमेधः—२३६
 सुदान्तसेनः—१७३
 सुधीरः—१९७
 सुसमः—३६
 सुरेश्वरः—२१३
 सुश्रुतः—७, १५, १६, २०, २१, २४
 २५, २८, ३०, ३३, ३७, ४०-४२,
 ४४, ४९, ४८, ५४, ५६-५८,
 ६०, ६२, ६३, ६६, ६८, ७६-७८,
 ८०-८३, ८५, ८६, ८६, १०२,
 १०९, १०६, ११०, ११३, ११४,
 १२२, १२३, १२५, १२८, १३०,
 १३३, १३४-१५३, १६१, १६४-
 १६७, १७३-१७७, १७८, १८०,
 १८६, १८८, १९२, २०६, २१६-
 २२०, २४५
 सुश्रुत वृत्तरस्यान—६६
 सुश्रुतनो सभयः—७६
 सुश्रुतनो संप्रदायः—१०, ७६
 सुश्रुत सारीर्य भाग—२६
 सुश्रुत सारीर्यभाष्य—१२६

सुश्रुत संहिता:—५२-५५, ६०, ६२,
७७, ७८, ८०, ८३, ८६, ८५, ८७

सुश्रुत सूत्रस्थान—६०, ६३, ७६,
७७, १२२, १७२, ३४५

सुश्रुताय संहिताय—२५०

सुश्रुतोक्त वृषांश—३६

सूत्रकोः—११७

सूत्रमन्त्रोः—५४

सूत्रप्रदीपिका—२४४

सूत्रिका शिरोः—१४८

सूत्रमन्त्रसूत्राः—१३६

सूत्रमन्त्रिक यत्रः—४, १२५

सोढव निधः—१८३, २१६

सोढव वेद्य—१८३-१८५, १८७,
१८८, २१६, २३४, २३५

सोमदेव—१६६, २००

सोमदेवज—१७

सोश्रुत वन—६०-६३, ८५
ह

सूक्तयोः—१५०

Human Parasites in
अथर्ववेदः—४३

हृदयनिधिका—१७०

हृदयः—३४, ४०

हृदयभयः—४०

हृदयः—४०

हृदय (अथर्ववेद) हृदय—७, १०,
२४, २५, ६३, ६५, ७२-७४,
७८, ८२, १०७, १०८, ११०-११२,
१२६, १२७, १५५-१५७, १५८,
१७०-१७२, १७४, १७७

हृदयः संहिता संहिता:—१७१, १७२,
२२८

हृदयपुरः—२३०

हृदययोः—८६

हृदयविवर्तनी—६०

हृदयोः—१२

हृदयेष्वपि—२१३

हृदयेष्वपि—२३५

हृदयेष्वपि—८१, १६३

हृदयेष्वपि—१२०

हृदयेष्वपि—२४४

हृदयेष्वपि संहिता—२३२

हृदयेष्वपि—३६

हृदयेष्वपि—७६

हृदयेष्वपि—८०, ८७, १७६, २२१

हृदयेष्वपि संहिता—११०, ११२,
११८, ११९, १७२, १७५

हृदयेष्वपि—६२-६४

हृदयेष्वपि—२३०

हृदयेष्वपि—६१

हृदयेष्वपि—२४४

हृदयेष्वपि—२४४

हृदयेष्वपि—२४४

हृदयेष्वपि—२४४

हृदयेष्वपि—२४४

हृदयेष्वपि—२४४

हृदयेष्वपि—२४४

हृदयेष्वपि—२४४

हृदयेष्वपि—२४४

हृदयेष्वपि—२४४

हृदयेष्वपि—२४४

हृदयेष्वपि—२४४

हारीतसंहिता:—७६, ७८, ८५

हिममन्दारगन्धः—२५३

हितापदेशः—२४४

हिन्दुधोतुं वेद्यः—७

हिन्दुस्तानः—११४

हिमाक्षयः—१५, ११३

हिरण्यक्षयः—८६

हिशः—२७, ३२

हिन्दरी ग्रेडि एन्डियन ग्रेडिरीनः—८,

१०, १४, ३६, ६३, ८६, १००

हिन्दरी ग्रेडि ग्रेडिरीनः—८

हिन्दरी ग्रेडि हिन्दु ग्रेडिरीनः—१०,

१५५, १७८, १८८-१८९, १८५,

१८८-२०५, २०७, २०८

हीराक्षिपः—१११

हुतः—११६

होमाक्षयः—१७२

होमाक्षिः—१६८-१७३, १८८, १८९,

२२०, २२८

होमाक्षि यथे चरित्रः—१७२

होमाक्षिः—१८५, १८६

होम ग्रीसेडा (Home Beasada):-

१७

ह

क्षयसंभारानः—८२

क्षयभाषि—५७, ६८, १७६

क्षयभाषिसंहिताः—८५

क्षयसंभारानः—२२३

क्षयसंभारानः—२३१, २३३

क्षयसंभारानः—२२३

क्षयसंभारानः—२४३

ह

क्षयसंभारानः—२४१